

การตรวจชำระคัมภีร์อเนกคุณสารที่ปณฺฑิต
อเนกคุณสารที่ปณฺฑิตกาย วิจารณ์ยุตฺตปริโสธน์

พระมหาอรรถเมธ อตุลวรเมธี (พัฒนพวงพันธ์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาบาลี
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๔๘

ISBN 974 – 364 – 369 - 6

การตรวจชำระคัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตพจนานุกรม

พระมหาอรุณเมธ อุตฺตวรเมธี (พัฒนพวงพันธ์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาบาลี

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๔๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

อเนกคุณสารที่ปณิจูพฎีกาย วิจารณ์ยุตตปริโสธน์

อตุถวรเมธิภิกขุณา รจิตํ

อัย รจนาวิสโย

พุทธสตถุมหาปณทิตฎฐิติวตถาย ปาติภาสาสิกขาปริปุรียา
รจิตโต

ทยุยรฎฐเจ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย - มหาวิทยาลัยคนสุส

ปณทิตตสภาย ปกาสิโต

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย - มหาวิทยาลัยตนสุส ปณฺทิตสภาย อัย รจนาวิสโย
พุทธสตถุมหาปณฺทิตฎฺฐิติวตฺถาย ปาติภาสาสิกฺขาปริปุริยา อนุมโต.

.....
(พระมหาสมจินต์ สมมาปญฺโถ)
วิชฺชาชนปติ

รจนาวิสยวิมฺสาย สมฺปาทกสภาย

.....สภาปติ
(พระมหาจิริพนฺธ์ จนฺทรํสี)

.....สามาชิโก
(พระสุธีธรรมานุวัตร)

.....สามาชิโก
(ผศ. ดร. จิริพัฒน์ ประพันธ์วิทยา)

.....สามาชิโก
(นายรังษี สุทนต์)

.....สามาชิโก
(นายจํารูญ ธรรมดา)

รจนาวิสยปริपालนาย สมฺปาทกสภาย

พระสุธีธรรมานุวัตร สภาปติ

นายรังษี สุทนต์ สามาชิโก

นายจํารูญ ธรรมดา สามาชิโก

รจนาวิสยนาม : อเภคคสารที่ปนีจพฎีกาย วิจารณ์ยตุตปรีโสทรน
อนูวิจารณ์โก : อดถวรมะธี ภิกขุ
จิตติ : พุทธศตถมหาปณทิต (ปาลี)
รจนาวิสยปรีปาลนาย สมปาทกสกา
: พระสุธีธรรมานวัตร ปาลี IX, M.A., Ph.D.
: นายรังษี สุตนต์ ปาลี IX, M.A.
: นายจำรณูย ธรรมดา B.A., เตปีฎกปฎิสัยตุตปกาลสนียปตต
อุปาลีถากทิน : ๒๕๔๕ พุทธศเก ผคคณมมาสสุส วัสติมทิน

สงเขปตโต

อยณจ อเภคคสารที่ปนีจพฎีกา นาม จิตตเจตสิกฐปนีพพานวณณนาสงขาทฎตา เจว
อภิธมมตถวิภาวินยา อนูฎีกา จ โหติ. สกุกจจํ ทยรรฎเจปี ลารฎเจปี มรมมรฎเจปี
กมโพชรฎเจปี รามณณรฎเจปี พุทธสาสนิกา อิมํ อเภคคสารที่ปนีจพฎีกํ สิกขนุติ.
ทยรรฎเจ ลานุนารฎเจ ปากฎา อเภคคสารที่ปนีจพฎีกา ๒๐๕๗ พุทธศเก มรมมรฎจวาสินา
มหาสุวณณทีปตเถเรน นาม ตีปีฎกเถเรน รจิตา โหติ.

อัย รจนาวิสโย เสสตุเถ ปาลีภาสาโวหารลกขณ เวรุทธโปตถกสูจิวิชณนลกขณ
วยากรณวีมัสาย จ อยณอเภคคสารที่ปนีจพฎีกากนุเถน จบับทองทีบ อิติ จ จบับตองชาด
อิติ เจว จบับพมา อิติ จ ทยภาสาย ลทฐนามกา ติสุโส อเภคคสารที่ปนีจพฎีกา ปรี-
โสชิตถญจ วีมัสิตถญจ สิกขิตถญจ สันนทิตถญจ กโต โหติ. ปรีโสชิตถวา วีมัสิตถวา จ ปน
ทยภกขรสงขาทา มคธภาสาฎตา วยากรณสมปนุณา อเภคคสารที่ปนีจพฎีกา ลพภติ เจว
ทยภาสี ปรีวตตติ จ.

อธิปเปตรจนาวิสโย ปเนตถ ทฎฐพโพ “ทวินัน อเภคคสารที่ปนีจพฎีกานํ อตโต
จ ปาจา เจว ภาสาโวหารลกขณญจ น สมมติ. ปจจตุตํ กิริยาปทวงเนน อสมํ โหติ จกาโร จ
ถการํ ปปโปตตีตาทิกํ ปน วิรุทธปจโปตถกสูจิวิชณนํ เขภยเขน ปณณายติ. เลขโก
ปาลีภาสาย อโกวิทอ ปมตโต เลขนวิธี อกาสิ สเจ อิมาย ปาลีภาสาย โกวิทอ ภเวย
วิรุทธปาเจ วิโสเชตถวา สททญเจว วากยญจ รจยิ ตทา ปน กตานุรูปเนน ตเมว อกาสิตี
สนนุฎจัน กโรมิ. เอว อนุกกเมน ปาลีภาสาวทฒนนานุทฒนํ ทฎฐพพ.

ชื่อวิทยานิพนธ์ : อศุคคสาธาที่ปนีจพฐีกา : การตราจชำระ
ผู้วิจัย : พระมหาอรธาเมธา อตุถวธาเมธา (พัฒนาพวงพัฒนั)
ปริญญา : พุทธสาธาตรามหาบัณฐิต (บาลี)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์
: พระสุธิฐธรรมาณุวัตร ป.ธ.๕, M.A., Ph.D.
: นายรังษี สุทนคั ป.ธ.๕, พธ.ม.
: นายจ่าฐฐุ ฐธรรมา ศษ.บ.,ประกาศนียบัตราบาลีชั้นสูง(พม่า)
วันสำเร็จการศึกษา : ๒๐ มีนาคม ๒๕๔๕

บทคัดย่อ

คัมภีร์อศุคคสาธาที่ปนีจพฐีกา เป็นคัมภีร์ที่อธิบายถึงเรื่องจิต เจตสิก รูป และนิพพาน อธิบายไขความจากคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี เป็นคัมภีร์ที่ได้รับความนิยมศึกษากันอย่างแพร่หลายอยู่ในประเทศไทย ลาว พม่า เขมร และมอญ แต่งโดยพระติปิฎกฐร ชื่อว่ามหาสุวรรณทีปะเถระ ชาวพม่า ประมาณ พ.ศ. ๒๐๕๑

วิทยานิพนธ์นี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อปริวรรตและตราจสอบชำระคัมภีร์อศุคคสาธาที่ปนีจพฐีกา ๓ ฉบับคือ ๑. ฉบับทองทิบ ๒. ฉบับด่องชาด ๓. ฉบับพม่า ในด้านเนื้อหาที่ต่างกัน ลักษณะภาษา สำนวนโวหาร วิจารตัวเขียนต้นฉบับ ข้อผิดพลาดที่พบในการตราจและไวยากรณ์ เพื่อให้ได้คัมภีร์อศุคคสาธาที่ปนีจพฐีกา ฉบับภาษาบาลี อักษรไทย ที่ถูกต้องและสมบูรณ์ที่สุดพร้อมทั้งแปลเป็นภาษาไทยร่วมสมัย

ผลของการวิจัยพบว่า คัมภีร์อศุคคสาธาที่ปนีจพฐีกาทั้ง ๒ ฉบับ ในส่วนของเนื้อหา ลักษณะภาษา และสำนวนโวหาร มีความแตกต่างกันไม่มากนัก แต่วิจารตัวเขียนต้นฉบับนั้น มีความแตกต่างกัน เช่น จารผิดไวยากรณ์ อาทิ ปฐมาวิภคติ เป็นเอกวจนะ กิริยา เป็นพหุวจนะ จารผิดศัพท์ อาทิ จาร จ อักษร เป็น ถ อักษร สันนิษฐานว่าผู้ตราจมีความรู้ภาษาบาลีไม่เพียงพอ ขาดความรอบคอบในการตราจ ถ้ามีความรู้ภาษาบาลีดี ก็แก้ไขปรับปรุงและเพิ่มเติมเอง หรืออาจจะมีการตราจภาษาบาลีที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะแต่ละยุคสมัย เป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการการตราจภาษาบาลีแต่ละยุค แต่ละสมัยได้เป็นอย่างดี

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลุล่วงไปได้เพราะอาศัยความอนุเคราะห์ช่วยเหลืออุปถัมภ์จากหลายท่าน หลายหน่วยงาน ซึ่งผู้วิจัยขอขอบคุณไว้ ณ ที่นี้ คือ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดสระเกศฯ พระอุปัชฌาย์ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ วัดไร่ขิง พระพรหมโมลี วัดพิชยญาติการาม พระพรหมสุธี วัดสระเกศฯ พระธรรมสิงหบุราจารย์ วัดอัมพวัน พระเทพเมธี วัดมหาธาตุฯ พระเทพภาวนาวิกรม วัดไตรมิตรวิทยาราม พระราชปริยัติสุธี วัดป่าเลไลยก์ พระราชสิทธิเมธี วัดเจษฎาราม พระราชปริยัติวิธาน วัดสร้อยทอง พระสุธีธรรมโสภณ วัดเทพากร พระพิพัฒนคณาภรณ์ วัดพรหมรังษี พระครูโกศลปิยกิจ วัดหลักสี่ พระครูอุทิศรัตนรักษ์ วัดสังกัสรัตนคีรี พระครูปลัดจันทงศ์ วัดหลักสี่ให้ความอุปถัมภ์และเมตตาให้คำแนะนำสั่งสอนที่เป็นประโยชน์แก่ผู้วิจัยด้วยดีเสมอมา

พระราชสิทธิธาดาจารย์ วัดพระธาตุคอกยสุเทพ พระครูโสภณธีรวัฒน์ (ณรงค์ ปสนุโน) เจ้าคณะเขตหนองแขม วัดม่วง ให้ความอุปถัมภ์และเมตตาให้การสนับสนุนด้านการศึกษาและที่อาศัยเป็นอย่างมาก

พระสุธีธรรมานุวัตร (เทียบ สิริวัฒโน ป.ธ.๘, Ph.D.) วัดพระเชตุพนฯ อาจารย์รังษีสุนทรนต์ ป.ธ.๘ พธ.ม. และอาจารย์จรรุญ ธรรมดา ได้ให้คำแนะนำสั่งสอนที่เป็นประโยชน์ในการทำวิจัยเป็นอย่างยิ่ง พระครูใบฎีกาสนั่น ทयरกุโข และเจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัยทุกท่านช่วยอำนวยความสะดวกในการให้ข้อมูล

พระมหาณรงค์ฤทธิ์ ญาณวิสิฎฺฐโ จ ป.ธ.๗ M.A. พระมหาวิชาญ กนตสาโร ป.ธ.๘ พระมหาหยอดชาย อุกคชานโก ป.ธ.๗ พระมหาวิษณุ จารุธมฺโม ป.ธ.๕ คุณประทีป เทพยศ และสหธรรมิกช่วยพิมพ์ต้นฉบับและตรวจแก้ไข

คุณบุญมา-คุณบุญเทียม-คุณบุญเทียน รักเงิน คุณพัชรา สัจจราชดิ คุณจิตรา ท้าไพไทย ได้ถวายความอุปถัมภ์แก่ผู้วิจัยด้วยดีตลอดมา

ท้ายที่สุดนี้ ผู้วิจัยขอขอบพระคุณบูรพาจารย์ผู้ให้การสั่งสอนอบรมผู้วิจัย คุณพ่อธวัช - คุณแม่อุบล พัฒนพวงพันธ์ ผู้เป็นบิดามารดา และมีอุปการคุณสนับสนุนผู้วิจัยตลอดมา

พระมหาอรรมเมธ อดุลารเมธี

๒๐ มีนาคม ๒๕๔๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อ (บาลี)	ก
บทคัดย่อ (ไทย)	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย	๓
๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย	๓
๑.๕ ประโยชน์ที่จะได้รับ	๔
บทที่ ๒ ศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์หรือเอกสารที่ป็นิจูพฎีกา	
๒.๑ ชื่อคัมภีร์และความหมาย	๕
๒.๒ ประวัติความเป็นมาของคัมภีร์หรือเอกสารที่ป็นิจูพฎีกา	๖
๒.๓ ประวัติผู้แต่งและปีที่แต่ง	๕
๒.๔ หลักธรรม	๕
๒.๕ ลักษณะภาษา	๑๑
๒.๖ สำนวนโวหาร	๑๕
๒.๗ ต้นฉบับคัมภีร์ที่ใช้ในการตรวจชำระ	๑๗
๒.๘ วิธีการดำเนินการวิจัยและหลักเกณฑ์การตรวจชำระ	๑๘
๒.๙ วิวัฒนาการความเป็นมาของการคัดลอกและการจารต้นฉบับ	๒๕
๒.๑๐ ข้อผิดพลาดที่ใช้ในการจาร	๒๖
บทที่ ๓ คัมภีร์หรือเอกสารที่ป็นิจูพฎีกาที่ตรวจชำระแล้ว	
๓.๑ คนุถารมุกกถา	๓๗
คนุถารมุกกถาวณฺณนา	๓๘
คนุถารมุกกถาวณฺณนา	๔๓
ปรมตฺถมฺมวณฺณนา	๖๒

๓.๒ จิตตปริจเฉทโท

ภูมิมิถจิตตวณฺณนา	๓๐
อกุสลจิตตวณฺณนา	๓๕
อเหตุกจิตตวณฺณนา	๘๒
โสภณจิตตวณฺณนา	๕๐
กามาวจรโสภณจิตตวณฺณนา	๕๐
รูปาวจรจิตตวณฺณนา	๕๓
อรูपाจรจิตตวณฺณนา	๕๖
โลกุตตรจิตตวณฺณนา	๕๕
จิตตคณนสงฺคหาวณฺณนา	๑๐๐

๓.๓ เจตสิกปริจเฉทโท

สมุปโยคลกขณวณฺณนา	๑๐๓
อณฺุสมานเจตสิกวณฺณนา	๑๐๓
อกุสลเจตสิกวณฺณนา	๑๐๕
โสภณเจตสิกวณฺณนา	๑๐๖
สมุปโยคนยวณฺณนา	๑๐๖
อกุสลเจตสิกสมุปโยคนยวณฺณนา	๑๐๗
โสภณเจตสิกสมุปโยควณฺณนา	๑๐๘
สงฺคหนยาทิวณฺณนา	๑๐๙

๓.๔ ปกิณฺณกปริจเฉทโท

เวทนาสงฺคหวณฺณนา	๑๑๒
เหตุสงฺคหวณฺณนา	๑๑๓
กิจสงฺคหวณฺณนา	๑๑๔
ทวารสงฺคหวณฺณนา	๑๑๖
อาลมุพนสงฺคหวณฺณนา	๑๑๗
วตฺุสงฺคหวณฺณนา	๑๒๑

๓.๕ วิถีปริจเฉทโท

วิถีภกวณฺณนา	๑๒๓
ปญฺจทวารวิถีวณฺณนา	๑๒๓
มโนทวารวิถีปริตฺุชวณฺณนา	๑๒๖

ตทารมณนิยฆวณณา	๑๓๐
ชวณนิยฆวณณา	๑๓๓
ปุคฺคฺลเกทวณณา	๑๓๔
ภูมิจิตตวณณา	๑๓๕
๓.๖ ภูมิจิตตวณณา	
ภูมิจิตตวณณา	๑๓๖
ปฏิสนธิจิตตวณณา	๑๓๗
กมฺมจตฺตวณณา	๑๔๐
จตฺตปฏิสนธิกมฺมวณณา	๑๔๕
๓.๗ ภูมิจิตตวณณา	
รูปสมุทฺเทสวณณา	๑๔๗
รูปวิภาวณณา	๑๔๘
รูปสมุทฺธานนฆวณณา	๑๕๐
รูปปวตฺติกกมฺมวณณา	๑๕๒
นิพฺพานเกทวณณา	๑๕๓
๓.๘ สมุจฺจยปริจฺเฉท	
อกุสฺสสงฺคหวณณา	๑๕๕
มิสฺสสงฺคหวณณา	๑๕๖
๓.๙ ปจฺจยปริจฺเฉท	
ปจฺจยปริจฺเฉท	๑๕๘
๓.๑๐ กมฺมจตฺตวณณา	๑๖๐
บทที่ ๔ คัมภีร์อเนกสูตรที่ปณีตวิภังคิก	
๔.๑ คัมภีร์อเนกสูตร	๑๖๓
คัมภีร์อเนกสูตรวรรณา	๑๖๔
คัมภีร์อเนกสูตรวรรณา	๑๖๘
ปรมัตถมวณณา	๑๖๕
๔.๒ จิตตวณณา	
ภูมิจิตตวณณา	๑๖๖
อกุสฺสจิตตวณณา	๑๖๖
อเหตุกจิตตวณณา	๒๐๓

โศภณจิตวรรณนา	๒๐๕
กามาวจรโศภณจิตวรรณนา	๒๐๕
รูปาวจรจิตวรรณนา	๒๑๒
อรูปาวจรจิตวรรณนา	๒๑๕
โลกุตตรจิตวรรณนา	๒๑๗
จิตคณนสังคหาวรรณนา	๒๑๘
๔.๓ เจตสิกปริจเฉท	
สัมปโยคลักขณวรรณนา	๒๒๑
อัญญุสमानเจตสิกวรรณนา	๒๒๑
อกุศลเจตสิกวรรณนา	๒๒๒
โศภณเจตสิกวรรณนา	๒๒๓
สัมปโยคนขวรรณนา	๒๒๓
อกุศลเจตสิกสัมปโยคนขวรรณนา	๒๒๔
โศภณเจตสิกสัมปโยคนขวรรณนา	๒๒๕
สังคหนยาทิวรรณนา	๒๒๖
๔.๔ ปกิณณกปริจเฉท	
เวทนาสังคหวรรณนา	๒๒๘
เหตุสังคหวรรณนา	๒๒๙
กิจสังคหวรรณนา	๒๓๐
ทวารสังคหวรรณนา	๒๓๒
อาลัมพนสังคหวรรณนา	๒๓๒
วัตถุสังคหวรรณนา	๒๓๕
๔.๕ วิธีปริจเฉท	
วิธีนัถกวรรณนา	๒๓๗
ปัญจทวารวิธีวรรณนา	๒๓๗
มโนทวารวิธีปริตตชวณวาราทิวรรณนา	๒๔๐
ตทารัมมณนิยมวรรณนา	๒๔๒
ชวณนิยมวรรณนา	๒๔๔
ปุคคกภทวรรณนา	๒๔๕
ภูมิกถาวรรณนา	๒๔๕

๔.๖ ฎมิปริจเฉท	
ภูมิจตุกกวรรณา	๒๔๗
ปฏิสนธิจตุกกวรรณา	๒๔๘
กัมมจตุกกวรรณา	๒๕๐
จตุปิสนธิกมวรรณา	๒๕๕
๔.๗ รูปปริจเฉท	
รูปสมุทเทสววรรณา	๒๕๖
รูปวิภาควรรณา	๒๕๗
รูปสมุฏฐานนขวรรณา	๒๕๘
รูปปวัตติกมวรรณา	๒๖๐
นิพพานเภทวรรณา	๒๖๑
๔.๘ สมุจยปริจเฉท	
อกุศลสังคหวรรณา	๒๖๒
มิสสสังคหวรรณา	๒๖๓
๔.๙ ปัจจยปริจเฉท	
ปัจฐฐานนขวรรณา	๒๖๔
๔.๑๐ กัมมัฏฐานปริจเฉท	๒๖๖
บทที่ ๕ สรุปลผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	
๕.๑ บทสรุป	๒๖๗
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๒๖๘
บรรณานุกรม	๒๖๙
ภาคผนวก	๒๗๓
ประวัติผู้เขียน	๒๘๔

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยจะระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า หลังคำย่อชื่อ คัมภีร์ เช่น อภิ.ป.(บาลี) ๘/๓/๓๖ หมายถึง อภิธรรมปิฎก ปุฏจกานปาติ พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่มที่ ๘ ชื่อที่ ๓ หน้า ๓๖, อภิ.สัง.(ไทย) ๘/๑๗๐/๕๖ หมายถึง อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๘ ชื่อที่ ๑๗๐ หน้า ๕๖

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.ป.(บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก ปุฏจกานปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.สัง.(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยจะระบุ เล่ม/(ชื่อ)/หน้า หลังคำย่อชื่อ คัมภีร์ เช่น ที.สี.อ.(บาลี) ๑/๕๑๔/๓๐๘ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสินี สีลขนฺธวคฺค อรรถกถา ภาษาบาลี เล่มที่ ๑ ชื่อที่ ๕๑๔ หน้า ๓๐๘, ที.ม.อ.(ไทย) ๑/๗๓/๓๑๓ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถาภาษาไทย บาลี เล่มที่ ๑ ชื่อที่ ๗๓ หน้า ๓๑๓

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

ที.สี.อ.(บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสินี สีลขนฺธวคฺคอฎฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อ.(ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสินี สีลขนฺธวคฺคอฎฺฐกถา	(ภาษาไทย)
ที.ม.อ.(บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสินี มหาวคฺคอฎฺฐกถา(ภาษาบาลี)	
ที.ม.อ.(ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ที.ปา.อ.(บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสินี ปาฎิกวรรคอฎฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ม.มฺ.อ.(บาลี)	=	มชฺฌิมนิกาย ปปฺปญฺจสุทฺถนํ มุลปณฺณาสกอฎฺฐกถา	(ภาษาบาลี)

อง.เอกก.อ.(บาลี)	=	องคฺตุตฺรนิคาย มโนรตฺปฺรณฺี เอกกนิปาทอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.เอกก.อ.(ไทย)	=	อํงคฺตุตฺรนิคาย มโนรตฺปฺรณฺี เอกกนิปาทอรรตถกถา (ภาษาไทย)
อง.ทุก.,ติค.,จตุคก.อ.(บาลี)	=	องคฺตุตฺรนิคาย มโนรตฺปฺรณฺี ทุกาทินิปาทอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.ปญจก.,ฉก.,สตุตค.,อฏฺฐก.,นวก.,ทสก.,เอกาทสก.อ.(บาลี)	=	องคฺตุตฺรนิคาย มโนรตฺปฺรณฺี ปญจกาทินิปาทอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.อ.(บาลี)	=	ขุทฺทกนิคาย ฐมฺมปทอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ขุ.ม.อ.(บาลี)	=	ขุทฺทกนิคาย สทฺฐมฺมปฺปชฺโชติคทา มหานิทฺเทศอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ขุ.ป.อ.(บาลี)	=	ขุทฺทกนิคาย สทฺฐมฺมปฺปกาสินี ปฏฺิสัมภิทามคฺคอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)

ค. คําย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยจะระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคําย่อชื่อคัมภีร์ เช่น อภิธาน.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๔๑/๑๑๐ หมายถึง อภิธานปฺปทีปิกาฎีกา เล่มที่๒ ข้อที่ ๒๔๑ หน้า ๑๑๐

ฎีกาพระอภิธรรม

วิภาวินี.(บาลี)	=	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฎีกา	(ภาษาบาลี)
สงฺคห.(บาลี)	=	อภิธมฺมตฺถสงฺคห	(ภาษาบาลี)
สงฺคหฎีกา(บาลี)	=	ปญฺจปกรณมฺูลอนฺุฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิธาน.ฎีกา(บาลี)	=	อภิธานปฺปทีปิกาฎีกา	(ภาษาบาลี)
อเผคฺค. อนฺุฎีกา(บาลี)	=	อเผคฺคสารทีปนีจฺุฬฎีกา	(ภาษาบาลี)
ท.(บาลี)	=	อเผคฺคสารทีปนีจฺุฬฎีกา	(อักษรขอมภาษาบาลี) ฉบับทองทิบ เลขที่ ๖๖๕๒.
ล.(บาลี)	=	อเผคฺคสารทีปนีจฺุฬฎีกา	(อักษรขอมภาษาบาลี) ฉบับล่องชาด เลขที่ ๗๐๗๖.

ม.(บาลี) = อเพคฺคฺสารถิปณีจฺพฐีกา (อักษรพม่าภาษาบาลี)
ฉบับอักษรโรมัน.

ง. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

ปกรณ์วิเสส
เปญฺโก.(บาลี) = เปญฺโกประเทศ (ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ.(บาลี) = วิสุทฺธิมคฺคปกรณ (ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

คัมภีร์ที่บันทึกคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนามีเป็นจำนวนมาก ทั้งที่เป็นคำสอนโดยตรง และที่เป็นคำสอนโดยอ้อม คัมภีร์ที่บันทึกคำสอนหลักเป็นที่รู้จักกันมากที่สุดก็คือ พระไตรปิฎก ได้แก่ (๑) พระวินัยปิฎก (๒) พระสุตตันตปิฎก (๓) พระอภิธรรมปิฎก^๑

พระอภิธรรมปิฎก ว่าด้วยหลักธรรมต่าง ๆ ที่อธิบายในด้านวิชาการล้วน ๆ ไม่เกี่ยวข้องกับ เหตุการณ์ ส่วนมากเป็นคำสอนด้านจิตวิทยา และอภิปรัชญาในพระพุทธศาสนา กล่าวถึงเรื่องสำคัญ ๔ เรื่อง คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน นับเป็นธรรมชั้นได้ ๔๒,๐๐๐ พระธรรมชั้น

เฉพาะพระอภิธรรมปิฎกนั้น เป็นวิชาว่าด้วยธรรมชาติหรือสภาวะธาตุแท้ของสิ่งต่าง ๆ ที่เรียกว่า นามรูป ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ดังนั้นหากศึกษาจนชำนาญแล้วก็จะสามารถประกาศ ธรรมของพระพุทธองค์ได้อย่างมั่นใจ ที่กล่าวมานี้ มีจุดประสงค์เพื่อจะ ให้ทราบถึงความสำคัญ ในส่วนของพระอภิธรรมว่า เป็นวิชาแขนงหนึ่งที่มีความสำคัญต่อวิทยาการในพระพุทธศาสนา เป็นอย่างมาก มาแต่ยุคโบราณทีเดียว

พระอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมชั้นจัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือจำนวน ๑๒ เล่ม มีคัมภีร์ที่อธิบายเรียกว่า อรรถกถาจำนวน ๓ เล่ม คือ

๑. อัญญาสาลินี อธิบาย ธรรมสังคณี (เล่ม ๓๔)

๒. สัมโมหวิโนทนี อธิบาย วิภังค์ปกรณ์ (เล่ม ๓๕)

๓. ปัญจปกรณ์ อธิบาย ธาตุกถา บุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก ปัญฐาน (เล่ม ๓๖,๓๗,๓๘,๓๙,๔๐,๔๑,๔๒,๔๓,๔๔,๔๕)

นอกจากนี้ยังมีฎีกาที่ไขความอภิธรรมอรรถกถาและคัมภีร์อภิธรรมฎีกาเป็นชั้นๆดังนี้

๑. มูลฎีกา-ไขความอภิธรรมอรรถกถา มี ๓ คัมภีร์ คือธรรมสังคณีมูลฎีกา (ไขความอัญญาสาลินี) วิภังคมูลฎีกา (ไขความสัมโมหวิโนทนี) ปัญจปกรณ์มูลฎีกา

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๔๓), หน้า ๑๐๒-๑๐๓.

(ไขความปัญญปรกณ) ปรณาโดยพระอนันทเถระ สาเหตุที่เรียกว่า มุลฎีกา เพราะเป็นฎีกาฉบับแรก ของบรรดาฎีกาทั้งปวง

๒. อนุฎีกา-ไขความมุลฎีกา ปรณาโดยพระธัมมपालเถระ มี ๓ คัมภีร์ คือ ธัมมสังคณีนุฎีกา (ไขความธัมมสังคณีนุฎีกา) วิกังคอนุฎีกา (ไขความวิกังคมุลฎีกา) ปัญญปรกณอนุฎีกา (ไขความปัญญปรกณมุลฎีกา)

๓. มณิทีปะ-ไขความมุลฎีกา (ธัมมสังคณีนุฎีกาตั้งแต่ต้นจนจบทวารกถา) ปรณาโดยพระอรยวรงค์ (อรยวังสธัมมเสนาบดี)แห่งเมืองวิชัยบุรีศรีปนิยะ พมา พ.ศ. ๑๕๘๕ ในรัชสมัยของพระเจ้าบุเรงนอง (พระเจ้าช้างเผือก) ผู้ครองกรุงหงสาวดี (พ.ศ. ๒๑๐๕-๒๑๑๓) โดยทั่วไปนิยมเรียกคัมภีร์นี้ว่า มรฎีกา

นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์ประเภทอรรถกถาสังคหะอีกเช่น อภิธัมมมาตาร อภิธัมมัตตสังคหะ และโมหวิจเจطني คัมภีร์เหล่านี้ยังมีคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายไขความออกไปอีกจำนวนมาก เฉพาะคัมภีร์อภิธัมมัตตสังคหะ มีฎีกาอธิบาย จำนวน ๕ คัมภีร์ คือ

๑.อภิธัมมัตตสังคหฎีกา (ปุราณฎีกา)

๒.อภิธัมมัตตวิภาวินี

๓.สังเขปวิณณาฎีกา

๔.อภิธัมมัตตสังคหทีปนี

๕.ปรมัตตทีปนี (สังคหมหาฎีกา)

เฉพาะคัมภีร์อภิธัมมัตตวิภาวินี เป็นคัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตตสังคหะมีคัมภีร์อธิบายจำนวน ๘ คัมภีร์ คือ มณิสารมัญจุสาฎีกา ปัญจิกา อศคคุสสารทีปนี ปรมัตตวิโสธนินี อังคกรสังคหมหาฎีกา อภิธัมมัตตอนุภาวินี มหาอตุละ วิภาวินีอัตตโยชนา^๒

คัมภีร์อภิธัมมัตตสังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตตวิภาวินี ใช้เป็นหลักสูตรในการศึกษาภาษาบาลีชั้นประโยคป.ธ.๕ ของคณะสงฆ์ไทย มีการจัดพิมพ์เผยแพร่อย่างแพร่หลายทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย อนึ่ง คัมภีร์ที่อธิบายคัมภีร์อภิธัมมัตตวิภาวินีข้างต้นนี้ยกเว้นคัมภีร์มณิสารมัญจุสาฎีกา นอกนั้นยังไม่มีคัมภีร์ใดเคยได้รับการตรวจสอบชำระจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นฉบับบาลีอักษรไทยมาก่อน

^๒ อภิธัมมัตตสังคห-อภิธัมมัตตสังคหฎีกา บทความพิเศษ,(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๒),หน้า ๒๑-๒๔.

คัมภีร์อศุสสารที่ปณีตพัญจิกาเป็น ๑ ใน ๘ ของคัมภีร์ที่อธิบายไขความคัมภีร์อักษรมัตถวิภาวินีหรือเป็นอนุฎีกาของคัมภีร์อักษรมัตถวิภาวินี ส่วนคัมภีร์อักษรมัตถวิภาวินี ก็เป็น ๑ ใน ๕ ของคัมภีร์ที่อธิบายไขความคัมภีร์อักษรมัตถสังคหะ

ดังนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าควรทำการตรวจสอบชำระคัมภีร์ที่อธิบายไขความคัมภีร์อักษรมัตถวิภาวินีบางคัมภีร์ ที่ยังไม่ได้รับการตรวจสอบชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่ จึงทำการปริวรรตตรวจสอบชำระคัมภีร์อศุสสารที่ปณีตพัญจิกา ฉบับบาลีอักษรขอมเป็นบาลีอักษรไทย โดยรวบรวมจากหอสมุดแห่งชาติ เป็นต้น เท่าที่จะสืบค้นได้แล้วปริวรรตตรวจสอบชำระและแปลเป็นภาษาไทย พร้อมกับได้กล่าวประวัติความเป็นมาของคัมภีร์ประวัติผู้แต่ง ปีที่แต่ง และหลักฐาน เพื่อเป็นประโยชน์อย่างแพร่หลายแก่ผู้มีความสนใจในด้านวิชาการและศึกษาด้านภาษาบาลี

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อปริวรรตและตรวจสอบชำระคัมภีร์อศุสสารที่ปณีตพัญจิกาดั้งฉบับภาษาบาลีอักษรขอม เท่าที่สำรวจพบมาตรวจสอบชำระ และแปลเป็นภาษาไทย

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาคัมภีร์อศุสสารที่ปณีตพัญจิกาในด้านเนื้อหา หลักธรรม ภาษา สำนวน ไวยากรณ์ และวิธีการลงใบลาน

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

รวบรวมคัมภีร์อศุสสารที่ปณีตพัญจิกา ฉบับภาษาบาลีอักษรขอม ทั้ง ๘ ปริจเฉท จากแหล่งข้อมูล คือ หอสมุดแห่งชาติ ๒ ฉบับได้แก่ ฉบับทองทิพย์และฉบับล่องชาด รวม ๒ ฉบับ

๑.๔ วิธีการดำเนินการวิจัย

๑.๔.๑ รวบรวมต้นฉบับตัวเขียนคัมภีร์อศุสสารที่ปณีตพัญจิกา ฉบับภาษาบาลีอักษรขอม ที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ นำมาปริวรรตเป็นภาษาบาลีอักษรไทย โดยคัดเลือกเอาต้นฉบับทองทิพย์ ที่เห็นว่าถูกต้องใกล้เคียงกัน และมีความสมบูรณ์มากที่สุด พร้อมทั้งตรวจสอบชำระต้นฉบับตัวเขียนแล้วแปลเป็นภาษาไทย

๑.๔.๒ นำหลักฐานที่ได้มาศึกษาเกี่ยวกับประวัติคัมภีร์ ประวัติผู้แต่ง เนื้อหา หลักธรรม ภาษา สำนวน ไวยากรณ์ และวิธีการลงใบลาน

๑.๔.๓ รวบรวมต้นฉบับคัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตพิฎีกา ที่ตรวจสอบชำระแล้ว และผลที่ได้จากการศึกษา

๑.๔.๔ จัดทำเอกสารรายงานการวิจัยเป็นภาษาบาลี และแปลเป็นภาษาไทย เพื่อนำเสนอต่อไป

๑.๕ ประโยชน์ที่จะได้รับ

๑.๕.๑ ทำให้ปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตพิฎีกาฉบับภาษาบาลีอักษรขอม ตรวจสอบชำระเป็นภาษาบาลีอักษรไทยและแปลเป็นภาษาไทยได้

๑.๕.๒ ทำให้เข้าใจเนื้อหา ลักษณะภาษา วิจัยารลงในใบลาน และไวยากรณ์ของคัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตพิฎีกาตามหลักภาษาบาลีได้

๑.๕.๓ ทำให้ได้คัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตพิฎีกา ฉบับภาษาบาลีอักษรไทยที่ตรวจสอบชำระแล้วอย่างสมบูรณ์

บทที่ ๒

ศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตพจนานุกรม

๒.๑ ชื่อคัมภีร์และความหมาย

คำว่า “อรรถกถาที่ปณีตพจนานุกรม” มาจาก น + อรรถ + กถา + ที่ปณี + พจน + นุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต ฉบับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ให้ความหมายของคำว่า “น” ไว้ว่า “ไม่, หาไม่, หาไม่ได้, มิใช่”^๑ ให้ความหมายของคำว่า “อรรถ” ไว้ว่า “แปลว่า, หาแก่นมิได้, กระทบไม้, มะเดื่อปล้อง”^๒ และให้ความหมายของคำว่า “สาร” ไว้ว่า “แก่นสาร, อันบุคคลพึงระลึก, กำลัง”^๓ ส่วนพจนานุกรม บาลี-ไทย สำหรับนักศึกษา ฉบับปรับปรุงใหม่ ให้ความหมายของคำว่า “ที่ปณี” ไว้ว่า “ซึ่งส่อง, ซึ่งแสดง, ซึ่งชี้แจง, ซึ่งอธิบาย, คัมภีร์อธิบายความ”^๔ และพจนานุกรม มคอ-ไทย ฉบับพันตรี ป. หลงสมบุญ ให้ความหมายคำว่า “พจน” ไว้ว่า “น้อย, ยอด, เยี่ยม, เลิศ”^๕ และให้ความหมายของคำว่า “นุกรม” ไว้ว่า “วาจาเป็นเครื่องกำหนด, นุกรม ชื่อของหนังสือที่อาจารย์แต่งแก้รรถกถาบางที่แก้ทั้งบาลีด้วยจัดเป็นคัมภีร์ชั้นที่สาม ชื่อของหนังสือที่เขียนนิพนธ์พระสงฆ์ ชื่อของคำร้องทุกข์ที่ถวายพระเจ้าแผ่นดิน”^๖ เมื่อรวมกันแล้วได้ความว่า “นุกรมน้อยแห่งคัมภีร์อธิบายความแก่นสารมิใช่หาแก่นมิได้ หรือ น้อยแห่งการแสดงแก่นสารมิใช่กระทบไม้” ในที่นี้ความหมายว่า “คัมภีร์อธิบายความแก่นสารมิใช่กระทบไม้”

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๓๘๖.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๔.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒๕.

^๔ พระอรรถกถาจารย์ (ชวินทร์ สระคำ), รศ. ดร. จำลอง สารพัดนึก, พจนานุกรม บาลี-ไทย, (กรุงเทพฯ: บริษัทประยูรวงศ์ พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๒๓๕.

^๕ พันตรี ป. หลง สมบุญ, พจนานุกรม มคอ -ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: บริษัทธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓๕.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๐.

ดังนั้น ความหมายของคำว่า “อศุสสารทีปนีจุกฎีกา” ในที่นี้ คือ “ฎีกาน้อยแห่งคัมภีร์ อธิบายเนื้อความที่เป็นสาระล้วน ๆ ตรงกับเนื้อหาของเรื่องในการแต่งอศุสสารทีปนีจุกฎีกา ฉบับ ทองทิบ ตำนวนแรกแสดงปรกรณ์เริ่มต้น ปรกรณ์ที่ ๑ จนถึงปรกรณ์ที่ ๕ ไว้อย่างครบถ้วนบริบูรณ์

๒.๒ ประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อศุสสารทีปนีจุกฎีกา

คัมภีร์อศุสสารทีปนีจุกฎีกา พรรณนาเรื่องราวเกี่ยวกับจิต เจตสิก รูป นิพพาน เป็นคัมภีร์ ในสายพระอภิธรรมที่ได้รับความนิยมศึกษากัน อศุสสารทีปนีจุกฎีกาเป็นคัมภีร์ที่แพร่หลายอยู่ในประเทศไทย ลาว พม่า เขมร มอญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศไทยและประเทศพม่ามีผู้สนใจศึกษากันมาก เมื่อผู้สนใจเกิดความไม่เข้าใจ คัมภีร์อศุสสารทีปนีจุกฎีกานั้น อธิบายไขความคัมภีร์ อภิธัมมัตถวิภาวินี (อนุฎีกา) และเพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้ทราบประวัติความเป็นมาของคัมภีร์ ในพระพุทธศาสนาตลอดถึงหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

แม้ว่าหนังสือบัญชีรายชื่อคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา “ปิฎกต์ต่อตะไม” จัดคัมภีร์ อศุสสารทีปนีภายในกลุ่มของคัมภีร์วรรณคดีฎีกา แบบดัชนีน้อย (และต้นฎีกา) ดังนั้น เอช เนวิลล์ (H.Nevill) จึงจัดเป็นอนุฎีกา เพราะเป็นคัมภีร์วิจารณ์หรืออธิบายฎีกาอภิธัมมัตถวิภาวินี ที่รจนาโดยท่านอาจารย์สุ่มงคลสามี ชาวศรีลังกา ในระหว่างช่วงครึ่งหลังแห่งศตวรรษที่ ๑๒ (ค.ศ.๑๒๐๐)

อนึ่ง นับตั้งแต่ คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีนี้มาปรากฏที่พม่า อาจเป็นไปได้ว่า หลังจากนั้นไม่นานคงถูกแต่งขึ้นหรือประพันธ์ขึ้นในช่วงหลังศตวรรษที่ ๑๒ (ราว ค.ศ. ๑๒๐๐) คัมภีร์ดังกล่าวปรากฏว่าเป็นที่สนใจอย่างกว้างขวางของบรรดาเหล่านักปราชญ์ และนักศึกษาผู้สนใจการศึกษา คัมภีร์อภิธรรม คัมภีร์นี้ต่อมาถูกเรียกว่า ฎีกา-ล่า (Tika-Hla) หมายความว่า “คัมภีร์ฎีกาที่แต่งได้อย่าง สดละสลวย” จากนั้นราวศตวรรษที่ ๑๕ (ราว ค.ศ. ๑๕๐๐) ได้เป็นที่รู้จักในนามว่า คัมภีร์ฎีกา-จ่อ แปลว่า “คัมภีร์ที่มีชื่อเสียงเลื่องลือ” ต่อมาพระนักศึกษา รูปหนึ่ง คือ ท่านอาจารย์อริยวงสะ ผู้เป็นนักปราชญ์และนักประพันธ์ที่มีผลงานแพร่หลาย แม้ว่าท่านจะได้ศึกษาคัมภีร์มากมายแต่ยังไม่เข้าใจความหมายอันแท้จริงของคัมภีร์เหล่านั้น ได้มาศึกษาคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี-ฎีกา กับมหาเถระผู้ชำนาญชื่อว่า เหย์-โง่น (Ye-Neon) (พระอมน้ำ) หรือเรียกว่า เย-ดิน (Yedin) สยาดอ (Syadaw) เพียงแค่ ๒ วัน ท่านถึงกับอุทานว่า ท่านได้รู้แจ่มแจ้งบรรดาความรู้ที่ท่านเคยเรียนรู้มาทั้งหมดที่เคยสงสัยมาก่อน

บรรดาคัมภีร์เหล่านั้น คัมภีร์มณีสารมัญชสาฎีกา และคัมภีร์อศุคคฺสาธนี อันเป็นผลงานปัจจุบัน เป็นคัมภีร์ที่นิยมมากที่สุด^๑

เนื้อหาสาระของคัมภีร์อศุคคฺสาธนีจูฬฎีกา เป็นการอธิบายข้อความที่ยากและศัพท์บางคำ หรือบางประโยคจากคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินี คัมภีร์อศุคคฺสาธนีจูฬฎีกานี้ จัดอยู่ในกลุ่มคัมภีร์ที่ไขอธิบายความอภิธรรมัตถวิภาวินี หรืออนุฎีกาของอภิธรรมัตถวิภาวินี มีหลายคัมภีร์เรียงลำดับตามความเก่าแก่ได้ดังนี้

๑. มณีสารมัญชสา - รัตนาคือพระอริยวงศ์ (มหาอริยวงศ์สัมมเสนาบดี) (พุทธศักราช ๑๙๘๕) องค์เดียวกับที่รัตนาคือปะ แบ่งเป็น ๒ ภาค

๒. ปัญจิกา - เป็นคัมภีร์อรรถาธิบายของอภิธรรมัตถวิภาวินี รัตนาคือพระญาณกิตติพระเถระชาวเชียงใหม่ แบ่งเป็น ๓ ภาค

๓. อศุคคฺสาธนี - (จูฬฎีกา) รัตนาคือพระติปิฎกธร ชื่อว่า มหาสุวรรณทีปะเถระในสมัยพระเจ้าบุเรงนอง แห่งกรุงหงสาวดี

๔. ปรมัตถวิโสธนี - รัตนาคือพระทีปะมาลาเถระ แห่งวัดชัยมาราม เมืองตองอู พม่า พ.ศ. ๒๔๔๕

๕. อังคุระ - (สังคหมหาฎีกา) รัตนาคือพระวิมลวงศาสังการเถระ เมืองปะขันจี พม่า พ.ศ. ๒๔๔๕

๖. อภิธรรมัตถอนวิภาวินี - รัตนาคือพระสาคราภิรัชเถระ แห่งวัดบุพพาราม เมืองคันทัน พม่า พ.ศ. ๒๔๕๐

๗. มหาอตุละ - รัตนาคือพระนาคินทสามิเถระ แห่งเวชยันตาคาม เมืองโมญู พม่า พ.ศ. ๒๔๕๔

๘. วิภาวินีอรรถาธิบาย - รัตนาคือพระญาณินทาสกะ (หมั่นจงสยาคอ แห่งวัดจองต่อหย่าเขวเจงใต้ เมืองย่างกุ้ง)^๒

^๑ สรุปความแปลจาก Ven. Khammai Dhammasāmi, *The Apheggusāradīpanī – Tikā An Edition and a Comprehensive Study*, University of Kelaniya, Sri Lanka, 1996, pp. I-II.

^๒ ข้อมูลในการเรียบเรียง (๑) ปทานุกรมบาลี-พม่า เล่ม ๘ โรงพิมพ์กรมการศาสนา ย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๕๑๗, (๒) ปฎีกัดต่อตะไม (รายชื่อและประวัติคัมภีร์) โรงพิมพ์หงสาวดี ย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๕๐๒ (๓) คำนำของคัมภีร์นิสสัยมณีสารมัญชสา โรงพิมพ์เวงเขวเส่ง ย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๕๒๕.

อเนกคุณสารที่ปณีจูปฎีกานั้น แบ่งเป็น ๕ ปริจเฉท เริ่มตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑ จนถึง ปริจเฉทที่ ๕ สำหรับคัมภีร์อเนกคุณสารที่ปณีจูปฎีกา ฉบับภาษาบาลีจารอักษรขอม ได้พบต้นฉบับเป็นจำนวน ๒ ฉบับ ตามยุคสมัยที่จารคือ ฉบับทองทิบ มี ๑ ตำนวน ฉบับล่องชาด มี ๑ ตำนวน และฉบับพม่า อักษรโรมันมี ๑ ตำนวน

ฉบับทองทิบ

ตำนวนแรก ฉบับทองทิบ

อเนกคุณสารที่ปณีจูปฎีกาฉบับทองทิบสำนวนนี้แต่งขึ้นในประเทศพม่าราวพุทธศักราช ๒๐๕๓ สันนิษฐานว่าจารในสมัยรัชกาลที่ ๑ อยู่ในหอสมุดแห่งชาติเลขที่ ๖๖๕๒/๒/๑-๒ ตู้ ๑๒๗ ชั้น ๖/๑ อักษรขอม ภาษาบาลีเส้นจารมี ๒ ผูกคือผูกที่ ๑ และผูกที่ ๒ หน้าละ ๕ บรรทัด บรรทัดละ ๓๐-๔๐ ตัวอักษร กว้าง ๕.๔ เซนติเมตร ยาว ๕๘.๕ เซนติเมตร ผ้าห่อคัมภีร์เป็นผ้าอัดลัดไม่มีฉลากบอกชื่อคัมภีร์ ไม่ประกบปลายทองจีน ใบลานอยู่ในสภาพดี มีเนื้อหาเริ่มตั้งแต่ปกรณ์เริ่มต้น การรวบรวมเรื่องจิตทั้งหมดทุกภพภูมิมาไว้ในปริจเฉทนี้ได้เรียนรู้จิตทั้งหมดจนถึงการรวบรวมเรื่องการปฏิบัติทั้งสมาธิ และวิปัสสนามาไว้ในที่นี้ แบ่งเป็น ๕ หมวดหรือ ๕ ปริจเฉท คือ

๑. จิตปริจเฉท
๒. เจตสิกปริจเฉท
๓. ปกิณณกปริจเฉท
๔. วิธีปริจเฉท
๕. ภูมิปริจเฉท
๖. รูปปริจเฉท
๗. สมุจจยปริจเฉท
๘. ปัจจยปริจเฉท
๙. กัมมัฏฐานปริจเฉท

ฉบับล่องชาด

ตำนวนที่ ๒ ฉบับล่องชาด

อเนกคุณสารที่ปณีจูปฎีกาฉบับล่องชาด ตำนวนนี้สันนิษฐานว่าจารในสมัยรัชกาลที่ ๔ พบอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๓๐๗๖/ก /๑,๑ก - ๑ก,๒-๑๐ ตู้ ๑๒๘ ชั้น ๔/๕ อักษรขอม ภาษาบาลี-ไทย เส้นจาร สันนิษฐานว่าจารในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีจำนวน ๑๓ ผูกหน้าลานละ ๕ บรรทัดบรรทัดละ ๓๐-๔๐ ตัวอักษร ขนาดใบลานกว้าง ๕ เซนติเมตร ยาว ๕๗ เซนติเมตร ผ้าห่อลายทางสีแดง ไม่ประกบบรรณคา ใบลานมีสภาพดี มีเนื้อหาเหมือนกับฉบับทองทิบ แต่มีข้อผิดพลาดแตกต่าง

ออกไปบ้างเพราะความไม่รอบคอบของผู้จารมีการจารตก จารผิด จารซ้ำอยู่หลายแห่ง สันนิษฐานว่า ฉบับลอกชาดเป็นฉบับคัดลอกมาจากฉบับทองที่บ

ฉบับพม่า

สำนวนที่ ๓ ฉบับพม่า

อรรถกถาที่ปณีตฎีกาฉบับพม่า ฉบับนี้เป็นอักษรโรมันเป็นวิทยานิพนธ์ของพระคัมภีร์
ธมมสุตตามิ ชาวพม่า ผู้วิจัยนำมาตรวจสอบเปรียบเทียบ

๒.๓ ประวัติผู้แต่งและปีที่แต่ง

คัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตฎีกา ระบุประวัติผู้แต่งและปีที่แต่งไว้ว่า พระคัมภีร์ชเรธา นาม
ว่ามหาสุวรรณทีปะ ผู้เป็นอาจารย์ของพระสิวลีเทวี เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าปรักกมพล
ซึ่งเป็นพระภาคของพระเจ้าปัญญาชวราช แต่งคัมภีร์นี้ไว้ในนครหงสาวดี แต่งขึ้นในปีพุทธศักราช
๒๐๕๓^๕ ดังมีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตฎีกาฉบับภาษาบาลีปริจเฉทที่ ๕ ว่า

อิจเจอร์ อูปลายลทุเช หังสวตินนเร สีวลีเทเวีย อาจารย์เยน ปรักกมพลราชปุตเตน
ปญญาชวราชภาตญูเตน ติปัญจเรน มหาสุวรรณทีปะเตเรน รจิตา อรรถกถาที่ปณี นาม จูพ-
ฎีกาย วณฺณนา สมตฺตา.(๓/๑๔๒)^๖

๒.๔ หลักธรรม

จากการศึกษาและตรวจสอบชำระคัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตฎีกานั้น เป็นคัมภีร์ที่มีประวัติ
ความเป็นมาไม่น้อยกว่า ๔๐๐ ปี และได้รับความนิยมนจากพุทธศาสนิกชนอย่างแพร่หลาย มีเนื้อหา
สาระของธรรมล้วน ๆ ไม่เกี่ยวข้องกับบุคคล เหตุการณ์และสถานที่ใด ๆ ทั้งสิ้น เมื่อยกหลักธรรม
ขึ้นมา ก็จะอธิบายด้วยวิธี ลักษณะ คุณสมบัติ และความเป็นไปของสภาวธรรม ตามความเป็นจริง

^๕ อภิธมมตลสงคห - อภิธมมตลสงคหฎีกา บทความพิเศษ , (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ วิทยญาณ, ๒๕๔๒), หน้า ๔๘ , Ven. Khammai Dhammasāmi, op. Cit. p.XV.

^๖ อรรถก. ฎีกา. หมายถึง คัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตฎีกา / ๓ หมายถึง บทที่ ๓ คัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตฎีกาที่ตรวจสอบชำระแล้ว / ๑๔๒ หมายถึง หน้า ๑๔๒ของฉบับที่ตรวจสอบชำระแล้ว(คัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตฎีกา) ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้, Malfl Haynes Bode Ph.D, **The Pali Literature of Burma**, London : Royal Asiatic Society, 1909, p. 36.

ที่สุด เช่น เมื่อกล่าวถึงเรื่องบุคคล ทางพระอภิธรรมหรือในปรมัตถ์ ถือว่าคนไม่มี มีแต่สิ่งที่ประชุมกันของขันธ ชาติ อายุคนะเท่านั้น ส่วนที่เรียกว่าคนนั้นเรียกโดยสมมติโวหาร ซึ่งเนื้อความนั้นมี ๕ หมวดหรือ ๕ ปริจเฉท แต่ละปริจเฉท มีเนื้อความโดยย่อดังนี้

คัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตพฐีกา ๕ ปริจเฉท

ปริจเฉทที่ ๑ เป็นการรวบรวมเรื่องจิตทั้งหมดทุกภพภูมิมาไว้ในปริจเฉทนี้ ได้เรียนรู้จิตทั้งหมด ๘๕ หรือ ๑๒๑ เช่น จิตกุศล จิตอกุศล จิตที่เป็นผลบุญ จิตที่เป็นผลบาป และจิตที่เป็นกิริยา

ปริจเฉทที่ ๒ เป็นการรวบรวมเรื่องของเจตสิกปรมัตถ์ ซึ่งเป็นธรรมชาติที่ประกอบกับจิตปรุงแต่งจิต ทำให้จิตรู้สึกคิดแตกต่างกันทั้งหมด ๕๒ การศึกษาปริจเฉทนี้ จะทำให้รู้ส่วนประกอบปรุงแต่งของจิตใจอย่างละเอียด

ปริจเฉทที่ ๓ เป็นการรวบรวมจิตและเจตสิกสงเคราะห์จิตและเจตสิกลงในเวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณ์และวัตถุ ซึ่งเป็นฐานอันสำคัญที่จะก้าวไปสู่การเรียนรู้ปริจเฉทที่สูงๆ เช่น เรื่องของวิจิต เรื่องของเหตุปัจจัย เป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๔ เป็นการแสดงของการทำงานของจิตและเจตสิกในขณะรับอารมณ์ทางปัญจทวารและทางมนทวาร เช่น เห็นครั้งหนึ่งมีกระบวนการของจิตและเจตสิกเกิดต่อเนื่องกันอย่างไร คิดชอบใจ ไม่ชอบใจ มีกระบวนการทำงานของจิตและเจตสิกอย่างไร ซึ่งมีรายละเอียดอยู่ในปริจเฉทนี้

ปริจเฉทที่ ๕ เป็นการรวบรวมจิตที่เจตสิกทำงานเกี่ยวข้องกับกรรม กฎแห่งกรรมอย่างละเอียดถี่ถ้วน ทั้งฝ่ายกุศลกรรมและฝ่ายอกุศลกรรม และภพภูมิอันเป็นที่อยู่ของสัตว์ทั้ง ๓๑ ภูมิ

ปริจเฉทที่ ๖ เป็นการรวบรวมเรื่องรูปทั้งหมดมาไว้ให้ศึกษาในจำนวนรูปทั้งหมด คือ ส่วนประกอบของร่างกายของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย รูปทั้งหมดมี ๒๘ รูป ในแต่ละรูปมีชื่อเรียกว่าอะไร มีลักษณะอย่างไร เกิดขึ้นมาจากสมุฏฐานอะไร ทั้งหมดตั้งแต่เกิดจนตาย

ปริจเฉทที่ ๗ เป็นการรวบรวมจิต เจตสิก รูป นิพพาน สงเคราะห์เป็นหมวดหมู่แห่งธรรมที่เป็นไปเพื่อการตรัสรู้ หมวดหมู่แห่งอกุศลมี ๕ กอง หมวดหมู่แห่งธรรมทั้งหลายปนกันและการจำแนกธรรมโดยความเป็นขันธ อายุคนะ ชาติ อินทรีย์และอริยสัจ ๔ เป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๘ เป็นการรวบรวมจิต เจตสิก และทำหน้าที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยกันและกัน และหลักปฏิจจนสมุปบาท คือ ธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย ธรรมที่เป็นเหตุมีเท่าไร ธรรมที่เป็นผลมีเท่าไร อะไรบ้าง เป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๙ เป็นการรวบรวมเรื่องของ การปฏิบัติทั้งสมาธิและวิปัสสนามาไว้ในที่นี้ จะศึกษาเรื่องของสมาธิได้อย่างถี่ถ้วนทั้ง ๔๐ แบบ เรียนรู้ถึงการปฏิบัติจนได้ฌาน อภิญญา การแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ตลอดจน มรรค ผล นิพพาน รวมเนื้อหามี ๕ ปริจเฉทมิได้มีนอกเหนือไปจากนี้

๒.๕ ลักษณะภาษา

จากการศึกษาและตรวจสอบ ผู้วิจัยได้เปรียบเทียบลักษณะของภาษาทั้ง ๓ ฉบับ พอสรุปได้ว่า คัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตปฏิภาณนั้น ก็เหมือนกับคัมภีร์อื่น ๆ ในสายพระอภิธรรมที่มีลักษณะภาษาที่อธิบายธรรมล้วน ๆ ไม่ใช่ธรรมส่วนเกิน ไม่ใช่เป็นธรรมะของเทวดาเท่านั้น แต่เป็นพระพุทธรพจน์โดยตรง เป็นธรรมของเทวดา มนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย ทั้งนี้เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ไม่ใช่เป็นธรรมะเกินความจำเป็น แต่เป็นธรรมะที่จำเป็นต้องเรียน ต้องรู้ ต้องเข้าใจ มีความแตกต่างกัน ไม่มากนัก แต่วิธีการจารตัวเขียนต้นฉบับนั้น ก็ย่อมมีความแตกต่างกันอยู่ ยกตัวอย่าง เช่น การจารผิควายากรณ์ จารผิควายากรณ์ อาทิจาร จ อักษร เป็น อ อักษร จาร ภา อักษรเป็น พ อักษร และจาร ว อักษร เป็น ร อักษร เป็นต้น สันนิษฐานว่า ผู้จารมีความรู้ด้านภาษาบาลีไม่เพียงพอ ขาดความรอบคอบในการจาร มีผิควายากรณ์ ผิควายากรณ์ ถ้าผู้จารมีความรู้ภาษาบาลีดีก็สามารถแก้ไขปรับปรุงและเพิ่มเติมเอง หรือ อาจจะมีการจารภาษาบาลีที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะ แต่ละยุค แต่ละสมัย เป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการการจารภาษา แต่ละยุคแต่ละสมัยได้เป็นอย่างดี

ในการตรวจชำระคัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตปฏิภาณ ผู้วิจัยได้จัดแบ่งกลุ่มโดยอาศัยหลักทางไวยากรณ์ ๒ ประเภท คือ

๑. การใช้ประโยค

๒. การใช้คำศัพท์ต่าง ๆ

คัมภีร์อรรถกถาที่ปณีตปฏิภาณทั้ง ๒ ฉบับนี้ แม้จะนำข้อความมาจากคัมภีร์อื่น ๆ และมีข้อความส่วนใหญ่ตรงกับคัมภีร์ซึ่งเป็นแหล่งที่มาที่แท้จริง แต่ก็มีความแตกต่างละปรับปรุงแก้ไขบางศัพท์ หรือ บางประโยค ซึ่งเป็นการตรวจชำระ แต่ความหมายยังคงเดิม ดังตัวอย่าง เช่น

๒.๕.๑ เปลี่ยนกริยาพากยางค์ อนุต ปัจจัย กริยาติดก เป็น กริยาอาขยาตคุมพากย์ เช่น

ในคณดารมุกถาวณณา ฉบับทองทิบ คำที่ ๖ ว่า

ย เอตถ วุฑฺฒิมนุโต สลกขณา ปุชิตา ปริจฺจินฺนา

วุตฺตาทิกา จ ฐมา อภิธฺมโม เตน อุกฺขาโตติ.”

ส่วนฉบับต้องขาดเป็น

ย เอตถ วุฑฺฒิมนุติ สลกขณา ปุชิตา ปริจฺจินฺนา

วุตฺตาทิกา จ ฐมา อภิธฺมโม เตน อุกฺขาโตติ.”

ข้อความต่อไปจากนี้ไปเริ่มต้น ประมุดคณมวณณา (อเพคฺค. ฎีกา.๓/๖๑/๓๑๖)^{๑๑}

ในอภิสถจิตตวณณา ฉบับทองทิพย์ว่า “ตตถ จตฺตพฺพิธภาเวปี **ทสฺเสนฺโตติ** วิตุถารคณเถ สมพฺพชฺชติ.” ส่วนฉบับล่องชาดเป็น “ตตถ จตฺตพฺพิธภาเวปี **ทสฺเสนฺตีติ** วิตุถารคณเถ สมพฺพชฺชติ.” (อเพคฺค. ฎีกา. ๓/๖๖/๔๓๐)

ในสังคหนยาทีวณณา ฉบับทองทิพย์ คาถาที่ ๑ วรรคที่ ๒ ว่า

“ตสฺมา รูปรูปทีปาคํ กมฺมามลมพฺว คยฺหเต
กามชวโ หิ ยํ กิณฺญจิ ปณฺยตฺตาทีปี **คณฺหนฺโต.**”

ส่วนฉบับล่องชาดเป็น

“ตสฺมา รูปรูปทีปาคํ กมฺมามลมพฺว คยฺหเต
กามชวโ หิ ยํ กิณฺญจิ ปณฺยตฺตาทีปี **คณฺหนฺติ.**” (อเพคฺค. ฎีกา. ๓/๑๑๐/๘๕๕)

ต่อจากนี้ไปจบปริจเฉทที่ ๒ จากนี้ไปเริ่มต้นปริจเฉทที่ ๓

ในปญฺจทวารวีวิถวณณา ฉบับทองทิพย์ว่า “อุปฺปาทกฺขณฺเ **อุปฺปชฺชมานํ** น จ อุปฺปนฺนฺติ อยํ ปมาทปาโจ.” ส่วนฉบับล่องชาดเป็น “อุปฺปาทกฺขณฺเ **อุปฺปชฺชติ** น จ อุปฺปนฺนฺติ อยํ ปมาทปาโจ. (อเพคฺค. ฎีกา. ๓/๑๒๓/๕๕๑)

ในรูปสมุทฺเทสวณณา ฉบับทองทิพย์ ว่า “ยฺทิ อากาโส **รูปฺปรียนฺโต.** อฏฺฐกถาทีสุ เตน สห นวกนฺตีอาทิ วตฺตพฺพิ.

ในปฏฺจจานนยวณณา ฉบับทองทิพย์ว่า “โย ปนฺ เอรํ **อสมฺพฺพชฺชนฺโต** ฌมฺมวาจโกติ คณฺเหยฺย ตํ นิวารเตตุํ เหตุ หุตฺวา ปจฺจโยติ วุตฺตํ.” ส่วนฉบับล่องชาด “โย ปนฺ เอรํ **อสมฺพฺพชฺชนฺติ** ฌมฺมวาจโกติ คณฺเหยฺย ตํ นิวารเตตุํ เหตุ หุตฺวา ปจฺจโยติ วุตฺตํ.” (อเพคฺค. ฎีกา. ๓/๑๕๘/๑๓๖๖)

^{๑๑} อเพคฺค. ฎีกา. หมายถึง คัมภีร์อเพคฺคฺสารทีปนีจฺฎีกา / ๓ หมายถึง บทที่ ๓ คัมภีร์อเพคฺคฺสารทีปนีจฺฎีกา ที่ตรวจสอบชำระแล้ว / ๖๑ หมายถึง หน้าที่ ๖๑ / ๓๑๖ หมายถึง เจริญรอดข้อที่ ๓๑๖ ของฉบับที่ตรวจสอบชำระแล้ว(คัมภีร์อเพคฺคฺสารทีปนีจฺฎีกา) ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้.

๒.๕.๒ เปลี่ยนกริยาคุณประโยค เช่น

ในปรมตฤทธมวณณา ปริจเฉทที่ ๑ ฉบับทองทึบใช้ว่า “อถ วา จินฺเตติ สชฺฌายติ ปจฺจเวกขตฺติอาทิสฺสุ จินฺตณํ ชวนกัจจํ วุฑฺฒํ น เหวํ อิธาคิ ทสฺเสตฺถุ อารมฺมณํ วิชานาตีติ วุฑฺฒํ.” ส่วนฉบับล่องชาดใช้ว่า “อถ วา จินฺเตติ สชฺฌายติ สมฺมตฺติอาทิสฺสุ จินฺตณํ ชวนกัจจํ อาห น เหวํ อิธาคิ ทสฺเสตฺถุ อาห อารมฺมณํ ปชานาตีติ.” (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๖๔/๓๔๕)

ในอกุสลจิตตวณณา ปริจเฉทที่ ๑ ฉบับทองทึบใช้ว่า “ขลา โคสทฺทาทีโก ตํกริยาสมฺมุคฺคิปี โค ทพฺพํ รุพฺพิวเสน วาเจติ เหวํ อิธาคิ ทสฺเสตฺถุ ตํสมฺมุคฺคิ วุฑฺฒํ.” ส่วนในฉบับล่องชาดใช้ว่า “ขลา โคสทฺทาทีโก ตํกริยาสมฺมุคฺคิปี โค ทพฺพํ รุพฺพิวเสน วาเจติ เหวํ อิธาคิ ทสฺสนตฺถุ อาห ตํสมฺมุคฺคิ.” (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๗๗/๕๐๗)

ในเวทนาสงฺคหวณณา ปริจเฉทที่ ๓ ฉบับทองทึบใช้ว่า “สนฺตฺริณชวนาทิสมฺมุคฺคตฺถาเล สหชาตทิวเสน มานโส อุกฺคหํ กโรติ.” ส่วนในฉบับล่องชาดใช้ว่า “สนฺตฺริณชวนาทิสมฺมุคฺคตฺถาเล มานโส สหชาตาทิวเสน น อุกฺคหติ.” (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๑๓/๘๗๗)

ในอาลมพฺนสงฺคหวณณา ปริจเฉทที่ ๓ ฉบับทองทึบใช้ว่า กิมิทํ เหวํ โหเตวาติ มนสิ-
สนฺนิธาย อตฺถวิเสสนตฺถุ ทิปฺเปตฺถุ รูปารมฺมณํ ๗เปฯ เอกนฺตปจฺจุปฺปนฺนติ วุฑฺฒํ.” ส่วนในฉบับ
ล่องชาดใช้ว่า กิมิทํ เหวํ โหเตวาติ มนสิทฺถวา อตฺถวิเสสนตฺถุ ทสฺสนตฺถุ อาห รูปารมฺมณํ ๗เปฯ
เอกนฺตปจฺจุปฺปนฺนติ.” (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๑๘/๕๓๕)

ในกมฺมจตุกกวณณา ปริจเฉทที่ ๕ ฉบับทองทึบใช้ว่า “กสฺมาติ อาห ตสฺมึ ๗เปฯผลา-
ทายินีติ. กสฺมา อิธ ผลาทายินีติ อาห สาทิสยาติ.” ส่วนในฉบับล่องชาดใช้ว่า “กสฺมาติ มนสิ
กตฺวา ตสฺมึ ๗เปฯ ผลาทายินีติ วุฑฺฒํ. กสฺมา อิธ ผลาทายินีติ มนสิทฺถวา สาทิสยาติ วุฑฺฒํ.”
(อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๔๒/๑๑๘๖)

ในรูปวิภาควณณา ปริจเฉทที่ ๖ ฉบับทองทึบใช้ว่า “ตลา ทฺวนฺเทติ สุตฺตสฺส ปโยคตฺตา.
ตํ ปน สุตฺตํ เขภฺยุเยน วุฑฺฒนฺติ กตฺวา อิธ พหฺวจนํ วุฑฺฒํ.” ส่วนในฉบับล่องชาดใช้ว่า “ตลา
ทฺวนฺเทติ สุตฺตสฺส ปโยคตฺตา. เขภฺยุเยน ตํ ปน สุตฺตํ อาหาคิ มนสิสนฺนิธายาห อิธ พหฺวจนํ.”
(อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๕๐/๑๒๘๖)

จากตัวอย่างเหล่านี้ทำให้เห็นว่า แม้จะเปลี่ยนแปลงศัพท์และกริยาแต่ความหมายของเนื้อหา
ก็ไม่เปลี่ยนไปมากถือได้ว่าเป็นสำนวนของผู้แต่งและผู้ตรวจสอบชำระฉบับนั้น ๆ

๒.๕.๓ รูปศัพท์หรือคำที่แตกต่างกันมีพบอยู่ในแต่ละฉบับ ซึ่งผู้วิจัยได้คัดเลือกมาเป็นตัวอย่าง โดยแบ่งเป็นกลุ่มตามลักษณะทางไวยากรณ์ คือ

ก. คำสมาส เช่น

- ฉบับทองทึบใช้ **วิสุทฺธสทฺทสุต** ฉบับล่องชาดใช้ว่า **วิสุทฺธสุต สทฺทสุต** (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๓๘/๑๘)
- ฉบับทองทึบใช้ **วิสุทฺธกรฺรณา** ฉบับล่องชาดใช้ว่า **วิสุทฺธา กรฺรณา** (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๓๙/๒๕)
- ฉบับทองทึบใช้ **อนฺตรายนฺนิวารณํ** ฉบับล่องชาดใช้ว่า **อนฺตรายสุต นฺนิวารณํ** (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๑/๒๐๓)
- ฉบับทองทึบใช้ **อญฺญโจนํ** ฉบับล่องชาดใช้ว่า **อญฺญํ โจนํ** (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๕/๒๕๐)
- ฉบับทองทึบใช้ **ปสาทมญฺญานานุภาเวน** ฉบับล่องชาดใช้ว่า **ปสาทมญฺญานสุต อานุภาเวน** (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๒๕/๑๐๑๕)
- ฉบับทองทึบใช้ **เทวานมฺปฺรฺรูปริ** ฉบับล่องชาดใช้ว่า **เทวานํ อฺปรฺรูปริ** (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๓๘/๑๑๓๕)

ข. คำนามกิต्त์ เช่น

- ฉบับทองทึบเป็น **อนฺตรายวิโสสนํ** ฉบับล่องชาดเป็น **อนฺตราย วิโสสนํ** (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๐/๑๘๗)
- ฉบับทองทึบเป็น **ปฺริสฺมาปนํ** ฉบับล่องชาดเป็น **ปฺสฺมาปนํ** (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๐/๑๕๑)
- ฉบับทองทึบเป็น **ปณามกรณํ** ฉบับล่องชาดเป็น **นมกรณํ** (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๑/๑๕๕)

ค. คำกิริยากิต्त์ มีการเปลี่ยนนามกิต्त์เป็นกิริยากิต्त์ เช่น

- ฉบับทองทึบเป็น **วิทฺถฺสนวิเสสํ** ฉบับล่องชาดเป็น **วิทฺถฺสฺตีวิเสสํ** (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๘/๒๘๓)
- ฉบับทองทึบเป็น **สฺมาปฺชฺชนกาเล** ฉบับล่องชาดเป็น **สฺมาปฺชฺชิตกาเล** (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๓/๖๖๘)
- ฉบับทองทึบเป็น **ปฺยฺตุโต** ฉบับล่องชาดเป็น **ปฺมฺญฺโฐ** (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๕/๗๓๖)

- ฉบับทองทึบเป็น **ปวศุตนปทานุกุฑนั** ฉบับล่องชาดเป็น **ปวศุติต-
ปทานุกุฑนั** (อเศคุ. ฎีกา. ๓/๑๐๘/๘๓๒)

ง. คำกิริยาอาชยาด เช่น

- ฉบับทองทึบเป็น **คณุเหยย** ฉบับล่องชาดเป็น **คณุหิตพุฬ** (อเศคุ. ฎีกา. ๓/๔๓/๑๔๒)
- ฉบับทองทึบเป็น **ลพุกติ** ฉบับล่องชาดเป็น **ลภิตพุฬ** (อเศคุ. ฎีกา. ๓/๖๖/๓๓๖)
- ฉบับทองทึบเป็น **สงคณุหาติ** ฉบับล่องชาดเป็น **สงคหิตพุฬ**(อเศคุ. ฎีกา. ๓/๕๐/๖๓๖)
- ฉบับทองทึบเป็น **ลิจิต์** ลียา ฉบับล่องชาดเป็น **ลิจิตพุฬ** (อเศคุ. ฎีกา. ๓/๑๐๑/๓๕๔)

๒.๖ สำนักวรรณโวหาร

จากการศึกษาและตรวจสอบพบว่า คัมภีร์อเศคุสารที่ปนิจฎีกานั้น มีสำนักวรรณโวหารกล่าว เฉพาะธรรมล้วน ๆ ซึ่งจะเกี่ยวกับเรื่องของจิต เจตสิก รูป รวมเรียกว่า รูป นาม หรือขันธ ๕ อันเป็นส่วนประกอบของคนเราและสัตว์ทั้งหลาย และนิพพาน แหล่งข้อมูล ส่วนใหญ่จะมาจากอภิธรรมมัตถวิภาวินี ที่พระสุมังคลสามิเถระ ศิษย์ของพระสารีบุตรผู้ที่รจนาสารัตถที่ปนิได้รวบรวมเรียบเรียงไว้ และมีการยกอุปมาอุปไมยขึ้นมาเปรียบเทียบเพื่อความเข้าใจง่ายขึ้น ดังตัวอย่าง เช่น

- **ยถา สกขรกลลปี มจจคุมพปี จรณุตปี ตฎฐนตปีติ จ ๆเปฯ.** (อเศคุ. ฎีกา. ๓/๔๕)^{๑๒}

แปลว่า พึงทราบ จิตว่า เหมือนก้อนกรวดที่ตั้งอยู่ก็ดี เหมือนฝูงปลาที่เหี่ยวไปก็ดี ๆลฯ ๆ

- **ปรมนย ปน ยถา ปน กุสลวิปากสนุติรณั อฎฐารมมณเ ปติสหายลากโต
พลว. ตสุมา โสมนสุสสหคต โหติ.** (อเศคุ. ฎีกา. ๓/๘๔)

^{๑๒} อเศคุ. ฎีกา. หมายถึง คัมภีร์อเศคุสารที่ปนิจฎีกา / ๓ หมายถึง บทที่ ๓ คัมภีร์อเศคุสารที่ปนิจฎีกา ที่ตรวจสอบชำระแล้ว / ๔๕ หมายถึง หน้า ๔๕ ของฉบับที่ตรวจสอบชำระแล้ว(คัมภีร์อเศคุสารที่ปนิจฎีกา) ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้.

แปลว่า ก็ ในความหมายแรก มีอธิบายว่า เหมือน สันติธรรมจิต มีกำลัง ในอิฏฐารมณ์ เพราะได้สหายคือปิติ จันใด ดังนั้น จิต จึงประกอบด้วยโสมนัส ฉะนั้น

- ยถา โลก สรณํ ปุริสํ สวจุณฺํ เชนฺุ อานเหติ สาสเน สสงฺขาริกนฺุติ. (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๗)

แปลว่า ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า ในทางโลก ท่าน จงนำบุญมาพร้อมทั้งทรัพย์ (หรือ) ธนุ มาพร้อมทั้งลูกโค จันใด ในทางพระศาสนา ท่าน จงนำมาน ที่ เป็น สสังขาริกมา ฉะนั้น

- ยถา ปน สรฺทกฺขปฺตมฺภิตํ อุปลชฺทกํ อุปลานุปลกํ. เอวํ อเนกปจฺจยฺอุปฺต-
มฺภิตํ สหชาติํ ชีวิตํ สหชาติานุปลากนฺุติ ทฎฺฐพฺพํ. (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๐๔)

แปลว่า พึงเห็นความหมายว่า เหมือนอย่างว่า น้ำอันเกิดแต่อุบล ที่สระและน้ำหล่อ เลี้ยงแล้ว ชื่อว่า น้ำหล่อเลี้ยงอุบล จันใด ธรรมที่เกิดร่วมกัน อันปัจจัยหลาย ประการหล่อเลี้ยงแล้ว ชื่อว่า ชีวิตแล หล่อเลี้ยงธรรมที่เกิดร่วมกัน ฉะนั้น

- มกฺกฏสฺส อาเลโป มกฺกฏาเลโป. ยถา อาเลปฺลิตฺตํ วัตฺถุ ทฺวปฺปมฺลยฺจํ เอวํ โลก-
ยฺตุโศ ปุคฺคโล ทฺวปฺปมฺลยฺจติ อธิปฺปาโย. (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๐๕)

แปลว่า ตั้ง มีอยู่ แก่ลิง ชื่อว่า ลิงติดตั้ง ๆ มีคำอธิบายว่า วัตถุ ที่ตั้งติด เกาะออกยาก จันใด บุคคล ผู้ประกอบด้วยความโลภ ก็ออกยาก ฉะนั้น

- ยถา หิ วิถีจิตฺตานิ มโนทฺวารภวฺจฺจโต ปวตฺตนฺุติ. น เอวํ อิมานีติ. (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๑๖)

แปลว่า ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า เหมือน วิถีจิต ย่อมเกิดขึ้น จากมโนทวาร ภวังคจิต จันใด จิตเหล่านี้ ย่อมไม่เกิดขึ้น ฉะนั้น

- เตสํ ยถา วิถีจิตฺตานิ มโนทฺวารเ ปวตฺตตีติ น เอวํ อิมานิ. (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๑๖)

แปลว่า คำเหล่านั้น มีคำอธิบายว่า วิถีจิต เป็นไป ในมโนทวาร จันใด จิตเหล่านี้ ก็ไม่เป็นไป ฉะนั้น

- อาทาเส มฺขนิมิตฺตํ วิทยาติ ยถา อาทาเส มฺขนิมิตฺตํ มฺขานุภาวโต ปวตฺตตฺตา
นิพฺพิกปฺปํ เอวํ วิปากํ นิพฺพิกปฺปนฺุติ อตุโธ. อถ วา ยถา มฺขนิมิตฺตํ มฺขารูปํ
เอวํ วิปากสฺส เวทนาโยโค อารมฺมณานฺุรูปเมวาติ อตุโธ. (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๓๐)

แปลว่า ชื่อว่า อาทาเส มฺขนิมิตฺตํ วิย ความว่า เงามน้ำ ในกระจก เมื่อคิดตามจริง แล้วไม่มี เพราะมันเกิดขึ้นโดยอาศัยหน้า จันใด วิปากจิต ก็ปราศจากการกำหนด

หมาย ฉันทัน ๑ อีกนัยหนึ่ง มีเนื้อความว่า เงามน้ำสมควรแก่หน้า ฉันทันใด การประกอบ ด้วยเวทนา สมควร แก่อารมณ์ที่เดียว ย่อมมี แก้ววิบากจิต ๑

จากตัวอย่างจะเห็นว่า ผู้รจนามีการยกอุปมาอุปมัยขึ้นมาเปรียบเทียบ เพื่อความเข้าใจ ความหมายให้ได้ตลอดและถูกต้องง่ายขึ้น สำหรับพุทธศาสนิกชน และผู้สนใจทั้งหลายโดยมี บางส่วนมาจากพระบาลี อรรถกถา และฎีกาต่าง ๆ เช่น คันถวิตถาระ โบรมณฎีกา ปรมัตถันยาสะ อภิธัมมขปกาสนี และอภิธัมมวาทารฎีกา เป็นต้น

๒.๗ ต้นฉบับคัมภีร์ที่ใช้ในการตรวจชำระ

ผู้วิจัยได้รวบรวมต้นฉบับตัวเขียนคัมภีร์อรรถกถาที่ปณีจูปฎีกา เพื่อใช้ในการตรวจสอบ ชำระพบต้นฉบับตัวเขียนจำนวน ๓ ฉบับ เป็นภาษาบาลี อักษรขอม อยู่ในหอสมุดแห่งชาติทั้ง ๒ ฉบับ และอักษรโรมัน แต่ละฉบับมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑. ฉบับทองทิบ เลขที่ ๖๖๕๒/๒/๑ - ๒ ผู้ ๑๒๗ ชั้น ๖/๑ ชื่อ คัมภีร์อรรถกถาที่ปณี จูปฎีกา หน้าลานปกปิดทองทิบ เรียกว่า ฉบับทองทิบ ภาษาบาลี อักษรขอม มีจำนวน ๒ ผูก หน้าลานละ ๕ บรรทัด บรรทัดละ ๓๐-๓๑ ตัวอักษร ขนาดใบลานกว้าง ๕.๔ เซนติเมตร ยาว ๕๘.๕ เซนติเมตร ฝ่าห่อ คัมภีร์เป็นผ้าอัดลัด^{๑๑} ไม้ประกบปลายทองจีน ใบลานอยู่ในสภาพดี คัมภีร์ชุดนี้ มีจำนวน ๒ ผูก ผูกแรกมี ๔ ปริจเฉท ผูก ๒ มี ๕ ปริจเฉท อยู่ในห่อเดียวกัน ผูกแรก มีข้อความ ๔ ปริจเฉท หรือ ๔ ตอนจบ เริ่มตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑ จิตตปริจเฉท จนถึง ปริจเฉทที่ ๔ วิถีปริจเฉท และผูก ๒ มีข้อความ ๕ ปริจเฉท เริ่มตั้งแต่ ปริจเฉทที่ ๕ ภูมิปริจเฉท จนถึง ปริจเฉท ที่ ๘ กมมฐฐานปริจเฉท ใช้อักษรย่อในการตรวจชำระครั้งนี้ว่า “ท.”

จากการศึกษา ผู้วิจัยพบว่า ฉบับทองทิบ เลขที่ ๖๖๕๒ นี้ เป็นต้นฉบับแรกที่คัดลอกกันต่อ ๆ มา และจารในสมัย ร.๓ โดยนำมาจัดลำดับการจารอักษรวิธีขึ้นใหม่ให้ถูกต้องตามหลักไวยากรณ์ ในการตรวจชำระครั้งนี้ได้ถือเอาฉบับทองทิบเป็นหลัก แต่ก็มิได้ถือว่า เป็นฉบับที่ถูกต้องทั้งหมด เพราะยังมีข้อบกพร่องอยู่หลายแห่ง ผู้วิจัยจะพิจารณาเปรียบเทียบกับฉบับอื่นเพื่อความถูกต้องและ สมบูรณ์ที่สุด

^{๑๑} คำว่า “อัดลัด” หมายถึง เป็นชื่อของผ้าชนิดหนึ่ง ทอด้วยไหมควบกับเงินแล่งหรือทองแล่ง แต่ไหมมี จำนวนมากกว่า. ดูพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพฯ : ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้น, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓๕๓.

๒. ฉบับล่องชาด เลขที่ ๗๐๗๖/ ก / ๑,๑ก - ๑ค, ๒ - ๑๐ ผู้ ๑๒๘ ชั้น ๔/๕ หอสมุดแห่งชาติ ชื่อ คัมภีร์หรือเอกสารที่ปณีจูปฎีกา ฉบับปิดทองล่องชาด^{๑๔} เรียกว่า ฉบับล่องชาด ภาษาบาลี อักษรขอม มีจำนวน ๑๓ ผูก ๕ ปริจเฉท หน้าลานละ ๕ บรรทัด บรรทัดละ ๗๐ - ๘๐ ตัวอักษร ขนาดใบลานกว้าง ๕ เซนติเมตร ยาว ๕๗ เซนติเมตร ฝ่าห่อลายทางสีแดงไม้ประกับธรรมดา ใบลานมีสภาพดี ใช้อักษรย่อในการตรวจชำระครั้งนี้ว่า “ล.”

ฉบับล่องชาดนี้ ผู้วิจัยจะใช้เป็นฉบับตรวจสอบเปรียบเทียบกัน และสันนิษฐานว่า น่าจะเป็นฉบับที่จารขึ้นในสมัย ร. ๔ และน่าจะเป็นฉบับคัดลอกมาจากฉบับทองทิบ เพราะลักษณะการจารตัวอักษรในฉบับล่องชาด จะตรงกับฉบับทองทิบเป็นส่วนใหญ่ แต่มีส่วนแตกต่างออกไปบ้างในบางคำ ทั้งนี้เป็นเพราะความไม่รอบคอบ ของผู้จาร มีการจารตก จารผิดพลาด และจารซ้ำอยู่หลายแห่ง

๓. ฉบับพม่าอักษรโรมัน

เอกสารที่ปณีจูปฎีกาฉบับพม่า ฉบับนี้เป็นอักษรโรมันและเป็นวิทยานิพนธ์ของพระคัมภีร์ หมาย ธรรมสุสามิ ชาวพม่ามีชื่อภาษาอังกฤษว่า Ven. Khammai Dhammasāmi, **The Apheggusāradīpanī - Tikā An Edition and a Comprehensive Study**, University of Kelaniya, Sri Lanka, 1996. ผู้วิจัยนำมาเปรียบเทียบฉบับทองทิบและฉบับล่องชาด ในที่นี้ใช้อักษรย่อในการตรวจชำระครั้งนี้ว่า “ม.”

๒.๘ วิธีการดำเนินการวิจัยและหลักเกณฑ์การตรวจชำระ

ในดำเนินการวิจัยและหลักเกณฑ์การตรวจชำระวิจัยดำเนินการตามขั้นตอนและหลักเกณฑ์ดังต่อไปนี้ คือ

๒.๘.๑ ค้นหาต้นฉบับตัวเขียนคัมภีร์หรือเอกสารที่ปณีจูปฎีกา ภาษาบาลี อักษรขอมที่เป็นสำนวนของพระมหาสุวรรณทิปเถระ ในหอสมุดแห่งชาติ พบต้นฉบับอักษรขอม จำนวน ๒ ฉบับ อักษรพม่า ๑ ฉบับ รวมต้นฉบับตัวเขียนทั้งหมด ๓ ฉบับ

๒.๘.๒ ปรึวรรตต้นฉบับตัวเขียนทั้ง ๓ ฉบับเป็นอักษรไทยแล้วนำมาเปรียบเทียบกัน

^{๑๔} คำว่า “ล่องชาด” หมายถึง ทาชาดลงในระหว่างสิ่งที่ทาทองหรือปิดทองแล้ว. ดูพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพฯ : ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้น, ๒๕๔๒), หน้า ๕๕๔.

๒.๘.๓ ศึกษาเปรียบเทียบลักษณะที่จารตัวอักษร ความบกพร่องของการสะกดคำ ความผิดพลาดทางหลักไวยากรณ์ และสภาพความสมบูรณ์ทางกายภาพของใบลานต้นฉบับตัวเขียน ทั้ง ๒ ฉบับ

๒.๘.๔ จากการศึกษาในเบื้องต้นพบว่า ฉบับทองทิบ สมัยรัชกาลที่ ๓ เลขที่ ๖๖๕๒/๒/๑ - ๒ ในหอสมุดแห่งชาติ ใช้อักษรย่อในการวิจัยและการตรวจชำระครั้งนี้ว่า “ท.” เป็นฉบับที่สมบูรณ์ที่สุด ในแง่ของลักษณะตัวอักษรที่จารความถูกต้องของการสะกดคำ หลักไวยากรณ์ และความสมบูรณ์ของใบลาน และสันนิษฐานว่า น่าจะเป็นฉบับที่คัดลอกมาจากฉบับรดน้ำคำโท เพราะตามประวัติในการสร้างคัมภีร์ใบลานในสมัยรัตนโกสินทร์ระบุไว้ว่า “ฉบับรดน้ำคำโท สร้างสำหรับหอหลวง เพื่อใช้ในการสอบไล่พระปริยัติธรรม” จึงถือว่าเป็นหนังสือชุดแรกที่สร้างก่อนฉบับอื่น ๆ

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเลือกใช้ฉบับทองทิบ “ท.” สมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นหลัก และอาศัยต้นฉบับอื่นเป็นหลักฐานในการพิจารณา เพราะฉบับ “ท.” แม้จะสมบูรณ์ที่สุด แต่ก็มิใช่ว่าจะถูกต้องทั้งหมด ยังมีที่จารผิดพลาดบกพร่องอยู่บางส่วน

๒.๘.๕ การเลือกคำหรือข้อความที่ถูกต้องเหมาะสมที่สุดจากต้นฉบับทั้ง ๓ มาใช้ในฉบับตรวจสอบชำระครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดหลักเกณฑ์ ดังนี้

๑. ยึดต้นฉบับส่วนมากเป็นเกณฑ์ ในกรณีที่บางคำอาจเขียนได้หลายแบบที่ยอมรับว่าเป็นแบบที่ถูกต้องทั้งหมด และต้นฉบับที่ใช้ในการตรวจสอบชำระเขียนต่างกัน โดยเฉพาะพยัญชนะในวรรณ กุ และวรรณ ค มักใช้แทนกันและมีการใช้อักษรย่อทั้ง ๒ แบบ ในช่วงที่จารต้นฉบับมักใช้วรรณ ค มากกว่า แต่ในปัจจุบันนิยมใช้วรรณ กุ เช่น ปจมี หรือ ปจมี, จิตา หรือ ติตา, จตุวา หรือ ฤตุวา, จิต หรือ ฤจิต, จเปตุวา หรือ ฤเปตุวา ผู้วิจัยจะใช้ตามความนิยมในปัจจุบันและใช้คำนั้นไปตลอด โดยนำคำที่ไม่นิยมใช้ในปัจจุบันทำเป็นเชิงอรรถไว้

๒. ถ้าในฉบับที่ใช้ตรวจสอบชำระทุกฉบับจารผิด หรือใช้ตัวสะกดผิด ผู้วิจัยจะถือว่า เป็นความบกพร่องผิดพลาดของผู้จาร ในกรณีนี้ผู้วิจัยจะใช้อักษรมหัตถวิภาวินี ฉบับมหายานกุราชวิทยาลัย, พจนานุกรม มทร-ไทย รวบรวมเรียบเรียงโดย พันตรี ป. หลงสมบูรณ์, และพจนานุกรมบาลี-ไทย รวบรวมและเรียบเรียงโดยพระอัครคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) รศ. ดร. จำลอง สารพัดนึก ตรวจชำระให้ถูกต้อง

๓. พิจารณาข้อความอื่น ซึ่งความหมายของเนื้อความ และคำศัพท์อื่นที่มีใช้อยู่ในบทที่ใกล้เคียงกัน เช่น คำว่า “เหตุโ” เป็น “เหตุโร” ข้อความตรงกัน ต่างกันแต่ในคำหน้าเป็น “เหตุโ” คำหลังเป็น “เหตุโร” ทั้งนี้เพราะ ว (v) และ ร (r) มีลักษณะคล้ายกัน ผู้จารอาจจะไม่ได้

ทันพิจารณาให้ดี ดังนั้น จึงจารผิด เมื่อพิจารณาเนื้อความแล้ว ที่ถูกต้องควรเป็น “เหตุโ” ผู้วิจัย จึงนำคำที่ผิดคือ “เหตุโร” ทำเป็นเชิงอรรถไว้ นำเอาคำที่ถูกต้องคือ “เหตุโ” ไว้เป็นเครื่องตัดสิน

๔. การสะกดคำ หรือการซ้อนพยัญชนะตัวสะกดในต้นฉบับตัวเขียนบางฉบับมี พยัญชนะซ้อน บางฉบับไม่มีพยัญชนะซ้อน หรือบางครั้งในฉบับเดียวกันก็ยังมีใช้ทั้ง ๒ แบบ ผู้วิจัย จะใช้ตามอักษรมัตถวิภาวินีและพจนานุกรม ๒ เล่ม ตามข้อ ๕.๒ โดยนำเอาคำที่ผิดทำเป็นเชิงอรรถไว้ เช่น คำผิดคือ “วิสุทธกรณา” ทำเป็นเชิงอรรถไว้ คำที่ถูกต้องคือ “วิสุทธกรณา” เป็นเครื่องตัดสิน, หรือ คำผิดคือ “สุทธมานสา” ทำเป็นเชิงอรรถไว้ คำที่ถูกต้องคือ “สุทธมานสา” เป็นเครื่องตัดสิน เป็นต้น เพื่อให้ถูกต้องตามหลักไวยากรณ์บาลี

๕. ในกรณีที่ไม่มีฉบับใดฉบับหนึ่งสะกดตรงตามอักษรมัตถวิภาวินีและพจนานุกรม ๒ เล่มดังกล่าว ส่วนใหญ่จะเป็นการจารที่จะเป็นรัสสะ หรือจารรัสสะเป็นทีฆะ โดยนำเอาคำที่ผิด ทำเป็นเชิงอรรถไว้ เช่น คำผิดคือ “อวิตกกั” ทำเป็นเชิงอรรถไว้ คำที่ถูกต้องคือ “อวิตกกั” เป็นเครื่อง ตัดสิน, หรือคำผิดคือ “อวิปริโตติ” ทำเป็นเชิงอรรถไว้ คำที่ถูกต้องคือ “อวิปริโตติ” เป็นเครื่องตัดสิน เป็นต้น ถือว่าเป็นความไม่รอบคอบของผู้จาร หรืออาจจะเป็นความนิยมในยุคนั้น ผู้วิจัยจะใช้ ตามความนิยมในสมัยปัจจุบัน

๖. ในกรณีที่ไม่มีฉบับใดฉบับหนึ่งจารคำหรือความซ้ำกันหรือจารคำหรือข้อความตก หล่นไป ผู้วิจัยจะต้องตัดออกหรือเพิ่มเข้าโดยยึดต้นฉบับส่วนใหญ่เป็นหลักพิจารณาถึงความ เหมาะสม เช่น ความรอบคอบของผู้จาร สภาพของต้นฉบับ ความถูกต้องในด้านภาษาและเนื้อความ ประกอบด้วย

๗. ข้อบกพร่องเกี่ยวกับหลักไวยากรณ์ เช่น ผิดพจน์ ผิดลิงค์ เป็นต้น แต่ละฉบับมี ความแตกต่างกันไป และไม่มีฉบับที่อาจถือได้ว่าถูกต้องแม้แต่ฉบับเดียว ผู้วิจัยอาจจะพิจารณา ข้อบกพร่องต่าง ๆ เหล่านี้ว่ามีมาอย่างไร และพยายามเปรียบเทียบกับทุก ๆ ฉบับ เพื่อหาฉบับ ที่ถูกต้องที่สุด ถ้าไม่มีฉบับใดฉบับหนึ่งถูกต้องจะพิจารณาเนื้อความและรูปประโยค ในการตัดสิน ให้ถูกต้องตามคัมภีร์หรือเทศุสสารทีปนีฎฎีกา โดยนำคำที่ผิดทำเป็นเชิงอรรถไว้ เช่น คำผิดคือ “อิห” ทำเป็นเชิงอรรถไว้ คำที่ถูกต้องคือ “อิห” (อเภคุ. ฎฎีกา. ๓/๕๕/๑๑๓) เป็นเครื่องตัดสิน, หรือคำผิด คือ “ราโส” ทำเป็นเชิงอรรถไว้ คำที่ถูกต้องคือ “โรโส” (อเภคุ. ฎฎีกา. ๓/๘๕/๔๑๓) เป็นเครื่องตัดสิน เป็นต้น

๘. คำที่เป็นชื่อเฉพาะ แต่ละฉบับใช้ต่างกัน หรือแม้แต่ในฉบับเดียวกันก็ยังมี ใช้ต่างกัน โดยนำคำที่ผิดทำเป็นเชิงอรรถไว้ เช่น คำผิดคือ “สาธโ” ทำเป็นเชิงอรรถไว้ คำที่ถูกต้องคือ “สาธโ” (อเภคุ. ฎฎีกา. ๓/๕/๕๐), หรือ คำผิดคือ “อเภคุสสารทีปนี” ทำเป็นเชิงอรรถไว้ คำที่ถูกต้องคือ “อเภคุสสารทีปนี” (อเภคุ. ฎฎีกา. ๓/๑๕๕/๕๓๒) เป็นเครื่องตัดสิน เป็นต้น

๒.๘.๖ คำหรือข้อความที่ไม่ได้เลือกใช้ในฉบับที่ตรวจสอบชำระแล้ว และคำหรือข้อความนั้นสะกดแตกต่างจากคำที่คัดเลือกมา ผู้วิจัยจะทำเชิงอรรถไว้ด้านล่างของหน้านั้น ๆ มีอักษรย่อบอกที่มาของต้นฉบับนั้น ๆ ตามหลักเกณฑ์ ดังนี้

๑. ข้อความที่ผิดเพี้ยนจากต้นฉบับที่ชำระแล้ว เช่น จารทิฆสระ เป็น รัสสระ จารเกิน จารตก ตัวสะกดแตกต่างกัน เป็นต้น

๒. ทุกคำที่ใช้เป็นเชิงอรรถมีอักษรย่อของต้นฉบับเขียนนั้น ๆ กำกับอยู่

๓. การทำเชิงอรรถบอกข้อความที่ผิดเพี้ยน หรือแตกต่างกันไว้ด้านล่างของหน้านั้น ๆ มีหมายเลขเชิงอรรถกำกับ เริ่มตั้งแต่หมายเลข ๑ ไปจนจบบท เมื่อเริ่มบทใหม่ก็จะเริ่มหมายเลข ๑ ใหม่เช่นนี้ตลอดไป

๔. การทำเชิงอรรถคำหรือข้อความที่ยาวมาก ผู้วิจัยอาจจะละข้อความที่เหมือนกัน จะเขียนเฉพาะคำที่แตกต่างกันเพียงคำเดียว โดยใช้เครื่องหมาย (-) ใส่ไว้ข้างหน้าหรือข้างหลังคำที่แตกต่างกัน เพื่อแทนคำที่ต่างกัน แต่ในกรณีที่เป็นคำสมาสยาว ๆ ต่อเนื่องกัน และมีคำที่แตกต่างกันหลาย ๆ คำ คือ เฉพาะคำต้นและคำสุดท้ายเท่านั้นที่ต่างกัน ส่วนคำที่อยู่กลางเหมือนกัน จะใส่เฉพาะคำที่ต่างกัน และใช้เครื่องหมาย (....) ละคำหรือข้อความที่เหมือนกัน เช่น - ปรจุยเทศ.....ฎีกาย์. (อศศค. ฎีกา. ๓/๑๔๑/๘๓๖)

๕. มีคำหรือข้อความที่ปรากฏในต้นฉบับเขียนใช้ต่างกัน อาจจะเป็นความนิยมในสมัยที่จารต้นฉบับ และเป็นที่ยอมรับกันในปัจจุบันว่าถูกต้องใช้ได้ทั้ง ๒ แบบ ตามที่กล่าวแล้วในข้อ ๕.๑, ๕.๔, ๕.๕, และ ข้อ ๕.๖ คำเช่นนี้พบมากในต้นฉบับตัวเขียนทุกฉบับ หากนำมาใส่เชิงอรรถไว้ในฉบับที่ตรวจสอบชำระนี้จะเป็นการซ้ำซาก ไม่เกิดประโยชน์เท่าที่ควร ในกรณีนี้ ผู้วิจัยจะประมวลสรุปคำที่ใช้ต่างกันซึ่งพบมากทั้ง ๒ แบบ เปรียบเทียบกัน และใส่คำอ่านที่เลือกใช้ ในฉบับที่ตรวจสอบชำระไว้ในที่นี้ตามหลักเกณฑ์ในข้อ ๕ และจะไม่ใส่เชิงอรรถไว้ในฉบับที่ตรวจสอบชำระ คำที่พบมากเหล่านี้ แบ่งเป็น ๖ กลุ่ม คือ

(๑) จารรัสสระ เป็น ทิฆสระ

- ปโยชน / ปาโยชน	ใช้	ปโยชน
- ทูริธ / ทูริธิ์ /	ใช้	ทูริธิ์
- กิเลสาน / กิเลสาน	ใช้	กิเลสาน
- มนสิกตวา / มนสิกตวา	ใช้	มนสิกตวา
- ฌฎฐิสตุดมิน / ฌฎฐิสตุดมิน	ใช้	ฌฎฐิสตุดมิน

(๒) จารทีฆสระ เป็น รัสสระ

- ทีเปติ / ทิเปติ	ใช้	ทีเปติ
- อตีตานี / อติตานี	ใช้	อตีตานี
- คีสุ / คิสุ	ใช้	คีสุ
- อีสิตา / อิติตา	ใช้	อีสิตา

(๓) ใช้พยัญชนะต่างวรรคกัน (วรรค ฎ เป็น ต)

ปฏิ - ปติ

- ปฏิพาหนติ / ปติพาหนติ	ใช้	ปฏิพาหนติ
- ปฏิพาหิตา / ปติพาหิตา	ใช้	ปฏิพาหิตา
- ปฏิเวทวเสน / ปติเวทวเสน	ใช้	ปฏิเวทวเสน
- ปฏิเสเชติ / ปติเสเชติ	ใช้	ปฏิเสเชติ
- ปฏิกุกิโต / ปติกุกิโต	ใช้	ปฏิกุกิโต
- ปฏิพทฐา / ปติพทฐา	ใช้	ปฏิพทฐา

จ - ต

- ปจมน์ / ปถมน์	ใช้	ปจมน์
- จตฺวา / ถตฺวา	ใช้	จตฺวา
- จิโต / ถิโต	ใช้	จิโต
- จเปตฺวา / ถเปตฺวา	ใช้	จเปตฺวา
- จปนน์ / ถปนน์	ใช้	จปนน์
- ปาโจ / ปาโถ	ใช้	ปาโจ
- มุลปาโจ / มุลปาโถ	ใช้	มุลปาโจ

ฑฒ - ทฐ

- วุฑฒิมนฺโต / วุฑฐิมนฺโต	ใช้	วุฑฒิมนฺโต
- ปทานุกฑฒนน์ / ปทานุกฑฐนน์	ใช้	ปทานุกฑฒนน์
- อากฑฒิตฺวา / อากฑฐิตฺวา	ใช้	อากฑฒิตฺวา

ณ - น

- ณานน์ / นานน์	ใช้	ณานน์
- การณน / การเนน	ใช้	การณน
- ปริณามนน์ / ปรินามนน์	ใช้	ปริณามนน์

- กลินศส / กลินศส	ใช้	กลินศส
- วิกฤษณา / วิกฤษณา	ใช้	วิกฤษณา
- โปราณฎีกาย / โปราณฎีกาย	ใช้	โปราณฎีกาย
- กรณสาธน์ / กรณสาธน์	ใช้	กรณสาธน์

(๔) ใช้พยัญชนะต่างกัน แต่อยู่ในวรรคเดียวกัน (ฟ้องเสียง)

- สุนทร / สุนทร	ใช้	สุนทร
- ลพฤษติ / ลพฤษติ	ใช้	ลพฤษติ
- สมพฤษณติ / สมพฤษณติ	ใช้	สมพฤษณติ
- วฤษติ / วฤษติ	ใช้	วฤษติ
- ฤษเมษ / ฤษเมษ	ใช้	ฤษเมษ
- สมฤษณาทิก / สมฤษณาทิก	ใช้	สมฤษณาทิก
- ฤษติ / ฤษติ	ใช้	ฤษติ
- อฤษติ / อฤษติ	ใช้	อฤษติ
- ฤษเมษ / ฤษเมษ	ใช้	ฤษเมษ
- ฤษติ / ฤษติ	ใช้	ฤษติ

ฎ - ฎ

- อฎกถาย / อฎกถาย	ใช้	อฎกถาย
- อฎจายตุโต / อฎจายตุโต	ใช้	อฎจายตุโต
- อติอฎทตสเนน / อติอฎทตสเนน	ใช้	อติอฎทตสเนน
- ฎจ / ฎจ	ใช้	ฎจ
- อฎจการโต / อฎจการโต	ใช้	อฎจการโต
- ปฎเจน / ปฎเจน	ใช้	ปฎเจน
- อฎอนิฎทตส / อฎอนิฎทตส	ใช้	อฎอนิฎทตส

พ - ภ

- ษพิป / ษพิป	ใช้	ษพิป
- เนกษษโพท / เนกษษโพท	ใช้	เนกษษโพท
- ษพิ / ษพิ	ใช้	ษพิ
- ษพิ / ษพิ	ใช้	ษพิ

(๕) มีพยัญชนะซ้อนหรือไม่มีพยัญชนะซ้อน

- สทฺทปฺพนฺโ / สทฺทปฺพนฺโ	ใช้	สทฺทปฺพนฺโ
- ปโยชนตฺตยฺ / ปโยชนตฺตยฺ	ใช้	ปโยชนตฺตยฺ
- อุกฺกหณตฺถฺ / อุกฺกหณตฺถฺ	ใช้	อุกฺกหณตฺถฺ
- วิสุทฺโ / วิสุทฺโ	ใช้	วิสุทฺโ
- ยุตฺตา / ยุตฺตา	ใช้	ยุตฺตา
- นิทฺฐาริโต / นิทฺฐาริโต	ใช้	นิทฺฐาริโต
- ลทฺธนาโม / ลทฺธนาโม	ใช้	ลทฺธนาโม
- นิปฺพลโ / นิปฺพลโ	ใช้	นิปฺพลโ
- สพฺพณฺณตฺตณฺณณฺ / สพฺพณฺณตฺตณฺณณฺ	ใช้	สพฺพณฺณตฺตณฺณณฺ

(๖) นิคคณิต แปลงเป็นพยัญชนะตัวสะกด

- สฺงม / สฺงม	ใช้	สฺงม
- สฺงคห / สฺงคห	ใช้	สฺงคห
- สฺงชาต / สฺงชาต	ใช้	สฺงชาต
- สฺงเขป / สฺงเขป	ใช้	สฺงเขป
- สฺงคณฺหาติ / สฺงคณฺหาติ	ใช้	สฺงคณฺหาติ
- สฺงขาร / สฺงขาร	ใช้	สฺงขาร

(๖) ผู้วิจัยทำเชิงอรรถบอกที่มาของเนื้อหาจากคัมภีร์ต่าง ๆ ใช้เป็นตัวเลขตามด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์ที่มาของสูตร หรือคาถาในกรณีที่เป็นคาถา และเลขหน้า เป็นการบอกเชิงอรรถ ที่เป็นตัวเลขตามลำดับกับเชิงอรรถบอกคำหรือข้อความที่ผิดพลาด

๒.๘.๓ เมื่อได้ฉบับที่ตรวจสอบชำระสมบูรณ์แล้ว ผู้วิจัยจะแปลเป็นภาษาไทย เนื่องจากคัมภีร์อรรถกถาที่ปณฺฑิตวิภูษิตา พระมหาสุวรรณทิปเถระ ได้อาศัยเนื้อหาภาษาบาลีเป็นหลัก เน้นเรื่องการสร้างรูปคำ และภาษาที่สละสลวยในการสร้างรูปคำทางไวยากรณ์บาลีเป็นหลัก บางครั้งก็ใช้สูตรย่อ ๆ ให้สั้นลงเนื่องจากการทำตัวที่เหมือนกับรูปคำก่อน ๆ แล้ว ดังนั้น ผู้วิจัยจะพยายามแปลรักษารูปศัพท์และรูปประโยคภาษาบาลีไว้ให้มากที่สุด เพื่อให้ได้ความชัดเจนขึ้น และใช้ภาษาเรียบง่าย กระชับได้ใจความที่เข้าใจง่าย

๒.๕ วิวัฒนาการความเป็นมาของการคัดลอกและการจารต้นฉบับ

คัมภีร์อศุคสารทปิณีจฎฎิกา แต่งขึ้นโดยพระมหาสุวรรณทิปเถระ ชาวพม่า ในกรุงหงสาวดี สมัยพระเจ้าบุเรงนอง(พระเจ้าช้างเผือก) มีการคัดลอกจารลงในใบลานกันต่อ ๆ มาหลายสมัย และหลายฉบับดังกล่าวแล้วไม่เห็นมีปรากฏว่าอยู่ในหอสมุดใด แต่พบฉบับที่จารในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยผู้วิจัยได้นำฉบับ ร. ๓ มีชื่อปรากฏในคัมภีร์ใบลานว่าฉบับทองทึบ เลขที่ ๖๖๕๒/๒/๑ - ๒ เป็นฉบับที่สมบูรณ์ที่สุด เป็นต้นฉบับในการตรวจสอบชำระ ใช้อักษรย่อในการตรวจชำระ ว่า “ท.” ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์หลักความเป็นมาของการคัดลอก โดยมีหลักเกณฑ์การตัดสินคือ

๑. จารผิดเหมือนกัน

๒. จารตกเหมือนกัน

๓. จารซ้ำเหมือนกัน

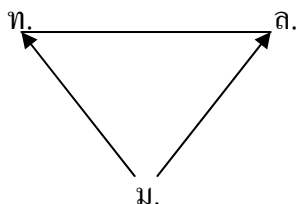
๔. การจัดเรียงลำดับว่า ฉบับใดก่อนหลัง ฉบับใดคัดลอกต่อมา โดยศึกษาสมัยการสร้างคัมภีร์ใบลานในแต่ละยุคตามลำดับดังนี้

๔.๑ ฉบับทองทึบ เป็นฉบับที่ผู้วิจัยใช้เป็นหลักในการตรวจชำระ จารในสมัย ร. ๓

๔.๒ ฉบับล่องชาด เป็นฉบับตรวจสอบ และเปรียบเทียบกับฉบับทองทึบ จารในสมัย ร. ๔

๔.๓ ฉบับพม่า เป็นฉบับตรวจสอบและเปรียบเทียบกับฉบับทองทึบและฉบับล่องชาด แต่งขึ้นในประเทศพม่า

เมื่อได้นำวิธีการและหลักเกณฑ์การตรวจชำระดังกล่าวข้างต้น ทำให้ได้ข้อสรุปในการจารคัดลอกต้นฉบับตัวเขียนตามแผนภูมิ ดังนี้

คำอธิบายอักษรย่อ

ท. หมายถึง ฉบับทองทึบ เลขที่ ๖๖๕๒

ล. หมายถึง ฉบับล่องชาด เลขที่ ๗๐๗๖

ม. หมายถึง ฉบับพม่า

เส้นทึบ หมายถึง ฉบับที่คัดลอกมาโดยตรง เช่น ฉบับ ล. คัดลอกมาจาก ฉบับ ท.

ลูกศร หมายถึง ฉบับที่ใช้ตรวจสอบเปรียบเทียบ เช่น ฉบับพม่าใช้ตรวจสอบเปรียบเทียบ ฉบับ ท. และฉบับ ล.

๒.๑๐ ข้อผิดพลาดที่ใช้ในการจาร

๑. จากผิดเพราะความไม่รอบคอบของผู้จาร

จารสระตก เช่น

- อิห์ เป็น อิ (อเพศจ. ฎีกา. ๓/๔๖/๑๒๕)
- ปุริมกมฺเวย เป็น ปริมกมฺเวย (อเพศจ. ฎีกา. ๓/๕๒/๒๑๗)
- ตปฺปฺริส- เป็น ตปฺริส- (อเพศจ. ฎีกา. ๓/๕๗/๗๐๕)
- ปุริม- เป็น ปริม- (อเพศจ. ฎีกา. ๓/๑๐๗/๘๒๕)
- -ภูมิ เป็น -ภูมิ (อเพศจ. ฎีกา. ๓/๑๓๕ /๑๑๔๕)

จารพยัญชนะตก เช่น

- - ปรุจฺปนฺนํ เป็น -ปรุจฺปนฺนํ (อเพศจ. ฎีกา. ๓/๕๔/๒๓๗)
- อุปฺปชฺชเววติ เป็น อุปฺปชฺชเววติ (อเพศจ. ฎีกา. ๓/๖๕ /๓๕๗)
- วิสุสฺซชน- เป็น วิสฺซชน- (อเพศจ. ฎีกา. ๓/๗๐/๔๑๕)

จารพยัญชนะซ้ำ หรือ ข้อความซ้ำ เช่น

- ตทา เป็น ตทา ตทา (อเพศจ. ฎีกา. ๓/๑๓๕/๑๑๕๓)
- วทติ เป็น วททติ (อเพศจ. ฎีกา. ๓/๑๔๑/๑๑๘๒)
- อภิวธิ เป็น อภิวธิวธิ (อเพศจ. ฎีกา. ๓/๑๔๕/๑๒๒๕)
- รูปชนกํ เป็น รูปชนชนกํ (อเพศจ. ฎีกา. ๓/๑๕๑/๑๓๐๑)
- สุตพุทฺโธ เป็น สุตพุทฺพุทฺโธ (อเพศจ. ฎีกา. ๓/๑๕๓/๑๓๓๑)
- อภาวโธติ เป็น อภาภาวโธติ (อเพศจ. ฎีกา. ๓/๑๕๔/๑๓๓๕)

จากรสระ อ เป็น อา เช่น

- อภาโว เป็น อภาโว (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๖๕/๔๐๕)
- อปัจจ เป็น อปัจจ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๗๒/๔๔๐)
- กปโณ เป็น กปโณ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๗๘/๕๑๒)
- รโส เป็น ราโส (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๘๒/๕๕๔)
- อวิตกฺกํ เป็น อวิตกฺกํ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๕๘/๖๖๔)
- อโยโค เป็น อโยโค (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๑๑๑/๘๖๓)

จากรสระ อิ เป็น อี เช่น

- นววิโธ เป็น นววิโธ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๕๗/๒๗๘)
- ทสวิโธ เป็น ทสวิโธ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๕๗/๒๗๙)
- สิสฺสํ เป็น สิสฺสํ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๗๖/๔๘๔)
- ปิสฺสฺวา เป็น ปิสฺสฺวา (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๘๕/๕๘๑)
- อิทฺธิ เป็น อิทฺธิ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๘๖/๕๒๕)
- ฆานฺตฺมาติ เป็น ฆานฺตฺมาติ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๕๘/๗๒๖)
- ปฺวานฺตฺติ เป็น ปฺวานฺตฺติ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๑๑๓/๘๗๕)
- วิหิตานิ เป็น วิหิตานิ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๑๑๔/๘๕๕)

จากรสระ อี เป็น อี เช่น

- อวิปริโตติ เป็น อวิปริโตติ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๖๓/๓๓๘)
- นฺริคฺตฺติสฺ เป็น นฺริคฺตฺติสฺ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๘๒/๕๕๘)
- อธิกรียติ เป็น อธิกรียติ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๘๕/๕๘๒)
- สฺมาธิวฺริยานฺญจ เป็น สฺมาธิวฺริยานฺญจ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๕๕/๖๘๕)
- สฺมุติยฺตฺติ เป็น สฺมุติยฺตฺติ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๑๑๗/๕๒๐)
- ลาภิปิ เป็น ลาภิปิ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๑๕๑/๑๒๕๗)
- อิริตา เป็น อิริตา (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๑๕๒/๑๓๑๑)

จากรสระ อุ เป็น โอ เช่น

- อุตฺตรตฺติ เป็น อุตฺตรตฺติ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๗๔/๔๕๗)
- วิรุชฺฌติ เป็น วิรุชฺฌติ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๑๒๗/๑๐๔๕)
- อนุโลมํ เป็น อนุโลมํ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๑๒๕/๑๐๖๓)
- สฺขฺยโตติ เป็น สฺขฺยโตติ (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๑๓๖/๑๑๒๗)
- อฺปการา เป็น อฺปการา (อเพกฺศฺ. ฎีกา. ๓/๑๔๒/๑๑๕๕)

- กุสลาเสณ เป็น โกสลาเสณ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๑/๑๓๐๖)
- กุหรี เป็น โภหรี (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๒/๑๓๑๓)

จารสระ อุ เป็น อู เช่น

- สรูปกัม เป็น สรูปกัม (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๓/๘๗)
- เหตุปจาโร เป็น เหตุปจาโร (๓/๕๑/๒๐๐)
- ผลุปจาเรน เป็น ผลุปจาเรน (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๒/๒๑๔)
- - ภูเตน เป็น - ภูเตน (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๑/๑๒๐)
- จตุสุ เป็น จตุสุ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๗๐/๔๒๑)
- จานุปจาเรน เป็น จานุปจาเรน (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๗๓/๔๕๐)
- สมุโห เป็น สมุโห (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๗๓/๔๕๔)
- อุนาธิกานี เป็น อุนาธิกานี (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๕/๖๘๔)
- อรูปมัทธัม เป็น อรูปมัทธัม (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๐๕/๘๐๘)
- อุนัม เป็น อุนัม (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๒๕/๑๐๑๗)

จารสระ อา เป็น ไอ เช่น

- วิสุทฐา เป็น วิสุทฐโ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๐/๔๗)
- ชาตา เป็น ชาโต (๓/๔๑/๖๕)
- อหาปยนติ เป็น อโหปยนติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๒/๗๒)
- นามปท- เป็น โนมปท- (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๒/๗๕)
- ปณฺฑิตา เป็น ปณฺฑิตโ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๒/๓๒๒)
- กาม เป็น โกเม (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๗๓/๔๔๑)
- คิซุมา เป็น คิซุโ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๗๓/๔๕๕)

จารสระ เอ เป็น อ่า เช่น

- อธิการะ เป็น อธิการา (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๗๒/๔๓๖)
- ปจฺจเยหิ เป็น ปจฺจยาหิ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๗๔/๔๔๕)
- อปเร เป็น อปรา (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๗๖/๔๕๐)
- วาเจติ เป็น วาจาติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๗๗/๔๕๖)
- เอกน เป็น เอกาน (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๘/๗๒๔)
- เวรึ เป็น วารึ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๐๖/๘๑๒)
- เกจิ เป็น กาจิ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๑๘/๕๓๘)

จารสระ โอ เป็น อา เช่น

- สพฺพโส เป็น สพฺพสา (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๐๘/๘๓๘)
- ตโย เป็น ตยา (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๑๕/๕๕๐)
- ยุตฺโต เป็น ยุตฺตา (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๒๗/๑๐๔๑)
- นิโยชิตฺโต เป็น นิยาชิตฺโต (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๓๓/๑๑๑๓)
- โอกาส- เป็น อากาส- (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๔๒/๑๑๕๔)
- อตุถโต เป็น อตุถตา (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๔๔/๑๒๑๘)
- เอกโต เป็น เอกตา (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๕๖/๑๓๕๕)

จารสระ โอ เป็น เอ เช่น

- กาโย เป็น กาเย (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๐๐/๗๔๑)
- วาโท เป็น วาเท (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๐๘/๘๔๐)
- วนจรโก เป็น วนจรเก (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๑๕/๕๕๑)
- วาโร เป็น วาเร (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๓๕/๑๑๕๐)
- อนุปฺปตฺติโต เป็น อนุปฺปตฺติเต (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๔๐/๑๑๖๕)
- อติปฺพุโพ เป็น อติปฺพุเพ (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๕๓/๑๓๒๖)
- กम्मปจฺจโย เป็น กम्मปจฺจเย (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๕๕/๑๓๗๕)

จารสระ อุ เป็น อู เช่น

- สมารภิตฺตกาโม เป็น สมารภิตฺตกาโม (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๔๗/๑๓๘)
- ตวนฺตฺ- เป็น ตวนฺตฺ- (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๕๕/๒๕๒)
- ปคฺคณฺ เป็น ปคฺคณฺ (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๕๘/๒๘๑)
- จกฺขุณา เป็น จกฺขุณา (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๗๓/๔๔๗)
- สมฺมทาย- เป็น สมฺมทาย- (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๘๒/๕๕๐)
- ปจฺมารูปฺปี เป็น ปจฺมารูปฺปี (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๙๖/๗๐๒)
- สฺสยฺลตฺถํ เป็น สฺสยฺลตฺถํ (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๔๕/๑๒๗๔)
- ปุณฺนชฺชนสฺส เป็น ปุณฺนชฺชนสฺส (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๕๑/๑๒๕๕)

จารสระ เอ เป็น โอ เช่น

- อนุตฺราเย เป็น อนุตฺราโย (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๕๒/๒๑๕)
- ปเรถํ เป็น ปโรถํ (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๕๔/๒๓๕)
- จาเน เป็น จาโน (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๐๒/๗๖๖)
- อลฺลเย เป็น อลฺลโย (อเพฺสสุ. ฎีกา. ๓/๑๐๔/๗๘๖)

- เกจิ เป็น โกจิ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๓๑/๑๐๘๘)
- เยส เป็น โยส (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๔๐/๑๑๖๖)
- กम्मเช เป็น กम्मโช (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๓/๑๓๒๔)
- กเต เป็น กโต (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๖/๑๓๕๒)
- เสต เป็น โสต (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๗/๑๓๖๐)

จารสระ อุ เป็น อ เช่น

- ทุติย เป็น ทติย (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๖/๑๓๒)
- สุภาหิตี เป็น สภาหิตี (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๓๖/๑๑๓๑)
- อนุญวาทิ เป็น อนญวาทิ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๔๓/๑๒๐๑)
- อุทุเทโส เป็น อทุเทโส (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๔๗/๑๒๔๘)
- อุทุเทโสติ เป็น อทุเทโสติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๔๗/๑๒๕๖)
- อุกกัสาติ- เป็น อุกกัสาติ- (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๒/๑๓๑๕)
- ปราณปาโจ เป็น ปราณปาโจ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๖/๑๓๕๔)
- สวิญญะยเมว เป็น สวิญญะยเมว (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๗/๑๓๖๑)
- เหตุสทุโท เป็น เหตุสทุโท (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๘/๑๓๖๔)

จารสระ อา เป็น อ เช่น

- ญตุปาทรูปาทิ เป็น ญตุปาทรูปาทิ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๗/๓๘๓)
- สมณพราหมณานนฺติ เป็น สมณพราหมณานนฺติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๗/๓๑๑)
- อาคคิ เป็น อคคิ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๕/๑๓๘๐)
- ชานิตพพิ เป็น ชนิตพพิ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๖๐/๑๓๘๓)

๒. จารผิดเพราะขาดความรู้ด้านอักขระวิธี

จารพยัญชนะซ้อนในคำที่ไม่ซ้อน เช่น

- จินฺตน- เป็น จินฺตนน- (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๕/๓๖๔)
- จิตฺ เป็น จิตต (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๖/๓๗๓)
- พหุํ เป็น พหุลล (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๒/๖๕๕)
- จุตฺติยาปี เป็น จุตฺติยาปี (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๑๘/๕๔๐)

จารพยัญชนะไม่ซ้อนในคำที่ซ้อน

- สุตฺมานสา เป็น สฺรฺมานสา (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๓๗/๘)
- รัตนคฺตย เป็น รัตนคฺย (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๔/๕๗)

- มหาตตตตเถราทินิ เป็น มหาตตตตเถราทินิ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๔๕/๑๒๕)
- นิปปริยายโต เป็น นิปปริยายโต (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๔๕/๑๖๖)
- ปุณฺณปฺปวาโหติ เป็น ปุณฺณปฺปวาโหติ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๓/๒๒๕)
- สพฺพณฺณตฺตณฺณํ เป็น สพฺพณฺณตฺตณฺณํ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๓/๒๘๐)
- อติปฺปณฺณเจนาติ เป็น อติปฺปณฺณเจนาติ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๐๓/๗๗๗)
- อุปฺปชฺชนโต เป็น อุปฺปชฺชนโต (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๐๔/๗๕๓)

๓. จารผิดเพราะพยัญชนะ มีเสียงพ้องกัน (สติดิลเป็นชนิด หรือ ชนิดเป็นสติดิล) เช่น

ธ เป็น ท

- ลทฺทนามํ เป็น ลทฺทนามํ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๔๗/๑๔๘)
- ตพากปฏิกุณฺณาธิกาเร เป็น ตพากปฏิกุณฺณาธิกาเร (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๐/๑๘๓)

ท เป็น ฐ

- วนฺทกฺกสฺส เป็น วนฺทกฺกสฺส (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๔๕/๑๗๗)
- พลานฺนปฺปทานตฺตณฺติ เป็น พลานฺนปฺปทานตฺตณฺติ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๐/๑๘๑)
- สฺนฺทริ เป็น สฺนฺทริ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๗๕/๔๗๕)

ณ เป็น ส

- ปจฺจนา เป็น ปจฺจนา (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๐/๑๘๐)
- ปจฺจิมสฺส เป็น ปจฺจิมสฺส (๓/๖๖/๓๖๘)
- ปจฺจิมมปีติ เป็น ปจฺจิมมปีติ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๘๕/๕๘๕)

ภ เป็น พ

- กุณฺณตฺตติ เป็น กุณฺณตฺตติ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๗/๒๗๑)
- ตพฺพทฺตโต เป็น ตพฺพทฺตโต (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๗/๒๗๒)
- อลพฺพมฺมานตฺตติ เป็น อลพฺพมฺมานตฺตติ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๗๐/๔๔๑)
- โคตฺตรภฺนา เป็น โคตฺตรภฺนา (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๒๘/๑๐๖๑)

พ เป็น ภ

- วิพฺนฺทกานํ เป็น วิพฺนฺทกานํ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๐/๑๘๕)
- ปฏฺฐิทานีติ เป็น ปฏฺฐิทานีติ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๐/๒๐๘)
- ชมฺพทฺธิป- เป็น ชมฺพทฺธิป- (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๓๗/๑๑๓๖)

ฎ เป็น ต

- ปากโฎเยว เป็น ปากโตเยว (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๔/๕๕)
- ปฎล เป็น ปตล (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๗/๒๖๘)
- ปากฎี- เป็น ปากตี- (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๗/๒๗๓)
- อุคฆาโฎ เป็น อุคฆาโต (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๘/๖๕๕)

ต เป็น ฎ

- ทสฺสนตฺถํ เป็น ทสฺสนฎฺจํ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๕/๓๖๐)
- ตนฺติ เป็น ฎนฺติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๖/๓๗๗)
- ฆตฺนติ เป็น ฆฎนฺติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๗/๓๘๒)

ณ เป็น น

- ปณามาทิกํ เป็น ปนามาทิกํ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๗/๑๓๖)
- นิฆนฺทสฺสเถ เป็น นิฆนฺทสฺสเถ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๖/๒๗๐)
- คณานนฺติ เป็น คนानนฺติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๐/๓๐๖)
- สนฺตีรณสฺส เป็น -สนฺตีรณสฺส (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๔/๕๗๘)

ท เป็น ท

- มณฺหิตํ เป็น มณฺหิตํ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๓๗/๖)
- ปิณฺทตฺโต เป็น ปิณฺทตฺโต (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๓/๘๔)
- ปณฺทิตา เป็น ปณฺทิตา (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๕/๑๑๒)

จ เป็น ถ

- ปจฺมํ เป็น ปถมํ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๓๘/๑๐)
- จิตา เป็น ถิตา (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๑/๖๒)
- จตฺวา เป็น ถตฺวา (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๓๔/๔๕๘)
- ปาจ- เป็น ปาถ- (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๗๕/๔๗๓)
- ปาจโต เป็น ปาถโต (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๗๕/๔๗๘)
- จิโต- เป็น ถิโต- (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๗๕/๕๒๕)
- จเปตฺวา เป็น ถเปตฺวา (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๓๘/๑๑๔๒)
- ปาโจ เป็น ปาโถ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๔๖/๑๒๓๖)

ถ เป็น จ

- คนฺถํ เป็น คณฺจํ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๗/๑๓๗)
- ปนฺโถ เป็น ปนฺโจ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๘๐/๕๓๕)

- วิตโถ เป็น วิตโจ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๘๐/๕๔๐)

ร เป็น ล

- อารมมณ- เป็น อาลมมณ- (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๘๑/๕๔๕)

- ปหริ เป็น ปหลติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๘๕/๕๘๓)

- มฐุสสุร เป็น มฐุสสุล (๓/๘๘/๖๑๘)

ล เป็น ร

- อุปลกขนติ เป็น อุปรกขนติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๘๔/๕๗๕)

- พลวิ เป็น พรวิ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๘๔/๕๘๐)

ล เป็น พ

- ปาลี เป็น ปาฬิ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๕/๑๑๘)

- มุลปาโจ เป็น มุพปาโจ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๐๑/๗๕๖)

พ เป็น ล

- อุปีฬก- เป็น อุปีฬก- (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๒/๒๑๑)

- ปาฬิ เป็น ปาฬิ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๗๕/๔๖๕)

- โสฬส เป็น โสฬส (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๗๘/๕๑๘)

๔. จารผิดเพราะมีรูปคล้ายกัน เช่น

ค เป็น ต

- คเต เป็น ตเต (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๓/๘๐)

- คตา เป็น ตตา (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๒/๓๒๑)

- สุกติภวสุต เป็น สุตติภวสุต (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๗๒/๔๓๐)

- กลาปคโต เป็น กลาปตโต (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๔๘/๑๒๕๖)

ค เป็น ต

- วิคคโห เป็น วิตตโห (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๔/๓๕๒)

- ทุกคตภโว เป็น ทุตตตภโว (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๕/๔๐๗)

- สคค- เป็น สตต- (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๘๑/๕๔๒)

- เอกคคตายเป็น เอกตตตตาย (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๕/๖๕๓)

- อุปสคโค เป็น อุปสตโต (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๕/๗๓๕)

- อนมตคคคค เป็น อนมตตตตคค (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๗/๑๓๕๘)

ว เป็น ร

- วิกาส์ เป็น ริกาส์ (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๕๕/๒๔๓)
- ชีวิศ์ เป็น ชีริศ์ (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๘๐/๕๓๖)
- วิกาศ์ เป็น ริกาศ์ (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๐๑/๗๕๕)
- เตวีสติ- เป็น เตริสติ- (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๐๒/๗๗๑)
- เอวณจ เป็น เอรณจ (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๐๔/๗๕๒)
- วิรุขมตติ เป็น วิรุขมตติ (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๐๕/๘๐๒)
- วิตติยา เป็น ิริตติยา (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๐๖/๘๑๔)
- วิตติ เป็น ิริตติ (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๐๘/๘๔๓)
- ชีวติ เป็น ชีริติ (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๓๗/๑๑๓๗)
- วิรหโตติ เป็น -ริรหโตติ (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๓๔/๑๒๐๗)
- วิรหตุโถ เป็น ิริรหตุโถ (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๔๕/๑๒๗๖)

ร เป็น ว

- รติ เป็น วติ (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๔๒/๗๖)
- คมภิรมิทำ เป็น คมภิรวมิทำ (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๕๗/๗๑๕)
- ถิโร เป็น ถิว (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๐๑/๗๖๐)
- รสั เป็น วสั (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๑๐/๘๕๗)
- ทวารา- เป็น -ทวาวา- (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๑๔/๘๕๑)
- อนุรูป เป็น อนุวรูป (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๑๕/๕๕๒)
- ตถารูป- เป็น ตถาวรูป- (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๒๖/๑๐๒๕)
- ปุพพสเร เป็น ปุพพสเว (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๓๕/๑๑๕๑)
- อุปรโม เป็น อุปรวโม (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๔๒/๑๑๕๕)

จ เป็น ป

- นิพพจโน เป็น นิพพปโน (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๔๔/๑๐๐)
- จลนั เป็น ปลนั (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๕๘/๒๘๔)
- จินตา เป็น ปินตา (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๖๔/๓๔๓)
- ชวนจิตตัม เป็น ชวนปีตตัม (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๗๕/๔๗๕)
- จุติจิตฺโตปรีติปิ เป็น ปุติปิโตปรีติปิ (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๕๒/๑๓๑๘)
- จุติจิตฺตโต เป็น ปุติปิตตโต (อเพกคฺ. ฎีกา. ๓/๑๕๓/๑๓๒๑)

ม เป็น ป

- สมมติ เป็น สเปตติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๘/๓๕๘)
- ทินนมปิ เป็น ทินนปิ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๕๗/๗๑๐)
- ลามกา เป็น ลาปกา (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๐๖/๘๖๖)
- อมินา เป็น อปีนา (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๓๒/๑๐๕๘)
- นิชฌาโม เป็น นิชฌาโป (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๓๖/๑๑๒๕)
- ผนุทมาน- เป็น ผนุทปान- (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๔๘/๑๒๗๑)
- สามลลตตตา เป็น สาปลลตตตา (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๐/๑๒๘๕)

ช เป็น ฌ

- ปชานามิ เป็น ปฉานามิ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๒/๗๕)
- -ปโยชน- เป็น -ปโยฉน- (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๔๖/๑๓๓)
- วิชฺชมาโน เป็น วิฉฉมาโน (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๒/๓๒๘)
- ปงฺกชาติ เป็น ปงฺกฉชาติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๓/๓๓๕)
- วิชาชาติ เป็น วิฉฉชาติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๖๔/๓๕๓)
- ปจฺจมาชฺชนํ เป็น ปจฺจมาฉฉนํ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๘๕/๕๘๖)
- มชฺชตฺตฺตฺตฺตํ เป็น มฉฉตฺตฺตฺตํ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๐๕/๘๔๖)
- สมฺพชฺฉนฺติ เป็น สมฺพฉฉนฺติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๑๖/๕๑๕)
- ยถาชฺชิตเมว เป็น ยถาฉฉิตเมว (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๓๓/๑๑๐๘)
- วิชาชนเน เป็น วิฉฉชนเน (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๔๐/๑๑๗๕)
- ติชฺฐปปี เป็น ติฉฉปปี (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๔๓/๑๒๐๕)
- กมฺมชํ เป็น กมฺมฉฉ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๓/๑๓๒๓)
- ชนตฺติ เป็น ฉฉนตฺติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๓/๑๓๒๕)

ฎ เป็น ฐ

- ปฎิโฆติ เป็น ปฉิโฆติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๘๔/๕๗๗)
- อุทฺฐโฆติ เป็น อุทฺฐโฆติ (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๑๕/๕๐๐)
- ปฎิลทฺฐ เป็น ปฉิลทฺฐ- (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๔๒/๑๑๕๑)
- วฎฎมฺลสฺส เป็น วฉฉมฺลสฺส (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๑/๑๓๐๒)
- -ปฎิเสโร เป็น -ปฉิเสโร (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๗/๑๓๕๗)
- มฎฎเจน เป็น มฉฉเจน (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๘/๑๓๗๘)
- อุปการฎฎเจน เป็น อุปการฉฉเจน (อเพศุ. ฎีกา. ๓/๑๕๘/๑๓๖๕)

- คีปีฏกฐเรน เป็น คีปีกชกฐเรน (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๖๐/๑๓๘๘)

ย เป็น ค

- โยคตฺตา เป็น - โคคตฺตา (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๕๗/๑๓๕๖)

ต เป็น ย

- สามตฺถยโต เป็น สามตฺถยโย (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๔๕/๑๖๔)

จ เป็น จ

- ปริจฺเจโท เป็น ปริจฺเจโท (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๔๔/๑๐๒)

- กจฺจนเตสฺ เป็น กจฺจนเตสฺ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๕/๒๕๕)

- เจกตโร เป็น เจกตโร (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๕/๓๐๐)

- ปริปฺจจกตา เป็น ปริปฺจจกตา (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๑/๖๔๓)

- ปจฺจํ เป็น ปจฺจํ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๐๔/๗๕๔)

- สมปฺฏิจฺจนตฺส เป็น สมปฺฏิจฺจนตฺส (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๒๒/๕๘๒)

- อุปฺจฺจิชฺชมาน เป็น อุปฺจฺจิชฺชมาน- (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๔๕/๑๒๓๓)

น เป็น ท

- วจเนน เป็น วจเทน (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๓/๒๓๑)

- พุชฺฉนํ เป็น พุชฺฉนํ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๔/๒๓๖)

- วจนโต เป็น วจทโต (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๗๘/๕๑๖)

- อนฺนุทฺทตฺส เป็น อนฺนุทฺทตฺส (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๗๕/๕๒๘)

- กายินฺนุทฺธิยํ เป็น กายินฺนุทฺธิยํ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๘๓/๕๖๕)

- วุฏฺฐานํ- เป็น วุฏฺฐานํ- (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๐๑/๗๕๘)

ก เป็น ถ

- กิเลเสหิ เป็น -ถิเลเสหิ (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๖๖/๓๗๐)

- สตฺตโลโก เป็น สตฺตโลโก (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๗๓/๔๕๑)

- ยตฺตโก เป็น ยตฺตโก (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๑๓๕/๑๑๒๑)

ธ เป็น ทา

- กธ เป็น ทา (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๔๓/๘๘)

- อิตฺรธ เป็น อิตฺรทา (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๖๕/๓๖๖)

- ตธ เป็น ทา (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๗๘/๕๑๕)

- อณฺณธ เป็น อณฺณทา (อเภคุ. ฎีกา. ๓/๕๒/๖๕๘)

บทที่ ๓

คัมภีร์อเนกคุณสารที่ปณีจูปฐีกา ที่ตรวจชำระแล้ว

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

๓.๑ คณถารมุกถา

เย เต จพฺภคิตา พุทฺธา	เย จ พุทฺธา อนาคตา
เตสุปี เอกเมกสฺส	คุณสारा อสงฺขิยา. ^๑
เตสญจ สพฺพสํฆานํ ^๒	ตเถว कुณราสโย
สพฺเพ เต เม นลาญฺว	ติฏฺฐเปมิ ^๓ สพฺพทา.
สพฺพคณฺเถสุ โย สาโร	สุขุโม อติคฺมภีโร ^๔
คํ คเหตุวาน ภาสิสุสํ	อเนกคุณสารที่ปณี. ^๕
วณฺณนํ จูพฺฐีกาย	วิจิตฺตณยมณฺฑิตํ ^๖
คํ เม สุณฺณถ สาธโว ^๗	ปณฺฑิตา สุทฺธมานสา. ^๘
สุตฺวา จ สุขุมํ ฌานํ ^๙	เปสยิตฺวาน ฌาตพฺพิ
อเปเสตฺวาน ฌาตพฺพิ	ครหโทสโรปนฺนติ.

^๑ ม. : อสงฺขิยา

^๒ ล.,ม. : สขฺฆานํ

^๓ ม. : ปติฏฺฐเปมิ

^๔ ล.,ม. : อติคฺมภีโร

^๕ ล. : อเนกคุณ-

^๖ ล. : - มณฺฑิตํ

^๗ ล. : สาธโว

^๘ ล. : สุทฺธมานสา

^๙ ล. : ฌาน

คณธารมุกถาวณณา

ปกรณารมุก ปจมี^{๑๐} ตาว ปณามปฏิญญาตปการอภิเชยอภิชานปกรณปโยชนนิสเสย
ทสเสตุ วิสุทธกรณาณณนติอาที^{๑๑} วุคตฺ. ตตถ ปณาโม^{๑๒} อนตรายนิวารณตถฺ. ปฏิญญาตฺ อวสฺสํ
การสมปตตวหนตถฺ. ปกาโร อุตสาหชนนตถฺ.^{๑๓} อภิเชยโย ปกรณสฺส อุกคหนตถฺ. อภิชานํ
โวหารสฺสขตถฺ. ปกรณํ การวูปาทนตถฺ. ปโยชนํ ปน ทวิชํ มุขยปรมปรปโยชนวเสน. เตสฺ
มุขยปโยชนํ สมุตเตชนตถฺ.^{๑๔} ปรมปรปโยชนํ สมปตติทสฺสนตถฺ. นิสฺสโย อตตูกกํสนนิวารณตถฺ
ทสฺสีโตติ.^{๑๕}

ตตถ วิสุทธกรณาณณนติ^{๑๖} ลพุกมานกวเสน^{๑๗} เอกตฺตีสวจนตถา. กถํ กรณูปมตาย
หิ เอกาทส. ตถา ณาณูปมตาย. อุกยปฺปธานตาย นวนยาติ.

ตตถ กรณูปมตาย เอกาทสนยา ตาว วิสุทธสททสฺส^{๑๘} กรณาวิเสสนตฺเถน ตโย.
ณาณวิเสสนตฺเถน เทว. อุกยวิเสสนตฺเถน ตโย. พาหิรตถวิเสสนตฺเถน ตโยติ. ณาณูปมตาย
เอกาทสชาติ วิสุทธสททสฺส^{๑๙} กรณาวิเสสนตฺเถน ปณจ อุกยพาหิรตถวิเสสนตฺเถน ตโย ตโยติ.
อุกยปฺปธานตาย นวาติ วิสุทธสททสฺส^{๒๐} กรณาวิเสสนตฺเถน ตโย. อุกยวิเสสนตฺเถน จตฺตาโร.
พาหิรตถวิเสสนตฺเถน เทวติ.

^{๑๐} ล. : ปจมี

^{๑๑} ม. : -ณานนฺติอาที

^{๑๒} ล. : ปณาโม

^{๑๓} ล. : -ชนตถฺ

^{๑๔} ล. : -เตชนนตถฺ

^{๑๕} ล. : ทสฺสีโตติ

^{๑๖} ล. : วิสุธ-

^{๑๗} ม. : -วเสสฺ

^{๑๘} ล. : วิสุทธสฺส สททสฺส

^{๑๙} ล. : วิสุธ-

^{๒๐} ล. : วิสุธ-

ตตถ วิสุทธสททสุส^{๒๐} กรุณาวิเสสนตฺเถน ตโยติ เทว พหุพพิหิสมาสา.^{๒๑} เอกํ ตทฐิตํ.
 กถํ วิสุทธา^{๒๒} กรุณา วิสุทธกรุณา.^{๒๓} วิสุทธกรุณา^{๒๔} วิย ฌาณํ ยสฺส โส วิสุทธกรุณาณาโนติ^{๒๕}
 เอโก. วิสุทธา^{๒๖} กรุณา วิสุทธกรุณา.^{๒๗} วิสุทธกรุณา^{๒๘} วิย วิสุทธกรุณํ.^{๒๙} วิสุทธกรุณํ^{๓๐} ฌาณํ
 ยสฺส โส วิสุทธกรุณาณาโนติ^{๓๑} เอโก. วิสุทธกรุณญจ^{๓๒} ตํ ฌาณญจาติ^{๓๓} วิสุทธกรุณาณาณํ. ตํ
 อสฺส อตฺถิติ วิสุทธกรุณาณาโนติ^{๓๔} เอโกติ.

ฌาณวิเสสนตฺเถน เทวติ กรุณา วิย กรุณํ. กรุณญจ ตํ ฌาณญจาติ กรุณาณาณํ. วิสุทธํ
 กรุณาณาณํ ยสฺส โสติ วิสุทธกรุณาณาโนติ^{๓๕} เอโก. วิสุทธญจ^{๓๖} ตํ กรุณาณาณญจาติ^{๓๗} วิสุทธ-
 กรุณาณาณํ. ตํ อสฺส อตฺถิติ วิสุทธกรุณาณาโนติ เอโก.

อุภยวิเสสนตฺเถน ตโยติ ปจฺมนยสทิสวา.^{๓๘} อุภยวิเสสนภาโวเขว หิ อิท วิเสโส.

^{๒๐} ล. : วิสุธ-

^{๒๑} ท. : พหุพพิหิ-

^{๒๒} ล. : วิสุธา

^{๒๓} ล. : วิสุธกรุณา

^{๒๔} ล. : วิสุทธา กรุณา

^{๒๕} ล. : วิสุธ-

^{๒๖} ล. : วิสุธ-

^{๒๗} ล. : วิสุธ-

^{๒๘} ล. : วิสุธ-

^{๒๙} ล. : วิสุธ-

^{๓๐} ล. : วิสุธ-

^{๓๑} ล. : วิสุธกรุณาณาโนติ

^{๓๒} ม. : -กรุณํ จ

^{๓๓} ม. : ฌาณํ จาติ

^{๓๔} ล. : วิสุทธกรุณาณาโนติ

^{๓๕} ล. : วิสุทธกรุณาณาโนติ

^{๓๖} ม. : วิสุทธํ จ

^{๓๗} ม. : -ฌาณํ จาติ

^{๓๘} ล. : ปจฺม-

พาหิรตุลวิเสสนตุเถน ตโยติ กรุณา วิย ฌาณํ ยสฺส โส กรุณาณาโณ. วิสุทฺโธ จ โส
กรุณาณาโณ จาติ วิสุทฺธกรุณาณาโณติ^{๔๐} เอโก. เสสํ วุตฺตนยเมวาทิ.^{๔๑}

วิสุทฺธสทฺทสฺส กรุณาวิเสสนตุเถน น^{๔๒} ปรยจาติ วิสุทฺธกรุณาณาณํ^{๔๓} วิย ยสฺส โส
วิสุทฺธกรุณาณาโณติ^{๔๔} เอโก. ฌาณํ วิย ฌาณา. วิสุทฺธกรุณาณาณํ^{๔๕} ยสฺส โส วิสุทฺธ-
กรุณาณาโณติ^{๔๖} เอโก. วิสุทฺธา^{๔๗} จ []^{๔๘} กรุณาณาณา จาติ วิสุทฺธกรุณาณาณา.^{๔๙} สทา ยสฺส
อตุถิติ วิสุทฺธกรุณาณาโณติ^{๕๐} เอโก. ฌาณํ วิย ฌาณา. กรุณา จ สทา ฌาณา จาติ กรุณาณาณา.
วิสุทฺธา กรุณาณาณา ยสฺส โส วิสุทฺธกรุณาณาโณติ เอโก. วิสุทฺธกรุณา จ สทา ฌาณา จาติ
วิสุทฺธกรุณาณาณา.^{๕๑} สทา ยสฺส อตุถิติ วิสุทฺธกรุณาณาโณติ^{๕๒} เอโก.

อุภยพาหิรตุลวิเสสนตุเถน ตโย ตโยติ อุตฺตทานตุถานาเนวาทิ.

อุภยปรุปรานตาย กรุณาวิเสสนตุเถน ตโยติ วิสุทฺธา กรุณา ยสฺส โส วิสุทฺธกรุโณ.
ฌาณํ ยสฺส อตุถิติ ฌาโณ. วิสุทฺธกรุโณ จ โส ฌาโณ จาติ วิสุทฺธกรุณาณาโณติ เอโก. วิสุทฺธา-
กรุณา ตถา. สทา ยสฺส อตุถิติ วิสุทฺธกรุโณ. วิสุทฺธกรุโณ จ โส ฌาโณ จาติ วิสุทฺธกรุณาณาโณติ
เอโก. วิสุทฺธกรุณา จ ฌาณญจ วิสุทฺธกรุณาณาณาณิ. ตานิ ยสฺส อตุถิติ ตถาติ เอโก. อุภย-

^{๔๐} ล. : วิสุทฺธกรุณาณาโณติ

^{๔๑} ม. : วุตฺตนย เอวาทิ

^{๔๒} ม. : -วิเสสนตุเถน

^{๔๓} ล. : วิสุทฺธ-

^{๔๔} ล. : วิสุทฺธกรุณาณาโณติ

^{๔๕} ล. : วิสุทฺธ-

^{๔๖} ล. : วิสุทฺธกรุณาณาโณติ

^{๔๗} ล. : วิสุทฺโธ

^{๔๘} ม. : สทา

^{๔๙} ล. : วิสุทฺธ-

^{๕๐} ล. : วิสุทฺธกรุณาณาโณติ

^{๕๑} ล. : วิสุทฺธกรุณาณาณา

^{๕๒} ล. : วิสุทฺธกรุณาณาโณติ

วิเสสนตฺเถน จตฺตารโธติ วิสุทฺธา กรุณา ยสฺส โส วิสุทฺธกรุโณ. วิสุทฺธํ ฌาณํ ยสฺส โส วิสุทฺธ-
 ฌาโณ. วิสุทฺธกรุโณ จ โส วิสุทฺธฌาโณ จาติ ตถาติ เอโก. กรุณา จ ฌาณญจ กรุณาฌาณานิ.
 วิสุทฺธานิ กรุณาฌาณานิ^{๕๓} ยสฺส โส วิสุทฺธกรุณาฌาโณติ เอโก. ตทิตฺรทวํ สุวิญญะยฺเมวาติ.^{๕๔}

พาหิรตฺตวิเสสนตฺเถน เทวติ กรุณา ยสฺส อตฺถิติ กรุโณ. ตถา ฌาณปทํ. วิสุทฺโธ จ โส
 กรุโณ จ โส ฌาโณ จาติ ตถาติ เอโก. กรุณา จ ฌาณญจ ตถา. ตานิ ยสฺส อตฺถิติ ตถา. วิสุทฺโธ
 จ กรุณาฌาโณ จาติ วิสุทฺธกรุณาฌาโณติ เอโกติ.^{๕๕}

เอตฺถาห กรุณาย ตาว วิสุทฺธตา น ยุตฺตา. ภควโต หิ กรุณา^{๕๖} โลภียา. สว จ เตสํ^{๕๗}
 กิเลสานํ อารมฺมณญฺตา ตถา ฌาณํ.^{๕๘} สพฺพญฺญตฺตฌาณปฺพทฺทกเม^{๕๙} หิ ปญฺจกฺขนฺเช อุปาทาย
 ภควาติ โวหริยตีติ. อการณเมตํ.^{๖๐} อิท หิ กิเลสานํ อนารมฺมณตฺยา วิสุทฺธตา น อธิปฺเปตา.
 อถ โข ยสฺส สนฺตฺยานे สพฺพกิเลสา ปหิณา^{๖๑} โหนฺติ. กุสลากุสลา น วิชฺชนฺติ. อาวิ วา ยทิ รโห
 วา ปาปกมฺมานิ น สนฺติ. สีลาทโย คุณา จิตฺตา^{๖๒} นาม โหนฺติ. จิตฺตญฺจสฺส^{๖๓} จพฺงกุเปกฺขาย
 สมฺนฺนาคตํ อนาวิลํ โหติ. โส สุทฺโธ นาม.^{๖๔} ตสฺส จ กรุณา ปญฺญา สุทฺธา นาม ชาตา^{๖๕}
 เนกฺขชฺมโพนโท วีย. ปรสฺส กิเลสานํ อารมฺมณภาเวเน กิลิสฺสีติ อสกฺกุญฺญะยฺตฺตา.^{๖๖}

^{๕๓} ล. : กรุณา-

^{๕๔} ม. : สุวิญญะยฺ เมวาติ

^{๕๕} ม. : “อติ” ติ อยฺ ปาโง น ทิสฺสติ

^{๕๖} ล. : กรุณา

^{๕๗} ม. : “เตสํ” ติ อยฺ ปาโง น ทิสฺสติ

^{๕๘} ล. : ตถาฌาณํ

^{๕๙} ม. : สพฺพญฺญตฺตปฺพทฺทกเม

^{๖๐} ม. : อการณํ เอตํ

^{๖๑} ล. : กิเลสาปหิณา

^{๖๒} ล. : ธิตา

^{๖๓} ม. : จิตฺตํ ตสฺส

^{๖๔} ล. : “นาม” อยฺ ปาโง น ทิสฺสติ

^{๖๕} ล. : ชาโต

^{๖๖} ม. : อสกฺกุญฺญะยฺตฺตา

กรรณา^{๖๗} ปญญาคหณณ เจตถ ปรรณาถตี^{๖๘} ปุพฺพการิกตญฺญกตเวทิกาวญจ
 อปรนตปอนตตฺนตปสงฺขาทิ มชฺฌิมปฏฺธิปทญฺจ^{๖๙} สพฺพสคฺเตสฺ อญฺคฺคหจิตฺตตี สพฺพชฺมเมสฺ
 วิรตฺตจิตฺตตญฺจ มหากรรณาสมปตฺติสงฺขาทิ สคฺตวิหารี^{๗๐} จตฺตวิสติ ฉตฺตีสติ วา โภกฺกิสคฺตสทฺส-
 สมปตฺติสญฺจาริมหาวชฺริธวณฺณสงฺขาทิ^{๗๑} สคฺตจารญฺจ ยถากกมฺ ทสฺเสตีติ เนตฺติภฺกิกามติ.

ลีนปทานนฺติ ลีนตฺถานํ ปทานํ. เอตฺถาติ อภิขมฺมตฺถสงฺกเห. ปวตฺตทานํ ลีนปทานนฺติ
 สมฺพนฺโฆ. เอตฺถาติ วา มยา รจิตฺตพฺเพ ปกรรณ อหาปยฺนติ^{๗๒} สมฺพนฺโฆ.

อหาปยฺนติ จ เอตฺถ น หาเปมิตฺติ อหาปยฺนติ นามปทสฺส อมฺหปทวิเสสนวเสน วตฺตํ^{๗๓}
 วฏฺฏติ.

โสหํ เอตฺ^{๗๔} ปถานามิ^{๗๕} มจฺจุ เม นปฺปมชฺชติ
 อนฺตเกนาธิปฺนฺนสฺส กา รติ^{๗๖} กา ธเนสินฺนติ.^{๗๗}
 ปาจทสฺสนโต.^{๗๘}

นหาเปตีติ อหาปยฺนติปิ อมฺหปทสฺส นามปทวิเสสนวเสน^{๗๙} วตฺตํ วฏฺฏติ.

^{๖๗} ล. : กรรณา

^{๖๘} ม. : ปรรณาถตี อตฺตนาถตฺตี จ

^{๖๙} ม. : -ปทํ จ

^{๗๐} ม. : -วิหารีญจ

^{๗๑} ม. : สมปตฺติสญฺจารี-

^{๗๒} ล. : อโหปยฺนติ

^{๗๓} ล. : วตฺต

^{๗๔} ม. : เอวํ

^{๗๕} ล. : ปถานามิ

^{๗๖} ล. : วติ

^{๗๗} พุ. ชา.(บาลี) ๒๓/๓๓/๓๓๑.

^{๗๘} ล. : ปาถ-

^{๗๙} ล. : โนมปท-,ม. : นามวิเสสนวเสน

โย ตูว์ เอวี คเต^{๘๐} โอเม อปฺปเมยฺเย มหณฺณเว
 ฐมฺมวายามสมฺปนฺโน กมฺมฺนา นาวสํหิตฺติ.^{๘๑}
 ปาฐทสฺสนโต.^{๘๒}

คณฺถารมุกกถาวณฺณนา^{๘๓}

อตุถํ สํวณฺเณตฺถกาเมน

ปิณฺฑตฺโต^{๘๔} จาวฺยตฺโต^{๘๕} เหตฺุตฺโต^{๘๖} จ ปโยชนํ
 สมฺปนฺโธ นิพฺพจนฺณเจว ปริจฺเฉโท สรฺูปกํ^{๘๗}
 โจทฺนา โสธฺนา เจว วัตฺตพฺพา ทสฺธา กถา^{๘๘}ติ^{๘๙}

วจนโต เย ทส สํวณฺณนา วัตฺตพฺพา. เตสุ ปิณฺฑตฺโต^{๙๐} นาม อฺนุสนฺธิ. อวฺยตฺโต^{๙๑} นาม
 อภิธมฺมตฺถสงฺคหฺนฺติ เอเตน ๆเปฯ ทสฺสิตฺตเมวาทิ^{๙๒} นิทฺฐาริตฺโต.^{๙๓} เหตฺุตฺโต^{๙๔} นาม อภิธมฺมตฺถานํ

^{๘๐} ล. : ตเต

^{๘๑} พุ.ชา.(บาลี) ๒๘/๑๓๒/๑๓๕.

^{๘๒} ล. : ปาถ-

^{๘๓} ม. : คณฺถารมุกกถาวณฺณนา ยณฺณนา

^{๘๔} ล. : ปิณฺฑตฺโต

^{๘๕} ล. : จารยฺรตฺโต

^{๘๖} ล. : เหตฺุรตฺโต

^{๘๗} ล. : สรฺูปกํ

^{๘๘} ล. : กทา

^{๘๙} มรฺฐฎีกา.(บาลี) ๑.

^{๙๐} ล. : ปิณฺฑตฺโต

^{๙๑} ล. : อรยฺรตฺโต

^{๙๒} ม. : ทสฺสิตฺตํ เอวาทิ

^{๙๓} ล. : นิทฺฐาริตฺโต

^{๙๔} ล. : เหตฺุรตฺโต

ฯเปฯ สีขุณนโตติ^{๕๕} นิทฐาริโต. ปโยชนโน^{๕๖} นาม ตตถ รตนตตย^{๕๗} ฯเปฯ โวหารสุขตถนุติ^{๕๘}
 นิทฐาริโต. สมพฺพุโ นาม ปากโฏเยว.^{๕๕} นิพฺพจนโน^{๑๐๐} นาม ตตถ สมฺมา สามญฺจาติอาทินา^{๑๐๐}
 นิทฐาริโต. ปริจฺเจโท^{๑๐๒} นาม เอตตาวตติอาทินา^{๑๐๓} นิตฺถสฺสิตโต.^{๑๐๔} สรุโป โจนฺนา โสธนา
 จ ตตถ ยถาลาภวเสน เวทิตพฺพา. ตาสุ^{๑๐๕} ปิณฺทตถ^{๑๐๖} ตาว ทสฺเสตฺถุ^{๑๐๗} ปรม ฯเปฯ อาหาคี^{๑๐๘}
 วุตฺตํ. ยํ ปน อยเมตถ^{๑๐๙} สมฺมทายตฺถุโถติ วกฺขติ. ตํ อวยวตฺถุโถปี^{๑๑๐} อุปาทายฺอุปาทายวเสน สมฺมทายตฺถุ
 โหตีติ กตฺวา วุตฺตํ. สมพฺพุชตฺถุโถ หิ อนุสนฺธิ อุปาทาย อวยวตฺถุโถ^{๑๑๑} นาม นิพฺพจนํ อุปาทาย
 สมฺมทายตฺถุโถ นาม โหตีติ.

^{๕๕} วิกาวินี.(บาลี) ๑๖๑-๑๖๒.

^{๕๖} ม. : ปโยชนํ

^{๕๗} ล. : รตนตย

^{๕๘} ม. : -สุขตถิติ

^{๕๕} ล. : ปากโตเยว

^{๑๐๐} ล. : นิพฺพปโน

^{๑๐๑} วิกาวินี.(บาลี) ๑๖๒.

^{๑๐๒} ล. : ปริจฺเจโท

^{๑๐๓} วิกาวินี.(บาลี) ๑๖๓.

^{๑๐๔} ล. : นิตฺถสฺสิตโต

^{๑๐๕} ม. : เวทิตพฺโพ. เตสุ

^{๑๐๖} ล. : ปิณฺทตถํ

^{๑๐๗} ล. : ทสฺเสตฺถุ

^{๑๐๘} วิกาวินี.(บาลี) ๑๖๑.

^{๑๐๙} ม. : อยํ เอตถ

^{๑๑๐} ล. : อรชฺรตฺถุโถปี

^{๑๑๑} ล. : อรชฺรตฺถุโถ

ตตุถ ปณฺทิตา^{๑๑๒} รมนฺติ เอตฺถาติ ปฺรโม. นียติ^{๑๑๓} เอเตนาคิ นโย. ปุพฺพนโยว. นียตีติ
 []^{๑๑๔} นโย. อปรนโย วุตฺตนโย จ. ตตุถ ปุพฺพาปรนยานํ ปรมตา สมฺปโยคนยาทีหิ^{๑๑๕}
 สงฺคหนยาทีนํ อวิโรธิกาโว. สทฺทนยสฺส ปน ปรมตา ทมิพฺพนุชกมิลกฺขุโยนกปาราสิต^{๑๑๖}
 โอฏฺฐ^{๑๑๗} กิราตสีหฬสฺสทฺทภาสาทีหิ อสงฺกรภาโว จ กาถาพฺนุชสฺส จนนฺทาลงฺการสาวิตฺติอาทีหิ
 อวิรุชฺฌนภาโว จ ปทสฺส จ กจฺจายนสฺสทฺทสฺสตาทีหิ อวิรุชฺฌนภาโว จ. อตฺถนยสฺส ปรมตา
 ปาฬินยาทีหิ^{๑๑๘} อวิรุชฺฌนญจ สุตฺตสฺสตาณฺโกลม^{๑๑๙} อจฺริยวาทอตฺตโนมตีสงฺขาเตหิ จ พุทฺทวจนสํ^{๑๒๐}
 วจนคณฺวจนมหาเถรวจนสงฺขาเตหิ จ จตุหิ มหาปเทเสหิ^{๑๒๑} อวิรุชฺฌนญจ เวทิตฺพุฬ^{๑๒๒} วิจิตฺตตา
 ปน สมฺปโยคสงฺคหปทีณฺณกนยาทีวเสน เวทิตฺพุฬ. อถวา^{๑๒๓} อธิ สพฺพนเยสุ วิตุถารปาโจ จ
 กถิตฺ. สงฺเขปคาถา จ กถิตา. ตสฺมา ปรมวิจิตฺตนยสมฺนฺนาคตฺตฺติ^{๑๒๔} วุตฺตํ.

สทฺทวธมฺมานุโรโป ติปฺปฏิกฺกญฺพาทฺยติปฺปฏิกฺกญฺพนาคโมรวาปีวาทิมหาทตฺตเถราทีนํ^{๑๒๕} มหา-
 วิหารวาทินํ วาทอ สมโย นิกายนฺตรลทฺธิสงฺขาโต วิตฺตญฺวาทิอาทีวาทอ^{๑๒๖} สมยฺนตโรติ
 เวทิตฺพุฬ.

^{๑๑๒} ล.: ปณฺทิตา

^{๑๑๓} ล.: นียติ

^{๑๑๔} ม.: วา

^{๑๑๕} ล.: ปรมตาสมฺปโยคนยาทีหิ

^{๑๑๖} ล.: -ปรลิต-

^{๑๑๗} ล.: -โฏฐ-

^{๑๑๘} ล.: ปาฬิ-

^{๑๑๙} ล.: -นุ โฬม-

^{๑๒๐} ล.,ม.: -สงฺฆ-

^{๑๒๑} มหาปเทหิ

^{๑๒๒} ม.: เวทิตฺพุฬ

^{๑๒๓} ล.: อถ วา

^{๑๒๔} ม.: ปรม ๆเปฯ คตฺตฺติ

^{๑๒๕} ล.: -มหาทตฺตเถราทีนํ

^{๑๒๖} ล.: วิตฺตญ-

สุวิมลปลยญาเวยุยคตยั นาม อฏฐสมาปตติจตุปฏิสมฤททาธิปฏิมณทัต^{๒๒๗} มคคณาณิ.
วิปุลปลยญาเวยุยคตยั นาม อภิธมูเม วิสารทปลยญา อายตตี ติเทศุกปฏิสนธิปลยญา จาติ ทฏฐพพ.
อัย ปน ปิณทุทโต^{๒๒๘} นนุ อภิธมูมาวตาราทีนั วิชชมานคุดา อิท^{๒๒๙} นารภิตพพนุติ มนลิกควา
อณฐารมเมหิ^{๒๓๐} อิมสฺส วิเสสการณญจ วิเสสผลญจ ทสฺเสตฺถุ วิเสสนคตยั วุดตฺ. ตตถ ปจฺม^{๒๓๑}
อารมภสฺส การณทสฺสนั. ทุคยิ^{๒๓๒} มุขยปโยชนทสฺสนั. ตคยิ ปจฺมปโรปโยชน^{๒๓๓} ทสฺสนั.

ปจฺมณยทสฺสนญจ สทฐาชนนคตฺถิ. วิจิตฺตนยทสฺสนั ปลยญาชนนคตฺถิ. สกสมยทสฺสนั
คณาธิคมคตฺถิ. ปจฺมสมยวิคคาหณทสฺสนั โทสาปคมคตฺถิ. ปจฺม วา สมมาวาทปติฎฐापนคตฺถิ. ทุคยิ
มิจจาวาทวิธมนคตฺถิ. กุสลมูลมาโรปนคตฺถิ อกุสลมูลสมุทฺตรณคตฺถิ^{๒๓๔} วา. สกคโมกฺขทวารวิวารณคตฺถิ
อปายทวารนิवारณคตฺถิ วา สทฐมมจกฺกปฺปวตฺตนคตฺถิ สํสารจกฺกนิवारณคตฺถิ วา กตฺตนิ ทฏฐพพ.

กสฺมา ปน ปจฺมปโรปโยชนั ทวยั วุดตฺ. นนุ เอกํ วา วตฺตพพํ ตโต อธิกํ วาติ. วุจเจ
สุวิมลปลยญามคเต หิ ทสฺสิตเต โลกุตฺตรปลยญา ทสฺสิตา น โลเกีย. วิปุลปลยญามคเต จ ทสฺสิตเต
โลกียปลยญาว ทสฺสิตา น โลกุตฺตราคี ตทกฺกยั ทสฺเสตฺถุ ทวยั วุดตฺ. อิมินา ทวยเณ จ สพฺพโลกีย-
โลกุตฺตรปลยญา ทสฺสิตาคี ตโต อธิกมฺปิ น วุดตฺ.

ปจฺม ตาวาติ กนฺถารมฺภโต ปจฺม^{๒๓๕} ปุพฺพาจริยานํ กเมณ ตาว.

^{๒๒๗} ล. : -ปฏิมณทัต

^{๒๒๘} ล. : ปิณทุทโต

^{๒๒๙} ล. : อิท

^{๒๓๐} ม. : อณฐารมเมหิ

^{๒๓๑} ล., ม. : ปจฺม

^{๒๓๒} ล. : ทคยิ

^{๒๓๓} ล. : -ปโยชน-

^{๒๓๔} ม. : อกุสลมูลํ อุทฺตรณคตฺถิ

^{๒๓๕} ล. : ปจฺม

ยทิ ปณามาทิกั^{๑๓๖} กตตุกาโม กสุมา ปจฺจน น กโรตีติ โจทน์ มนสิกตฺวา ตาวาติ วุตฺตํ.
 เยน กามน คนฺถั^{๑๓๗} สมารทิตฺกาโม^{๑๓๘} ปณามาทิกั^{๑๓๙} กโรติ. สา ปุพฺพาวจรียานํ คตีติ อตุโธ.
 ตาวาติ วา อฏฺฐกถายํ วุตฺตปณามาทินํ กเมน. กสุมา ปน อยํ กโม วุตฺโต. นนฺ อภิเชยฺยาทีสุปี
 ปจฺม^{๑๔๐} เอเกกํ วุตฺตพฺพนฺติ โจทน์ มนสิกตฺวา อฏฺฐกถายํ วุตฺตกุกเมน อยํ กโม วุตฺโตติ
 ทสฺเสตฺถุ^{๑๔๑} ตาวาติ วุตฺตํ.

เอเตน ปการมคฺเต ทสฺสึเต ปณามาทิกสุสปี ปการํ กณฺเหยฺย.^{๑๔๒} ปณาโมปี
 หิ วนฺทนาโณมฺนา^{๑๔๓} ทิวเสน อนนฺกปฺปกาโรติ กตฺวา กรณฺปฺปกาโรติ วุตฺตํ. เอเตน
 ปรมสทฺทสฺส^{๑๔๔} วจนฺตถํ ทีเปตีติ กตฺวา ปกรณฺปฺปกาโรติ น วุตฺตํ. ปกาเรน กรียติ^{๑๔๕} เอเตนาติ
 หิ ปกรณฺนฺติ วุจฺจติ. อภิธานสฺส อจารียสฺส จ นาม สามณฺยคฺคตา ปกรณฺภิธานนฺติ วุตฺตํ. เอวํ
 สติ หปกรณฺปโยชนนฺติปี วุตฺตพฺพ. ตมฺปิ หิ ปณามปโยชนน^{๑๔๖} ปโยชนสามณฺยนฺติ เจ น
 วุตฺตพฺพ. ปกรณฺภิธานนฺจ ปกรณฺปโยชนนฺจติ วจนฺตเถน เอกเสสโต ลพฺกมานคฺคตา. อถวา^{๑๔๗}
 กจฺจายนาทีปฺปกรณํ อจารียนามน ลทฺทนาม^{๑๔๘} วีย น เอวมิทํ^{๑๔๙} ปกรณฺนฺติ ทสฺเสตฺถุ^{๑๕๐} ปกรณ-
 ภิธานนฺติ วุตฺตํ. ปณาโม วุตฺโตติ เอตถ ปณาโม นาม สทฺทปฺปพฺนโรติ เจ สทฺเทน สทฺโท วุตฺโต

^{๑๓๖} ล.: ปนามาทิกั

^{๑๓๗} ล.: คนฺถั

^{๑๓๘} ล.: สมารทิตฺกาโม

^{๑๓๙} ล.: ปนามาทิกั

^{๑๔๐} ล.: ปถมํ

^{๑๔๑} ล.: ทสฺเสตฺถุ

^{๑๔๒} ล.: กณฺเหยฺย, ม.: กณฺเหยฺย

^{๑๔๓} ล.: -โณมฺนา

^{๑๔๔} ม.: ปกรณ-

^{๑๔๕} ล.: กรียติ

^{๑๔๖} ม.: ปโยชนน

^{๑๔๗} ล.: อถ วา

^{๑๔๘} ล.: ลทฺทนามํ

^{๑๔๙} ม.: เอวํ อิทํ

^{๑๕๐} ล.: ทสฺเสตฺถุ

ลिया. อุปริ จ ปณามปโยชนวจนเนน วิรุชฌเยย. เจตนาติ เจ อตุโถ ปจาริโต^{๕๑} ลียา. วิณตตตีติ
 เจ วิรุชฌนตตุจจารณโทสา ลียุ. ตสุมา ตโย วินยา น ยุตตา. เตสุ ปน เจตนา ปกฺเข น โทโส.

สมมาสมพุทฺธึ ๗เปฯ อภิวาทิยาตี^{๕๒} ปเทน กตฺตฺกฺเตน วุตโต วาจจตุโถ ยุตตตตุตฺตา.^{๕๓}
 อถวา^{๕๔} อจาริเยน วุตโต อูจจาริโตตีปี^{๕๕} ยุตโต. กนฺเถ^{๕๖} สํวณฺณิเต อตุโถ สํวณฺณิโต วาติ
 วุตตตฺตา วุตโต ทสฺสีโตติ ปน ยุตตโร. เตสึ อภิธมฺมตฺถานํ สมฺมิตฺเตน สมฺมาเยน อิมินา
 ปกรณฺเนน ปฏิปาเทตฺตฺพทฺทาวสฺส สงฺคหฺปเทน ทีปนโตติ โยชนา. กถํ ปเนตํ ปฏิปาเทตฺตฺพทฺทาวทีปนํ
 ลียา. นนฺ ตทตฺถํ สงฺคหฺปทํ วุตตํ น ปฏิปาทนนฺติ มนฺสิ สนนฺธิชายาห^{๕๗} สงฺคเหตุตฺตฺพทฺทาว-
 ทสฺสเนนาติ. ตตฺถ สงฺคหฺสทฺทสฺส สาธนทฺวยวาจกตฺตํ ทสฺเสตฺถํ อีธาติ จ อิมินาติ จ วุตตํ. กถนา-
 การทีปนโตติ ปทสฺส อิมินา ปกรณฺเนน กถนา^{๕๘}การสฺส อภิธมฺมตฺถสงฺคหฺปเทน ทีปนโตติ อตุโถ.
 นนฺ อิทํ สงฺคหฺปทํ กถํ กถนา^{๕๙}การํ ทีเปตีติ อหา สงฺคยฺหาติ. สงฺคเหตุวา สงฺคทฺทาวเนนาติ อตุโถ.
 อถวา^{๖๐} สงฺคยฺหาติ มนฺสา สงฺคเหตุวา กถนา^{๖๑}กาโร วาจาเย. นนฺ อุกฺคหาทีนา อตุโถวโพเธ^{๖๒}
 สติ อิทํ^{๖๓} ปกรณฺ น วตฺตพฺพํ. กสุมา อวุตเตปี ปาฬิอุคฺคหเนน ตทตฺถลิสฺสทฺตฺตาติ อหา
 อนายาเสนาติ.

^{๕๑} ล. : ปจาริโต

^{๕๒} ม. : สมมา ๗เปฯ ทิยาติ

^{๕๓} ม. : ยุตตตตุตฺโต

^{๕๔} ล. : อถ วา

^{๕๕} ล. : อูจจาริ โต-

^{๕๖} ล. : กณฺเฐ

^{๕๗} ล. : มนฺสิสฺสนฺธิชายาห

^{๕๘} ล. : กถนา-

^{๕๙} ล. : กถนา-

^{๖๐} ล. : อถ วา

^{๖๑} ล. : กถนา-

^{๖๒} ม. : อตุโถวโพเธ

^{๖๓} ล. : อิทํ

อุดตโตติ ปรมตโต. สามตถโยโต.^{๑๖๔} สทตถโต วา. เตสุ ปจม^{๑๖๕} ปกฺเข ปณามโ
 ปริยายโต สทตถปพฺนโร วา วิญญตติ วา โหติ. นิปฺริยายโต^{๑๖๖} ปน กุสลเจตนาติ ทสฺเสติ.
 ทุติยปกฺเข ปณามโ นาม นิตตถโต สทตถปพฺนโร วา วิญญตติ วา สามตถโยโต^{๑๖๗} กุสลเจตนาติ
 ทสฺเสติ. เตเนวาท ปณามกิริยาภินิปฺพาติกาคติ. ตติยปกฺเข ปณามโ นามสทตถโต สทตถปพฺนโร.
 อุดตโต ปน กุสลเจตนาติ ทสฺเสติ. นนุ อุดตโต วิญญตติ กเหตุพฺพาทิ มนสิกตฺวา อาห ปณาม
 กิริยาภินิปฺพาติกาคติ. ตา จาติ วิญญตฺตสทตถปพฺนรสงฺฆาตาย ปณามกิริยาย อภินิปฺพาติกา^{๑๖๘}
 เจตนา. วนฺทเนยฺยวณฺทกานนฺติ ปทํ ทวนฺทํ กตฺวา ยถากกมํ เขตฺตอชฺฌาตยสมฺปทํ วทนฺติ. เอวํ
 สติ ปจม^{๑๖๙} สมฺพนฺเช รตนตฺตยสฺส รตนตฺตยนฺติ อาปชฺชติ. ตสฺมา ตปฺปริโส^{๑๗๐} ทฏฺฐพฺโพ.
 อจฺริยสฺส ปน คุณฺครุญฺจานียตฺตา^{๑๗๑} พหฺวจนํ กตํ. อจฺริยสามณฺสํ วา สนฺธาย. ทวนฺเท ปน กเต
 สมฺปทาติ อุดตสฺส ยุตฺตตฺตา. อถวา^{๑๗๒} อชฺฌาตยสฺส สมฺปทาติ ตปฺปริเสปี กเต วนฺทเนยฺยสฺส
 สมฺปทาสมฺพนฺโร.^{๑๗๓} วนฺทกสฺส อชฺฌาตยสมฺพนฺโรติ ยถาลาภโยชฺณา ยุตฺตา. ยถา สกฺขรกถลิปี^{๑๗๔}
 มจฺจนุมฺพิปี^{๑๗๕} จรณฺตีปี ติฏฺฐนฺตีปี^{๑๗๖} จ สเหตุกกามาจรปฺญญปาทกิริยาติ จ. อถวา วนฺทกสฺส^{๑๗๗}
 สมฺปทาติ สมฺพนฺโรปี นตฺถิ โทโส มุลสมฺพนฺรยุตฺตตฺตา. ยถา^{๑๗๘} สุมนฺสฺส ภาโว โสมนฺสฺสนฺติ.
 อถวา อชฺฌาตโย เอตสฺส อคฺคิตี อชฺฌาตโย. อชฺฌาตยสฺส สมฺพนฺรสฺส สมฺปทา
 อชฺฌาตยสมฺปทา. ยถาลทฺรสมฺปตฺตินิมิตฺตกสฺสาติ ยถาลทฺรสมฺปตฺติยา วิปาทสนฺตติยา นิมิตฺตกสฺส.

^{๑๖๔} ล. : สามตถโยโต, ม. : สามยตถโต

^{๑๖๕} ล. : ปถม-

^{๑๖๖} ล. : นิปฺริยายโต

^{๑๖๗} ม. : สามยตถโต

^{๑๖๘} ล. : อภินิปฺพาติกา

^{๑๖๙} ล. : ปถม-

^{๑๗๐} ล. : ตปฺปริโส

^{๑๗๑} ม. : -ครุญฺจานียตฺตา

^{๑๗๒} ล. : อถ วา

^{๑๗๓} ล. : สมฺปทา สมฺพนฺโร

^{๑๗๔} ล. : สกฺขรกถลิปี, ม. : สกฺขรกถลิปี

^{๑๗๕} ล. : มจฺจนุมฺมํ

^{๑๗๖} ที.สี.(บาลี) ๕/๒๔๕/๘๔, ม.มู.(บาลี) ๑๒/๔๓๓/๓๘๐.

^{๑๗๗} ล. : วนฺทกสฺส

^{๑๗๘} ล. : ยทา

กมมสุชาติ ปฏิสนธิชนกมมสุส. อนุพลปทานวเสนาติ^{๑๗๕} พลสุส ปจฺฉา^{๑๗๖} ปทานสุส ปณามสุส
วเสน. วสสทโท เจตฺถ ตทตฺถโต. พลานุปฺพานตฺถนฺติ^{๑๗๗} อตฺถโต.

ตถา หิ^{๑๗๘} วินยฺภิกายํ ทฺถิตฺยสิทฺธาปเท ตพากปฏิกุคณาธิการเร^{๑๗๙} อุกทวเสนาติ
อุทกตฺถนฺติ^{๑๘๐} วุตฺตํ.

ยถาธิปฺเปตสิทฺธิวิพฺนุชกานนฺติ ยถาธิปฺเปตสุส สิทฺธิยา วิพฺนุชกานํ.^{๑๘๑}รัตนตฺถยปณาม-
กรณนฺติ^{๑๘๒} เอตฺถ สทฺทปฺปนฺนโรว ปณามกรณนฺติ อิทฺ ทฺฐจฺจทฺโพ. อนนฺตรายเณนาติ อจาริยสุส
อนนฺตรายเณน ปรีสมาปนตฺถญฺเจวาติ เอตฺถ เจวสทฺโท น เกวลํ อจาริยสุส อนนฺตรายวิโสสนํ.^{๑๘๓}
คนฺจสุสาปี^{๑๘๔} ปรีสมาปนตฺถํ โหตีติ สมฺปิณฺฑเทติ.^{๑๘๕} โสตฺถนฺนจจาติ^{๑๘๖} จสทฺโท น เกวลํ อจาริยสุส
อนนฺตรายนีวารณํ ปกรณสุส ปรีสมาปนํ.^{๑๘๗} อถโข โสตฺถนฺนํ อนนฺตรายนีวารณญฺเวยวาติ สมฺปิณฺฑเทติ.^{๑๘๘}
สํสิทฺถนตฺถญฺจจาติ^{๑๘๙} เอตฺถ น เกวลํ ปโยชนตฺถยเยว อถ โข สํสิทฺถนตฺถญฺจจาปี โหตีติ
สมฺปิณฺฑเทติ. อยํ ปน อธิปฺปาโย. อนนฺตรายนีวารณนฺติ เอตฺถ อจาริยสุเสว อนนฺตรายนีวารณนฺติ

^{๑๗๕} ล. : -วาเสนาติ

^{๑๗๖} ล. : ปจฺฉา

^{๑๗๗} ล. : พลานุปฺพานตฺถนฺติ

^{๑๗๘} ล. : ตถาหิ

^{๑๗๙} ล. : ตพากปฏิกุคณาธิการเร

^{๑๘๐} วิ.อ.(บาลี) ๒/๒๕๕, สารตฺถ.ฎีกา(บาลี) ๒/๒๕๕, วิมฺติ.ฎีกา(บาลี) ๑/๓๓๑, วินยาลงฺการ.ฎีกา(บาลี)

๑/๑๒๓, ชุทฺทสิทฺธาฎีกา(บาลี) ๓๘๐.

^{๑๘๑} ล. : วิพฺนุชกานํ

^{๑๘๒} ล. : รัตนตฺถยปฺกรณนฺติ

^{๑๘๓} ล. : อนนฺตรายวิโสสนํ

^{๑๘๔} ล. : คนฺจสุสาปี

^{๑๘๕} ล. : สมฺปิณฺฑเทติ

^{๑๘๖} ม. : โสตฺถนฺนํ จาคิ หิ

^{๑๘๗} ล. : ปรีสมาปนํ

^{๑๘๘} ล. : สมฺปิณฺฑเทติ

^{๑๘๙} ล. : สํสิทฺถนตฺถญฺจจาติ

คณฺหะย. ^{๑๕๔} เอวํ สติ ปณฺาโม คณฺจารมฺเ ^{๑๕๕} น กตฺตพฺุโพ. อณฺุสฺมี กาเล กตฺตพฺุโพติ อาห
 ปกรณารมฺเ ๑เปฯ ปริสฺมาปฺนตฺถญฺเภาติ. ^{๑๕๖} สา จาติ เอตฺถ จสทฺุโท อฏฺุจฺานปฺยฺุโต วา ^{๑๕๗}
 วาญฺารมฺกฺุโต. ปกรณารมฺเ จาติ จเปตพฺุโพ. กสฺมา ปริสฺมาปฺนตฺถ ^{๑๕๘} โหตีติ กตฺวา อาห
 อนนฺุตราเยนาติ. นนฺุ อธิ ปณฺามกรณ ^{๑๕๙} สทฺุทปฺปพฺุโ. กถํ อนนฺุตรายฺกโร ลียาติ มนฺุสิกตฺวา
 ตสฺมาติ วุคฺตํ. ยสฺมา สา ปณฺามกิริยาภินิปฺภาติกา เจตนา อนนฺุตรายานํ อปฺปวตฺตี สาเชติ.
 ตสฺมา ปณฺามกรณสฺงฺาโต สทฺุทปฺปพฺุโ อนนฺุตรายฺกโร โหตีติ วุคฺตํ โหติ. เตนฺุ เหตุปฺจาโร ^{๒๐๐}
 ทสฺุสิโตติ. อนนฺุตรายนิวารณํ สทฺุทโสติ คณฺุหะยฺาติ ^{๒๐๑} อติพฺุยาปิตฺโทสํ นีวตฺเตตุ ^{๒๐๒} ยถาธิปฺเปต-
 สิทธิวิพฺุนฺชกานนฺุติ วุคฺตํ. อถวา อนนฺุตรายนิวารณ ^{๒๐๓} ปณฺามกฺุขณฺุเยว โหตีติ คณฺุหะย. ^{๒๐๔} เอวํ
 สติ กถํ คณฺุสฺส ปริสฺมาปฺนํ โหตีติ มนฺุสิกตฺวา อพฺุยาปิตฺโทสํ นีวตฺเตตุ ยถาธิปฺเปต-
 สิทธิวิพฺุนฺชกานนฺุติ วุคฺตํ. นนฺุ อนนฺุตราโย อปฺปหาตพฺุโพ. กถํ เตสํ นิวารณํ ลียาติ มนฺุสิกตฺวา
 เหตุปฺจาเรน ทสฺุเสตุ ^{๒๐๕} กมฺุมานิ ปฏฺุิพาหิตฺวาติ วุคฺตํ. อณฺุเณสํ ปฏฺุิพาหนเณน กถํ อณฺุเณสํ อปฺปวตฺตี
 สาเชตีติ มนฺุสิกตฺวา ตนฺุนิทานนฺุติ ^{๒๐๖} วุคฺตํ. นิทานํ นาม เหตุ. โส จ ชนฺุกปฺริกฺุลาหฺกเวสน
 ทฺุวิโ. การณฺุณาปกสฺมฺุปาปกเวสน ติวิโ จาติ อาห อนนฺุตรายกรณํติ. อถวา อฺุปฺปิพก-
 อฺุปฺจเจทกกมฺุมานิ ^{๒๐๗} อตีตานิ กถํ ปฏฺุิพาหิตานํติ มนฺุสิกตฺวา น กมฺุมานิ ปฏฺุิพาหิตานิ. อถ โข
 เตสํ อนนฺุตรายกรสฺตตี ปฏฺุิพาหิตานํติ ^{๒๐๘} ทสฺุเสตุ อนนฺุตรายกรณํติ วุคฺตํ. กมฺุมสฺตตีติ หิ อนนฺุตรา-

^{๑๕๔} ล. ,ม. : คณฺุหะย

^{๑๕๕} ล. : คณฺุจารมฺเ

^{๑๕๖} ม. : -นคฺถํ เจภาติ

^{๑๕๗} ม. : “วา”ติ อธิ ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๑๕๘} ล. : ปริสฺมาปฺนตฺถ

^{๑๕๙} ล. : นมกรณํ

^{๒๐๐} ล. : เหตุปฺจาโร

^{๒๐๑} ม. : คณฺุหะยฺาติ

^{๒๐๒} ล. : นีวตฺเตตุ

^{๒๐๓} ล. : อนนฺุตรายสฺส นิวารณํ

^{๒๐๔} ม. : คณฺุหะย

^{๒๐๕} ล. : ทสฺุเสตุ

^{๒๐๖} ล. : ตนฺุนิทานนฺุติ

^{๒๐๗} ม. : อฺุปฺปิพก ๑เปฯ กมฺุมานิ

^{๒๐๘} ล. : ปฏฺุิพาหิตานํติ ,ม. : ปฏฺุิพาหิตฺวาติ

กรณี. กम्मโต ปน สุตติยา วิสุ^{๒๐๕} กम्मภาเวน อวิชชमानตฺตา สุตฺติ สุตฺติวณฺดา^{๒๐๐} อิธ
 อเกทาเยวติ กตฺวา ตฺลุยาธิกรณํ กตํ. อถวา วิปากสนฺตติยา อุปปิปก^{๒๐๑} อุปัจเจก^{๒๐๒} กम्मานิ
 นิวาริตฺติ คณฺเหยยาติ^{๒๐๓} ผลุปฺจารณ^{๒๐๔} ทสฺเสตฺถุ อนุตฺตรายกรณํติ วุตฺตํ. อนุตฺตรายกรณํติ จ
 ปณามสฺส อนุตฺตรายกรณํติ คณฺเหยย. โส หิ เตสํ ปหาย โกติ^{๒๐๕} มนสิกตฺวา วิปากสนฺตติยาติ
 วุตฺตํ. สปิ ปณามสฺส วิปากาติ คณฺเหยยาติ อาห ตฺนุณีพฺพตฺติตฺตาติ. ยทิ เอวํ กถํ ปณามเจตนา
 ปฏฺิพาหนสมตฺถา สียา. น หิ อญฺญสฺส วา อญฺญวิปากสฺส วา ปจฺจคฺคิเก อญฺเญ ปฏฺิพาหนตฺติ
 มนสิกตฺวา อาห กम्मสฺส อนุผลปฺปทานวเสนาติ.^{๒๐๖} วิปากสนฺตติชนนํ หิ ปุริมกम्मํเยว^{๒๐๗}
 น ปณาโม. อนุตฺตายนิวารณญ^{๒๐๘} ปณาโมเยว. น ปุริมกम्मํ. ยํ ปน ตสฺส วิปากํ จิรํ ติฏฺเฐยฺย.
 ตํ อนุตฺตราย^{๒๐๙} สติ น ตถา โหติ. ตสฺมา सा พลปฺปทายิกา โหติ. พลปฺปทายิกตฺตา จ อุ-
 ปฺปิภาทินํ อญฺญวิปากนฺตฺตรายกรตฺเตปิ ปฏฺิพาหิตา โหติเยว สาติ ทฏฺฐพฺพา. นนุ พลปฺปทาน^{๒๑๐}
 นาม อุปตฺถมฺภกปจฺจโย. กम्मญจ อตีตํ. ตํ อปจฺจกฺขเมว.^{๒๑๑} ตสฺมา กถํ ปณาโม ตสฺส อนุ
 พลปฺปทายโก สียาติ มนสิกตฺวา ผลุปฺจารณ ทสฺเสตฺถุ ยถาลทฺธสมฺปตฺตিনিมิตฺตกสฺสาติ วุตฺตํ. นนุ
 ทานเจตนาทโยปิ อนุตฺตายนิวารณสมตฺถา โหนฺติ กสฺมา ปน น กตาติ มนสิกตฺวา ทิฏฺฐธมฺม
 เวทนียภูตฺตาติ.^{๒๑๒} ทานเจตนา หิ จตฺตฺรํคสมฺนฺนาคตา ทิฏฺฐธมฺมเวทนียภูตฺตาติ. อถวา ปณามเจตนา
 กามาจฺจรา ตทฺถกฺปหानา กถํ ยาว คนฺถสํสิชฺฌนา^{๒๑๓} อนุตฺตายนิวารณสมตฺถา สียาติ มนสิกตฺวา
 ทิฏฺฐธมฺม-เวทนียภูตฺตาติ วุตฺตํ. อถวา ปจฺจชวนาทิสฺสปี ปจฺจชวนา^{๒๑๔} ทสฺเสตฺถุ เอวํ วุตฺตํ. ปุญฺญ

^{๒๐๕} ล.: วิสุ

^{๒๐๐} ล.: สุตฺติสฺตฺติวณฺดา

^{๒๐๑} ล.: อุปปิปก-

^{๒๐๒} ล.: -อุปัจเจก-

^{๒๐๓} ม.: ปฏฺิพาหิตานํติ คณฺเหยยาติ

^{๒๐๔} ล.: ผลุปฺจารณ

^{๒๐๕} ม.: ปกาปโกติ

^{๒๐๖} ล.: -วาเสนาติ

^{๒๐๗} ล.: ปุริมกम्मํเยว

^{๒๐๘} ม.: -นิวารณํ จ

^{๒๐๙} ล.: อนุตฺตราย

^{๒๑๐} ม.: อนุผลปฺปทาน

^{๒๑๑} ม.: อปจฺจกฺขํ เยว

^{๒๑๒} ล.: -เวทนียภูตฺตาติ ,ม.: ทิฏฺฐ ๔เปฯ ภูตฺตาติ

^{๒๑๓} ล.: คนฺถสํสิชฺฌนา

เวทนียภูตาคี วุฑฒ์. อถวา ปฐมชวนาทีสุปี ปฐมชวณ^{๒๒๔} ทสฺเสตุ เอวิ วุฑฒ์. ปุณฺณปฺปวาโหติ^{๒๒๕} หิ^{๒๒๖} วุฑฒ์. ตัง อนเภาวชฺชนชวณวเสน ทฏฺฐพฺพ. ยทึ ปน อนฺตรายํ นีวเรตุกาโม กสฺมา กายมโน ปณามมตฺตํ น กโรตีติ มนสิกตฺวา อาห โสตฺถุนญจาทิอาหิ.^{๒๒๗} อภิเชยฺยกถนํ^{๒๒๘} ปน^{๒๒๙} ปกรณสฺสคฺคหณตฺถํ. กสฺมา วิทิตาภิชฺชยฺสเสว ๆเปฯ ปฏิปชฺชิตพฺพภาวโตติ^{๒๓๐} โยเชตพฺพ.

สมฺมาติ วิเสสนตฺถเถ กมฺมตฺถเถ วา สหตฺถเถ วา อิตฺถมฺภูตลฺกฺขณเถ วา ภาวนปฺุสเถ วา นิปาโต. ยถาวสฺสรสฺสทฺถกฺขณปฏิเวธวเสนาคี วจนโต. เอตฺถ หิ วเสนาคี วจนน^{๒๓๑} สมฺมาสทฺโท วิเสสนตฺถโถติ วทนฺติ. สรสฺสทฺถกฺขณํ ปฏิเวธํ สรสฺสทฺถกฺขณปฏิเวธติ กตฺวา กมฺมตฺถโถติ คนฺถวิตฺถาเร วุฑฒ์. รสฺสทฺถกฺขณหิ สหปวตฺตีติ สรสฺสทฺถกฺขณนฺติ กตฺวา สหตฺถโถติ วทนฺติ. ยถาวโตติ วจนน อิตฺถมฺภูตลฺกฺขณตฺถโถติ^{๒๓๒} วทนฺติ. อวโพธวเสนาคี วจนโต ภาวนปฺุสทฺถโถติ วทนฺติ. สามํสทฺโท กตฺวตฺถโ. จสทฺโท อวธารณตฺถโถติ คนฺถวิตฺถาเร วุฑฒ์. สามํสทฺโท ปน กรณตฺถโ. สยมฺภูตสฺสขาทสพฺพญตฺถญญานวาทจโกติ อตฺถโ ยุตฺโต. สกถมปี ฐมฺมชาตฺถนฺติ จ พุชฺฌิ อญฺญาสีติ จ วจนโต. เอตฺถ ปีสทฺโท เอกเทสฺมปี^{๒๓๓} สมฺปิณฺเฑติ.^{๒๓๔} มคฺคณานญจ^{๒๓๕} สกถํ เอว พุชฺฌติ.

^{๒๒๔} ล. : ปถมชวณ

^{๒๒๕} ล. : ปุณฺณปฺปวาโหติ ,ม. : ปุณฺณปฺปวาโหตีติ

^{๒๒๖} ม. : ปี

^{๒๒๗} ม. : -อาหิ

^{๒๒๘} ล. : กถนํ

^{๒๒๙} ม. : “ ปน ” ตี อัย ปาโ จ น ทิสฺสติ

^{๒๓๐} ม. : ตสฺมา วิทิตา ๆเปฯ ภาวโตติ

^{๒๓๑} ล. : วจนน

^{๒๓๒} ล. : อธิฏฺฐมฺภูตลฺกฺขณตฺถโถติ

^{๒๓๓} ม. : เอกเทสฺปี

^{๒๓๔} ล. : สมฺปิณฺเฑติ

^{๒๓๕} ม. : มคฺคณานํ จ

น เอกเทศ์. ตยจ พุชฌน^{๒๓๖} ปจจุปฺปน^{๒๓๗}เอว. ตสฺมา พุชฌิ อณฺวาสีติ อตีตวจนน สพฺพญฺญตฺต-
 ญาณ^{๒๓๘} วิญญายติ. สยมฺภูติ จ น มคฺคญาณ เอว. อถ โข สพฺพทา ภควโต ญาณ สยมฺภูเยว.
 ตสฺมา คนฺถวิตฺถาเร มคฺคญาณ เอว คหณํ น วุตฺตํ. จสฺสทโท ปเรส^{๒๓๙} สมฺพุชฌาปนํ สมฺปิณฺฑเทตีติ
 วทฺนฺติ. อถวา น เกวลํ สามํ อภิสมฺพุทฺโธว. อถ โข สมฺมา อภิสมฺพุทฺโธ จ โหติ. น เกวลํ
 สมฺมา อภิสมฺพุทฺโธว. อถ โข สามํ อภิสมฺพุทฺโธ จ โหตีติ สมฺปิณฺฑเทติ. เอวํ หิ สติ สวากปฺจเจก-
 พุทฺเธปิ นีวตฺเตติ. สยเมวาทิ^{๒๔๐} อณฺวาริปปาเยน วุตฺตํ. น จสฺสทสฺส เอวตฺตํ สนฺชาย. ยถา
 สมฺมาสทฺทสฺส ตีสุปี วิกปฺเปสฺส อตฺถเกโท วุตฺโต, น เอวํ สามํสทฺทสฺส. สามํสทฺโท ปน ตีสุปี
 วิกปฺเปสฺส สยมฺภูญาณตฺถเวยวาทิ ทสฺเสตฺถ สยเมวาทิ ทุตฺติยตฺติยนเยสฺส วุตฺตํ. เตเนว หิ ตฺติยนเย
 สยเมวาทิ^{๒๔๑} อวตฺวา สยเมว จาติ วุตฺตํ. สยมฺภูญาณํ ปน ปรม^{๒๔๒} นเย สพฺพญฺญตฺตญาณํ. ทุตฺติยนเย
 มคฺคญาณํ. ตฺติยนเย ญาณทฺวํ ทฏฺฐพฺพํ. ยถาวสฺสรสทฺทกฺขณวเสนาติ อวตฺวา ยถาว ๆเปฯ ปฏฺฐเวชว
 เสนาติ วจนํ สมฺมาสทฺทสฺส พุชฌนกรฺิยาวิเสสนตฺตํ ทสฺเสตฺถ วุตฺตํ. ยถา หิ วิญญตฺติอาทิสฺส^{๒๔๓}
 วิสทฺโท นามปทํ วิเสเสติ. น ชานนกรฺิย^{๒๔๔}. วิเสสํ อตฺถํ ชานาตีติ วิญญตฺติ. ^{๒๔๕} น เอวํ อธิ
 ทฏฺฐพฺพํ. ยถาว อตฺตโน สภาโวเยว ลกฺขณนฺติ ยถาวสฺสรสทฺทกฺขณนฺติ นิกฺเขปกณฺฑ^{๒๔๖} ฎีกาย
 วุตฺตํ.

^{๒๓๖} ล. : พุชฌนํ

^{๒๓๗} ล. : ปจจุปฺปนํ

^{๒๓๘} ล. : สพฺพญฺญตฺตญาณํ

^{๒๓๙} ล. : ปโรสํ

^{๒๔๐} ม. : สยเมวาทิ

^{๒๔๑} ม. : สยเมวาทิ

^{๒๔๒} ล. ,ม. : ปรม-

^{๒๔๓} ล. : วิญญตฺติอาทิสฺส ,ม. : วิญญตฺติอาทิสฺ

^{๒๔๔} ม. : -กรฺิย

^{๒๔๕} ม. : วิญญตฺติ

^{๒๔๖} ล. : -กณฺฑ-

วิกิตตสททสฺส กम्मสาธนตฺตํ นิวาเรตฺตํ วิกาสี^{๒๔๗} อนุปฺปตฺโตติ วุตฺตํ. นนฺ จ อิทํ
วจนตฺตคฺคตฺตํ อัจจริยาธิปฺปายาภาวโต^{๒๔๘} น ยุตฺตํ. เตเนว ทิ อตฺตุนฺติ^{๒๔๙} วิเสเสตีติ มนสิกตฺวา
ยถาวุตฺตวจนตฺตโยเคปฺตีอาทิ วุตฺตํ.

เอตฺตาวตฺตาคิอาทินา อณฺณโจทฺนํ^{๒๕๐} วา อธิกโจทฺนํ วา อุณฺณโจทฺนํ วา นิวารตี. อถวา
สมฺมา ฯเปฯ คณฺตฺตมฺนฺติ ตีหิ วา ปเทหิ อตฺถํ ฯเปฯ คณฺตฺตมฺนฺติ ทฺวีหิ วา ปเทหิ อตฺตลปเทเนว วา
เอเกน โถมนนา กตฺตาติ^{๒๕๑} อาสํกํ นีวตฺเตตฺตํ เอตฺตาวตฺตาคิอาทิ วุตฺตํ. เอตฺถ เอตํ ปริมาณํ ยสฺส
ตฺนฺติ เอตฺตาวํ ปททฺวํ. เตน เอตฺตาวตฺตา. มหาปเทสฺสตฺเตน ปริมาณตฺเถ ตฺวานตฺ^{๒๕๒}ปจฺจโยติ ปน
พฺุทฺธปฺปิยาจฺริโย อาห. มหากรฺณาสมาโยโคติ สฺเมธปณฺฑิต^{๒๕๓}กาลาทีสุ มหากรฺณาสมาปฺตฺติโยโคติ
อตฺถโธ. โส ทิ เหตุสมฺปทา นาม โหติ. พฺุทฺธกาเล ปน มหากรฺณาผลสมฺปทาเยวาคี. สว จ
ทสฺพลาทีติ เอตฺถ อาทิสทฺเทน สํกฺหิตา. สพฺพณฺณตฺตณฺณปทฺฐานนฺติ สพฺพณฺณตฺตณฺณสฺส^{๒๕๔}
ปทฺฐานนฺติ มฺลฎฺฎีกาทีสุ วุตฺตํ. เนตฺตคณฺจิปเท ปน เจตฺติยญฺญญฺโฏปมฺลจฺ นาสาทงฺกมฺรณฺญปมฺลจ
อรฺุโณทยสุริยคฺคมโนปมฺลจ คเหตุวา พหุพฺพิหีติ^{๒๕๕} วุตฺตํ. อาธิปจฺจนฺติ อณฺนิมา มหิมา ลจฺมิมา
ปฺตฺติ ปากมฺมํ อีสิตา วสิตา^{๒๕๖} ยถากาแมวสิตาติ อญฺุจ อีสฺสรียา^{๒๕๗} อาธิปจฺจํ นาม. ตตฺถ อณฺนิมาติ
ตฺนฺภาโว. มหิมาติ มหนฺตภาโว. ลจฺมิมาติ ลทฺฐภาโว. ปตฺตีติ ยถากาแมํ คณฺตฺกามญฺ्ञานํ ปาปฺนณฺ. ^{๒๕๘}
ปากมฺมมฺนฺติ ยถากมฺมํ อธิญฺ्ञานาทีสมฺปทานํ. ^{๒๕๙} อีสิตาติ ยถापคฺคณฺอิสฺสรียตา. วสิตาติ ยถากาแมํ
อิทฺธิวิธาทีปคฺคณฺภาโว. ยถากาแมวสิตาติ ยตฺถ กตฺถจि กมฺเมสฺส ยถากาแมํ นิญฺ्ञปฺปตฺติ. ตตฺถาติ อญฺุจสฺ

^{๒๔๗} ล. : วิกาสี

^{๒๔๘} ล. : อัจจริยาธิปฺปายา ภาวโต

^{๒๔๙} ล. : อตฺถํตี

^{๒๕๐} ล. : อณฺณ โจทฺนํ

^{๒๕๑} ล. : โถมนากตฺตาติ

^{๒๕๒} ล. : ตฺวานตฺ-

^{๒๕๓} ล. : -ปณฺฑิต-

^{๒๕๔} ล. : สพฺพณฺณตฺตณฺณสฺส ,ม. : สพฺพณฺณตฺตณฺณปทฺฐานนฺติ สพฺพณฺณตฺตณฺณสฺส

^{๒๕๕} ท. : พหุพฺพิหีติ

^{๒๕๖} ล. : อีสิตาวสิตา

^{๒๕๗} ม. : อีสฺสรียา

^{๒๕๘} ม. : ปาปฺนณฺ

^{๒๕๙} ล. : อธิญฺ्ञานาที สมฺปทานํ

สมปทาสุ ทวีสุ วา สมปทาสุ ตีสสุ วา สมปทาสุ. เตสุ ปจฺม^{๒๖๐}วิกปฺเป อฏฺฐสุ สมปทาสุ เอเกกา
สมปทา ทวีหิ ทวีหิ ทสฺสิตาติ อาสงฺกํ นีวตฺเตติ. ทุตฺติย^{๒๖๑}วิกปฺเป ทวีสุ ปเทสุ เอเกเกน ปเทน
อฏฺฐ อฏฺฐ สมปทา ทสฺสิตาติ อาสงฺกํ นีวตฺเตติ. ตติยวิกปฺเป ปน ติสฺโสปี สมปทา มุขฺยโต
ทสฺสิตาติ^{๒๖๒} อาสงฺกํ นีวตฺเตติ.

สามคฺคยํ ทวีริํ สทฺทา-	ธิกานูมานเกทโต
เตสุวานูมานํ ตีวีริํ	มชฺฌนฺดาทิวเสน วา
เหตุ ผล พุຍภิจาร	วเสนาปี ตีธา มตฺนฺติ

วจนโต อิธ เหตุวานูมานํ ทสฺสเสตุํ ตทฺพายภูตาคิ วุตฺตํ. กสฺมา ปน ดาเยว เหตุสมปทาสามคฺคยโต^{๒๖๓}
ทสฺสิตา. นนุ อณฺญาปี เหตุโว วิชฺชนฺตีสฺสิติ เตปี วตฺตพฺพาคิ อธิกโจทฺนํ มนสิกตฺวา ตถาวีธาติอาทิสฺสุ
วุตฺตํ. ตถา อุนโจทฺนํ อณฺญโจทฺนญจ นีวตฺเตติ. เตสุ ปจฺม^{๒๖๔}วิกปฺเป ตติยวิกปฺเป จ ตถาวีธา-
เหตุพฺพติเรเกนาติ ทวีหิ เหตุหิ วินา อณฺเณน เหตุนาติ อตฺโถ. ทุตฺติยวิกปฺเป ปน ทวีหิ เหตุหิ วินา
เอเกน เหตุนาติ อตฺโถ. ตีวีธาเวตฺถาย สงฺกฺหิตโถมนานาปุพฺพกมํ วนฺทนํ กตฺวาติ โยชนาติ กิริยา
ปฺรามสนนฺวเสน กนฺถวิตฺถาเร กตา. ตีวีธา เวตฺถาย สงฺกฺหิตปทํ^{๒๖๕} ปน โถมนากิริยา ปฺรามสนํ
โถมนานาปุพฺพกมปทํ วนฺทนฺกิริยาย ปฺรามสนนฺติ ยุตฺตํ. เอวํ หิ^{๒๖๖} ตีหากาเรหิ ภควโต โถมนาคิ
วจเนน น วิรุชฺฌติ. อภิธมฺมาวตารฎฺฎีกายญจ เอวํ พุทฺธรตนสฺเสว โถมนานาปุพฺพกมํ ปณามํ กตฺวาติ
วุตฺตํ. คุณฺธิภูตानนฺติ เอตฺถ อีปฺจฺจโย นิปฺพลโ^{๒๖๗} คุณฺสทฺทสฺส อปฺปชานวาทกตฺตา. ตถา หิ

^{๒๖๐} ล.,ม. : ปถม-

^{๒๖๑} ล. : ทุตฺติย-

^{๒๖๒} ล. : เทสฺสิตาติ

^{๒๖๓} ล. : -สามคฺคยโย

^{๒๖๔} ล.,ม. : ปถม-

^{๒๖๕} ล. : -ปทํ

^{๒๖๖} ม. : “หิ” ติ อยํ ปาโง น ทิสฺสติ

^{๒๖๗} ล. : นิพฺพลโ

คุณ โปณ ๒๖๘ ราสีสุ อานิสเส จ พนฺธเน
 อปฺปชานเ จ สีลาโท สุกกาทิมฺหิ ชียาย จาติ ๒๖๙

นิมนฺนุสฺสเถ ๒๗๐ วุตฺตํ. มุลฎีกานเนคฺติฎีกาทิสฺส จ คุณภูตาคิ ๒๗๑ วุตฺตํ. ตพฺพาวตฺถุโ ๒๗๒ ปน ปากฎี ๒๗๓
 กรณตฺถุโ. โส ยฺชฺชเยย ๒๗๔ คุณสทฺทสฺส อนนคตฺถตฺตา. สทฺทมฺมสทฺทสฺส หิ สาชนตฺตา ชาเรตฺติ
 รมฺมํ. ชาเรนญจ ทฺวิธํ สุตฺตชาเรณํ สภาวชาเรณนฺติ. เตสฺส สุตฺตชาเรณํ ทสฺเสตฺถุ ๒๗๕ อตฺตานิ ชาเรเนเตติ
 วุตฺตํ. สุตฺเตติ ปน อวตฺวา อตฺตานิ ชาเรเนเตติ วจนํ ชาริตาชาริตฺตมฺวเสน สุตฺตานิ ทฺวิธตฺตา
 วุตฺตํ. สุตฺตชาเรณญจ สุปฺปติฎฺฐาปนํ. ตญฺจ ทพฺพาทพฺพวเสน ทฺวิธํ. เตสฺส ทพฺพปติฎฺฐาปน ๒๗๖
 ทสฺเสตฺถุ อปตฺมานน กตฺวาติ วุตฺตํ. สุขโต จ อปตฺมานํ อปาเยสฺสเยว คณฺเหยยฺยาติ จตฺตสฺส ๔เปฯ ทฺกฺเขสฺส
 จาติ วุตฺตํ. อิมินา วจนตฺถน มคฺคณิพฺพานานิ ๒๗๗ เยว รมฺมาติ คณฺเหยยฺยาติ อาห. นววิโร ๒๗๘
 ทสฺวิโร ๒๗๙ วาติ. พุทฺโธ สพฺพญฺญตฺถญฺญานํ ๒๘๐ รมฺโม โลกุตฺตโร นวาติ วจนโต ปน นววิโรติ วุตฺ
 โต.

๒๖๘ ล. : ปตล

๒๖๙ อภิธาน.(บาลี) ๗๘๗.

๒๗๐ ล. : นิมนฺนุสฺสเถ

๒๗๑ ล. : คุณภูตาคิ

๒๗๒ ล. : ตพฺพาวตฺถุโ

๒๗๓ ล. : ปากฎี-

๒๗๔ ม. : ยฺชฺชเยย

๒๗๕ ล. : ทสฺเสตฺถุ

๒๗๖ ล. : ทลฺห-

๒๗๗ ล. : นิพฺพานานิ

๒๗๘ ล. : นววิโร

๒๗๙ ล. : ทสฺวิโร

๒๘๐ ล.,ม. : สพฺพญฺญตฺถญฺญานํ

ราควีรวิกรมเนชมโศกัม ฐมมมสงขตมปปฏิภูถ์
มฐรมิมิ ปคฺฉณิ^{๒๘๑} สุวิภตฺตมิ ฐมมิมิ สรณตฺถมฺเปหิตี^{๒๘๒}

วจนโต ทสฺวิโร วาติ วุตฺโต. ธารณญจ ปเนตฺตฺสาตี เอตฺถ จสฺสโท วจนาลงฺกาโร. ปนสฺสโท
วิเสตฺตฺโต. เตน จลนกมฺปนวิทฺธฺสนวเสน ตีสุ ธารณฺสุ วิทฺธฺสนวิเสตฺ^{๒๘๓} โหติ. จลนกมฺปน
นิวารตี. จลน^{๒๘๔} หิ ตทฺจคฺปนํ. กมฺปนํ วิภฺขมฺภนปฺหํ. ตสฺมา ตทฺจยํ อิธ น อธิปฺเปตฺ.

อถวา จตฺตฺส อปาเยสฺส วฏฺฏทฺทุกฺเขสฺส จ อปตฺมานตี วจนโต ทฺทุกฺขาปนยฺนํ อิธ ธารณฺนตี
คณฺเฑหฺยยาตี อหา ธารณญจ ปเนตฺตฺสาตีอาหิ.^{๒๘๕} ยทิ จ กิเลสฺวิทฺธฺสนํ ธารณํ โหติ. กถํ ทฺทุกฺเขสฺส
อปตฺนตฺตํ สียาตี มนสิกฺตฺวา อปายาทีนินฺพุตฺตคฺกิเลสฺวิทฺธฺสนนฺตี^{๒๘๖} วุตฺตมิ. อิมสฺสมิ นเย จสฺสโท^{๒๘๗}
วากฺยารมฺโภ ปนสฺสโท วจนาลงฺกาโร.

สการสฺส สมานสฺสอตฺตฺสนตฺธนาทีวเสน^{๒๘๘} อนกตฺตฺตฺตา อิธ สนตฺตฺตํ ทสฺเสตฺตํ สตฺนตี
อาหิ วุตฺตมิ. สนตฺสฺสโท จ

อจฺจิตฺเต วิชฺชมาเน จ ปสฺตฺเถ สจฺจสาธฺส
จินฺเน จ สมิเต เจว สนฺโตภิเชยฺยลิจฺจิกิโกตี^{๒๘๙}

^{๒๘๑} ล. : ปคฺฉณิ

^{๒๘๒} พุ.วิ.(บาลี) ๒๖/๘๘๗/๕๑, ม. : ราควีรวิกรมเนชมโศกัม ฐมมมสงขตมปปฏิภูถ์
มฐรมิ อิมิ ปคฺฉณิ สุวิภตฺตมิ ฐมมิ อิมิ สรณตฺถมฺเปหิตี

^{๒๘๓} ล. : วิทฺธฺสนวิเสตฺ

^{๒๘๔} ล. : ปลนํ

^{๒๘๕} ม. : -อาหิ

^{๒๘๖} ล. : อปายาทีนินฺพุตฺตคฺกิเลสฺวิทฺธฺสนนฺตี

^{๒๘๗} ล. : จ สฺสโท

^{๒๘๘} ม. : -สนตฺตานาทีวเสน

^{๒๘๙} อภิธาน.(บาลี) ๘๔๑.

วจนโต อเนกตโถติ. เตสุ อिธ สาธุวิชชमानปสตุตตเถ^{๒๕๐} ทสฺเสตุ สปุปริสทานนุติ วุตฺตํ. สปุ-
 ปุริโส^{๒๕๑} จ ทฺวิโร ปุณฺหชนอริยวเสนาติ อาห อริยปุคฺคสถานนุติ. วิชชमानโน นาม เอกนุตวิชชमान-
 ปติรूपโกติ จ ทฺวิโร.^{๒๕๒} เตสุ เอกนุตวิชชमानํ ทสฺเสตุ น อวิชชमानโนติ วุตฺตํ. โสปี ปรมตฺถ-
 ปจฺจุปปนฺน^{๒๕๓} วเสน ทฺวิโร. เตสุ ปจฺจุปปนฺนํ นีวตฺเตตุ^{๒๕๔} ปรมตฺถโตติ วุตฺตํ. โก จ วิชชमान-
 ปติรूपโกติ อาห อตฺตา วียาติ. อตฺตา จ ปริกปฺปิตฺถปณฺณตฺตวเสน ทฺวิโร. เตสุ ปริกปฺปิตฺถอตฺตาเยว
 ปรมตฺถโต อวิชชमानโนว วิชชमानปติรूपโกติ ทสฺเสตุ ติตฺถิยปริกปฺปิโตติ วุตฺตํ. ปสตุโถ นาม
 ปสฺสสารโห อปสฺสสารโห^{๒๕๕} จาติ ทฺวิโร. เตสุ ปสฺสสารโห เอว ทสฺเสตุ น ฯเปฯ เอกนุตนินฺทิตฺติ
 วุตฺตํ. เตน เอกนุตปสตุถฺยเอว ทสฺเสติ. โก จ อปสฺสสารโห ปสตุโถติ^{๒๕๖} อาห พาหิรทฺทโมติ.

คณานํ คณฺณสตฺติ วิภตฺตตฺเถ อปาทานํ น^{๒๕๗} นิตฺถารณํ. ยถาปาสนฺนทานํ ปาสนฺนทฺเตสุ^{๒๕๘}
 ปวรนฺตฺติอาทิสฺสติ วทฺนฺติ. เตสํ อยํ อธิปฺปาโย. นิตฺถารณํ นาม ชาตฺติคฺคทพฺพทฺริยานามสงฺขยาเวสน
 นพฺพิธํ. เตสํ อิเม ยถากุณฺมํ ปโยคา. มนุสฺเสสุ ขตฺติโย สุรตโม. โยเชสุ วมฺมิโก สุรตโม. กาวีสฺสุ
 กณฺหา กาวี สมฺปนฺนจฺีรตมา. กจฺจนฺเตสุ^{๒๕๙} ชาวนฺโต สีมฺตโม. ธนุคฺคทฺเตสุ ติสฺโส เจกตโร.^{๓๐๐}
 สมฺพหฺลสาสุ^{๓๐๑} ภิกฺขุณฺีสุ^{๓๐๒} เทว ติสฺโส ปาเหตฺพพาติ. เตสุ เอเกกสฺส ตีณิ ตีณิ ลกฺขณานิ
 นิตฺถารณนิตฺถารณียนิตฺถารณเหตฺวเสนาติ. ตสฺมา ยตฺถ ตีณิ ลกฺขณานิ สนฺติ. ตตฺถ นิตฺถารณํ
 โหติ. ยตฺถ วา นิตฺถารณียํ อตฺถิ. นิตฺถารณเหตฺว นตฺถิ. ตตฺถาปี นิตฺถารณํ โหติ. ยตฺถ ปน
 นิตฺถารณียํ นตฺถิ. นิตฺถารณเหตฺว อตฺถิ. ตตฺถ นิตฺถารณํ นตฺถิ. อिธ จ นิตฺถารณียํ นตฺถิ. ตสฺมา

^{๒๕๐} ม. : -วิชฌ-

^{๒๕๑} ล. : สปุปริโส

^{๒๕๒} ล. : ทฺวิโร

^{๒๕๓} ล. : -ปจฺจุปปนฺน-

^{๒๕๔} ล. : นีวตฺเตตุ

^{๒๕๕} ล. : อปสฺสสารโห

^{๒๕๖} ล. : ปสตุโถติ

^{๒๕๗} ม. : “ น ” อยํ ปาโง น ทิสฺสติ

^{๒๕๘} ล. : ปาสนฺนทฺเตสุ, ม. : ปาสนฺนทฺเตสุ

^{๒๕๙} ล. : กจฺจนฺเตสุ

^{๓๐๐} ล. : เจกตโร

^{๓๐๑} ล. : สมฺพหฺลสาสุ

^{๓๐๒} ล. : ภิกฺขุณฺีสุ

นิทุธารณํ น โหตีติ ตตถ วิกตตตถ อปาทานนฺติ. อิทํ วิชาเรตพฺพํ วิกตตตถสฺส อภาวา. อริยคโม หิ กณฺเสุ อนฺโตคโร โหตีติ. น ปาสณฺเทสุ^{๓๐๓} สุกตวินยาทโย วิก ตโต วิสุณฺติ. ยํ ปน อตฺถพฺยาขยานาทีสุ สมาส ญฺญีนิทุธารณเมว^{๓๐๔} ปฏฺิเสเชติ. ตํ รูปาทีสุ เอเกกํ รูปาที-เอเกกนฺติ วจันํ ทิสฺวา วุตฺตํ สียา. อิทมฺปิ^{๓๐๕} วิชาเรตพฺพํ ญฺญีสฺตตมิมินํ อภทตฺตา. ยตถ หิ สตตฺตมิมิ ลพฺภติ. ตตถ ญฺญี น ลพฺภตีติ การณํ นคฺติ. ยถจ กณฺณานนฺติ^{๓๐๖} สมฺทายสมฺพนฺโร.

กณฺเฐตี สมฺทายาธาโร. ยถา รุกฺขสฺส สาขา รุกฺเข^{๓๐๗} สาขาตี วทนฺติ. ตํ สทฺทขลิตวเสน วุตฺตํ. รุกฺขสฺส สาขาตีอาทีสุ หิ สมฺทายอวยวา^{๓๐๘} โหนฺติ น เอวํ อีธ. อีธ^{๓๐๙} ปน สามญฺญ-วิเสสา โหนฺติ รุกฺขาทีนํ ขทโร รุกฺเขสุ ขทโรติ ยถาติ. อถวา สาขาสทฺโท ทพฺพสทฺททพฺพวาจโก. ตสฺมา ตตถ สมฺพนฺธีว อภิเชยโย โหติ. อุตฺตมสทฺโท ปน กุณฺสทฺททพฺพวาจโก. ตสฺมา สมฺพนฺธีว อภิเชยโย น โหติ. เตเนว หิ พกฺสสฺส เสदानิ ปตฺตานีตีอาทีสุ พกฺสทฺโท ปตฺตสทฺทสมฺพนฺโร โหติ. เสตสทฺทสมฺพนฺโร น โหติ. อิทํ ปน สนฺนิฏฺฐานํ กณฺณํ กณฺเสุ วา อริยคโม อุตฺตโมติ โยชนาย กตาย นิทุธารณํ โหเตว ชาตินิทุธารณวเสนาคิ. อถวา อุตฺตมานุตฺตมกณฺเสุ อุตฺตโม คโม วทนฺนา-รโห โหติ โยเชตฺถุ ยฺชชฺนเตว กุณฺนิทุธารณวเสนาคิ.

อภิสทฺทสฺส อติเรกวิเสสคฺคาทีสุ ปวตฺตคฺคา วิเสสโตติ วุตฺตํ. อถวา อุปสคฺคคฺโค พาทก-อนฺวคฺคกวิเสสกวเสน^{๓๑๐} ติวโร. เตสุ วิเสสคฺคํ ทสฺเสตฺถุ วิเสสโตติ วุตฺตํ. อถวา อุปสคฺคปทํ กุริยาปฺพุเพ ชาตมฺปิ^{๓๑๑} กตฺถจि นามํ วิเสเสติ. กตฺถจิ กุริยาปทํ วิเสเสติ อีธ ปน กุริยาปทนฺติ ทสฺเสตฺถุ วิเสสโต วทนฺติคฺวาตี วุตฺตํ. วาทิสทฺทสฺส ปน นิจฺจการียคฺคา วทนฺติคฺวาตี วุตฺตํ. วิเสสวทนฺทสฺส

^{๓๐๓} ล. : ปาสณฺเทสุ

^{๓๐๔} ม. : -ธารณํเอว

^{๓๐๕} ล. : อีธมฺปิ

^{๓๐๖} ล. : กณฺณานนฺติ

^{๓๐๗} ล. : ยถารุกฺขสฺส สาขารุกฺเข

^{๓๐๘} ล. : สมฺทาย อวยวา

^{๓๐๙} ม. : อีธ

^{๓๑๐} ล. : พาทก-

^{๓๑๑} ม. : ชาตปี

ทวิชตุต์ ทสเสตุ ภยลาภกุลลาจาราทีวिरहेन^{๓๑๒} สกุกจุนติ จ อาทเรน^{๓๑๓} กายวจีมนโนทวารเห^{๓๑๔}
 วนุทีตวาคี จ วุตุต์. ตตุถ สตา กตํ สกุกตํ อตุตนา वा कतं सकुत्. तसुस णावो सकुजं. ऐतुठ ज
 सकुजवनुथनापसावसेन आथवनुथना निनुनपोनपफुणारवसेन^{๓๑๕} वेतिदफुवा.

กเสสามิติ ऐतेन णास तिตุติมहि^๓ จ ओตุถ สसंपजยसुส ज गमुमतुठत्^๓ निवตุतेति.
 निफुตุตีตप्रमतुठवसेनाति प्रिकपปีतसुगेतตุठे निवตุतेति. ओवि^๓सि^๓गु^๓जा^๓ति वज्जं ओ^๓स^๓त^๓त^๓स^๓
 ओ^๓वि^๓सि^๓गु^๓जा^๓व^๓ज^๓कु^๓त्^๓ त^๓स^๓स^๓े^๓त^๓ु^๓ व^๓ุ^๓त्^๓त्^๓. न वा^๓कु^๓ย^๓कु^๓त्^๓. ต^๓ตุ^๓ठ आ^๓ति^๓स^๓त^๓थ^๓े^๓न

ยํ ऐตุठ वุ^๓ทุ^๓ติ^๓มิ^๓น^๓ุ^๓โต^๓ ส^๓ล^๓ก^๓ข^๓ณ^๓า ปุ^๓ช^๓ิต^๓า ป^๓ริ^๓จ^๓ฉ^๓ิน^๓น^๓า
 วุ^๓ตุ^๓ตา^๓ธ^๓ิกา จ ฐ^๓ม^๓มา ओ^๓ภิ^๓ธ^๓ม^๓โม^๓ เต^๓น ओ^๓ก^๓ข^๓า^๓โต^๓ติ

วุ^๓ตุ^๓ต^๓ต^๓ต^๓า วุ^๓ทุ^๓ติ^๓มิ^๓น^๓ุ^๓ตา^๓ที^๓อ^๓ตุ^๓ธ^๓า ส^๓ง^๓ก^๓ห^๓ิต^๓า.

ओ^๓ภิ^๓ธ^๓ม^๓ป^๓ิ^๓ญ^๓ก^๓น^๓ุ^๓ติ ऐतेन ओ^๓ภิ^๓ส^๓त^๓थ^๓स^๓ वे^๓त्ति ग^๓ि^๓कु^๓षु न^๓ान^๓ा^๓वा^๓था ओ^๓ภิ^๓ธ^๓ม^๓เม^๓ติ ส^๓ุ^๓त्ते^๓ व^๓ि^๓
 पो^๓ธิ^๓ป^๓ก^๓ุ^๓ข^๓ิ^๓ย^๓ว^๓า^๓จ^๓कु^๓त्^๓ नि^๓ว^๓ตุ^๓ते^๓ติ.

ते स^๓ง^๓ก^๓ย^๓ห^๓น^๓ุ^๓ติ ऐตุठ ऐतेन वा^๓ติ ऐตุठ ते วิ^๓ตุ^๓ธ^๓าร^๓गु^๓ठा ओ^๓ภิ^๓ธ^๓ม^๓ต^๓ธ^๓า ऐตุठ ส^๓ม^๓ุ^๓था^๓ย^๓ตุ^๓ठ^๓गु^๓ते
 ओ^๓ิม^๓सु^๓มี^๓ ป^๓ก^๓ร^๓णे ऐतेन वा ส^๓ม^๓ุ^๓था^๓ย^๓ตุ^๓ठ^๓गु^๓ते^๓ ओ^๓ิม^๓ि^๓ना ป^๓ก^๓ร^๓णे^๓น ส^๓ง^๓ก^๓ย^๓ห^๓น^๓ุ^๓ตี^๓ติ ओ^๓ตุ^๓โ^๓. ओ^๓ถ^๓วา

^{๓๑๒} ม. : ภาย ๔เป๔

^{๓๑๓} ล. : อาทเรน

^{๓๑๔} ม. : ๔เป๔ ทวารเห

^{๓๑๕} ล. : อาทรวนุथนานิनुนโปนปฟุणारवसेन

^{๓๑๖} ล. : ยํ ऐตุठ वु^๓ทุ^๓ติ^๓มิ^๓น^๓ุ^๓โต^๓ ส^๓ล^๓ก^๓ข^๓ณ^๓า ปุ^๓ช^๓ิต^๓า ป^๓ริ^๓จ^๓ฉ^๓ิน^๓น^๓า
 วุ^๓ตุ^๓ตา^๓ธ^๓ิกา จ ฐ^๓ม^๓มา ओ^๓ภิ^๓ธ^๓ม^๓โม^๓ เต^๓น ओ^๓ก^๓ข^๓า^๓โต^๓ติ

^{๓๑๗} วิ.อ.(บาลี) ๑/๒๐, ที.สี.อ.(บาลี) ๑/๑๘, ओ.ส.ง.อ.(บาลี) ๑/๒๑.

^{๓๑๘} ล. : วุ^๓ทุ^๓ธิ-

^{๓๑๙} ล. : ภิ^๓กุ^๓ษ^๓ุน^๓าน^๓า^๓ว^๓า^๓था

^{๓๒๐} ล. : -ฤ^๓เต^๓น

เอเตเสว หิ สหเทศุ
สหเพ เอตถาติ ภาสนติ

ปญจสุ สงคหิ คตา^{๓๒๑}
ปญหิตา^{๓๒๒} สหทโคจราติ

วจนโต อภิขมมตถาติ วจนํ ปธานภาเวเน วุตตํ. อวยววิถุถารภูตา สหเพ อภิขมมสหทาปี สมุทหาย-
สหทภูเต อิมสฺมี ปกรณเ สมุทหายสหทภูเตเน วา อิมินา สงคยหนตฺติปิ ยุชชติ. อตฺตสหทานํ
คหณเปี เอเสว นโย. อวยวสมุทหายวเสน หิ อธิ อธาราเรยยา^{๓๒๓} กรณกรณิ จ. น เทสนาทีสุ วิย
สจฺจ^{๓๒๔} วาจกวเสน. เตนาท อิมินา สมุทเทนาติ.^{๓๒๕}

ปรมตฺถมวณฺณา

สหพฺธา กุสลาทิวเสน ขนฺธาทิวเสน จ วุตตาติ อตฺตสมฺพนุโร วุตโต. สหพฺธา
กามาจราทีสฺสาทีภูตฺปาทายรูปาทิสฺสาทีเสสาทิวเสน จตฺธาติ อตฺตสมฺพนุโรปี ยุชชเตว.^{๓๒๖}
เอวํ หิ สหพฺธาปี^{๓๒๗} ทฺวาทส อกุสลจิตฺตานีติ อาทิวเจเนหิ น วิรุชฺชติ.

ปรมตฺถโถ นาม สจฺจตฺถโถ. โส จ สมฺมุติสจฺจปรมตฺถสจฺจวเสน ทฺวิโรติ สมฺมุติ จเปตฺวาติ
วุตตํ. สทา จ สงเกตฺตปริกปฺปีตฺวาเสน ทฺวิโรติ เตสุ สนฺโต วาสํ วิชฺชมาโน^{๓๒๘} น ติตฺถียปริกปฺปีตฺติ
อาทินา เหนฺจฺจา วิย ปริกปฺปีตฺตปฺปญฺตฺติยาเยว จปนํ^{๓๒๙} อธิ นาธิปฺเปตํ. อถโย สหพฺปญฺตฺติภูจปนํ
อธิปฺเปตฺนติ ทสฺเสตฺถํ นิพฺพตฺติตาติ วุตตํ.

^{๓๒๑} ล. : ตตา

^{๓๒๒} ล. : ปญฺหิตโต

^{๓๒๓} ล. : อธาราเรยฺย

^{๓๒๔} ล. : วจฺจ-

^{๓๒๕} วิกาวินี.(บาลี) ๑๖๒.

^{๓๒๖} ล. : ยุชฺชนฺเตว ,ม. : ยุชฺชเตว

^{๓๒๗} ล. : สหพฺพทาปี

^{๓๒๘} ล. : วิถฺถมาโน

^{๓๒๙} ล. : ถปนํ

ปณฺณตฺตยปี วิญญาเน วิจิตฺเต จิตฺตกมฺมเก
 จิตฺตสมฺมุติ ทฏฺฐพฺพา วิญญาเนวิธ วิญญาเนติ

วิญญาณกฺขนฺโฑติ วุตฺตํ.

เจตสิกํ สาทนฺตืออาทิสฺ วิย เจตสิกสทฺทสฺ อีธ อวยวตฺถตํ นีวตฺเตตฺตํ ขนฺนตฺตยนฺตฺติ^{๓๓๐} วุตฺตํ.
 รูปสทฺทสฺ วิย รูปฺรูปายตฺนสทฺทวาทิสฺ^{๓๓๑} ปวตฺตตฺตทา รูปกฺขนฺโฑติ^{๓๓๒} วุตฺตํ. รูปกฺขนฺนสทฺทโท จ
 อตฺตฺรูปาทิสฺ เอกาทสโกฏฺฐาเสสฺ เอกกรูปโกฏฺฐาสวาทโกปี โหตฺตีติ วุตฺตํ. ภูตฺปาทายภทฺทินฺโน
 ตฺติ.^{๓๓๓} นินฺพพฺพานํ ทิฏฺฐธมฺมนินฺพพฺพานอปรฺจยฺนินฺพพฺพานวเสน ทฺวิธํ. ราชาทิสฺมปฺตฺติ ทิ นโรธสฺมาปฺตฺติ
 จ ทิฏฺฐธมฺมนินฺพพฺพานนฺตฺติ โวหรนฺตฺตีติ อาท อสงฺขตฺธมฺโมติ. อสงฺขตสทฺทสฺ จ ปณฺณตฺติชราภงฺก-
 ฐปาทิสฺ^{๓๓๔} ปวตฺตตฺตทา มคฺคผลานมมรฺมณฺภูตฺติ^{๓๓๕} วุตฺตํ. จิตฺตติ^{๓๓๖} ปทํ สนฺธาย สมฺพนฺโฑติ
 อวตฺวา โยชนาติ วุตฺตํ.

ปรมสทฺทสฺ วา ทิฏฺฐิปรโมติอาทิสฺ ปมาณตฺถเปปี มิจฺจาทิฏฺฐิปรมํ ภิกฺขเว อกฺุสสนฺตฺติ-
 อาทิสฺ^{๓๓๗} อุกกํสทฺถเปปี ปวตฺตตฺตทา อุตฺตโมติ วุตฺตํ. อุตฺตโม จ อฺุปาทายฺุปาทาย อุตฺตมปณฺณตฺตฺตมา
 วิปริตฺตฺตมวเสน ตฺวิโฑติ อาท อวิปริตฺตฺติ.^{๓๓๘} นนฺ สมฺมุติสจฺจปี อวิปริตฺตฺยเววติ เจ. น อสทฺทวาตฺตทา.
 อตฺถโถติ ทิ อีธ สทฺทวา. ฌาณสฺส โทจโรติ อีธ ปงฺกถาทิ^{๓๓๙} วิย ทฏฺฐพฺพํ. อถวา ปณฺณตฺติปี
 สทฺทพฺพณฺณตฺตณฺณโจรตฺถโถ^{๓๔๐} โหติ. น โจรวิสยาติ ทฺุติยนฺนเปปี สาท นีวตฺตฺติตา.

^{๓๓๐} ล. : ขนฺนตฺตยนฺตฺติ

^{๓๓๑} ม. : ปิยรูปฺรูปายตฺน-

^{๓๓๒} ล. : รูปกฺขนฺโฑติ

^{๓๓๓} ม. : ภูตฺปาทาทา ๑เปฯ ภินฺโนติ.

^{๓๓๔} ล. : -ชราภงฺกฐปาทิสฺ

^{๓๓๕} ม. : มคฺค ๑เปฯ ภูตฺติ

^{๓๓๖} ล. : จิตฺตติ

^{๓๓๗} วิองฺ.เอกก.(บาลี) ๒๐/๓๑๐/๓๕.

^{๓๓๘} ล. : อวิปริตฺตฺติ

^{๓๓๙} ล. : ปงฺกถาทิ

^{๓๔๐} ม. : สทฺทพฺพณฺณตฺตณฺณโจรตฺถโถ

อถวา สัพพญตถญาณ^{๓๔๑} จ สติ ปรมตฺโถ วิญญาติ. ปญตฺตติ ปน อสติปิ
สัพพญตถญาณ^{๓๔๒} วิญญาติ เอวาติ ปรมตฺโถว ตสฺส โสจโรติ ทฏฺฐพฺโพ.

จินฺเตตฺติ เอตถ จินฺตา^{๓๔๓} นาม อุหน^{๓๔๔} ปชานนวิชานนวเสน ติวิชาติ อห อารมฺมณํ
วิชานาตฺติ. อถวา จิตฺตํ วิสยคฺคาหกฺกนฺติ^{๓๔๕} วจนโต จินฺตณํ อิท อารมฺมณคฺคหณนฺติ คณฺเหยฺย^{๓๔๖}
เอวญจ สติ ตณฺหามานทิกฺขิสฺสญาปิ จินฺตณนามกา สियฺ.^{๓๔๗} ตาสมฺปิ^{๓๔๘} อารมฺมณคฺคหณสมภวาโตติ
อห วิชานาตฺติ. อถวา จินฺเตติ สขฺฆายติ ปจฺจเวกฺขตฺติอาทิสฺส จินฺตณํ ชวนกิกฺจํ วุตฺตํ. น เหวํ
อิชาติ ทสฺเสตฺตํ อารมฺมณํ วิชานาตฺติ วุตฺตํ.^{๓๔๙} อถวา เณชาตุ จินฺตายํ. จินฺตธาตุปิ ฉายเนติ
คณฺเหยฺย.^{๓๕๐} ยถา อสภฺวิ ภู สตฺตยาณฺติ อห อารมฺมณํ วิชานาตฺติ. อปิจ จิตฺตณฺติ เอตถ
จิธาตุ คณฺเหยฺย^{๓๕๑} ตทา ปจฺจเยหิ จियตฺติ วิคฺคโ^{๓๕๒} จ ภเวยฺย. ตถา จ สติ ปจฺจยํ อุปลพฺกตฺติ
อตฺโถ สียาติ ตํ นีวตฺเตตฺตํ จินฺเตตฺติ วตฺวา อารมฺมณํ วิชานาตฺติ^{๓๕๓} วุตฺตํ. ยสฺมา วิสยวิชานน-
ลกฺขณนฺติ อห น ปจฺจยฺปลทฺทลฺกฺขณนฺติ. ตสฺมา อารมฺมณํ วิชานาตฺติ อตฺโถติ ยฺชฺชติ. กสฺมา
ปน สงฺกหาเรหิ ตสฺส ตํลฺกฺขณตา วุตฺตา. []^{๓๕๔} ปจฺจยฺปลทฺทลฺกฺขณตา วุตฺตา. นนฺ อญฺเณปิ^{๓๕๕}

^{๓๔๑} ล. : สัพพญตถญาณ

^{๓๔๒} ม. : สัพพญตถญาณ

^{๓๔๓} ล. : ปินฺตา

^{๓๔๔} ล. : อุหน-

^{๓๔๕} ล. : วิสยคฺคาหกฺกนฺติ

^{๓๔๖} ล. ,ม. : คณฺเหยฺย

^{๓๔๗} ล. : สियฺ

^{๓๔๘} ม. : ตาสฺปิ

^{๓๔๙} ล. : อถ วา จินฺเตติ สขฺฆายติ สมฺมตฺติอาทิสฺส จินฺตณํ ชวนกิกฺจํ อห น เหวํ อิชาติ ทสฺเสตฺตํ อห
อารมฺมณํ ปชานาตฺติ.

^{๓๕๐} ล. ,ม. : คณฺเหยฺย

^{๓๕๑} ล. : คณฺเหยฺย

^{๓๕๒} ล. : วิคฺคโ

^{๓๕๓} ล. : วิชานาตฺติ

^{๓๕๔} ม. : “ น ” ติ อยํ ปาโร ทิสฺสติ

^{๓๕๕} ล. : อญฺเณปิ

ปัจจุยา สมนุติ มนสิกตฺวา สติปิตฺตอภาที วุคฺตํ. ตตฺถ น วินา อารมฺมณฺเณนาตี อิทํ^{๓๕๖} กสฺมา วุคฺตํ. นนุ นิสฺสยาทีปัจจุเยหี วินา จิตฺตํ น อุปฺชฺชเววาตี.^{๓๕๗} สจฺจํ. อารมฺมณฺสตุตี ปน อญฺญปัจจุย- สตุตีอสมฺมิตฺสา^{๓๕๘} สพฺพจิตฺตพฺยาปี จ. ตสฺมา เอวํ วุคฺตํ. สมฺนนฺตราทีปัจจุยา หี อุปฺนิสฺสยปัจจุยาทีสุ ปวิญฺจธา โหนฺติ. น อารมฺมณฺปัจจุโย. ยที ปน จิตฺตํ อารมฺมณฺนิพฺทวฺจฺจวุคฺตํ โหตี. น ตสฺส ตํลกฺขณฺตา วตฺตพฺพา. พฺยภิจารากาวัตตี มนสิกตฺวา เอเตน ๆเปฯ ปฏิจฺจิตฺตํ^{๓๕๙} โหตีตี วุคฺตํ. จินฺตณฺนตี อวตฺวา จินฺตณฺมตฺตณฺตี วจฺนํ ภาวสาธณฺเมว กเหตุพฺพนฺตี ทสฺสนตฺถํ^{๓๖๐} วุคฺตํ. สพฺเพสํ ฌมฺมานนฺตี อวตฺวา ปรมตฺถฌมฺมานนฺตี วจฺเนน โลกโหวหารโต ฌมฺมานํ กตฺตาทีภาโว น ปฏิจฺจิตฺโตตี วิญฺญาตี. อตฺตปฺชานตา สมารโปเนนาตี อตฺตปฺชานตา ย ฌมฺเมสุ โลกโหวหาร- สิทฺทสฺส กตฺตาทีภาวสฺส สมารโปเนน. ยที สมารโปเนน กตฺตภาโว โหตี. กสฺมา อิทํ จิตฺตํ ผุสนาทีกิริยา ย กตฺตา น โหตีตี มนสิกตฺวา สกตฺกกิจฺเจสุ^{๓๖๑} ๆเปฯ อตฺตปฺชานตาตี วุคฺตํ. ฌมฺมตฺตญฺจ ปรียาโยโต ลพฺภตี. จิตฺเต ฌมฺมสมารโปเนนาตี ทญฺจพฺพา.^{๓๖๒} โย ปน กตฺตา โหตี. ตสฺส กถํ ฌมฺมภาโว สียาตี มนสิกตฺวา สหชาตฌมฺม^{๓๖๓} ๆเปฯ สมารโปเนนาตี วุคฺตํ. นนุ จินฺตณฺ^{๓๖๔} กิริยาจิตฺตสฺส สตุตี เอว โหตี. ตสฺมา กถํ ตสฺส สหชาตฌมฺมา กตฺตาโร สียนฺตี อาห ตทฺนุฏฺถภาเวนาตี. นนุ จินฺตณฺ นาม สรฺูปโต จิตฺตํเยว. ตสฺมา กถํ ฌมฺมตฺตํ สียาตี อาห ปฏิ- ปาเทตฺตพฺพฌมฺมสฺสาตี. เตน จิตฺตสฺส จิตฺตสทฺทตฺถภาวกาเล ฌมฺมวเสน นิปฺพาตภาโว. จินฺตณ- สทฺทตฺถภาวกาเล. นิปฺพาตพฺพภาโวตี ทสฺเสตี. ปฏิปาเทตฺตพฺพฌมฺมสฺสาตี ผุสฺสาทีหี จิตฺเตน นิปฺพาตพฺพสฺส^{๓๖๕} จินฺตณฺสภาวสฺสาตี อตฺถโต. อิตฺธา^{๓๖๖} ทพฺพสาธกํ ฌมฺมณฺตี อาปฺชเชยฺย. กุริยาสาธกตฺมํ ฌมฺมณฺตี ปน สทฺทสตุเถ วุคฺตํ. คณฺถวิตฺถาเรปี เอวเมว อนุญญาตี. ตถานิทฺสฺสนํ ปน ๆเปฯ อภาวปรีทีปนตฺถณฺตี เอเตน อิสฺสโร จิตฺตํ จินฺตาเปตี. ผุสฺสํ ผุสฺสาเปตีตีอาที ลทฺธี

^{๓๕๖} ล. : อิทํ

^{๓๕๗} ล. : อุปฺชฺชเววาตี ,ม. : อุปฺปัจจุเววาตี

^{๓๕๘} ล. : อญฺญปัจจุยสตุตี อสมฺมิตฺสา

^{๓๕๙} ล. : ปฏิจฺจิตฺตํ

^{๓๖๐} ล. : ทสฺสนตฺถํ

^{๓๖๑} ม. : “-สกกกิจฺเจสุ ” ตี อัย ปาโง น ทิสฺสตี

^{๓๖๒} ล. : ทญฺจพฺพา

^{๓๖๓} ม. : “-ชาตฌมฺม ” ตี อัย ปาโง น ทิสฺสตี

^{๓๖๔} ล. : จินฺตณน-

^{๓๖๕} ล. : นิปฺพาตพฺพสฺส

^{๓๖๖} ล. : อิตฺธา

นิวตเตติ. น หิ ปรมตถธมมานํ กตฺตา วา กาเรตา วา อตฺถิ. จิตฺตํ วิจิตฺตํ กโรตฺตีติ จิตฺตํ. วิญญตฺติ
 ชนํ พาทตฺตีสจิตฺตํ. ปุริมํ ปุริมํ^{๓๖๗} วา ปจฺฉิมสฺส ปจฺฉิมสฺส^{๓๖๘} สทิสสฺสาปี อนนฺตรปจฺจยวเสน
 ชนํ โหติ. สหชาตาทิสฺสมานญจ สหชาตาทีปจฺจโยติ. ตสฺมา สพฺพํ จิตฺตํ วิจิตฺตกรณเมว.^{๓๖๙}
 จิตฺตติ วิจิตฺตตฺตีติ จิตฺตํ. อิมสฺมี นเย สมฺพทายจิตฺตญจ ยํ กิลฺลิจิ รูปาที ลพฺภติ. น เอกเทสจิตฺตํ.
 ตสฺมา อพฺยาปีดาติ พฺยาปีตโทสา โหนฺติ. รุพฺหิวเสน ปน นตฺถิ โทโส. กมฺมกิลฺลเสหิ^{๓๗๐} จียตฺตี^{๓๗๑}
 จิตฺตํ. อิมสฺมี นเย วิปากกมฺมชฺรูปานิ ลพฺภนฺติ. ตสฺมา โทสทฺวํ โหติเยว. อุปนิสฺสยวเสน ปน
 รุพฺหิวเสน จ สพฺพปี จิตฺตํ ลพฺภเตว. กมฺมกิลฺลเสหิ จิตฺตํ ชนิตํ อตฺถภาวํ ตายตฺตีติ จิตฺตํ. อิมสฺมี
 นเย ภาวฺกจิตฺตญจ ชีวิตินฺทริยญจ กมฺมชเตโชชาตฺ จ ลพฺภติ. วุตฺตํ หิ

อายุ อุตฺมา จ วิญฺญาณํ ยทา กายํ ชนฺติมํ
 อปวิทุโธ ตทา เสติ นิตฺถํว กิลฺจฺกรนฺติ.^{๓๗๒}

ปจฺจยสมวาเยหิ ปน จิตฺตํ^{๓๗๓} สมฺปยุตฺตธมฺมํ ตายตฺตีติ จิตฺตฺนฺติ อตฺถเ จ กหิตฺเต นตฺถิ
 โทสทฺวํ. อตฺตสนฺดานํ จิโนตฺตี^{๓๗๔} จิตฺตํ. อิมสฺมี นเย ภาวฺกชวณานิ เจว^{๓๗๕} รุปฺสนฺตติ จ ลพฺภติ.^{๓๗๖}
 อนนฺตรปจฺจยวเสน ปน จิตฺตสามญฺเณ นตฺถิ โทสทฺวํ. จิตฺตํ อารมฺมณํ ยสฺส ตนฺติ^{๓๗๗} []^{๓๗๘}
 จิตฺตํ. อิมสฺมี นเย โลกุตฺตรจิตฺตํ น ลพฺภติ. รุพฺหิวเสน ปน นตฺถิ โทโส. อารมฺมณสทฺทสฺส วา
 ปจฺจยปริยายตฺเต สติ นตฺถิ โทโส.

^{๓๖๗} ล. : ปุริมํ ปุริมํ

^{๓๖๘} ล. : ปสฺสิมสฺส ปสฺสิมสฺส

^{๓๖๙} ม. : ปี จิตฺตกรณเภา

^{๓๗๐} ล. : -กิลฺลเสหิ

^{๓๗๑} ล. : จียตฺตี

^{๓๗๒} วิกาวินี.(บาลี) ๒๘๗.

^{๓๗๓} ล. : จิตฺตํ

^{๓๗๔} ล. : จิโนตฺตี

^{๓๗๕} ล. : ภาวฺกชวณานิเจว

^{๓๗๖} ล. : ลกิตพฺพํ

^{๓๗๗} ล. : ญฺนฺติ

^{๓๗๘} ม. : “จ” ติ อยํ ปาโจ ทิสฺสติ

เจตลี ภวนฺติ สเร ปุพฺพนฺติอาทิสฺ^{๓๗๕} วย จิตฺตสฺส เอกนฺตาธารภาวํ นีวตฺเตตฺถ ตทหายตฺต-
 วุตฺติตายาทิ []^{๓๗๖} คนฺถวิตถารมฺติ. อถวา พฺยาปิกโอบฺลิตฺเทสิกสามิปิกเวสยิเกสฺ จตฺตสฺ อธาเรสฺ
 โอบฺลิตฺเทสิโก. โสปี อลฺลีนานลฺลีนวเสน^{๓๗๗} ทฺวิโร. เตสฺ อลฺลีนโอบฺลิตฺเทสิกํ ทสฺเสตฺถ ตทหายตฺตวุตฺตติ-
 ตายาทิ วุตฺตํ. อถวา จิตฺตสฺสภูจาทิ วุตฺตตฺตา อธิ พฺยาปิกาทาโร ทฺฏฺจพฺโพ. อธาธาเรยฺเยสฺ ปน กตฺถจิ
 อธาโรว อธาเรยฺยตฺโต. สวิมาโน เทวปฺตฺโต ภควนฺตํ อุปสงฺกมิตฺติอาทิสฺ วย. กตฺถจิ อธาเรยฺโยว
 อธาธาเรยฺยตฺโต อมฺภุสฺ อมฺตฺนฺติ^{๓๗๘} อาทิสฺ วย. กตฺถจิ อณฺณมณฺณยตฺโต. นาวาย ตฺรตีติอาทิสฺ วย.
 เตสฺ อธิ อธาเรยฺโยว อธาธาเรยฺยตฺโตติ ทสฺเสตฺถ ตทหายตฺตวุตฺติตายาทิ วุตฺตํ. อถวา เจตลี ภวนฺติ เอเตน
 จิตฺตํ เอกนฺตนิสฺสโย เจตลิกํ เอกนฺตนิสฺสิตฺตํ คณฺเฬยฺย. เอวญฺจ สติ จิตฺตเจตลิกา อณฺณมณฺณ-
 นิสฺสยปฺจฺเยน ปฺจฺจโยติ ปาฬิยา วิรุชฺฌเยยฺยติ อห ตทหายตฺตวุตฺติตายาทิ. เตน ตทหายตฺตวุตฺติตา เจตลี
 ภวนฺติ วุตฺตํ. น ภูตฺปาทารูปาทิ^{๓๗๙} วย เอกนฺตนิสฺสยนิสฺสิตฺตวเสนาติ ทสฺเสติ. เกนจิ เจตลิกเณติ
 วิตฺถกาทินาติ คนฺถวิตถาเร วุตฺตํ. อีสฺสาทิ อนิยตเจตลิกเณติ ปน ยฺชชฺติ. จิตฺตวุตฺตวุตฺติกนฺติ
 เอเตน จิตฺตสฺส ปฺชานภาโว สิทฺโฆยฺวาติ อห. เตนาห ภควา มโนปฺพพฺพจฺจมา ฆมฺมาติ.^{๓๘๐} ยทิ
 ปน เจตลิกํ เอกนฺตจิตฺตวุตฺตวุตฺติกํ โหติ. เจตลิกนฺติ น วตฺตพฺพํ. พฺยภิچارภาวโตติ^{๓๘๑} มนสิ
 กถฺวา เตน^{๓๘๒} อเจตฺนตฺตวุตฺตวุตฺติกํ วุตฺตํ. เจตนาสทฺโท เจตฺถ อเจตนาญํ ปจฺวี^{๓๘๓} อวิญฺญา ย สฺขํ
 ทฺกขนฺติอาทิสฺ วย จิตฺต^{๓๘๔} ปฺริยาโย ทฺฏฺจพฺโพ. ตตฺถ อวิญฺญายาติ เอเตน เจตนาสทฺทสฺส จิตฺต-
 ปฺริยาตา วิญฺญาติ. วิปฺปฏิปฺตฺติโยปฺติ เอตฺถ จ ปิสฺทเทน น เกวลํ เจตฺนตฺตอนิจฺจตฺตาทโย
 สมฺมาปฺปฏิปฺตฺติโยว ทสฺสิโต.^{๓๘๕} อถ โข วิปฺปฏิปฺตฺติโยปิ ปฺฏิภจฺิตฺตาทิ สมฺปิณฺเฑติ.^{๓๘๖} อถ^{๓๘๗}

^{๓๗๕} ล. : ปุพฺพนฺติ อาทิสฺ

^{๓๗๖} ม. : “ วุตฺตนฺติ ” อธิ ปาโง ทิสฺสติ

^{๓๗๗} ม. : อลฺลอันลฺลีนวเสน

^{๓๗๘} ล. : อมฺภุสฺ-

^{๓๗๙} ล. : ภูตฺปาทารูปาทิ

^{๓๘๐} พ.ร. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

^{๓๘๑} ม. : พฺยภิچارภาวโตติ

^{๓๘๒} ม. : “ เตน ” อธิ ปาโง น ทิสฺสติ

^{๓๘๓} ล. : ปจฺวี

^{๓๘๔} ล. : จิตฺติ-

^{๓๘๕} ม. : ทสฺสิโต

^{๓๘๖} ล. : สมฺปิณฺเฑติ

^{๓๘๗} ม. : อถวา

เจตนาที่นมนปี สัพพสาธาธตตตต สุธาที่นั อรูปชมนมานั เจตสิกนุติอาทินา กสมาน น วุตตนุติ มนสิ
 กตวา เจตนาที่นั อปฺปชานตตตตเจตสิกนุติ วุตเต สัพพปาปี วิปฺปฏฺธิปฺตติโย ปฏฺธิกฺขิตฺตต^{๓๕๒} น โหนุติ.
 จิตฺตตฺส ปน ปชานตตตต เจตสิกนุติ วุตเต อจิตฺตกนุติ จ อเจตนนุติ จ นิจฺจนุติ จ เอวมานี^{๓๕๓}
 วิปฺปฏฺธิปฺตติโย ปฏฺธิกฺขิตฺตตต ยถา ราชา อาคโถติ. ปรีหารั ทสฺเสตุ เอเตน ฯเปฯ ปฏฺธิกฺขิตฺตตติ วุตฺต.
 อิมสฺมี นเย อเจตนตฺตตตโย จ นิจฺจตฺตตตโย จ อเจตนตฺตตตนิจฺจตฺตตตโยติ อตุโถ. ตตฺตต ปจฺเมน
 อาทิสทฺเทน อผลฺลิตฺตตตตตตตโย จ สงฺกฺขนุติ. สงฺขารกฺขนฺเชสุ ปน เจตนาถ ปชานตตต
 ปากฏตฺตต จ อเจตนนุติ วตฺตํ ยุตฺตํ. อปฺสทฺโท เจตฺถ น เกวลั อจิตฺตกนุติ วิปฺปฏฺธิปฺตติโยว ปฏฺธิก-
 ขิตฺตตต. น เกวลญจ สจฺจิตฺตกนุติ สมฺมาปฏฺธิปฺตติโยว ทสฺสิตา อถ โข อเจตนนุติ เอวมานี^{๓๕๔}
 วิปฺปฏฺธิปฺตติโย ปฏฺธิกฺขิตฺตตต. สเจตนนุติ เอวมานี^{๓๕๕} สมฺมาปฏฺธิปฺตติโย จ ทสฺสิตาติ สมฺปิณฺเฑติ.^{๓๕๖}
 เจตสิ นิยฺยตฺตตต วาติ เอตํ เอกุปฺปาทนิโรธา ฯเปฯ เจโตยฺยตฺตตต^{๓๕๗} วจฺเนหิ สมฺเตตี^{๓๕๘} ตเมว^{๓๕๙}
 ยุตฺตํ.

รูปฺปตีติ เอเตน รูปฺยตีติ อตุถํ นินฺวตฺเตติ. น หิ ปกาสนตฺตตต รูปฺยตฺตตตสงฺขาโต อธิ
 อธิปฺเปโต. รูปฺปตีติ เอตฺถ สาธนทวํ ทสฺเสตุ^{๔๐๐} อาปชฺชติ อาปาทียตีติ วาติ วุตฺตํ. รูปฺปนญฺเจตฺถ
 ปกฺคิรูปฺโต อณฺณรูปฺปฺปาโทเยว. น กงฺโกล, น วา อายุปฺปมาณํ อปฺปตฺวา นินฺรชฺมนนุติ ทสฺเสตุ
 อูปฺตตีติ^{๔๐๑} วุตฺตํ. เอวํ สติ นามชฺมนมานมฺปี รูปฺภาโว สียาติ กตฺวา วิสทิสฺสาติ วุตฺตํ. เอวมฺปี^{๔๐๒}
 กวางฺกโต วิธิจิตฺตตฺส วิสทิสฺตตตต ปตฺติกฺขิตฺโต^{๔๐๓}เยว โทโสติ มนสิกตฺวา สิตาติอาทิ วุตฺตํ. สิตเตชฺสา

^{๓๕๒} ล. : ปตฺติขิตฺตต

^{๓๕๓} ม. : เอวํ อาทิ

^{๓๕๔} ม. : เอวํ อาทิ

^{๓๕๕} ม. : เอวํ อาทิ

^{๓๕๖} ล. : สมฺปิณฺเฑติ

^{๓๕๗} ม. : เอกุปฺปาท ฯเปฯ เจโตยฺยตฺตตตีติ

^{๓๕๘} ล. : สเปตีติ

^{๓๕๙} ม. : ตํ เอว

^{๔๐๐} ล. : ทสฺเสตุ

^{๔๐๑} ล. : อูปฺตตีติ

^{๔๐๒} ม. : เอวํปี

^{๔๐๓} ล. : ปตฺติกฺขิตฺโต-

หิ มุฏฺโฐ^{๔๐๔} อุนฺหเตโช อตฺตนา วิสทิสรูปิ ชเนติ. สยํ ปน สีมตฺตมปิ น โหติ กุโธ
 อปฺปตฺตายุปฺปมาณิ^{๔๐๕} หุตฺวา นิรุชฺฌเมยฺยาติ. ตถา สีสาทิมุฏฺโฐ สมเตชาทโยติ. โจทเก^{๔๐๖} ปน
 ยถาวุตฺตํ อคฺคํ อสมฺพุชฺฌนฺโต ยถิ เวนฺนติอาทิ วทติ. ตํ สภาวา นาทิวตฺตนโตติ สีสาทินา
 มุฏฺฐสฺส รูปฺปนสภาวสฺส อนตฺตวตฺตนโต.

ภวาทฺตนิ เอตฺถ ภโว ทฺตคฺคิกโว^{๔๐๗} วา ทฺตคฺคิตามิกมฺมภโว วา ปจฺจุปฺปนฺน^{๔๐๘} ภโว วา
 อทฺธานภโว วา สสฺสตทิกฺกจิ วา อภโว^{๔๐๙} วุตฺตวิปริยาเยน ทฏฺฐพฺโพ.

^{๔๐๔} ล. : มุตฺโถ

^{๔๐๕} ล. : อปฺปตฺตายุปฺปมาณิ

^{๔๐๖} ม. : โจทโก

^{๔๐๗} ล. : ทฺตคฺคิกโว

^{๔๐๘} ล. : ปจฺจุปฺปนฺน-

^{๔๐๙} ล. : อภาโว

๓.๒ จิตตปริชญโท

ภูมิกถจิตตวณณา^{๔๑๐}

ตตถ จิตตุนฺตืออาทินา สรูปเณ วิณา สภาวสุส อลพฺพมานคฺตา^{๔๑๑} สรูปํ ทสฺเสตฺติ น สภาวณฺตฺติ
 ทสฺเสตฺตํ อิทานีตฺติอาทึ วุคฺตํ. นนฺุ นิพฺพานํ อวิภาคฺมปิ^{๔๑๒} ตสฺส สภาวํ นิทฺธาเรตฺติ^{๔๑๓} มนสิคฺตฺวา
 วิภาควณฺตฺตานนฺตฺติ วุคฺตํ. อภิธมฺมคฺตฺตานนฺตฺติ อภิธมฺเม วุคฺตฺวานํ ติกฺกทฺกานนฺตฺติ คณฺเฑหฺยยาตฺติ อาห
 ยถาอุทฺทฺทฺฏฺจฺจานนฺตฺติ. อุทฺทฺเทสทฺกกเมนาตฺติ ปทํ จิตฺตํ ตาวาตฺติ ปทสฺส สมคฺคณํ. วิทฺธิคฺตฺวา วิคฺคฺตฺวารวจฺเจน
 ทสฺเสตฺตํ สจฺจทฺคฺคาถายาตฺติ เกจฺจ มหาเถรฺรา วทฺนฺตฺติ. ตํ ปน วิภาคํ ทสฺเสตฺตุนฺตฺติ เอเตน น สเมตฺติ.
 นิทฺเทโส^{๔๑๔} นาม อตฺตฺถุทฺธาร^{๔๑๕} วิคฺคฺตฺวารทสฺสณวเสณ ทฺวิโร. การฺยนิทฺเทโส การฺยนิทฺเทโสติอาทิสฺ^{๔๑๖}
 หิ อตฺตฺถุทฺธารนิทฺเทโส. กตฺเม ชมฺมา กุสลาติอาทิสฺ วิคฺคฺตฺวารทสฺสณนิทฺเทโส. เตสฺสุ วิคฺคฺตฺวารทสฺสณ
 ทสฺเสตฺตํ วิทฺธิคฺตฺวาติอาทึ วุคฺตํ. วิทฺธิชวเสนาตฺติ หิ อตฺตฺถุ. นนฺุ จิตฺตํ เอกเมว. กถํ ตสฺส วิทฺธิชว สฺยยาตฺติ

อาห ภูมิตฺติอาทึ.^{๔๑๗} อถวฺวา วิทฺธิชว นาม จตฺตฺพิริ^{๔๑๘} ปริยายวิทฺธิชว นยวิทฺธิชว สรูปวิทฺธิชว วิสฺสช
 ชน^{๔๑๙} วิทฺธิชวณฺตฺติ. เตสฺสุ ผลฺโส สฺสนาติอาทิสฺ ปริยายวิทฺธิชว. ปฏฺจฺจานนยาทโย นยวิทฺธิชว. ปญฺจก
 ขนฺธา รุปกฺขณโรตฺติอาทิสฺ^{๔๒๐} สรูปวิทฺธิชว. รุปํ ขนฺโรตฺติ อามนฺตฺตาตฺติ วิสฺสชชววิทฺธิชว. จตฺตฺ^{๔๒๑}

^{๔๑๐} ม. : “จิตตปริชญโท

ภูมิกถจิตตวณณา” ตี อัย ปาโง น ทิสฺสตี

^{๔๑๑} ล. : อลพพมานคฺตา

^{๔๑๒} ม. : อวิภาคํปิ

^{๔๑๓} ล. : นิทฺธาเรตฺติ

^{๔๑๔} ล. : นิทฺเทโส

^{๔๑๕} ล. : อตฺตฺถุทฺธาร-

^{๔๑๖} ล. : การฺยนิทฺเทโสติ อาทิสฺ

^{๔๑๗} ม. : -อาทึ

^{๔๑๘} ล. : จตฺตฺพิริ

^{๔๑๙} ล. : วิสฺสชชว-

^{๔๒๐} ล. : ปญฺจกฺขณฺธารุปกฺขณโรตฺติอาทิสฺ

^{๔๒๑} ล. : จตฺตฺ

วิภเนสุ อธิ ธรูปวิภเน. ตยจ ภูมาทิวเสน โหติ. น อตุตโน ธรูเปนาติ ทสเสตุ ภูมิชาติ
สมปโยคาทิวเสนาคี^{๔๒๒} วุตต์.

ปจรมตเถ กมตเถ จ วตตพพนุตรเปกขเน
อนุลญาเต ปมาณ จ ตาวสทโท ปวตตตีติ

วจนโตติ อาห ปจมนติ เอตสฺส อตุเถติ. กาโมติ นิจฺจลิ่งกํ. เอวํ สติ ฌาณํ มุจฺจิตุกามนุเตติ
จ อตุตกามา หิตกามาตี^{๔๒๓} วจนเห จ วิรุชฺฌเยย. น. สุตฺโต หิ กามสทฺโท นิจฺจลิ่งโก น อนุล-
ยตุโตติ. ตํ น ยุตต์. กามา เต ปจมาเสนาติ ทสฺสนโต. ตสฺมา กาโมติ วา กามาติ วา วตฺติจฺฉาย
ทฏฺฐพฺพ. ปกตวิภเนติลิ่งกํ วิย หิ^{๔๒๔} กตฺถจि ปกตฺยาเปกขํ. กตฺถจิ วิภเนติลิ่งกํ. เอวํ วาจฺจวาก-
ลิ่งกนฺตีปี ทฏฺฐพฺพ.^{๔๒๕} อถวา กามสทฺโท ตณฺหาปริยาเยน ตณฺหาวาจโก. น ฌนาทิวเสน. ตสฺมา
ตณฺหาสทฺทลิ่งกํ นานวตฺตติ. ปญฺญา ปชานนาวิจโยติอาทิสฺ วิย. ตณฺหาสทฺเทน จนฺทํ นีวตฺเตติ.
กามสทฺเทน เสสตณฺหา.

อารมฺมณกรณวเสนาคี เอเตน อาลมฺพิตพฺพวิปากทานตพฺพิปากปวตฺติสมปโยควเสน ปญฺจ
วิธํ วิเสสนํ นีวตฺเตติ. ตตฺถ อาลมฺพิตพฺพวเสนาคี^{๔๒๖} วิเสสเน คหิตเต ปญฺจทวาราวชฺชนปญฺจวิญฺญาณ-
สมปฺปฏิจฺฉนานิ ตํนามกานิ น สियฺ. วิปากทานวเสนาคี วิเสสเน คหิตเต สตุตฺตาคุสลวิปากานิเยว
ตํนามกานิ^{๔๒๗} สियฺ. ตพฺพิปากวเสนาคี วิเสสเน คหิตเต น โกจิ อตุโต ลพฺภติ. ปวตฺติวเสนาคี^{๔๒๘}
วิเสสเน คหิตเต เตสฺสเยว ตํนามกา^{๔๒๙} สियฺ. สมปโยควเสนาคี วิเสสเน คหิตเต สมปฺยุตฺตา อฏฺฐ
กุสลจิจฺจุปปาทาเยว ตํนามกา สियฺ. ตสฺมา ตานิ ปญฺจ วิเสสนานิ อธิ น คหิตานีติ.

^{๔๒๒} ม. : ภูมิฯ เปฯ เสนาคี

^{๔๒๓} ล. : อตุตกามาหิตกามาตี

^{๔๒๔} ม. : “ หิ ” ตี อยํ ปาโง น ทิสฺสติ

^{๔๒๕} ล. : ทฏฺฐพฺพ

^{๔๒๖} ม. : “ อาลมฺพิตพฺพวเสนาคี ” ตี อยํ ปาโง น ทิสฺสติ

^{๔๒๗} ล. : ตํ นาม กานิ

^{๔๒๘} ล. : -วเสนาคี

^{๔๒๙} ล. : ตํนามิกา

เอกาทสวิโธ กามภโวติ เอตุถ ภวสทฺเทน วตฺถุกามํ นีวตฺเตติ กามสทฺเทน รูปาภิภวํ.

กามียตีติ เอตุถ สฺกฺตติภวสฺส^{๔๓๐} อิกฺกฺจตฺตา ตเมว^{๔๓๑} คณฺเฬยฺยาติ อาทฺ เอกาทสวิโธติ.
 เขภฺยฺเยนาติ อิทํ กสฺมา วุตฺตํ นนฺ จานินา นียมิตฺถฺจฺจานสฺส นามํ เขภฺยฺยนโย.^{๔๓๒} วุตฺตํ
 หิ สทฺทสสารตฺถชาลินียํ

เขภฺยฺโย นาม อปฺปกํ อคฺเขตฺตวาว ภาสิตํ
 อมฺพวนํ นาควนํ อิทเมตฺถ^{๔๓๓} นิตฺถสฺสนํ.
 ตพฺพหฺลํ นาม ตสฺมี พาทฺหฺลเลน จรณํ^{๔๓๔} มตํ
 วนจรกมิจฺจาติ ทสฺเสตพฺพํ สฺฐีมตฺตาติ.

อิธ จ จานเนน จานินโน^{๔๓๕} นามํ นียमितํ. ตสฺมา ตพฺพหฺลเลนาคิ วตฺตพฺพนฺตติ. สจฺจํ. อุกฺกิณฺนํ
 ปน กฺวจฺจิवासทฺททานํ วิย กทาจิ สมานตฺโถติ ทสฺสนตฺถํ อิธ น วุตฺตํ. ตถา หิ อจาริเยเนว อภิธมฺมา-
 วตฺตารกฺกีกายํ อิมสฺมีเยว อธิการ^{๔๓๖} พาทฺหฺลเลนาคิ^{๔๓๗} วุตฺตํ. อิธ จ อารมฺมณสงฺกหวณฺณนํ เขภฺยฺเยน
 ๗เป๗ พาทฺหฺลเลนาคิ วกฺขติ. อณฺเฬถา^{๔๓๘} อจาริยสฺส ปุพฺพปารวณฺํ วิรุชฺเฌเยย. อถวา พหฺวตฺถุนิยมนํ
 เขภฺยฺโย. พหฺวกิริยานิยมนํ ตพฺพหฺโล. น ปน จานจฺานินิยมนํ. ตสฺมา อิธ กามภเว กามาวจรจิตฺตสฺส
 พหฺกตฺตา เขภฺยฺโย จ ยุตฺโต. ตสฺมี ตสฺส จรณกิริยาย พหฺกตฺตาทพฺพหฺโล จ^{๔๓๙} ยุตฺโต. ตสฺมา
 เขภฺยฺเยนาติ วุตฺตํ. อปีจ^{๔๔๐} พหฺลเลนาคิ วตฺตพฺเพปี เขภฺยฺเยนาติ วจฺนํ วุตฺตํ. เตน อิธ สทฺทตฺโถปี

^{๔๓๐} ล. : สฺกฺตติภวสฺส

^{๔๓๑} ม. : ตํเอว

^{๔๓๒} ล. : เขภฺยฺย นโย

^{๔๓๓} ม. : อิทํ เอตุถ

^{๔๓๔} ล. : จรณํ

^{๔๓๕} ล. : จานเนน จานินโน

^{๔๓๖} ล. : อธิการา

^{๔๓๗} อภิ.วตฺตาร.กฺกีกา(บาลี) ๒๕๖.

^{๔๓๘} ล. : อณฺเฬถา

^{๔๓๙} ม. : “ พหฺกตฺตาทพฺพหฺโล จ ” ติ อัย ปาโง น ทิสฺสตี

^{๔๔๐} ล. : อปีจ

ทสุสิโต. วุตุตฺ หิ อภิธมฺมาวตารเ อิมสฺมีเยว อธิการเ กาม^{๔๔๐} สทา อวจรตีติ.^{๔๔๑} อิํ วุตุตฺ โหติ
 อณฺเ^{๔๔๒} จิตฺตํ อิธ เอกทา อิํ จิตฺตํ อณฺเตุตฺ เอกทา. อิธ ปน สพฺพทา []^{๔๔๓} อวจรตีติ. อถวา
 เขญฺเยนาติ เตุเถว สพฺพตฺโตปี ทสุสิโต. เตน อิํ จิตฺตํ อณฺเตุตฺ เอกเทเสน อวจรตี
 อณฺเ จิตฺตํ อิธ เอกเทเสน อวจรตี. อิํ ปน อิธ สพฺพทา อวจรตีติ ทสุเสติ. กามภโวเยว
 วา กามาวจโรติ สมฺพนฺโร. มณฺจาติ จ ตํนามกา^{๔๔๔} ปุคฺคลา. ยมฺปน^{๔๔๕} จตุตฺตปริจฺเจเท จกฺขุณา^{๔๔๖}
 รูปํ ทิสฺวาติ อานตฺวา นิสฺสิตฺกริยานิสฺสย^{๔๔๗} ปฏฺิพฺพุธา^{๔๔๘} วุตุตา. ยถา มณฺจา อุกฺกฏฺุจฺจํ กโรนฺตีติ
 วกฺขตี. ยตฺถ หิ มณฺจฏฺุจา มณฺจาติ วุตุตา. จานฺุปฺจารเ^{๔๔๙} วุตุโต.

อุปาทานกฺขนฺธสงฺฆาตโลกโตติ เตุตฺถ ขนฺธปฺเทน โือกาสตฺตโลกเ นีวตฺเตติ อุปาทาน-
 ปฺเทน อนฺุปาทินฺนขนฺธเ นีวตฺเตติ. กสฺมา ปน อิธ สงฺฆารโลโกว คหิโต. นนฺุ อภิธมฺมาวตารฎฺิการฺย
 อุปาทานกฺขนฺธสงฺฆาตสงฺฆารโลกโต จ อนฺริยโสตาปนฺนสททาคามินาคามิสงฺฆาตสตฺตโลกโต จ
 อปายาทิกามกเทสสกลพฺรหฺมสงฺฆาตโือกาสโลกโต จ จตฺนุนํ มกฺกานํ อุตฺตรณํ วทตีติ. สจฺจํ.
 อิตเรสํ ปน ตทฺนฺุโคธตฺตา สงฺฆารโลกอุตฺตรณเมว อิธ คหิตํ. วุตุตฺ หิ วินยฎฺิการฺย
 อินฺุทฺริยพฺพุธานํ ขนฺธานํ สมฺุโห สนฺดาโน จ สตฺตโลกโ^{๔๕๐} ๗ปฺ๗^{๔๕๑} โลกิยนฺุติ เตุตฺถ กุสลากุสลา
 ตพฺพิปาโก^{๔๕๒} จาติ. อนินฺุทฺริยพฺพุธานํ รูปาทินํ สมฺุโห^{๔๕๓} สนฺดาโน จ โือกาสโลกโ. โลกิยนฺุติ

^{๔๔๐} ล. : โกเม

^{๔๔๑} อภิ.วตาร.ฎฺิการ(บาลี) ๒๕๕.

^{๔๔๒} ล. : อณฺเ

^{๔๔๓} ม. : “จ ” ตี อยํ ปาโจ ทิสฺสตี

^{๔๔๔} ล. : ตํนามิกา

^{๔๔๕} ม. : ยํ ปน

^{๔๔๖} ล. : จกฺขุณา

^{๔๔๗} ล. : -นิสฺส-

^{๔๔๘} ม. : ปฏฺิพฺพุโร

^{๔๔๙} ล. : จานฺุปฺจารเ ,ม. : จานฺุปฺจารโ หิ ตตฺถ

^{๔๕๐} ล. : สตฺตโลกโ

^{๔๕๑} ม. : เปยฺยาลนินิมิตฺตํ นคฺติ

^{๔๕๒} ล. : กุสลากุสลาตพฺพิปาโก

^{๔๕๓} ล. : สมฺุโห

เอตถ ชงฺกมา ถาวรรา จ. เตสํ โโอกาสฺสูโตติ กตฺวา อุโภปี ขนฺธาทิวเสน สงฺขารโลโก
ปจฺจเยหิ^{๔๕๕} สงฺขริยฺนติ สขฺชนฺติ จาติ.^{๔๕๖}

โลกโต อุตฺตรตีติ^{๔๕๗} เอตถ โลเก จตฺวา^{๔๕๘} ตโต อุตฺตรตีติ กณฺเฬหฺย โอริมตีรโต ตรตีติ-
อาทิสฺสุ^{๔๕๙} วิทยาติ มนสิกตฺวา อนาสวภาเวนาคิ วุตฺตํ. อถวา มกฺกกฺขณฺเ^{๔๖๐} จิตฺตชาทิจรูปํ วิชฺชติ.
ตถจ อุปาทานกฺขนฺธปริยาปนฺนเมว.^{๔๖๑} ตสฺมา กถํ อุตฺตรณฺ^{๔๖๒} สียาติ อาห อนาสวภาเวนาคิ.
อถวา มกฺกจิตฺตํ หทยวตฺถุณิสฺสิตํ. ตถจ โลกปริยาปนฺนํ. ตสฺมา กถํ อุตฺตรตีติ อาห อนาสว-
ภาเวนาคิ. อถวา มกฺกจิตฺตํ โลกียจิตฺตสนฺตानานนฺตเร ชาตํ. ตสฺสปี ปุพฺพภาเค จ โลกียจิตฺตเมว.^{๔๖๓}
ตสฺมา กถํ ตโต อุตฺตรณฺ สียาติ อาห อนาสวภาเวนาคิ. อถวา มกฺกจิตฺตํ อนุโต อตฺตภาเว ชาตํ.
น พหิอตฺตภาเวติ โลโกเยว.^{๔๖๔} ตสฺมา ตโต กถํ อุตฺตรณฺ สียาติ อาห อนาสวภาเวนาคิ. อถวา
โลกิโย นาม ลุขฺชนฺภูเจน ขณฺตตย^{๔๖๕} สมฺงฺกิ. มกฺกคฺรมโม จ ตํ อนตีโต. กถํ อุตฺตรณฺ สียาติ อาห
อนาสวภาเวนาคิ. อปฺจฺจยาทิวเสนาติปี โยเชตพฺพํ. ยถาวุตฺตคฺคฺควเสนาติ เอเตน อปฺจฺจยาสงฺขตาที
คฺุณ^{๔๖๖} นีวตฺเตติ. น อสํโยชนียาทีสาธาณคฺุณ.^{๔๖๗}

^{๔๕๕} ล. : ปจฺจยาหิ

^{๔๕๖} สารตฺถ. ฎีกา(บาลี) ๑/๒๔๑, วิมตฺติ. ฎีกา(บาลี) ๑/๕๑.

^{๔๕๗} ล. : โอตฺตรตีติ

^{๔๕๘} ล. : ถตฺวา

^{๔๕๙} ล. : ตรตีติ อาทิสฺสุ

^{๔๖๐} ล. : มกฺกกฺขณ

^{๔๖๑} ม. : -ปริยาปนฺนเอว

^{๔๖๒} ล. : อุตฺตรณ

^{๔๖๓} ม. : ปจฺจภาเค จ โลกียจิตฺตํเอว

^{๔๖๔} ม. : โลเกเยว

^{๔๖๕} ล. : ขณฺตตย-

^{๔๖๖} ล. : อปฺจฺจยาสงฺขตาที คฺุณ

^{๔๖๗} ม. : -นาทีสาธาณคฺุณ

อภิสลจิตตวณณา

จตุส จิตเตส หีนาทิกุกเมน กามาวจรี ปรม^{๔๖๘} วตตพพ. จตุส ปน กามาวจร-
 จิตเตส อภิสล กสมมา ปรม วุตต. นนุ ปาฬิ^{๔๖๙} กุสลา อภิสลาติ วุตตุนติ อาห อิมส
 ปนาติอาทิ. ตตถ จตฺตพพิชภาเวปี ทสฺเสนโตติ^{๔๗๐} วิตุถารกนเถ สมพพชฺฉติ. ทสฺเสตีติ เกจิ.
 ทสฺเสนโตติ ปทสฺส ปน อวสานเ อภิสล ปรม ทสฺเสตีติ^{๔๗๑} ปาฐเสเสน สมพพชิตพพ. เอว หิ
 สติ อาโภกานูรูปญจ โหติ. จตุส ปรมตเถส จิตต ปรม. จตุส จิตเตส กามาวจรี. จตุส
 กามาวจรส อภิสล. ตีส อภิสเลส โลกมุล ปรมนติ อธิปฺปาโย จ ยุตโต. ยตถ หิ อธิปฺปาโย ยุตโต.
 ตตถ อวุตโตปี โยเชตพโพ. ตํ ปน สุวิญญเยยฺยตฺตาน วุตตุนติ^{๔๗๒} ทฏฺฐพพ. เตสฺ จาติ ปาฐ^{๔๗๓}-
 เสเสสฺ ปวตเตส อภิสเลส. ภเวสฺสูติ เอเตน อนนฺตรากเว อภิต^{๔๗๔}ปฏิสนฺธิโกติ จ วิภเว
 คหิตปฏิสนฺธิโกติ จ ลทฺธิเสเชนติ. คหิตปฏิสนฺธิกสฺสาติเอเตน โลกสฺส ปรมสํสารถาวิ นีวตเตติ.
 วิธิจิตตุนติ ชวนจิตต. ^{๔๗๕}สนฺตํ ตสฺส มนํ โหตีติ จ จิตตํ เจโต^{๔๗๖} มโนนฺตถิติ^{๔๗๗} จ ปาฐโต^{๔๗๘}
 สุนฺทริ มโนติ เอตถ สุนฺทริ^{๔๗๙} มนํ สุนฺทโร มโนติ เทววจนตฺถาติ^{๔๘๐} วทนฺติ. อถวา สพฺโพ
 มโน มโนทวารนฺติ ปาฐโต^{๔๘๑} มโนติ ปุลลึงค์. มโนคณาทิวเสสนสฺส ปน นปฺสเกน นินฺททิกฺขจฺจตา
 สุนฺทรนฺติ วุตต. ยถา สุขํ วโจ เอตตฺสฺมินฺติ สฺพพโจ. ^{๔๘๒}อปปิ ราคาทโรช ปญญามเย อภิมฺมิหิ

^{๔๖๘} ล.: ปรม

^{๔๖๙} ล.: ปาฬิ

^{๔๗๐} ล.: ตตถ จตฺตพพิชภาเวปี ทสฺเสนตีติ วิตุถารกนเถ สมพพชฺฉติ.

^{๔๗๑} ล.: ปรม ทิสฺสตีติ

^{๔๗๒} ล.: นวุตตุนติ

^{๔๗๓} ล.: ปาฐ-

^{๔๗๔} ล.: อภิต-

^{๔๗๕} ล.: ชวนปีตต

^{๔๗๖} ล.: เปโต

^{๔๗๗} ม.: มโนนฺตถิติ

^{๔๗๘} ล.: ปาฐโต

^{๔๗๙} ล.: สุนฺทริ

^{๔๘๐} ล.: เทววจนตฺถาติ

^{๔๘๑} ล.: ปาฐโต

^{๔๘๒} ล.: สฺพพโจ

เอเตสนนฺติ อปฺปรชฺษาติ. อถวา ยํ จิตฺตํ ตํ มโน. ยํ มโน ตํ จิตฺตฺนฺติ วจฺนโต โอสรรนฺตฺนปฺสํ.
 ตสฺส ปน รูปํ สินฺหิตี^{๔๘๓} สุตฺเตน สีสฺสํ^{๔๘๔} กตฺวา อํสินโม เจติ โมกฺกฺลฺลนฺตฺเตน อํการสฺส โอการํ
 กตฺวา สิทฺชนฺติ วทฺนฺติ. กจฺจายเน ปน สสฺส จิตฺติ สุตฺเต จสทฺเทเน มโนคณาทีโต สีสฺส
 โอการโร วุตฺโต. เตน โสติ สุตฺเตน สิทฺชโร โอการโร จสทฺเทเน มโนคณาทีโต นปฺสกลฺลจฺเค
 สิทฺชตีติ วิญฺญาติ. อถวา เอเตสโมโลเปตี^{๔๘๕} สุตฺเตน อุปชฺฌายสฺส วโจ สุตฺวา อรหฺตํ
 อปาปฺณินฺตฺวาทีสุ วิย วิทฺตฺติโลปํ กตฺวา อนฺตสฺส สรสฺส โอการโร กโตติปิ วทฺนฺติ. ตีสุปี ปน
 นเยสุ ปจฺฉิมว อีธ ทฏฺฐพฺโพ ตํ วาติ นปฺสกสฺเสว วุตฺตตฺตา. สุนฺทรนฺติ สุตฺตทฺส สฏฺฐ
 โสภนาทีอตุํ วทฺนฺติ. สุ โสภณ^{๔๘๖} สุเข สมนฺนํสฺสฏฺฐสมิทฺธิสูติ^{๔๘๗} วจฺนโต. อิทํ ปน จิตฺตํ
 อฏฺฐกฺกามเตน ปีติโสมนสฺเสน โยคโต ฎฺฐีกามเตน สาทเวทนาโยคโต สุนฺทรนฺติ วุตฺตํ. ตํ วา อสฺส
 อตฺถิติ พนฺนพฺพิหิสมาโส ทฏฺฐพฺโพ. ตํสทฺทสฺส วากฺยปรามสนฺตฺตา ตํ วา เอตฺสฺสาติ สุมโนติ
 วกฺขมานตฺตา จ โสภณ^{๔๘๘} วา มโน เอตฺสฺสาติ อภิขมฺมาวตารฎฺฐีกายํ วุตฺตตฺตา จ พนฺนพฺพิหิสมาโส
 ปน อสฺส อตฺถิติ อนตฺถิกโม อีธ วุตฺตํ. ตทฺธิตฺนฺติ ปน เกจิ วทฺนฺติ. เอวํ สติ กมฺมชารยํ กตฺวา
 กตตฺทฺธิตฺสฺส วา สทฺเทเน อปฺยุตฺตตฺตา วาสทฺเทเน วกฺขมานาทีหิ วิรุชฺฌเยย. สุมโนติ จ ตํ-
 สทฺทโต^{๔๘๙} ปุพฺเพ วุจฺเจยฺยาติ. ปเร^{๔๙๐} ปน ตทฺธิตฺสมาโสติ วทฺนฺติ. ขลา คิขฺฆา อสฺส ญฺเฐสุ^{๔๙๑}
 วลีสูติ^{๔๙๒} คิขฺฆญฺโฐติ. ตมฺปิ^{๔๙๓} น. ทวีสุ หิ ปเทสุ อนฺตปทฺสฺส ตทฺธิตฺตฺตา ตทฺธิตฺลกฺขณํ. ตตฺถ หิ
 ญฺเฐสุ วลีสูติ ญฺเฐ, คิขฺฆา []^{๔๙๔} ยสฺส โสติ คิขฺฆญฺโฐติ อตฺถโย ยุชฺฌติ. น อีธ ตถาติ. สเจ ปน
 ตทฺธิตฺปฺพฺโพ วทฺนฺติ. สุนฺทรํ เอตฺสฺส อตฺถิติ สุนฺทรํ มโน เอตฺสฺส อตฺถิติ สุมโนติ อตฺถสฺส

^{๔๘๓} ม. : สนฺติ

^{๔๘๔} ล. : สีสฺสํ

^{๔๘๕} ล. : เอเตสโม โลเปติ

^{๔๘๖} ล. : สุ โสภเน

^{๔๘๗} อภิธาน.(บาลี)๑๑๗๕.

^{๔๘๘} ล. : โสภณํ

^{๔๘๙} ล. : ตํ สทฺทโต

^{๔๙๐} ล. : อปฺรา

^{๔๙๑} ล. : ญฺเฐสุ

^{๔๙๒} ล. : วลีสูติ

^{๔๙๓} ม. : ตํปี

^{๔๙๔} ม. : ญฺเฐ

สุมโนติ อตฺตสฺส ยุตฺตตฺตา อุปมายญฺจ ภิษฺฌา^{๔๕๕} วสีสุ เอตฺถาติ ภิษฺฌานิ ญฺญานิ ยสฺส โสติ
 ภิษฺฌญฺโฐติ อตฺถโ. สุมนสทฺโท นามสทฺทตฺตานาม ชาติสทฺโท นามวิเสสํปี นามทพฺพํปี วาเจติ.^{๔๕๖}
 ยถาทิตฺโตติ^{๔๕๗} วุตฺเตน นาม สามญฺญตฺตา โคสฺส ทิตฺโตติ^{๔๕๘} วิเสสนามํ วา ทิตฺโต โคติ นามทพฺพํ
 วา คมยเต.^{๔๕๙} อธิ ปน ทพฺพวาจโกติ ทสฺเสตฺถํ จิตฺตุนฺติ วุตฺตํ. อถวา กมฺมชารยสฺส^{๕๐๐} วิเสสน
 ปุพฺพปทาทีสุ วิเสสนปุพฺพปทภาวํ ทสฺเสตฺถํ จิตฺตุนฺติ วุตฺตํ. อถวา สฺสทฺทสฺส อุปสคฺคตฺตา อพฺยธิ-
 ภาโวติ มนฺตา ปุพฺพปทเมว^{๕๐๑} ปชานนฺติ คณฺเหยยชาติ^{๕๐๒} จิตฺตุนฺติ วุตฺตํ. ปุคฺคโลติ ปน วจัน^{๕๐๓}
 ฌมฺมสมฺภูนิวารนตฺถํ^{๕๐๔} วุตฺตํ. อถวา กตฺถจิ วจันตฺถเวยว วิกปฺปตฺถนฺตฺรภาเวน วุตฺโต. กตฺถจิ
 วจันนีโย.^{๕๐๕} กตฺถจิ ตพฺภยํ.^{๕๐๖} อธิ ปน ตพฺภยํเอวาติ ทสฺเสตฺถํ จิตฺตุนฺติ วตฺวา ปุคฺคโลติ วุตฺตํ.
 ยถา โคสทฺทาทิโก ตํกฺริยาสมจฺจิปิ โค ทพฺพํ รุพฺพิวเสน วาเจติ. เอวํ อธิชาติ ทสฺเสตฺถํ ตํสมจฺจิติ
 วุตฺตํ.^{๕๐๗} เตน ทุมนาทิสมจฺจิกาเถ อยํ ปุคฺคโล สุมโนติ นามํ น ลพฺภตีติ ทสฺเสติ. อภิธาน-
 พุทฺธินฺนติ สุมนสทฺทสฺสชาตสฺส อภิธานสฺส สุมโนติ ชานนณฺณาสงฺฆาตาย พุทฺธียา^{๕๐๘} จ ปวตฺติยา
 เหตุญฺจโตสมนสฺส ภาโว ปวตฺติเหตุตา. โสมนสฺสสนฺติ จ รูปี ตฺสทฺทเทน สປจฺจยํ กตฺวา สากเม กเต
 สิชฺฌติ.^{๕๐๙} อถวา ฌປจฺจยํ กตฺวา ตสฺส โลປ กตฺวา สากมํ กตฺวา ตสฺส ทฺวิภาวํ กตฺวา สิชฺฌเมว.

^{๔๕๕} ล.: ภิษโฆ

^{๔๕๖} ล.: วาจาติ

^{๔๕๗} ล.: ยถาทิตฺโตติ

^{๔๕๘} ล.: โคสฺสทิตฺโต

^{๔๕๙} ล.: คมยติ

^{๕๐๐} ม.: “กมฺมชารยสฺส” ตี อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๕๐๑} ม.: ปุพฺพปทํเอว

^{๕๐๒} ล.: คณฺเหยย

^{๕๐๓} ม.: วจัน ปน

^{๕๐๔} ล.: -นิวารนตฺถํ

^{๕๐๕} ล.: วจันนีโย

^{๕๐๖} ม.: กตฺถจิ ตพฺภยํ.

^{๕๐๗} ล.: ยถา โคสทฺทาทิโก ตํกฺริยาสมจฺจิปิ โค ทพฺพํ รุพฺพิวเสน วาเจติ เอวํ อธิชาติ ทสฺสนตฺถํ อาห
 ตํสมจฺจิติ.

^{๕๐๘} ล.: พุทฺธียา

^{๕๐๙} ล.: สิชฺฌติ

อถวา อสฺส ปจฺจโย ลพฺภเตว. ตฺสทฺเทน หิ อสฺสสฺสึยฺสสฺสย ปจฺจยาทิสทฺทสฺสเถ^{๕๑๐} วุตฺตา โทวจฺสฺสตา
 โทวจฺสฺสึยฺย โทวจฺสฺสยณฺนฺตืออาทิสฺสฺติ. ผสฺสาทึนฺนํ จิตฺตสมฺปยุตฺตตฺตตา เตสมฺปิ จิตฺตสฺสฺส เหตุ ภาโว
 โหติตี ตณฺนินฺวตฺตตฺตญฺญํ สุขเวทนาเยตํ อธิวจฺนนฺนฺติ วุตฺตํ. อถวา ภาวปจฺจโย ชาตึคฺคณฺทพฺพกฺริยานาม
 วเสณ ปณฺจวิริวาทโก โหติ. อธิ ทพฺพวาทกตฺตํ ทสฺเสตฺตํ เอวํ วุตฺตํ. อถวา สตฺติ สตฺติวณฺณานํ^{๕๑๑}
 กตฺตจฺจิ เกโท กตฺตจฺจิ อเกโท. อธิ เกททสฺสสนตฺตํ เอวํ วุตฺตํ. อถวา อฏฺฐกถาเมตฺน ปิตี-
 โสมนสฺสเวทนา สุนฺทรา นามาทิ ตํ นินฺวตฺเตตฺตํ เอวํ วุตฺตํ. อปฺปิ^{๕๑๒} สุมฺนสฺส ปุคฺคลสฺส ภาโวตี
 ปกฺเข สุมฺนจิตฺตํ กณฺเฑหฺยชาติ^{๕๑๓} เอตฺถ จ เวทนาย ตาว จิตฺตสฺส สตฺติภาโว ยุตฺโต. ปุคฺคลสฺส ปน
 สตฺติภาโว กถํ ยุตฺโต จิตฺตสฺส สุนฺทราย ตสฺส สุมฺนนามตฺตาทิ เจ. ปรมฺปรสมฺพนฺเรน วา
 มูลการณฺตาย วา นตฺถิ โทโส.

อารมฺมณฺเจ จ สํสฺสฺสญฺเจ โวกิณฺณณฺเน นิสฺสเย ตถา
 ตพฺภาเว จาปฺยภิเชยฺย^{๕๑๔} ลิงฺโก สหคโต ภเวตี.^{๕๑๕}

วจนฺโต^{๕๑๖} สํสฺสฺสญฺญนฺติ วุตฺตํ. อถวา นนฺทิวราคสฺสทฺทตฺตาตีสุ นนฺทิวราเคน สหคตา นนฺทิวราค-
 นามิกา^{๕๑๗} ตณฺนฺหาตี อตฺถโต วุตฺโต. น ตถา อธิชาติ ทสฺเสตฺตํ สํสฺสฺสญฺญนฺติ วุตฺตํ. ตสฺส ทิฏฺฐิ-
 สทฺทสฺส ภาเว อตฺถเถ วุตฺตึยฺสสฺส โส ตพฺภาววุตฺติ. ภาโว ปทฺตเถ สตฺตายนฺนฺติ หิ วุตฺตํ.
 จตฺตาโร สสฺสตวาทา จตฺตาโร อกฺจจสฺสสฺสตา จตฺตาโร อนฺตทานนฺตตา ตเถว อมฺราวิกฺเขปา เทว
 อธิจฺจสมฺปฺปณฺนา สณฺณินฺวาทา โสฬส^{๕๑๘} อสณฺณินฺวาทา อฏฺฐเว ตถา^{๕๑๙} เนว สณฺณินฺวาตณฺณินฺวาทา สตฺต
 สสฺสจฺจเจทา^{๕๒๐} ปณฺจ ทิฏฺฐิธมฺมนิพฺพานทิฏฺฐิตี วุตฺตา ทฺวาสฏฺฐิจิ ทิฏฺฐิโย. คณฺถทฺถเก สึลพฺพตฺปฺรามา

^{๕๑๐} ล. : ปจฺจยาทึ-

^{๕๑๑} ล. : สตฺติสตฺติวณฺณานํ

^{๕๑๒} ล. : อาปฺปิ

^{๕๑๓} ม. : กณฺเฑหฺยชาติ ตํ นินฺวตฺตตฺตํ เอวํ วุตฺตํ.

^{๕๑๔} ล. : ตพฺภาเวจาปฺยภิเชยฺย

^{๕๑๕} อภิธาน.(บาลี) ๘๓๓.

^{๕๑๖} ล. : วจฺทโต

^{๕๑๗} ล. : -นามกา

^{๕๑๘} ล. : โสฬส

^{๕๑๙} ล. : ตทา

^{๕๒๐} ล. : สสฺสจฺจเจตา

โส ภายคนุโธ อิหํ สจจาภินเวโส ภายคนุโธติ ทูวินนํ ทิฏฐินํ วุตตตตทา อิหํ ฯเปฯ นิเวโสติ
วจนํ นิตฺสสนมตฺตํ.

สมนฺติ ชาตฺยาทิวเสน อวิสมํ. ติกฺขสฺส ปจฺฉิมจิตฺตสฺส ภาโว อิติ สงฺขาโต มณฺฑนวิเสโส
ติกฺขภาวสงฺขาโต วิเสโส^{๕๒๐} วายาโม. ปุพฺพปโยโค^{๕๒๑} ปน สกฺวาโยโม วา ปราณตฺติ วาติ อภิ-
ชมฺมาวตารฎีกาย^{๕๒๒} วุตฺตํ. ตตฺถ อาณตฺตีติ จ^{๕๒๓} เจตนา วา วายาโม วา จตฺตาริ ขนฺธา วาติ
มณฺชฺสาเร^{๕๒๔} วุตฺตํ. เกวลนฺติ อพฺยามีสุสํ ทพฺหํ วา. วุตฺตํ หิ

อนวเสเส เขญฺญเย อพฺยามีสุเส วิสฺโยเค^{๕๒๖}
อนฺติเรเก ทพฺเห^{๕๒๗} จ เกวลสทฺทมา วเทติ.

ตตฺถ เกวลปฺริพฺพณฺนตฺยาทิสฺส อนวเสเส. เกวลํ มากฺขานตฺยาทิสฺส เขญฺญเย. เกวลา
ทูกฺขกฺขนฺธาตฺยาทิสฺส อพฺยามีสุเส. เกวลํ วุสิตฺวาตฺยาทิสฺส วิสฺโยเค. เกวลํ สทฺทามตฺตกฺขนฺตฺยาทิสฺส
อนฺติเรเก. อนฺรุทฺทสฺส^{๕๒๘} พาทิโก นาม สทฺธิวิหริโก เกวลํ สํมเกทาย จิโต^{๕๒๙}ตฺยาทิสฺส
ทพฺเหติ.^{๕๓๐} อิมสฺมี อิมสฺส วา อตฺถิ โน ภาโว อิทฺมตฺถิตฺตา. อตฺถิสทฺโท นามิกายตฺตนิปาตวเสน
ติวิโร.

อตฺถิยา นวิจฺจาที จ ชนฺมตฺถิจฺจาทีปี จ
อตฺถิ อิมสฺมี กาย เกสา- ตฺยาทินิ ทสฺสนํ^{๕๓๑} กมาติ

^{๕๒๐} ม. : ติกฺข ฯเปฯ วิเสโส

^{๕๒๑} ล. : ปุพฺพปโยโค

^{๕๒๒} อภิ.วตาร. ๑๖๕.

^{๕๒๓} ม. : “ จ ” ติ อัย ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๕๒๔} มณฺฉิมณฺชฺ.ฎีกา(บาลี) ๑/๑๓๐.

^{๕๒๖} ล. : วิสฺโยเค

^{๕๒๗} ล. : ทพฺเห

^{๕๒๘} ล. : อนฺรุทฺทสฺส

^{๕๒๙} ล. : จิโต-

^{๕๓๐} ล. : ทพฺเหติ

^{๕๓๑} ม. : -อาทิ นิตฺสสนํ

วุฒเตสุ ตีสุ อตฺถิสทฺเทสุ อิทฺ นามโก.^{๕๓๒} เตน อลฺลุตฺตวิภคฺติโก โหติ.

อุปฺปตฺติโตติ อุปฺสทฺทสุส อุปคฺมนภุสสมีปาทิอฺตฺเถ นีวตฺเตติ. ยุตฺติโตติ อุปฺปตฺติสทฺทสุส
อุปฺปาทกฺขณอุปฺปตฺติภวาทิอฺตฺเถ นีวตฺเตติ. อวิรุทฺธาติ^{๕๓๓} ยุตฺตสทฺทสุส การณโยคณาเยสุ ฌายตฺถํ
ทสฺเสติ.

สนฺนิหิตาสฺนนิหิตภวโตติ อนุรูปานานุรูปภวโต วเสนาติ หิ^{๕๓๔} วกฺขติ เกจิ ปน
สนฺนิหิตาสฺนนิหิตวเสนาติ^{๕๓๕} อาสนฺนทฺรวเสนาติ วินยฺฎีกาทิสฺส วุตฺตตฺตา อิทฺปิ ตเถวาทิ วทฺนติ.

อุปฺปตฺติกฺกโมติ อุปฺปตฺติกาโล วา การณํ วา นียโม วาติ ทฺฐจฺจพฺโพ. อากฺุโส ทีโน
ทฺกฺขิตฺโต หุตฺวา วาติ ปวตฺตตีติ อาทินฺโว. อาทินํ วา ชีวิทํ^{๕๓๖} วาติ ปวตฺเตตีติ อาทินฺโว
กปฺโณ.^{๕๓๗} อาทินฺนโวติ ปาเจ^{๕๓๘} ปน สติ อาทินฺเนน วาติ ชีวิทํ ปวตฺเตตีติ อาทินฺนโว. โจโร.
โส วิทยาติ อตฺโถ. อาทิสทฺเทน

เอส ปนฺโถ^{๕๓๙} วิตโถ^{๕๔๐} เทวยาน
เยน ยนฺติ ปฺุตฺตวานฺโต วิโสกา
ตํ ปสฺสนฺตา ปสฺโว ปกฺขินฺ จ
เตน เต มาตฺริ เมถฺนํ จรฺนตีติ^{๕๔๑}

^{๕๓๒} ล. : นามโก

^{๕๓๓} ล. : อวิรุทฺธาติ

^{๕๓๔} ม. : อนุรูปานานุรูปการณวเสนาติปิ

^{๕๓๕} ล. : -วเสนาติ

^{๕๓๖} ล. : ชีวิทํ

^{๕๓๗} ล. : กปฺโณ

^{๕๓๘} ล. : ปาเจ

^{๕๓๙} ล. : ปนฺโถ

^{๕๔๐} ล. : วิญฺโจ

^{๕๔๑} มณิมลฺลขุ.ฎีกา(บาลี) ๑/๑๔๕.

อาทินา ปุตตมขทศสนั สกคโมกขมคโคติอาทิก^{๕๔๒} สงคณหาคิ. วกขมานนเยน ฌายมานัน
 ปวตติเกทัง อกุสลกมมปเถสุ นิตุชารณญเตสุ ลพุกมานกมมปถานรูปรโต กมมปถาชารญเตสุ วา
 ปวตติเกทัง วกขมานนเยน วาติ สมพนุโธ.

ทีสุ กาลเสสุ สอนตถ- จาโร ตถา ปียสส จ
 อปปียสส อตถจาโร ตถเววา ฆาตกา นวาติ^{๕๔๓}

วุตตานิ นว อาฆาตวตถุณิ. อตถัง ปาติ รกขติ อปายาทิหิ ปาติ รกขตีติ วา ปาพีติ มลชุสสาร^{๕๔๔}
 วุตตัง. ปกฏเจเน เจตถ อุตตมญเจเน อตถานัน อาพี สททปพนุโธ ปาพีติ ทีสุ จุพาทีวินย-
 อฏฐกถาคณจิปเทสุ วุตตัง. สีหพคณจิปเท ปน สภาวตถสส โวหารตถสส จ ปณณตติ ปาพีติ
 วุตตัง.

อุททจัน โหตีติ^{๕๔๕} ปาพียิ อากตตถา อุปชชตีติ^{๕๔๖} อิทัง ปมาทเลงัง วิย ทิสสตี.^{๕๔๗}
 อุปชชตีโหตีสททานัน ปน สมานตถตถา อุปชชตีติ วุตตัง. สมนตโต สปปติ วิสรีตีติ สัสนปนา.
 วิวิเรน ชิปตีติ วิกขิปนัง. จญจลนติ กมเปนนตีติ จญจลนินิ. สพพตถาปีติ^{๕๔๘} อัญญาทีอารมมณเสสุ
 เสขปถุชชเนสุปีติ วทนติ. ตโตเยวาติ ทูวินนัง จิตตานัน สัสนปนวิกขิปนวสปวตถาเยว อภาวโตติ
 สมพนุโธ. เอวัง หิ กถาย สมเมติ. สงขารเกโทปิ เนสั นตถิติ อิทัง อารมมณ^{๕๔๙}สงคเห วิภูตา-
 วิภูตเกโท นตถิติ วจเนน วิรุชฌติ. เกโท หิ พุภิกจาโร. เตน วิภูตาวิภูตเกโท นตถิติ วุตเตปี
 อวิภูตเยว นตถิ น วิภูตัง. อิท ปน อุกขมปี นตถิ. ตสฺมา สงขารโรติ วตตพพนติ. ตัง น. สงขารโ

^{๕๔๒} ล. : สคต-

^{๕๔๓} ม. : ตถเววา ฆาตกา นวา

^{๕๔๔} มณิมลชุ.ฎีกา(บาลี) ๑/๑๕๑-๑๕๒.

^{๕๔๕} อภ.สง.(บาลี) ๓๔/๔๒๕/๑๑๕

^{๕๔๖} ม. : อุปชชตีติ

^{๕๔๗} ล. : ทสฺเสตี

^{๕๔๘} ล. : สพพตถา-

^{๕๔๙} ล. : อาลมมณ

เยว สงฺขารเภทโตติ อตฺตสฺส ยุตฺตตฺตา. อถวา เกทสทฺทสฺส อเนกตฺตตฺตา สงฺขารานํ สมุททา-
 ภูตานิ^{๕๕๐} เกโท วิเสโส เอเกโก อวยโวติ สงฺขารเภทโตติ คเหตุพฺโพ.

อกุสลจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อเหตุกจิตฺตวณฺณนา

ตณฺนิสฺสิตตฺตตฺตาติ เอเตน จกฺขุสฺมี ปวตฺตํ วิญฺญาณนฺติ^{๕๕๐} อตฺถํ นีวตฺเตติ. ตถา หิ
 สพฺเพสฺมปี^{๕๕๑} จกฺขุทวาริกจิตฺตานิ จกฺขุวิญฺญาณตา^{๕๕๑} สียา. รัสโ^{๕๕๔} รัสคฺคหณนินฺมิตฺตํ.^{๕๕๕}
 คหณญจ อชฺโฆหฺรณนินฺมิตฺตํ. ตถจ ออาหารพฺรณนินฺมิตฺตํ. ตเมว^{๕๕๖} จ ชีวิตนินฺมิตฺตนฺติ กตฺวา ชีวิตํ
 ๗เปฯ รัสโติ วุตฺตํ. อายตฺนวิภงฺกฏีกายญจ เอวเมว อนฺนุญฺจตฺ.

วณฺณาคโม วณฺณวิปริยาโย. เทวจาปเร^{๕๕๗} วณฺณวิการนาสาติ วุตฺเตสฺสู นินฺรุตฺตีสฺสู^{๕๕๘} นาส-
 นินฺรุตฺตินฺเนน.

กสฺมา ปน กาโย ปาปชฺมมานํ ปวตฺตติฏฺฐานนฺติ วุตฺโต. นนุ หทฺยวตฺถุ เตสํ
 ปวตฺตติฏฺฐานนฺติ อาท กายินฺทฺริยญฺหิตีอาทิ. เตน ปาปชฺมมานํ ปวตฺตติฏฺฐานํ^{๕๕๙} หทฺยวตฺถุเยว.
 กาโย ปน ทวารภาเวน ปวตฺตติฏฺฐานํ วิทยาติ ทสฺเสติ.^{๕๖๐} ยทิ เอว เตสํ จกฺขาทิตฺทวารสฺสู ปวตฺตตฺตา

^{๕๕๐} ล. : สมุททา-

^{๕๕๑} ล. : วิญฺญาณนฺติ

^{๕๕๒} ม. : สพฺเพสฺมปี

^{๕๕๓} ม. : จกฺขุวิญฺญาณตา

^{๕๕๔} ล. : รัสโ

^{๕๕๕} ล. : รัสคฺคหณ-

^{๕๕๖} ม. : ตีเอว

^{๕๕๗} ม. : เทว จาปเร

^{๕๕๘} ล. : นินฺรุตฺตีสฺสู

^{๕๕๙} ล. : ปวตฺตติฏฺฐานํ

^{๕๖๐} ล. : ทิสฺสติ

จกขาทินปี^{๕๖๐} ปวดตัญจันดา วุตตพพาติ อห วิเสสการณนติ. กสุม่า ปน อิท^{๕๖๒} วิเสสการณ
 โหตีติ อห โฝฏฐพพคคหณสภาวะตดา^{๕๖๓} ตทสสาทวสปวตตัญจันนติ.^{๕๖๔} อถวา จกขุโสตานี
 ตาว วิเสสการณานี ปาปานี มา โหนตุ อนุตตริยเหตุตดา. ฆานชิวหา ปน กสุม่า น โหนตีติ อห
 โฝฏฐพพคคหณสภาวะตดา ตทสสารทวสปวตตัญจันนติ.^{๕๖๕} อย์ นโย อายตณวิงกฏีกาย วุตโต.
 ยทิ เอว โทสโมหาน วิเสสการณ น สียาติ อห ตมมูลิกานนติ. อสสาทมูลิกานนติ อตุโธ.
 อถวา อสสาทวสปวตตานนติ เมถุนฝอฏฐพพอสสาทวสปวตตานนติ อตุโธ. อายตณวิงกฏีกาย หิ
 เอวมว อนุถาต. ยทิ เอว อทินนาทานาทิน กถ อิท วิเสสการณ สียาติ อห ตมมูลิกานนติ.
 คนถวิตุถาเร ปน ตมมูลิกานนติ โฝฏฐพพมูลิกานนติ อตุถ วทนติ. เตส อยมธิปโปโย.^{๕๖๖} ปาปานี
 รูปาทีอสสาทวสปวตตานปี^{๕๖๗} รูปาทีมูลิกานี น โหนติ. โฝฏฐพพอสสาทวสปวตดา ปน ตม-
 มูลิกา^{๕๖๘} จ โหนติ. ตสุม่า กายินทริย^{๕๖๙} โฝฏฐพพคคหณน วิเสสการณ โหติ. กมมชจิตตช-
 ฆญญเนน หิ สททวาจา ซาตา. โฝฏฐพพเพน จ วายูวิกาเรน กายวิญญตติชนิตา^{๕๗๐} ตสุม่า เตสุ
 ทวารesu ปวตดา ปาปธมมา โฝฏฐพพมูลกา โหนตีติ. คนจิสาเรสุ ปน ตมูลิกานนติ
 กายินทริยมูลิกานนติ วุตต. ตตฺรายนธิปโปโย^{๕๗๑} สียา. ยทิ กายินทริย โฝฏฐพพคคหณสภาวะตดา
 ตทสสาทวสปวตตาน วิเสสการณ โหติ. จกขาทินปี รูปาทีคคหณสภาวะตดา^{๕๗๒} วิเสสการณานี
 สียุนติ อห ตมมูลิกานนติ. เตน กายินทริยสส สกถพยาปิกถเถน กายวิญญตติโย ตปปฏิ-
 พทฐวุตติตา โหนติ. ตสุม่า กายวิญญตติ ปวตดา ปาปธมมา กายมูลิกา โหนตีติ ทสเสติ.
 โหนติ เจตถ

^{๕๖๐} ม. : จกขาทินปี

^{๕๖๒} ล. : อิท

^{๕๖๓} ล. : โฝฏฐพพคคหณ-

^{๕๖๔} ม. : โฝฏฐพพ ฯลฯ ปวตตัญจันนติ

^{๕๖๕} ม. : โฝฏฐพพ ฯลฯ ปวตตัญจันนติ.

^{๕๖๖} ม. : อย์ อธิปโปโย

^{๕๖๗} ล. : รูปาที อสสาทวสปวตตานปี

^{๕๖๘} ล. : ตมูลิกา

^{๕๖๙} ล. : กายินทริย

^{๕๗๐} ม. : กายวิญญตติ ชนิตา

^{๕๗๑} ม. : ตตฺรายน อธิปโปโย

^{๕๗๒} ล. : รูปาทีคคหณ-

ยสุมา กายินทุริยสุเสว ตปปฏิบัติพุทธวุตติตา
 สกลพฺยาปีกตฺเถน กายวจีวิญญตฺติโย.
 ตสุมา กายวจีทฺวเร ปาปกํ กายมฺลกํ
 จกฺขาทินํ ตทภาวา น ตํ จกฺขาทิมฺลกนฺติ.

อปโร นโย. ยทิ กาโย อกุสลานํ ปวตฺติญฺจานํ. กุสลานปี สียาติ อาห ปาปชฺรฺมมานํ วิเสส-
 การณนฺติ. อิมสฺมี ปกฺเข ตมฺมุลกานนฺติ เอเตน อกุสลปกฺเข กายวจีทฺวเรสุ มาตฺฆมาตกาธิ-
 ครุภมฺมํ โหติ กุสลปกฺเข มโนทฺวเร มหคฺคตาทีครุภมฺมํ^{๕๗๓} โหติ. ตสุมา กายินทุริยํ อกุสลสุเสว
 มฺลการณนฺติ ทสฺเสติ.^{๕๗๔} ตทสฺสาทกฺคหณฺณเจตฺถ อฺปลกฺขณนฺติ^{๕๗๕} ทญฺจพฺพํ.

โทมนสฺสสุส ปฏิฆเนน วินา อฺนุปฺปชฺชนโตติ อิทํ อฺนุสยยมกฺกุสฺสกาถ น สเมติ. ตตฺถ
 หิ ปริหีนชฺฆานสฺส ฯเปฯ โทมนสฺสมตฺตเมว^{๕๗๖} ปเนตํ โหติ, น ปฏิฆานุสโยติ วุตฺตํ.
 อยํ ปเนตฺถ อธิปฺปาโย สียา. อธิ ปฏิฆสทฺโท โทสสามณฺณปริยาโย โหตีติ กตฺวา ปฏิฆเนน วินา
 อฺนุปฺปชฺชนโตติ วุตฺตํ. ตตฺถ ปน อาฆาตาทีปตฺโต โทโส ปฏิฆเนติ^{๕๗๗} กตฺวา ปฏิเสโร กโตติ.

อกุสลวิปากสนฺติรณฺส^{๕๗๘} ปริทุพฺพลภาวโตติ วตฺตพฺเพ เอวํ อวตฺวา อกุสลวิปากานนฺติ
 สามณฺเณน วุตฺตํ. เตน อกุสลวิปากสนฺติรณฺ อกุสลวิปากตฺตาเยว ปริทุพฺพลนฺติ ทสฺเสติ.
 ปจฺมณเย^{๕๗๙} ปน ยถา ปน กุสลวิปากสนฺติรณฺ อิญฺจารมฺมเณ ปีตีสหายลาภโต พลวํ.^{๕๘๐} ตสุมา
 โสมนสฺสสหคํ โหติ. อกุสลวิปากสนฺติรณฺ ปน อนิญฺจารมฺมเณ โทมนสฺสสหายลาภโต ปริทุพฺพลํ.
 ตสุมา โทมนสฺสํ น โหตีติ อธิปฺปาโย.

^{๕๗๓} ล. : มหคฺคตาที ครุภมฺมํ

^{๕๗๔} ล. : ทิสฺสติ

^{๕๗๕} ล. : อฺปรกฺขณนฺติ

^{๕๗๖} ม. : โสมนสฺสมตฺตเภา

^{๕๗๗} ล. : ปจิตฺโต

^{๕๗๘} ล. : -สนฺติรณฺส

^{๕๗๙} ล. : ปถม-

^{๕๘๐} ล. : พรวํ

ปีศาจ^{๕๘๐} จุณณิยเตติ ปิจุ. อธิกรียติ^{๕๘๒} จปิยติ เอตุถาติ อธิกรณิ. โภฏติ
ปหริติ^{๕๘๓} เอเตนาติ ภูฏิ.

อตุตนา อสมานนิสฺสยานนฺติ อตุตโน นิสฺสเยน อสมานนิสฺสยานนฺติ อตุโถ. อถวา
นิสฺสเยน นิสฺสยสฺส อสมานตุเต สติ นิสฺสิตตฺสสาปีเตน^{๕๘๔} อสมานตุตฺ โหตีติ กถวา เอวั วุตฺตํ.
อถวา นิสฺสยวเสน อสมานานิ นิสฺสยานีติ กถวา เอวั วุตฺตํ. เตน นิสฺสเยน นิสฺสยสฺส อสมานตุตา
นิสฺสิตเตน นิสฺสิตโต อสมาโนติ ทสฺเสติ. ปจฺฉิมมปีติ^{๕๘๕} เอตุถ ปิสทฺทเทน ปจฺฉิมวชฺชน^{๕๘๖} อปุพ
พารมฺมณํ เอกวารปวตฺตํ พยาปารนฺตรเปกฺขนฺติ^{๕๘๗} ตีหิ การณฺเหหิ ทุพฺพลํ. เอวั หิ สติ โคตรภู
อาทีนํ นิวตฺเตติ. อุปริ จ ภวํกวเสน ปวตฺติตฺตํ อทถวา วีถิจิตฺตภาวาย ปริณามเตตีติ ปญฺจ-ทฺวา
ราวชฺชนนฺติ วจนฺตฺเถน วิรุชฺชติ. ตถา ทุตฺติยวชฺชนํ อวชฺชนกิจฺจกาเล. โวฏฺฐพฺพนกิจฺจกาเล
ปน พยาปารนฺตรสาเปกฺขสงฺขาเตน เอเกเนว การณฺเนน ทุพฺพลนฺติ ทสฺเสติ.^{๕๘๘} วิสทิสฺสิจิตฺต-สน
ตานปราวตฺตนฺติ อวิปากิจิตฺตสนฺตานํ ปวตฺติตฺตํ อทถวา สวิปากิจิตฺตสนฺตานํ ปริณามนํ. วีถิจิตฺต
ภาวายาติ เอเตน หิ อตุตตานปี สงฺกณฺหาติ. โหนฺติ เจตุถาติ ปเท อัย ห คาถาเสโต^{๕๘๙}

สมานนิสฺสยา ยสุมา	ลทฺธานนฺตรปจฺจโย
ตสุมา พลมมาลมเพ	สฺยฺเยกฺขญฺจ ตีรณิ. ^{๕๙๐}
ปุริมวชฺชนํ ปุพฺเพ	อภฺหิตเว ^{๕๙๑} เกนจิ
อารมฺมณฺ เอกวาริ	ปวตฺตตฺตาว โสเปกฺขํ.
อวชฺชนํ ปจฺฉิมนฺตํ	ภวํกวตฺตเนนปี

^{๕๘๐} ล. : ปีศาจ

^{๕๘๒} ล. : อธิกรียติ

^{๕๘๓} ล. : ปหริติ

^{๕๘๔} ม. : นิสฺสิตตฺสสาปี เตน

^{๕๘๕} ล. : ปสฺฉิมมปีติ ,ม. : ปจฺฉิมมปีติ

^{๕๘๖} ล. : ปจฺฉิมวชฺชนํ

^{๕๘๗} ม. : พยาปารนฺตรเปกฺขนฺติ

^{๕๘๘} ล. : ทุพฺพลนฺติ ทิสฺสติ.

^{๕๘๙} ม. : คาถา เสธา

^{๕๙๐} ล. : ตีรณิ

^{๕๙๑} ล. : อภฺหิตเว

วิสติจิตตสันตทาน ปวตฺตาปนโตปิ จ.
 อถวา เอกเมกสฺส กิจฺจทฺวยปฺยชฺชโต
 อิทํ อวชฺชนทฺวยํ โสเปกฺขนฺตฺพลกฺขเขตฺติ.

อกุสลวิปากนิคมเนติ อิทํ เอตฺถาติ ปทสฺส อตฺโถ. เอตฺถาติ วา อเหตุกวิปากาธิกาเร
 อีทิสี^{๕๕๒} โจทนา สียาติ อตฺโถ. สติ [^{๕๕๓}] สมฺภเว พฺยภิจาเร จาติ เอตฺถ สเหตุกตฺยา สม-
 ภโว^{๕๕๔} อเหตุกภาวาพฺยภิจารโตติ นิทฺธิฏฺจตฺตา^{๕๕๕} สเหตุกนฺติ สมฺภเว จ อเหตุกนฺติ พฺยภิจาเร จ
 สติปีติ^{๕๕๖} วทฺนติ. เอวํ สติ พฺยภิจาราทฺวาโตติ เอตฺถ พฺยภิจารสฺส อเหตุกสฺส อภาวโตติ อตฺโถ ส
 ยา. น จ [^{๕๕๗}] อธิ อภาโว. สเหตุกสฺส สมฺภโวติ. เกจิ ปน

สมฺภเว พฺยภิจาเร จ วิเสสนํ สาตฺถกํ สียา
 สมฺภโว นาม สามณฺณํ พฺยภิจาโร ตฺว ตฺปฺผลนฺติ

คานํ ทิสฺวา อกุสลวิปากนฺติ สมฺภเว จ สเหตุกนฺติ พฺยภิจาเร จ สตีติ วทฺนติ. อิมสฺมี
 จ^{๕๕๘} วาเท^{๕๕๙} จสทฺทสฺส สมฺภุจฺยตฺเตเยว^{๖๐๐} โทโส. เอวํ หิ สติ อฺปริสมฺภโวติ^{๖๐๑} จ [^{๖๐๒}] พฺย-
 ภิจารโตติ จ จสทฺทํ ปฺยชฺชชฺย. วิทฺฐ ปน

^{๕๕๒} ล. : อีทิสี

^{๕๕๓} ม. : หิ

^{๕๕๔} ม. : สมฺภโวติ

^{๕๕๕} ล. : นิทฺธิฏฺจตฺตา

^{๕๕๖} ล. : สติ ปีติ

^{๕๕๗} ม. : ปน ตสฺส

^{๕๕๘} ม. : “จ” ติ อธิ ปาโง น ทิสฺสติ

^{๕๕๙} ม. : ปาเท

^{๖๐๐} ล. : สมฺภุจฺยตฺเตเยว

^{๖๐๑} ม. : อฺปริสมฺภโวติ

^{๖๐๒} ม. : อเหตุกภาวา

สเหตุกตาสมภวา พุทธิจาโร น โหติปี
 พุทธิจารภาโวเยว^{๖๐๓} นาเหตุกคณั มตฺนฺติ.

ทิสฺวา สมภโว จ พุทธิจาโร จ สเหตุกตาเยวติ วตฺวา สมภเว สติ พุทธิจาโร โหติ.
 พุทธิจาเร จ สติ วิเสสนํ สาคฺตคณฺติ สมฺพนฺธํ กโรนฺติ. อัยํ นโย อิชํ น วิรุชฺฌติ สมภโว นาม
 สามณฺณนฺติ คาธา ปน วิรุชฺฌติ. ทฺวิจาริตฺมิมิ^{๖๐๔} สนนฺนิฏฺฐานํ ปน สมภโวติ อุกฺสฺลวิปากนาม-
 สามณฺณ^{๖๐๕}. พุทธิจาโรติ สเหตุกนามวิเสโส. วิชฺชมานสามณฺณเสสุ หิ อวฺตุตฺตวิเสโส จ พุทธิจาโร
 นาม. กสฺมา อภิมุขํ วิธินา จริยเต^{๖๐๖} วิจิริยเต ฅายเตติ กตฺวา. จสทฺโท ปน วากฺยารมฺภตฺโต. เตน
 สมภเว สติ พุทธิจาเร สติ วิเสสนํ สาคฺตคณฺติ ทสฺเสติ. วุตฺตมฺปิ^{๖๐๗} จ

สมภโว นาม สามณฺณ^{๖๐๘} พุทธิจาโร ตฺว ตฺปฺผลํ
 พุทธิจาเร สติเยว วิเสสนํ สาคฺตคํ ภเวติ.

สเหตุกตาย สมภโวติ ปน สเหตุกนาเมเน อุกฺสฺลวิปากานํ สามณฺณนามํ สมภโว หิ
 คเหตุพฺโพติ คมฺภีรฺมิมิ^{๖๐๙}.

มฺูตาทีติ อาทิสทฺเทน สทิสาสทิสสณฺฑานํปี^{๖๑๐} สงฺกณฺหาติ. กุริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ-
 โสมนสฺสสทฺทคจิตฺตฺนฺติ เอเตน

^{๖๐๓} ล. : พุทธิจารภาโว เยว

^{๖๐๔} ม. : ทฺวิจาริตํ อิทํ

^{๖๐๕} ล. : -สามณฺณ

^{๖๐๖} ล. : วิธินาจริยเต

^{๖๐๗} ม. : วุตฺตํปี

^{๖๐๘} ล. : สามณฺณ

^{๖๐๙} ม. : คมฺภีรํ อิทํ

^{๖๑๐} ล. : -สณฺฑานํปี

ปฤชชณา หสนเตตถ จิตเตหิ ปน อฏฺฐหิ
 ฉหิ เสขา อเสขา ตฺ จิตเตหิ ปน ปญฺจหิตี^{๖๑๐}

วุตเตสฺ เตรสฺส หสนจิตเตสฺ ทฺวาทส นินฺวตเตติ. กสฺมา ปน ตานิ หลิตฺุปฺปาทนามํ น ลพฺภนฺตฺติ.
 อนิรุพฺพหตฺตา อนเนกนฺตฺติกตฺตา^{๖๑๒} วา. ตานิ จ หิ หลิตานิ ชเนนฺติ อิทํ มานสิกํ เอว. ตานิ วา
 โสมนสฺสปฏิสนฺธิกตฺตา^{๖๑๓} อฏฺฐารมฺมตฺตา อคฺมภีรสฺสทฺวาตฺตา จ หลิตํ ชเนนฺติ. อิทํ ปน
 อฏฺฐารมฺมตฺตา เอว. เอตานิ วา หสนาหสนรูปํ ชเนนฺติ. อิทํ ปน หสนรูปเมวาทิ. อนินฺพาริกา-
 รมฺมตฺตา ปหฺนฺจการมตฺตเหตุกนฺตฺติ^{๖๑๔} เอเตน สิตฺหลิตฺวิหิตฺอุปฺหิตฺอุปฺหิตฺอติหิตฺตวเสน
 ฉพฺพิเชสฺ^{๖๑๕} หลิตฺเตสฺ สิตํ ทสฺเสติ.^{๖๑๖} วุตฺตํ หิ สฺสุโพชฺชาลงฺการ

สิตฺมิห วิกาสิ นยฺนํ กิณฺจิลกฺขิย^{๖๑๗} ทิชนฺตฺ ตํ หลิตํ
 มชฺฐสฺสฺส^{๖๑๘} วิหิตํ สํสฺสิโรกมฺปมฺปหลิตํ.
 อุปฺหิตํ ส ชลกฺขิ วิกฺขิตฺตงฺกํ ภาวตฺยติหลิตํ
 เทว เทว กถิตา เจสํ เชฏฺฐเจ มชฺฐมฺเม ฐเมปี จ กมฺโสติ.^{๖๑๙}

^{๖๑๐} อภ.วตฺตาร.(บาลี) ๕๗/๑๕.

^{๖๑๒} ล.: อนเนกนฺตฺติ กตฺตา

^{๖๑๓} ล.: -ปติสนฺธิกตฺตา

^{๖๑๔} ม.: อนินฺพาริกา ๗เปฯ มตฺตเหตุกนฺตฺติ

^{๖๑๕} ล.: ฉพฺพิเชสฺ

^{๖๑๖} ล.: ทิสฺเสติ

^{๖๑๗} ล.: กิณฺจิลกฺขิย

^{๖๑๘} ล.: มชฺฐสฺสฺส

^{๖๑๙} สฺสุโพชฺชาลงฺการ(บาลี) ๓๕๕-๓๖๐.

สุดเตสุ จ ภควา สิตํ ปาตวากาสีติ มหาจีณาสโว สิตมกาสีติ^{๖๒๐} วุตตํ. ยทิ เอวํ อิทํ จิตตํ
 สิตุปปาทนต์ิ วุตตพพนต์ิ. สจจํ. อธิ ปน สามณฺณววจโก หลิตสทฺโท วุตโต. []^{๖๒๑} กิณฺจิ ลกฺขิย
 ทิชาวจโก. เอวมปี^{๖๒๒} โสเยว^{๖๒๓} โทโสติ เจ. น สามณฺณเยปี กุริยาจิตฺตานันติ สทฺทนต์เรน
 วิเสตฺตถสฺส วิณฺณายมานตฺตา. อถวา สามณฺณสทฺโท ทฺวิโร สามณฺณตฺถววจโก วิเสตฺตถววจโก
 จาติ. ตตฺถ โย สามณฺณสทฺโท สามณฺณตฺถเถ ปวตฺตติ. โสปี วิเสตฺสทฺทยฺยุตฺเต วิเสตฺตถํ วาเจติ ยถา
 เวทนาทิสทฺโท. โย ปน สามณฺณตฺถเถ จ วิเสตฺตถเถ จ ปวตฺตติ. โส วิเสตฺสทฺทเทน วินาปี ยถากาเม
 วิเสตฺตถํ วาเจติ ยถาพีชาทิ ปฏฺิเสธาทิสทฺทา. พีชสทฺโท หิ พีชพีเชปี มูลาทิพีเชสุปี วุตฺตติ. ตถา
 ปฏฺิเสธสทฺโท ปฏฺิเสธตฺถเยปี วุทธาทิอฺตฺถเยสุปีติ. เอวํ สมฺปทมิทํ.^{๖๒๔}

ตตฺถ อโนพาริการมฺมณฺณสุติ อภิธมฺมาวตฺตเร อนฺุพารesuติ วุตฺตตฺตา อปณฺีตารมฺมณฺณสุติ
 อตฺถํ วทนต์ิ. เอวํ สติ อรหโตปี วิปฺลลาโส สียา. ตสฺสํ ฎีกาย^{๖๒๕} ปน อธิจฺจารมฺมณฺณเสววาติ^{๖๒๖}
 วุตฺตตฺตา อธิราปี อธิจฺเจเสววาติ^{๖๒๗} คเหตุพฺพํ. เอวํ สติ อธิจฺจกงฺกถิกมฺตรูปาทีสุ อิทํ จิตตํ น สียาติ
 เจ. น อธิจฺจนฺติ อวตฺวา อโนพาริกนฺติ วุตฺตตฺตา. []^{๖๒๘} อารมฺมณฺณํ อนฺิฎฺจปี สุขุมํ ปกติสตฺตานํ
 อนาปาถคตํ ตสฺสาปี เตน^{๖๒๙} สงฺคหิตตฺตา. อโยนิโสมนสิกาเรน นตฺถิ อรหโต วิปฺลลาโสติ.
 คมฺภีรมิทํ วิมฺสิตฺวา คเหตุพฺพํ.

อเหตุกจิตฺตวณฺณนา นิฎฺจิตา.

^{๖๒๐} ล. : มหาจีณาสโวสิตมกาสี ,ม. : สิตํ อกาสีติ

^{๖๒๑} ม. : น

^{๖๒๒} ม. : เอวํ อปี

^{๖๒๓} ล. : เอวมปีโสเยว

^{๖๒๔} ม. : สมฺปทํ อิทํ

^{๖๒๕} ล. : ตสฺสํฎีกาย

^{๖๒๖} ม. : อธิจฺจารมฺมณฺณสุ เอวาติ

^{๖๒๗} ม. : อธิจฺเจสุ เอวาติ

^{๖๒๘} ม. : ยํ หิ

^{๖๒๙} ล. : ตสฺสาปีเตน

โสภณจิตตวณฺณา^{๖๓๐}

อริสยิตสฺสาติ ปุคฺคสฺส อกุสลธมฺโม อริสยติ เอตฺถาติ กตฺวา.

กามาวจรโสภณจิตตวณฺณา^{๖๓๑}

ปรมณฺจ อุทฺธิฏฺฐตฺตา^{๖๓๒} กามาวจรจิตฺตํ ปรมนฺติ ปาจรเสโส. พลวสทฺทฺชายาติ อติ-
สยสทฺทฺชาย.

พลวํ สุกฺกุจฺจ จาตีวา- ติสเย กิมุตฺตฺวาตีติ^{๖๓๓} วุตฺตํ.

ทสฺสนสมฺปตฺติยาติ อตฺถิ ทินฺนุนฺติ สมฺมาทิฏฺฐิสมฺปตฺติยา. ปจฺจยปฏิคฺคาหกาหิ-
สมฺปตฺติยาติ^{๖๓๔} เอตฺถ ปจฺจโย จ ปฏิคฺคาหโก^{๖๓๕} จาติ กตฺวา. อาทิสทฺเทน ทูลลภฺนฺนปานาหิ-
เทศกาลกฺลฺยาณมิตฺตาหิสมฺปตฺติโย สงฺคณฺหาติ.^{๖๓๖}

เอวมาทึหิตี^{๖๓๗} อาทิสทฺเทน อิฏฺฐารมฺมณฺณํ อคมฺภีรภาวตา โสมนสฺสปฏิสนฺธิกตา^{๖๓๘}
อานิสํสทสฺสวาวิตา ปิติสมฺโพชฺฆมฺจกฺสฺส การณฺภูตา พุทฺธมฺมสํมสิลจกฺทเวตฺตาอฺปสมานุสฺสตีโย^{๖๓๙}
จ ลฺลวปุคฺคลปรีวชฺชนา สินิทฺทปุคฺคลเสวนา ปสทาณียสฺสุตฺตปจฺจเวกฺขณา^{๖๔๐} ตทริมฺมุตฺตตาติ เอกาทส

^{๖๓๐} ม. : โสภณจิตตวณฺณา

^{๖๓๑} ม. : “กามาวจรโสภณจิตตวณฺณา” ติ อยํ ปาโจ น ทิสฺสตี

^{๖๓๒} ล. : ปรมณฺจ อุทฺธิฏฺฐตฺตา

^{๖๓๓} อภิธาน.(บาลี) ๑๑๓๘ ,ม. : ติมุตฺตฺวาตีติ หิ

^{๖๓๔} ล. : -ปฏิคฺคาหกาหิสมฺปตฺติยาติ

^{๖๓๕} ล. : ปฏิคฺคาหโก

^{๖๓๖} ล. : สงฺคหิตพฺพา

^{๖๓๗} ม. : เอวํ อาทึหิตี

^{๖๓๘} ล. : -ปติสนฺธิกตา

^{๖๓๙} ล. : -สงฺฆ-

^{๖๔๐} ล. : ปสทาณีย-

ธมมา จ สงฺกหิตาติ. ปญญา ย สํวตฺตณํ ปญญาสํวตฺตณิกํ. ตเมว^{๖๔๑} กมฺมํ. อายตี ปญญา ภวิสฺสามีติ ปตฺถเถควา กตปุญฺญกมฺมาทินเมตฺ^{๖๔๒} นามํ. พุยาปาหติ หีสตีติ พุยาปาโท. โสเยว พุยาปชฺโช นตฺถิ พุยาปชฺโช ยสฺมินฺติ อพฺยาปชฺโช. โสเยว โลโก. ตสฺมี ปุพฺเพ อุปฺปตฺติ อพฺยาปชฺชโล กุปฺปตฺติ. อินฺทริยปริปากโตติ ปญฺญาทสฺกปฺตฺโต. กิเลสทฺวาริภาวโต จาติ จสทฺเทน ปริปุจฺจกตา^{๖๔๓} วตฺถุวิสทฺทริยา อินฺทริยสมคฺคปฺฏิปาทนา ทุปฺปญฺญปฺกฺคลปฺริวชฺชนา ปญฺญวณฺตปฺกฺคลเสวนา คมฺภีรณานจริยปฺจฺจเวกฺขณา ตทฺธิมคฺคตฺตาติ ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฃณฺกสฺส สุตฺตสวานนํ สงฺกหิตานํ.

กฺุฉิตฺเต ปาปธฺมเมตฺถิอาทิสฺส ปาปธฺมเมตฺถิ เอเตน อนิฏฺเฐ นีวตฺเตติ. กมฺเปนตีติอาทินา ยถากมฺ สล สํวเรณ. กมฺม จลเน.^{๖๔๔} ชฺส เถเนติ อคฺคเถ นีวตฺเตตีติ วทฺนฺติ. เอวํ สติ วาสทฺโท น ปฺยุตฺโต สียา. เกจิ ปน กามาวจฺราธิการตฺตา หีนมชฺฌิมปณฺีตฺวเสน ตโย อตฺถาสลสทฺทสฺเสวาติ วทฺนฺติ. ทานสึลภานาวเสนาติ อปฺเร. อุปฺริ ปน กุสลสทฺทสฺส อนิฏฺฐาริตตฺตา^{๖๔๕} ตทฺงคาทิจ-วเสนาปี นตฺถิ โทโส.

ปวตฺตฺตนโตติ เอเตน สยนํ นาม น อนุสยานํ เอว. อลโข สทฺเพสํ ปาปานนฺติ ทสฺเสตี.^{๖๔๖} ปาปธฺมเมตฺถิ เอเตน กุสตีณาทีนํ นีวตฺเตติ. ฉินฺทนฺตีติ เอเตน ลฺลจ โลจเนติอาทิตฺ^{๖๔๗} นีวตฺเตติ. สธา ธาตุ^{๖๔๘} อธิ ทวยตฺถเ, น เอเกกตฺถเติ อาห สานโตติอาทิจ. ยถารหฺนฺติ ฃานาเปกฺขาย ฃานสมฺปยุตฺตานํ สหชาตอุปฺนิสฺสยวเสน. อิตฺธานํ อุปฺนิสฺสยวเสน. สทฺธาทฺยเปกฺขาย ปน อตฺตโน สมฺปยุตฺตานํ สทฺธาทีนํ อุปฺนิสฺสยวเสน ปวตฺเตตฺตพฺพานํ. จิตฺตสีเสน หิ สทฺเพปี ธมฺมา คเหตุพฺพา.

^{๖๔๑} ม. : ตํเอว

^{๖๔๒} ม. : กตปุญฺญกมฺมาทินํ เอตํ

^{๖๔๓} ล. : ปริปุจฺจกตา

^{๖๔๔} ม. : กมฺปจลเน

^{๖๔๕} ล. : อนิฏฺฐาริตตฺตา

^{๖๔๖} ล. : ทิสฺสติ

^{๖๔๗} ล. : โลจเนติ อาทิจ

^{๖๔๘} ล. : สธา ธาตุ

กมฺมทวารวเสนาติ กายวจีกมฺมทวารวเสน. กมฺมวเสเนว हि हेग्गुजा कनित्तत्ता^{๖๔๕} อิธ
 วิเสสนทฺวเยนปี กมฺมตฺตยํ कहेत्तप्फ. การณานูรูเปน^{๖๔๐} ปน อิธ วิสิํ วุตฺตํ. มลฺลชฺฐาเร^{๖๔๐} ปน
 กมฺมวเสนาติ तीणि กมฺมานิ วุตฺตานิ. ปรีเมเนว^{๖๔๒} ปน ทฺวยสฺส कहित्तत्ता อิมินา लपुग्गमानपी
 เอกमेव कहेत्तप्फนฺติ.

ตทारम्मณปฺวาตฺตยิ^{๖๔๓} ๗เปฯ []^{๖๔๔} วิปฺปยุตฺตานิ จาติ สนนฺธิทายกมฺมโต ตทारम्मณ-
 ปวตฺตยิํ กุสฺลชฺวานานูรูปี. อลฺลชฺกมฺมโต ตทारम्मณปฺวาตฺตยิ^{๖๔๕} อลฺลชฺกมฺมานูรูปนฺติ อิธิปฺปาโย.
 ปริจิตกุสฺลชฺวานสฺส हि อนนฺตรํ กมฺมโต อุปฺปนฺนปี ตทारम्मณิ ชฺวเนเนว นียमितฺ. อิตฺรธา^{๖๔๖}
 ติहेตฺตกปฺปฏิสฺสณฺธิกสฺส ติहेตฺตตทारम्मณเมว^{๖๔๗} สียา. ตทา ทฺุहेตฺตกปฺปฏิสฺสณฺธิกาทีนฺนฺติ. ยทา ปน
 ปริจิตกุสฺลสฺส อนนฺตเร อกุสฺสํ ชฺวติ. ตทา อกุสฺลชฺวานสฺส อนนฺตรํ ตทारम्मณิ ฅาณสมฺปยุตฺตํ
 วา ฅาณวิปฺปยุตฺตํ วา. อลฺลชฺกมฺมโต อุปฺปนฺนํ กมฺเมเนว นียमितฺ. อลฺลชฺก^{๖๔๘} ปน วุตฺตโทโส
 สียา. ตสฺมา ชฺวานานูรูปี พหุลฺ^{๖๔๕} กมฺมานูรูปี อปฺปนฺนํ ทฺุจฺจพฺฟ. ปริจิตากุสฺลสฺส ปน อนนฺตรํ
 ตสฺส อนนฺตเร ชฺวิตกุสฺลสฺส อนนฺตรญจ ตทारम्मณิ อहेตฺตกเมวาทิ ตํ อิธ น कहेत्तप्फ.

โย โย อุตฺตโน ปเรสํ วา ปโยโค. สห ปโยเคนาติ สปฺปิโยคํ. อิตฺถมฺกฺกุตฺตเถ จิหํ. อิหํ
 วุตฺตํ โหติ. วินา อปฺปิโยคญจ สปฺปิโยคญจ มรณาสฺนฺนสฺตตฺตสฺส อนฺรูปี สมฺภูจฺเจติหิ กมฺมนิมิตฺตาทิหิ
 อุปฺปนฺนมรณาสฺนฺนชฺวานานูรูปี ปฺปฏิสฺสณฺธาทีจิตฺตํ อุตฺตสฺปฺปายาทิวเสน อุปฺปนฺนชฺวานานูรูปี
 ตทारम्मณญจ อสฺสงฺขาริกํ โหตีติ เอวํ สติ.

^{๖๔๕} ล. : हेग्गुजाकनित्तत्ता

^{๖๔๐} ล. : -นุรูเปน

^{๖๔๑} มณิมลฺลชฺฐ.ฎีกา(บาลี) ๑/๑๕๑.

^{๖๔๒} ล. : ปรีเมเนว

^{๖๔๓} ม. : ตทारम्मณิ

^{๖๔๔} ม. : ฅาณวิปฺปยุตฺตานิ

^{๖๔๕} ม. : “ ตทारम्मณปฺวาตฺตยิ ” ติ อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๖๔๖} ล. : อิตฺรธา

^{๖๔๗} ม. : -ตทारम्मณิเอว

^{๖๔๘} ล. : อลฺลชฺก

^{๖๔๕} ล. : พหุลฺ

ชวาลมูเพหิ สัพพตถ กามสังขารเวทนา
 ฌานนตุ สนฺธิย^{๖๖๐} กมฺมุนา ปวตฺติยฺ ชวเนน จาติ

วจเนน น วิรุชฺฌติ.

ดาว ยุตฺโตติ เอตถ ดาวสทฺโท อิธ อนุชานนตุโธ. ภาวาภาวโกติ^{๖๖๑} กตฺตฺถุเตหิ กโต
 ภาวาภาวตุโธ จิตฺตสฺส เกโท.

กามาวจรโสภณจิตฺตวณฺณนา^{๖๖๒} นิฏฺฐิตา.

รูปาวจรจิตฺตวณฺณนา

จิตฺตภาวนา นาม สมถภาวนาปี วิปัสสนาปี ปุณฺณกิริยวตฺตภาวนาปี ภาวตีติ อหา
 อภินฺนุหปวตฺติวเสนาติ. อิธ หิ อตีตภวํกํ ฯเยฯ ปญฺจทวาราวชฺชนสมปฺปฏิจฺจนานีนิ สวิตฺตฺกานํ
 อนุตฺเร ปญฺจวิญฺญาณเมกเกเมว^{๖๖๓} อวิตฺกํ^{๖๖๔} สวิตฺตฺกปริจยพลเนน อุปฺปชฺชติ. ตสฺมา พหุลํ
 สวิตฺตฺกจิตฺตปฺปวตฺตจิตฺตภาวนาติ ทฏฺฐพฺพํ. ตถา ปริกมฺโมปจารานุโลมภวํกสงฺขาตานํ สวิตฺตฺกานํ
 อนุตฺเร ทุตฺติชฺฌานานีนิ^{๖๖๕} อุปฺปชฺชเรติ. อยมฺปน^{๖๖๖} นโย^{๖๖๗} อวิตฺกภวํกกาเล ฌานผลสมปตฺติ-
 สมปชฺชชนกาเล^{๖๖๘} จ น ลพฺภตีติ อหา อปิเจตฺถาติ. ตตฺถ เหนฏฺฐิมภาวนาพลเนนาติ^{๖๖๙} ปรมชฺฌานาทิ-
 พลเนน.^{๖๗๐} วุตฺตํ หิ

^{๖๖๐} ล. : ฌานนตุสนฺธิยฺ

^{๖๖๑} ล. : ภาวภาโวติ

^{๖๖๒} ล. : กามาวจรจิตฺตวณฺณนา ,ม. : กามาวจรโสภณจิตฺตวณฺณนา

^{๖๖๓} ม. : ปญฺจวิญฺญาณเมกเก เอว

^{๖๖๔} ล. : อวิตฺกํ

^{๖๖๕} ล. : ทุตฺติชฺฌานานีนิ

^{๖๖๖} ม. : อยํ ปน

^{๖๖๗} ล. : อยมฺปนนโย

^{๖๖๘} ล. : -สมปชฺชิตกาเล

^{๖๖๙} ม. : เหนฏฺฐิม ฯเยฯ พลเนนาติ

^{๖๗๐} ล. : ปรมชฺฌานาทิพลเนน

ปจเม ตาว วสิปตเต ทุติยํ ปตฺตุมิจฺจติ
 อุกโต อคฺโค วโส เณฺยโย ปจมาทฺติยาปิจาติ.

กนฺตารเ ปริพฺพยํ โภชนํ จิยิตฺถาติ กนฺตารจีโฆ ปุคฺคโล. ปจมสทฺทสฺส ปธานสฺสาปี วา
 จกตฺตา อหา อาทิกฺกตฺตาติ. กถํ ปน อิทฺ อาทิสทฺโท ปจมคฺโค สียา. นนฺ โส มริยาทาภิ-
 สามณฺณคฺโคติ ปจมสทฺทสฺส อาทฺยตฺถกฺกตฺตา เอว. ปจมสทฺโท หิ อาทิสทฺทํ วินา ปธานาภิ-
 สามณฺณคฺโค โหติ. ตถา อาทิสทฺโทปี. อณฺณมณฺณยฺยคฺโค ปน ปจมสทฺโท อาทฺยคฺโค. อิตโร
 ปจมคฺโค วาติ. []^{๖๗๐}

อุปฺปตฺติ ปฏฺิปตฺติ ภูมि ปทานมฺกุกํ
 เทสนา คณฺนา^{๖๗๑} เจว กโม สคฺติวิโร ภเวติ^{๖๗๓}

สมฺโมหวิโนทนิยํ วุตฺตตฺตา อหา เทสนากฺกโมโต เจว อุปฺปตฺติกฺกโมโต^{๖๗๔} จาติ. ฆานสทฺทสฺส
 เอกกคฺคํ เตสฺ จ อุปนิชฺฆานลฺกฺขณํ. ฆาปนญจ สพฺพกิลฺลสํ นีวตฺเตตฺตํ อหา อาลมฺพฺนุ-
 นิชฺฆานโต^{๖๗๕} ปจฺจนีกฆาปนโต^{๖๗๖} จาติ.

กสฺมา ปน เอกกคฺคาเยว อาธานสงฺฆาตํ อุปนิชฺฆานกิจจํ สมํ สมฺมา จ โหติ. นนฺ
 วิตฺกาทินิ กิจฺเจนาปี ตถา ภวิตฺพฺพนฺติ อหา เอเตหิ ๗เป๗^{๖๗๗} อนุคฺคหิตาติ สมํ สมฺมา เอเตน
 ปญฺจวิญฺญาเน เอกกคฺคา วิย น อาธานมคฺคตฺนฺติ ทสฺเสติ.^{๖๗๘} เอวมฺปิ^{๖๗๙} โสเยว โทโส อณฺณมณฺณ-

^{๖๗๐} ม. : อิท

^{๖๗๑} ล. : เทสนาคณฺนา

^{๖๗๓} ม. : อุปฺปตฺติกฺกโม ปทานกฺกโม
 ปฏฺิปตฺติกฺกโม ภูมิกฺกโม
 เทสนากฺกโมติ พหุวิโร กโมติ.

^{๖๗๔} ม. : เทสนา ๗เป๗ โต

^{๖๗๕} ล. : อาลมฺพฺนุปนิชฺฆานโต

^{๖๗๖} ล. : ปจฺจนีกฆาปนโต ,ม. : อาลมฺพฺนุ ๗เป๗ โต

^{๖๗๗} ม. : เปยฺยาลนินิมิตฺตํ นคฺติ

^{๖๗๘} ล. : ทิสฺสติ

^{๖๗๙} ล. : เอวมฺปิ ,ม. : เอวํ อปี

สมปยุตตตตาดิตาย เตหิ อนุคคหิตาย เตปี ตาย อนุคคเหตุพพา สियุนติ อาห สสมาชานกัจเจน
 ๑เป๑ เจเปตีติ.^{๖๔๐} เอกกคตา หิ^{๖๔๑} ฆานงคกคกชโพชฆงคอินทริยพลกัจจตตา สสมปยุตต์ จิตต์
 อดตานิ อนุวตฺตทาเปนตีติ. ตตถ เอเตหีติ วิตกกาทีหิ กตฺตญฺเตหิ อภินิโรปนानุปฺปนชชนปีนอุ-
 พรุหเนหิ^{๖๔๒} กรณญฺเตหิ. อนุวตฺตทาเปนตีติ ปทํ^{๖๔๓} อีปจฺจนต์. อินทริยสมตาวเสนาติ เอตถ วิต-
 ถารคณฺเถ ตาว สทฺธาทีนํ ปญฺจนํ อินทริยานํ อุณาณิกานิ^{๖๔๔} กิจฺจานิ อกฺตวา สมกัจจกรณภาเว
 นาติ อตฺโต. ตํ สทฺธาปญฺญานํ สมာธีวิริยานญฺจ^{๖๔๕} สมกัจจกรณํ สติเยวติ วจเนหิ วิรุชฺฌติ.
 ปรมตฺตุนฺยาเส ปน สมนฺติ อวิสมนฺติ วตฺวา อินทริยสมตาวเสนาติ จกฺขาทิอินทริยสนฺตภาเวนาติ
 วุตฺตํ. ตถจ ปุพฺพปาปริวิรุชฺฌนํ วย ทิสฺสติ.^{๖๔๖} สสมปยุตต์ เอกตฺตารมฺมเณ สมนํ อาธียตีติ วุตฺตตฺตา
 ปน สมนํ สทฺทสฺส เอกปริยายํ กตฺวา มนินฺทริยสฺส สมตาว^{๖๔๗} เอการมฺมตฺตตีปี สมานตฺเถ วา
 คหีเต อตฺตโน วิริยอินทริเยน^{๖๔๘} สมานตฺตตีปี อวิปริตฺตถํ คเหตุวา ยถา สมนํ ทิฏฺฐีติ ปญฺจนนฺมปี^{๖๔๙}
 อินทริยานํ ยถาญฺตกิจฺจกรณนาติ^{๖๕๐} อินทริยสมตา. กา สา. เอกกคตา. วุตฺตํ หิ สสมาหิโต ยถาญฺตํ
 ปชานาตีติอาทิ.^{๖๕๑} ตตถ จตฺตุนํ สหชาตอุปนิสฺสยวเสน อตฺตโน อุปนิสฺสยวเสนาติ ทฏฺฐพฺพ.
 ปฏิปกฺขชฺมมานนฺติ ทฺวรูปโยคตฺตา อปาทานตฺเถ สามิ, ปฏิปกฺขชฺมมานนฺติ จิตฺตสฺส^{๖๕๒} เอกกค-
 ตาย^{๖๕๓} วา ทฺวรภาโว. ลีณฺทฺชจฺจสฺส เอกกคตฺตาย อภาโว. ลีณฺทฺชจฺจภาโว. กามจฺจนฺทาทีปฏิปกฺข-
 ภาเว ปน วินิจฺฉโย เอวํ ทฏฺฐพฺพโหติ โยชฺนา.

^{๖๔๐} ม. : สสมา ๑เป๑ เปตีติ.

^{๖๔๑} ล. : เอกกคตาหิ

^{๖๔๒} ม. : อภินิโรปนํ พรุหเนหิ

^{๖๔๓} ล. : อนุวตฺตทาเปนตีติปทํ

^{๖๔๔} ล. : อุณาณิกานิ

^{๖๔๕} ล. : สมာธีวิริยานญฺจ

^{๖๔๖} ล. : ทิสฺสติ

^{๖๔๗} ม. : สมตา

^{๖๔๘} ล. : วิริยอินทริเยน ,ม. : วิริยอินทริเยนาตีปี

^{๖๔๙} ม. : ปญฺจนนฺมปี

^{๖๕๐} ม. : -กรณนาตีปี

^{๖๕๑} อญ.ทสก.(บาลี) ๒๔/๒/๓, อญ.เอกาทสก.(บาลี) ๒๔/๒/๒๖๐.

^{๖๕๒} ม. : สามิ ,๑เป๑ จิตฺตสฺส

^{๖๕๓} ล. : เอกกคตฺตาย

รูปาวจรชฎานสุต^{๖๕๔} สมานารมมณตฺตา กถํ วิเสโส ฌายตีติ อห ปหานงฺกาทิวเสนาติ-
 อาที.^{๖๕๕} ตตฺถ ปหานงฺกาทิวเสนาติ วิภฺขมฺภนงฺกาทิวเสนาติ ปรมตฺตฺตฺนุยาเส. ตฺถารกนฺเถ น
 นีวรณํ วิตกฺกาทีปหานงฺคสมฺปโยคฺวเสนาติ วุตฺตํ. อุปริ นวเม^{๖๕๖} มคฺคาธิตมวเสนาติ อิทํ
 สตฺติโตติ^{๖๕๗} ปทสฺส สรฺูปํ. สพฺพสฺสาปี ฌานสฺส อสงฺขาริกนฺติปี สสงฺขาริกนฺติปี นามํ
 วตฺตฺนฺติ^{๖๕๘} โยชนา.

อธิกาโร นาม อธิกกรฺยา. สา จ ปุพฺเพ ฌานนินฺพพฺตฺตฺนํ วา สมถภาวนาภิโยโค วา
 ยํ กิณฺจิกมฺมํ กตฺวา ฌานปตฺตฺนํ วา.

รูปาวจรจิตตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อรูปาวจรจิตตวณฺณนา

นาสฺส อนฺโต ปริจฺเจโท ตถา. กสิณสฺส อุกฺขมาภฺนุ^{๖๕๙} เตน ลทฺโธ อากาโส กสิณฺคุ-
 ฆาภฺนิมากาโส. เตน ปริจฺเจทาเกส นีวตฺเตติ. สสฺส อตฺตโน อากาसानนฺตสทฺทสฺส เอโส อตฺโต
 สกคฺโค. อตฺตานิ ๗เปฯ ปวตฺตฺนโต จาติ อิทํ การณฺูปจารนฺติ ปรมตฺตฺตฺนุยาเส. วิตถารกนฺเถ
 ปน ผลฺูปจารนฺติ วุตฺตํ. ยุตฺตมิตํ^{๗๐๐} ทฺติยารูปฺปสฺส หิ^{๗๐๑} อุปจารภาวนา ปจฺมารูปป์^{๗๐๒} อารมฺมณํ
 กตฺวา ตสฺส อุปาทาทิอนฺตํ^{๗๐๓} อคฺคเหตุวา อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ อนนฺตโต^{๗๐๔} ปรติ. น ปจฺมา-
 รูปฺปสฺส อุปจารภาวนาติ.

^{๖๕๔} ล. : รูปาวจรชฎานสุต

^{๖๕๕} ม. : -อาที

^{๖๕๖} ล. : อุปรินวเม

^{๖๕๗} ล. : สตฺติโยติ

^{๖๕๘} ม. : วุตฺตฺนฺติ

^{๖๕๙} ล. : อุกฺขมาโต

^{๗๐๐} ม. : ยุตฺตํ อิทํ

^{๗๐๑} ล. : ทฺติยารูปฺปสฺสหิ

^{๗๐๒} ล. : ปจฺมารูปป์

^{๗๐๓} ล. : อุปาทาทิ อนฺตํ

^{๗๐๔} ล. : อนนฺตโต

อุปมตตกนฺติ เอเตน กิณฺจนสทฺทสฺส ปฺลิวฺชคฺคํ นีวตฺเตติ. อภาวนํ อวเสสิตพฺพํ
 อุปคณฺตพฺพํ อวสิทฺถํ. วุคฺคํ หิ มฺลฏฺฐิกายํ วิสุทฺธิมคฺคฏฺฐิกายณฺจ. อภิณฺจนํ วิณฺญาณสฺส กิณฺจํ ปกาเร
 อคฺคเหตุวํ สพฺเพน สพฺพํ วิภาวนํ อหาติ. วิภาวนนฺติ จ วิคฺคมนํ อปฺนยฺนนฺติ อคฺคโธ. วิตุถารคณฺถ
 ปน อุปฺปาทฏฺฐิตี หิ อวเสสนนฺติ วุคฺคํ. เตน อุปฺปาทฏฺฐิตี ภงฺกาคติภฺกนฺตํ ปจฺมารูปํ อภิณฺจนํ นาม
 ตสฺส อตีตภาวโตติ ทีเปตีติ ตสฺส อธิปฺปาโย. มนายนตฺถมฺมายคณฺปรียาปฺนฺตตฺตาติ เอตฺถ
 มนายนตฺถสทฺโท ปมาทเลโข. เนวสณฺณานาสณฺณายตฺเนน^{๗๐๕} สมฺปยุคฺคํ กุสฺลจิตฺตนฺติ วจฺเนน
 วิรุทฺทตฺตาติ วทฺนฺติ. เอวํ สติ อภฺภูจฺสาลินียาทีสุ ตเถว สฺสียา. ตสฺมา ภวิตพฺพเมตฺถ^{๗๐๖} การณํ. ตตฺถ
 วิตุถารคณฺถ ปน สสมฺปยุคฺตฺถมฺมสฺสชาติ วุคฺคตฺตา อธิ มนายนนฺปิ คหิตํ. เนวสณฺณานาสณฺณา-
 ยตฺเนน สมฺปยุคฺคํ กุสฺลจิตฺตนฺติ^{๗๐๗} จิตฺตํ สนฺธาย กมฺมชารโย.^{๗๐๘} อิตฺริ สนฺธาย ตปฺปรีโส^{๗๐๙}
 กตฺตพฺโพติ วุคฺคํ. ปรมคฺคณฺยาเส ปน สหจฺริตวเสนาติ วุคฺคํ. เตน ยถา กตฺถจि สมณฺสเสว ทินฺนนฺปิ^{๗๑๐}
 สมณฺพราหฺมณานํ สหจฺริตวเสน สมณฺพราหฺมณานนฺติ^{๗๑๑} โลเก วทฺนฺติ. เอวมิชํปิตี^{๗๑๒} ทีเปติ.
 สสมฺปยุคฺตฺถมฺมสฺสชาติ ปน สมฺปยุคฺตวโต ฌานสฺส สณฺณานเนว อตฺถิตี อคฺคโธ. ยถา โลเก สฺสรณํ
 ปรีสิ สวจฺนํ เชนฺํ อานนฺทํ สาสเน สสงฺขาริกนฺติ. น ปน สปฺตตทาโร^{๗๑๓} อากโตติอาทีสุ วิย
 สห สมฺปยุคฺเตน ฌานสฺส สณฺณานเนว อตฺถิตี คเหตุพฺโพ. เตเนว หิ อากาसानญายคณฺ อสฺสาส-
 สมฺปยุคฺตฺถมฺมาย สณฺณายาติ อากาसानญายคณฺ. สาเยว สณฺญา ดาย จ ฌานํ สหคคณฺติ
 อากาसानญายคณฺสณฺญาสหคคณฺติ^{๗๑๔} อภิธมฺมาวตารฏฺฐิกายํ วุคฺคํ. สทฺทวิทฺฐ ปน มนายนตฺถ-
 สมฺปยุคฺตฺถมฺมายคณฺ ปรียาปฺนฺตตฺตาติ วทฺนฺติ. อุปฺจาเรนปีติ วทฺนฺติ เกจิ. กมฺภีรมิทํ.^{๗๑๕}

^{๗๐๕} ม. : เนว ๑เป๑ ยตฺเนน

^{๗๐๖} ม. : ภวิตพฺพํ เอตฺถ

^{๗๐๗} ม. : เนว ๑เป๑ กุสฺลจิตฺตนฺติ

^{๗๐๘} ล. : กมฺมชารโย

^{๗๐๙} ล. : ตปฺปรีโส

^{๗๑๐} ล. : ทินฺนนฺปิ ,ม. : ทินฺนนฺปิ

^{๗๑๑} ล. : สมณฺพราหฺมณานนฺติ

^{๗๑๒} ม. : เอวํ อธิชํ

^{๗๑๓} ล. : สปฺตตทาโร

^{๗๑๔} อภิ.วตาร.ฏฺฐิกา(บาลี) ๑/๒๐๕.

^{๗๑๕} ล. : กมฺภีรมิทํ ,ม. : คัมภีรํ อิทํ

อุณฺโหนทเก^{๑๑๖} เตโฆธาตฺติ เอเตน พาทิรคฺคิปจฺจยา อุตเท เตชสี อุณฺหตฺตกาเยปี^{๑๑๗} ตสฺส
 สุขุมตฺตา พาทิรคฺคิ อุณฺหตฺ^{๑๑๘} กโรตีติ โลเก วทนฺติ. ตสฺมา เนวตฺถิ น นตฺถิติ ทิเปติ.
 สงฺขาราวเสตฺสุขุมภาวนาติ^{๑๑๙} โอปาริกสงฺขารเห อวเสสสาย สลฺลนฺยา สลฺลนฺภาวน. นิสฺสยาทิภาว
 โตติ เอกฺถ อาทิสฺสทฺโท ปมาทลิจิโต วิย ทิสฺสติ. กสฺมา อายตฺนสทฺทสฺส สหชาตาทีอตฺถาภาวโต.
 อภิธมฺมาวตารฎีกายณฺจ เนวสลฺลนฺนาสลฺลนา^{๑๒๐} []^{๑๒๑} สฺวา เอว^{๑๒๒} เสสธมฺมานํ นิสฺสยปจฺจยตฺยา
 อธิฎฺฐานญฺเณนาติ วุตฺตตฺตา. วิตฺถารคฺคณฺเถ จ วุตฺตํ. สหชาตาทีปจฺจยानมฺปน^{๑๒๓} นิสฺสยปจฺจยเณ
 สภาคตฺตา อาทิสฺสทฺโท อิธ วุตฺโต.

อถวา อุกฺกิณฺนํ คณฺถานํ อจาริเยเนว เอเกน^{๑๒๔} กตฺตฺตา ตตฺถ นิสฺสยทสฺสเนน อิธ อาทิ-
 สทฺโท ปจฺจยตฺถิโตติ ทิเปติ. อนेกตฺถา หิสฺสทา.

จตฺสฺโสปี^{๑๒๕} ภวนฺตีมาติ^{๑๒๖} อีมา จตฺสฺโส อรูปสฺมาปตฺติโย ภวนฺติ.
 อรูปาวจรจิตฺตวณฺณนา นิฎฺฐิตา.^{๑๒๗}

^{๑๑๖} ล.,ม. : อุณฺโหนทเก

^{๑๑๗} ม. : อุณฺหตฺตกาเยปี

^{๑๑๘} ล. : สุขุมตฺตาพาทิรคฺคิอุณฺหตฺ

^{๑๑๙} ม. : สงฺขารายเปฯ ภาวนาติ

^{๑๒๐} ล. : เนว สลฺลนฺนาสลฺลนา

^{๑๒๑} ม. : จ

^{๑๒๒} ล.,ม. : “เอว” ตี อัย ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๑๒๓} ม. : -ปจฺจยานํ ปน

^{๑๒๔} ล. : เอกาน

^{๑๒๕} ม. : “ปี” ตี อัย ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๑๒๖} ล. : ภวนฺตีมาติ

^{๑๒๗} ล. : “นิฎฺฐิตา” ตี อัย ปาโจ น ทิสฺสติ

โลกุตรจิตตวณณา

อาปตฺติตฺติ ปจฺจเวกฺขณาทีอภินิปฺพาหิตกัจจตุตา^{๓๒๘} อณฺณารมฺมณฺตฺตา จ โสโต น โหตีติ
 ทสฺเสตี. ปชฺชนนฺตฺติ อิทํ กุริยามตฺตํ. น ปน มคฺคโต อณฺณํ. เตเนว हि อภิชฺมมาวตารฎีกาย
 โสตาปตฺติตฺเตว^{๓๒๙} มคฺคโต^{๓๓๐} วุตฺตํ. ตสฺมา โสตาปตฺติตฺยา ลทฺชนฺตฺติ ปเท^{๓๓๑} น มคฺเคน ลทฺชนฺตฺติ
 วุตฺตํ วิกฺกิตฺตํ. ^{๓๓๒} อถวา มคฺคโตสฺส ปชฺชนสงฺฆาตฺยา สสมฺปยุตฺตภาวนาย^{๓๓๓}
 ลทฺชํ มคฺคจิตฺตํ. ตถาตีปํ วตฺตํ ยุตฺตํ. อาทิกมฺมณีตฺติ ปจฺมปาปฺพนกัจเจ. ^{๓๓๔} ปวตฺตฺนโตตี โชตฺกเวสฺน
 ปวตฺตฺนโต. ปทฺชาคฺคํ हि ปจฺมปาปฺพนกัจจํ วาเจตี. ตทตฺถสฺส ปน อปากฏฺตฺตา อา อฺปสฺสคฺโค^{๓๓๕}
 ปยุตฺโต. ^{๓๓๖} วุตฺตํ हि

โชตฺกตฺตํ นิปาตํ ปากฺเณน ปรีตีปิตํ
 วาจกตฺตํ นิปาตํ มคฺเคน ปรีตีปิตํ. ^{๓๓๗}

เตสฺส ฎีกาจริโย ปุพฺพทสฺสนํ อณฺโรจเตตี. วิกฺกิตฺตคฺคณฺเถ ปน อาทิกฺกเต กมฺมตฺถเตตี วุตฺตํ.
 ตํ น ยุตฺตํ. กมฺมตฺถคฺคณฺณาภาวโตตี วิกฺกิตฺตคฺคณฺเฑ. กาลสฺสตฺตมฺมํ วิกฺกิตฺตํ ปน วิกฺกิตฺตํ. ปญฺจกโก สทฺทณฺนิตฺต-
 เวสฺน อธิชฺชิตฺเต. รุพฺพิเวสฺน ปน อิตฺเตปํ ลทฺชนฺตฺติ. ตสฺส มคฺคจิตฺตนฺตฺติ ปุริมปาโง. ตสฺส
 มคฺคโต^{๓๓๘} ปน สุนฺทโร สกทาคามิมคฺเคน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตนฺตฺติ^{๓๓๙} วกฺขมานตฺตา.

^{๓๒๘} ล. : ปจฺจเวกฺขณาที อภินิปฺพาหิตกัจจตุตา

^{๓๒๙} ล. : โสตาปตฺติตฺเตว

^{๓๓๐} อภ. วิกฺกิตฺต. ฎีกา(บาลี) ๑/๒๒๐.

^{๓๓๑} ล. : ลทฺชนฺตฺติปเท ,ม. : ปเทน

^{๓๓๒} ล. : ทสฺเสตี

^{๓๓๓} ม. : สสมฺปยุตฺตภาวนาย

^{๓๓๔} ล. : ปจฺม-

^{๓๓๕} ล. : อฺปสฺสคฺโค

^{๓๓๖} ล. : ปญฺจกโก

^{๓๓๗} ล. : ปรีตีปิตํ ,ม. : ปรีตีปิตํ

^{๓๓๘} ล. : มคฺคโต

^{๓๓๙} วิกฺกิตฺต. (บาลี) ๕๐.

ปฏฺฐน^{๓๔๐} ติกุขานํ ภาโว ปาฏฺฐโว. กาโย^{๓๔๑} อตุตา อตุถิตฺติ ปวตุตา ทิกฺกุจฺจि สกฺกายทิกฺกุจฺจิ.
 ภินฺนสามตฺถิตฺตยาเย สํโยชนปหานกัจจวิเสเสนาติ สมฺพนฺนุโร. วิเสสตุโถ หิ วสสทฺทุโท. ยถา^{๓๔๒} ตฺวํ
 อตุถวสํ ฌตุวาติ.^{๓๔๓} ปหานกัจจนานตฺถเณนาติ อธิปฺปาโย. มกุเคน สมฺปยุตฺตตุตา อุปจาวเสน
 จตฺตมกฺกสงฺขานตฺตติ วุตฺตํ. อตุตฺตโนติ ตฺรปฺจยปโยคตุตา อปาทานเณ นฺนุจฺจิ. เตน อตุตฺตโน อธิกตฺตโร
 นตฺถติ. สทฺธิโส ปน อตุถิตฺติ น กเหตุพฺพุ. อตุตา ปน อญฺเณหิ อธิกตฺตโรติ ทกฺกุจฺจิ. อิตฺตโร
 วา อญฺโถ อตุตฺตโร อตุตฺตริตฺตโร.

โลกุตฺตรจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จิตฺตคณฺนสงฺกหาทิวณฺณนา

กาเม รุเปติ จ ๔เปฯ อารุปฺปานิติ อญฺญมณฺญาเปกฺขนโย.

[]^{๓๔๔}

[]^{๓๔๕}

กถํ ปน มกฺกจิตฺตํ ปจฺมชฺฌานํ^{๓๔๖} สียา. นนฺุ ทฺตฺติยาทีนํ^{๓๔๗} อุปาทยปจฺมมฺนฺติ วุจฺจติ.
 มกฺกจิตฺตตฺตยฺจ เอกจิตฺตกฺขณิกตฺตนา น ตถา โหตีติ อหา ปจฺมชฺฌานสทฺธิสตุตาติ. ตสฺส รุปาวจร-
 ปจฺมชฺฌานสทฺธิสตุตา^{๓๔๘} มกฺกจิตฺตตฺตสชาติ อตุโถ. ฌานเนน สมฺปยุตฺตตุตา อิทํ นามนฺติ อหา
 ปจฺมชฺฌานญฺจาติ.^{๓๔๙} อรูปชฺฌานํ^{๓๕๐} ปน ปาทกาทิ^{๓๕๑} กตุวา อุปฺปาทีโตปิ มกฺโค เตน อญฺควเสน.

^{๓๔๐} ล. : ปฏฺฐนํ

^{๓๔๑} ล. : กาเย

^{๓๔๒} ม. : ยถากํ

^{๓๔๓} ม. : หุตฺวา

^{๓๔๔} ม. : จิตฺตคณฺนสงฺกหาทิวณฺณนา นิฏฺฐิตา

^{๓๔๕} ม. : วิตุถารคณฺนวณฺณนา

^{๓๔๖} ล. : ปจฺมชฺฌานํ

^{๓๔๗} ม. : อุปาทยาทินํ

^{๓๔๘} ม. : รุปาวจรปจฺมชฺฌานสทฺธิสตุตา

^{๓๔๙} ม. : ปจฺมชฺฌานญฺจาติ.

^{๓๕๐} ล. ,ม. : อรูปชฺฌานํ

^{๓๕๑} ม. : ปาทกํ

สทิส นาม เหตุภูตอารมณวเสน ตสฺมา ปญจมนนฺติ^{๗๕๒} นามว^{๗๕๓} ลพฺภติ. น
 อากาसानญายตนาทินามนฺติ. ลภนฺตาคิ มูลปาโจ. ลพฺภนฺติติ ปน กตฺถจิ ลิขนฺติ. วิภชฺชนฺติติ
 วิภชฺชนา วิภาคํ กโรนฺติติ กตฺวา ลิขิตํ ลียา.^{๗๕๔} วิภาคํ^{๗๕๕} กจฺจนฺติติ คหิตเต มูลปาโจ^{๗๕๖}
 ยุตฺโต. นนฺ อนุรฺทฺทฺชาจริเยน ฉานงฺคโยโค วุตฺโต. น ฉานสทิส. ตสฺมา สทิสตฺตาคิ อิทํ
 เตน วิรุชฺฌเยยฺยาคิ มนสิณฺธาเย เตนาหาคิ^{๗๕๗} วุตฺตํ. ตตฺถ เตนาคิ วิเสสญฺเตน ทิสาริปฺปาเยน.
 วิตถารคฺนเถ ปน ตสฺมาคิ วุตฺตํ. ตํ วิจาเรตพฺพํ. วุฏฺฐานํ^{๗๕๘} มคฺคํ คเมตฺติติ^{๗๕๙} วุฏฺฐานคามินี.
 ปริกมฺมุปจฺจารานุโลมวิปสฺสนา.

ปภิณฺณกสงฺขารเต ปาทกโต อญฺยสงฺขารเต วิตถารคฺนเถ วุตฺตํ. สพฺพชฺชมานโตติ
 ปน ยุตฺตํ. สุกฺขา ลูฆา วิปสฺสนา ยสฺส โส สุกฺขวิปสฺสโกติ วิตถารคฺนเถ ปรมตฺถนฺยาเส จ
 วุตฺตํ. สุกฺขาย กิเลสวิโสสนตฺถาย วิปสฺสตีตีปิ วตฺตํ ยุตฺตํ. วินิจฺจนฺตาริติ อุตฺตโม ติโร^{๗๖๐}
 วา วินิจฺจโย. วุตฺตํ หิ สारो พเล ติโร เส^{๗๖๑} จ อุตฺตเม โส ติลิงฺคิโกติ. ปาทกสมฺมุสฺสิตชฺชมาน-
 ปุคฺคลชฺชมาสยา^{๗๖๒} ยถากมฺมํ ติปิฏฺฐกฺนาคโมรวาปีวาสี^{๗๖๓} มหาทตฺตติปิฏฺฐกฺจฺพภยเถรวาทา. วิปสฺสนา
 ปน อญฺจกถาวาโทติ อาท เถรวาททสฺสนาคิ. เอตฺถาคิ ฉานงฺคณิเยม. สพฺพตฺถาปีติ โพชฺฌงฺก-
 นิเยมสุ. ภาชนฺติ ภิสนสิลา วาคิ ภีรูกา. อธิปฺเปตาคิ ทิสฺสตีติ จ ปุพฺพปาโจ.^{๗๖๔} เตนว หิ
 วิตถารคฺนเถ อธิปฺเปตา หุตฺวา อติ ทิสฺสตีติ^{๗๖๕} ปทจฺเจโท กโต.

^{๗๕๒} ล. ,ม.: ปญจมนนฺติ

^{๗๕๓} ม.: “ว” ติ อัย ปาโจ น ทิสฺสตี

^{๗๕๔} ล.: ลิขิตพฺพํ

^{๗๕๕} ล.: วิภาคํ

^{๗๕๖} ล.: มูลปาโจ

^{๗๕๗} ล.: เตนาหาคิ

^{๗๕๘} ล.: วุฏฺฐานํ

^{๗๕๙} ล.: คเมตฺติ

^{๗๖๐} ล.: ติโร

^{๗๖๑} ล.: ติโรเส ,ม.: ติโรเส

^{๗๖๒} ล.: -สมฺมุสฺสิตชฺชมาน-

^{๗๖๓} ม.: ติปิฏฺฐกฺจฺพภยเถรวาทา

^{๗๖๔} ล.: ปุพฺพปาโจ

^{๗๖๕} ม.: อติทิสฺสตีติ

ยถาวุตตตตตติ เอตถ จาเน^{๗๖๖} ตถา วุตตตตตตติปี ปาโจ กตถจि ทิสฺสติ. เอวํ สติ
 จสทโทปี ยุชฺชติ. อนนฺเต ตฺวํ ปญฺจมนฺนํ^{๗๖๗} เอตถ อนนฺเตติ ปจฺจตฺเต ภูมि^{๗๖๘} ยถา วนปฺคฺคฺมฺเพ
 อิทมฺปิ โหติ สีสฺสมินฺนํ คุณฺณวิตฺถาเร วุตฺตํ. อพฺยยตฺตา ปน ตสฺส ปจฺจมาวิภตฺติ ปวตฺตติ. ยถา
 ทูเร สนฺติเกติ. สงฺเขปนฺนํ นยญฺจ อนนฺเต ตฺวํ ปญฺจมนฺนํ ปนํติ วุตฺตํ. โปราณญฺเญกา ยมฺปน^{๗๖๙}
 อภิธมฺมณยปกาสนิยญฺจ อนนฺเต ตฺวํ ปญฺจมนฺนํ^{๗๗๐} เตวีสติจิตฺตํ^{๗๗๑} ภเวยฺยติ^{๗๗๒} โยชฺนา กตา.

อิติ อหฺมคฺคฺสารถิปนฺธิยา นาม จุฬญฺเญกา

ปจฺมปริจฺเจทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.^{๗๗๓}

^{๗๖๖} ล. : จาโน

^{๗๖๗} ล. : ปญฺจมนฺนํ

^{๗๖๘} ล. : ภูมि ,ม. : ปจฺจตฺเต ภูมฺมาวจนํ

^{๗๖๙} ม. : โปราณญฺเญกา ยมฺปน

^{๗๗๐} ล. : ปญฺจมนฺนํ

^{๗๗๑} ล. : เตวีสติ-

^{๗๗๒} สงฺคหญฺเญกา.(บาลี) ๘๓.

^{๗๗๓} ม. : ปจฺมวณฺณนา

๓.๓ เจตสิกปริจฺเจโท^{๓๗๔}

สมุปโยคลกฺขณวณฺณนา

ยถารหฺนฺติ มุลาทีนึปี สฺงคฺคฺหาติ. ปจฺมํ รูปนินฺพฺพานโต ตาว อุกฺกเทสโสเตน^{๓๗๕} นินฺมโต.
 เอกวตฺตูกาเยวติ^{๓๗๖} ปญฺจโวการํ สนฺชาย วุคฺตํ. อติปฺปญฺเจนาติ^{๓๗๗} ปฏฺิโณมนยํ สนฺชาย วุคฺตํ. เอก-
 วตฺตูกมตฺเตหิ^{๓๗๘} มรณาสนฺนภวฺงคาวชฺชนชวณตทาลมพฺนจฺูตีนิ^{๓๗๙} นานารมฺมณานมฺปิ^{๓๘๐}
 เอกวตฺตูกตฺตา^{๓๘๑} เจตสิกปสฺงโก สียาติ เอกนโรธคฺคฺกหณนินฺมคฺคํ กตฺนฺติ สมฺปยุตฺตธมฺเม อตฺตนา
 สห อภิสนฺนทหฺตีติ สมฺพนฺโร.

สมุปโยคลกฺขณวณฺณนา นิฏฺิจิตา.^{๓๘๒}

อณฺุสฺมาณเจตสิกวณฺณนา

กถํ ปน เจตนาเยว อิธ อภิสงฺขรณํ วิญฺญาตฺติ. นนฺุ สงฺขารกฺขนฺธา นาม ปญฺญาสธมฺมาติ
 อหา อยเมวาคิอาหิ.^{๓๘๓} ตตฺถ เอวสทฺเทน เอกฺกนปญฺญาสสงฺขารา นินฺวตฺเตติ.

^{๓๗๔} ม. : เจตสิกปริจฺเจทวณฺณนา

^{๓๗๕} ม. : อุกฺกเทสโต เตน

^{๓๗๖} ม. : เอกกตฺตูกาเยวติ

^{๓๗๗} ล.,ม. : อติปฺปญฺเจนาติ

^{๓๗๘} ม. : เอกวตฺตูกมตฺเต หิ วุคฺเต

^{๓๗๙} ล. : -คทาลมพณ จูตีนิ,ม. : -รรมณจูตีนิ

^{๓๘๐} ม. : นานารมฺมณานมฺปิ

^{๓๘๑} ม. : เอกกตฺตูกตฺตา

^{๓๘๒} ล. : “นิฏฺิจิตา”ติ อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๓๘๓} ม. : -อาหิ

อุทก^{๓๘๔} วิทยาติ สรุทกั วิทยาติ วทนฺติ. ยถา ปน สรุทกูปตถมฺภิตํ อุปลชฺทกั อุปลลา-
 นุपालกั. เอวํ อเนกปจฺจุยฺยุตถมฺภิตํ สหชาติ ชีวิทํ^{๓๘๕} สหชาติอนุपालกนฺติ ทฎฺฐพฺพ. สรุทกั วยิ หิ
 อญฺเณ^{๓๘๖} ปจฺจยา. อุปลชฺทกั วยิ จ ชีวิทํ. วิถีชวณอารมฺมณปฺปฏิปาทเกสุ^{๓๘๗} ติสฺสู มนสิการเรสุ
 ปจฺจิมํ อิทาธิปฺเปตฺนฺติ อาห อารมฺมณเณ สมฺนุนาหารลฺกฺขโณติ. ตตฺตรมฺชฺมตฺตตา^{๓๘๘} มนสิการานํ
 ยถากมฺมํ สมกตมฺปิ สมกตมฺนุทคตอสุเสสุ มชฺมตฺตอชฺชุกอสุสาหิตสารถิสทิสตาคิ อญฺจกถายํ
 วุตฺตนฺติ อาห ปโยชนสารถิ วิทยาติ.

ตทิตเรสุติ^{๓๘๙} อโสกเนสุ.^{๓๙๐}

อิตรากเพกฺขายาติ อกุสฺลเจตฺติกาเพกฺขายาติ วทนฺติ. อิมสํ ปน อเหตุเกสุปี ชาตตฺตา อโศ-
 กนฺจิตฺตาเพกฺขายาติ^{๓๙๑} ยุชฺชติ. เอวญฺจ^{๓๙๒} กตฺวา โปราณฎฺฐีกายํ โสภณฺจิตฺตโต อญฺเณสุปี จิตฺเตสุ
 อุปลชฺชนโต^{๓๙๓} อญฺสमानาติ วุตฺตํ. เตสํ อญฺเณสํ อญฺเณสนฺติ เอกเสเสน ทฎฺฐพฺพ. อปจฺจํ ปจ-
 ญํ^{๓๙๔} วยิ ทีเปตีติ ปรมตฺถนุยาเส. สมานา ธารณา สาธารณา.^{๓๙๕}

อญฺสमानเจตฺติกาญฺณนา นิฎฺฐิตา.

^{๓๘๔} ล. : อุทกั

^{๓๘๕} ม. : “ ว ” ติ อัยํ ปาโจ น ทิสฺสูติ

^{๓๘๖} ล. : อญฺโล

^{๓๘๗} ล. : วิถี ชวณ-

^{๓๘๘} ล. : ตตฺตร มชฺมตฺตตา

^{๓๘๙} ล. : ตทิตเรสุติ

^{๓๙๐} ท. : อโสกเนสุ

^{๓๙๑} ม. : อโสกนฺจิตฺตโต อญฺเณสุปี จิตฺตเพกฺขายาติ

^{๓๙๒} ล. : เอวญฺจ

^{๓๙๓} ล. : อุปลชฺชนโต

^{๓๙๔} ล. : ปจฺจํ

^{๓๙๕} ม. : “ สมานา ธารณา สาธารณา. ” ติ อิม ปาโจ น ทิสฺสูติ

อกุศลเจตสิกวณณนา^{๗๕๖}

[]^{๗๕๗}

มกุกกุสฺส อาเลโป มกุกกุลาเลโป. ขลา อาเลปฺลิตฺตํ วตฺถุ ทุปฺปมฺมจฺจ^{๗๕๘} เอว โลกยฺยฺยโต ปุคฺค
 โล ทุปฺปมฺมจฺจโจิตฺติ อธิปฺปาโย. ปรมตฺถนฺยาเส ปน อาเลโป^{๗๕๙} มกุกโกติ วตฺวา มกุกโก วีย โลโก
 อาเลโป วีย อารมฺมณฺนติ วุตฺตํ. ตํ โส อารมฺมณฺ^{๗๖๐} ๆเปฯ มกุกกุลาเลโป วียาติ วจเนน []^{๗๖๑}
 มกุกกุลาเลโป วีย มกุกกุทวารุสฺสิตาทีสุ ปุริสฺรูปาทิวิสเย อลฺลียาเปตีติ อฏฺฐกถาย จ วิรุชฺฌติ.^{๗๖๒}
 อาสุ สีนํ วิสํ ยสฺส โส อาสีวิโส.^{๗๖๓} []^{๗๖๔} อุกฺกรสฺสิกาโรติ ปรมตฺถนฺยาเส. ปหาคพฺเพสุ นีวรณ
 สุ.^{๗๖๕} ยตฺถาติ สุตฺเต. โย รากฺกเจโป. โส รูปสฺส หานิ. ตตฺถาติ ปาฬิยฺนติ สามณฺยเณ^{๗๖๖}
 ปรมตฺถนฺยาเส วุตฺตํ. นีวรณฺสูติ เกจิ. สุตฺเตติ อปเร. ปหาคพฺพปาฬิยํ ปน ยฺชชติ. มิทฺทสฺส^{๗๖๗}
 ปหาคพฺพตา อรูปมิทฺท^{๗๖๘} สนฺธาย วุตฺตาคิ คหณ^{๗๖๙} นีวตฺเตตฺถุ รูปารุเปสฺสตีอาทิมาน.^{๗๗๐}

อกุศลเจตสิกวณณนา นิฏฺฐิตา.

^{๗๕๖} ล.: อกุศล-

^{๗๕๗} ม.: สมานา ธารณา สาธารณา.

^{๗๕๘} ล.: ทุปฺปมฺมจฺจ

^{๗๕๙} ม.: อาโลโป

^{๗๖๐} ม.: “อารมฺมณฺ” ติ อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๗๖๑} ม.: อาสียํ วิสํ ยสฺส โสติ อาสีวิโส

^{๗๖๒} ล.: วิรุชฺฌติ

^{๗๖๓} ล.: อาสีวิโส

^{๗๖๔} ม.: อาสีวิโส

^{๗๖๕} ล.: นีวรณฺสุ, ม.: นีวรณฺสูติ สมฺพนฺโธ

^{๗๖๖} ม.: ปาฬิยฺนติ สามณฺยเณ

^{๗๖๗} ล.: มิทฺทสฺส

^{๗๖๘} ล.: อรูปมิทฺท

^{๗๖๙} ล.: คาหณ

^{๗๗๐} ม.: -อาที อาห

โสภณเจตสิกวรรณนา

สารมภาทีหิ ทรถครุฑทุชอกมมณฺณเคลณณกุฎฺฐิเลสุ โขภกรา ธาตุณํ วิสมา. เตสํ ปฏิปทฺษา
สมชตฺสขชาติ ปจฺจยา. เตหิ สมฺภูทหนฺติ^{๘๑๐} อุปฺปชฺชนฺตฺติ วิคฺคโห. ทฺวิชฺตา วุตฺตา อุพฺพลปฺริสา
วีย เทว หุตฺวา เวรฺ^{๘๑๒} หนฺนฺติ.

กมฺมเมว กมฺมนฺโต.^{๘๑๓} ยถิ เอวํ สมฺมากรมฺมนฺติ กสฺมา น วุตฺตํ. เจตนา ย วิรฺตฺยา^{๘๑๔}
เกทกรณฺตฺถิ. สํ วุจฺจนฺติ^{๘๑๕} ลามกา^{๘๑๖} ทฺวจฺริตา.

เต ชฺชนฺตฺติ สาธโว. ขชฺชิตฺถ ผลํ^{๘๑๗} เตนาคิ เขโท. ทฺกฺเขน อิตฺติ ทฺกฺขิตฺโต. อนฺน ปฺนปฺปํ
สํสारे สตฺเต เนตฺติ อนฺนโย. โลภ. นคฺคิ วา อนฺนโย ติตฺติ^{๘๑๘} อสฺสาติ อนฺนโย. อตฺตฺตา ตณฺหา.
เสสกาเลติ อาการกฺกหณฺโต เสสกาเล. อุโปปฺติ สญฺญาวิญฺญาณานิ.^{๘๑๙}

โสภณเจตสิกวรรณนา นิฏฺฐิตา.

สมปโยคนยวรรณนา

จิตฺตฺปฺปาโทติ จินฺตฺนสามณฺณํ สนฺชาย วุตฺตํ. ชมฺมสมฺมุโห อุปฺปาโท นาม. เตน จิตฺตฺสส
อุปฺปชฺชมานตฺตา. กรณาทโย หิ กมฺมกตฺตฺยตฺตา ผลํ นิปฺผาเทนฺติ. น อคฺคโน สตฺตฺติยา. วุตฺตํ หิ

^{๘๑๐} ล. : สมตฺถหนฺติ

^{๘๑๒} ล. : วาริ

^{๘๑๓} ม. : กมฺมเมว กมฺมตฺโต

^{๘๑๔} ล. : วิรฺตฺยา

^{๘๑๕} ล. : วุจฺจนฺติ

^{๘๑๖} ล. : ลามกา

^{๘๑๗} ล. : ขชฺชิตฺถพฺลํ

^{๘๑๘} ล. : ติตฺติ

^{๘๑๙} ล. : -วิญฺญาณานิ.

กมมกตุตา จิเม เทว จ สพฺพเลน ผลสาธ^{๘๒๐}
 ดยญเณ ปน รูปร่างาวา เตหิ ยุตฺตา นิปฺพาทะยฺยํ
 กิจฺจสฺส กตฺตุตา เตน กรณฺนุตฺยาทีณาปนฺนิตฺติ^{๘๒๑}

อุปฺปาโท จาติ อวตฺวา ตํ อุปฺปาโท จาติ วจันํ จิตฺตมฺจ จิตฺตสฺส อุปฺปาโท จาติ เอกเสเสน
 ตปฺปฺริสทพฺพทวนฺททสฺสนตฺถิ.^{๘๒๒} กสฺมา ปน อธิ ตปฺปฺริโส^{๘๒๓} วุตฺโต. นนฺ ทวนฺโท ว อธิ^{๘๒๔}
 อธิปฺเปโตติ. ยตฺถ ปฺรปฺเทน กรณฺสาธนํ ปุพฺพปฺเทน จ ตสฺส กตฺตุ วุตฺโต. ตตฺถ นิจฺจํ นฺนฺจฺจิ-
 ตปฺปฺริสทสฺสนตฺถิ.^{๘๒๕} วุตฺติ หิ

ยตฺถโอกาสมวธิวา กรณฺ วาปี สาธนํ
 ภวตฺยสฺส กตฺตุตา จ อุปฺปเทวทพฺพเร^{๘๒๖}
 ตตฺถ นิจฺจํ นฺนฺจฺจิตปฺป- ริโส เณยฺโย นิสฺสโยติ.
 สมฺปโยคนยวณฺณนา นฺนฺจฺจิตา.^{๘๒๗}

อกุสฺลเจตฺตีกสมฺปโยคนยวณฺณนา^{๘๒๘}

เอวกาโรติ อิทํ อกฺขเรหิ กาโรติ วิรุชฺฌตีติ วิตุถารกนฺเถ วุตฺติ เอว กาโรติ น วตฺตพฺพนฺติ.^{๘๒๙}
 การปจฺจยํ ปน มนฺตาเอวกาโร เอวสทฺโทติ สทฺทปฺริยาเยน น วิรุชฺฌเยยฺย. อัยปี น ปน
 สกฺกฺจฺจเนว. สกฺกาโย อตฺตโน ลทฺธิ อาทิ เยสํ สีลวตาทีนฺนฺติ สกฺกาयाทโย. อตฺตโน สีเนโ
 โลโก สนฺนิสฺสโย ยสฺส มานสฺส โสติ ตถา.

^{๘๒๐} ม. : สพฺพเลน ผลํ สาธ

^{๘๒๑} ม. : กรณฺนุตฺยาทีณาปนฺนิตฺติ

^{๘๒๒} ล. : ตปฺปฺริสทพฺพ-

^{๘๒๓} ล. : ตปฺปฺริโส

^{๘๒๔} ม. : อธิ ทวนฺโท ว

^{๘๒๕} ล. : -ปฺริส-

^{๘๒๖} ม. : อุปฺปเทว ทพฺพเร

^{๘๒๗} ล. : “นฺนฺจฺจิตา.” ติ อัย ปาโจ น ทิสฺสตี

^{๘๒๘} ล. : อกุสฺล-

^{๘๒๙} ล. : นวตฺตพฺพนฺติ

อุสุยบุตร^{๘๓๐} อนิจจนบุตร อนุโสจนบุตร จ ปุคฺคบุตร สนฺदान ปวตฺตนโถติ โยชฺนา.
ตตฺถ ตตฺถาติ ปฺรสมฺปตฺติอตฺตสมฺปตฺติทฺวจฺริตฺตฺวจฺริตฺตฺสงฺขาเต อารมฺมเณ.^{๘๓๑}

ตถาติ อิหํ สภาวตฺถิเกชฺสูติ ปเทน เอกปทฺนฺติ เกจิ. สมฺมจฺยตฺถนฺติปิ อปเร. ปวตฺตน-
ปทานุกทฺตณฺ^{๘๓๒} ปน ชฺชุดฺตํ. อกมฺมณฺตธา ปกฺคิเกสฺส สนฺदान ปวตฺตนโถ อสงฺขาริเกสฺส
อปฺปวตฺตนตีติ สมฺพนฺโธ. วิตฺถารกฺนเถ ปน ตถาติ ยถา อีสฺสา ฯเปฯ ลพฺพนฺติ เอวนฺติ ชฺชุดฺตํ.
อกฺุสฺสเจตฺตสิกฺสมฺปโยคฺนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

โสภณเจตสิกสมฺปโยคฺนยวณฺณนา

เตน เตน มกฺเคนนาติอาทิสฺ^{๘๓๓} อยมธิปฺปาโย.^{๘๓๔} ปจฺมมกฺเคน^{๘๓๕} ทิฏฺฐิวิจิจิณฺณ^{๘๓๖} สพฺพโส
เสสฺสานํ อปายกฺมนิยวตฺถาย.^{๘๓๗} ทฺติยมกฺเคน กามกเทสฺกมนิยวตฺถาย. ตติยมกฺเคน ปฏฺิฆสฺส
สพฺพโส. เสสฺสานํ สพฺพกามกมนิยวตฺถาย. จตฺตมกฺเคน สพฺพโส^{๘๓๘} ปหฺนฺนฺติ. เกจิ ปน
เกสฺสญฺจิติ อรฺหนฺตฺานํ.^{๘๓๙} ปฺน เกสฺสญฺจิติ โสตาปฺนฺนาทิปุคฺคลานฺติ.

เกจิวาโทติ เกจิ อิติ ชฺชุดฺตานํ อจฺริยานํ วาโท.^{๘๔๐} เกจฺติ วา ลพฺพฺนาโม วาโท.
อปฺปนาวิธึ ปนาติ อิหํ อปฺปนาวิธิตฺ ปุพฺเพติ เอตฺถ อนฺโตนิตฺโจทฺนํ สนฺธาย ชฺชุดฺตํ. ตํ

^{๘๓๐} ม. : อุสุยบุตร

^{๘๓๑} ม. : อารมฺมโณ

^{๘๓๒} ล. : ปวตฺตติปทานุกทฺตณฺ

^{๘๓๓} ล. : มกฺเคนนาติ อาทิสฺ

^{๘๓๔} ม. : อยํ อธิปฺปาโย

^{๘๓๕} ล. : ปถม-

^{๘๓๖} ล. : -วิจิจิณฺณ

^{๘๓๗} ม. : “ สพฺพโส เสสฺสานํ อปายกฺมนิยวตฺถาย ” ติ อิม ปาจา น ทิสฺสนฺติ

^{๘๓๘} ล. : สพฺพสา

^{๘๓๙} ม. : “ เกจิ ปน เกสฺสญฺจิติ อรฺหนฺตฺานํ. ” ติ อิม ปาจา น ทิสฺสนฺติ

^{๘๔๐} ล. : วาเท

ปน ปากฎิว. โสมนสุสสหคเตเสววาติ^{๘๔๑} อปฺปนาปุเร จาริกกามาจรเสสุ. ภินฺนเวทนสุส
อุเปกฺขาสหคตกามาจรสุส สุขสหคตอปฺปนาย อาเสวนปจฺจยาภาวโต.

กรุณาทโยติ เอตถ ชมฺมาติ ปทาเปกฺขาย ปุริสลิงค์^{๘๔๒} วุตฺตํ. พหฺวจันฺ ปน
อสมมาหารทวนฺทํ สนฺชาย อถวา ตคฺคณสํวิญฺญาณํ สนฺชาย วิรติ^{๘๔๓} กรุณาทโย จาติ วุตฺตํ.

โสภน^{๘๔๔}เจตสิกสมฺปโยคนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

สงฺคหนยาทิวณฺณนา

สุขภฺภูจฺจาเน ปวิญฺจาทิ^{๘๔๕} อิมินา ตตรมชฺชตฺตฺตฺเพกฺขํ^{๘๔๖} นีวตฺเตติ.

[]^{๘๔๗}

สุวิโสชิตกายวจีปโยคสุส^{๘๔๘} โยคิโน.

[]^{๘๔๙}

มคฺคปฏฺฐิพิมฺพทตฺตา มคฺคสทิสตฺตา เตสํ โลกุตฺตรวิรตีเน. ตตฺถาติ โลกุตฺตร^{๘๕๐} กุสเล
เสว.^{๘๕๑} ตตฺถ วา สิฏฺขาปทวิภงฺเก.

^{๘๔๑} ม. : -คเตสุ เอวาติ

^{๘๔๒} ล. : ปริส-

^{๘๔๓} ล. : วิรติ

^{๘๔๔} ล.,ม. : โสภน-

^{๘๔๕} วิภาวินี.(บาลี) ๒๐๓.

^{๘๔๖} ล. : มถฺชตฺตฺตฺเพกฺขํ

^{๘๔๗} ม. : สงฺคหนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา

^{๘๔๘} ม. : -ปยคสุส

^{๘๔๙} ม. : กามาจรโสภนจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา

^{๘๕๐} ม. : “ วิรตีเน. ตตฺถาติ โลกุตฺตรธา ” ตี อิมเ ปาจา น ทิสฺสนฺติ

^{๘๕๑} ม. : กุสเลสุเยว

ยถา ตัม มหาคคตโลกุตตรวิปาเกหิตี^{๘๕๒} อุปเมยยานุกูลโต วุตตัม. กามตณฺหา ยตฺตกมฺมสฺส
 วิปากัง น รูปตณฺหาทีนสฺส กมฺมสฺส. กสฺมา ปน รูปารูปตณฺหายตฺตกมฺมสฺส วิปากัง รูปตณฺหาทีนํ
 อารมฺมณํ^{๘๕๓} น คณฺหาตีติ.^{๘๕๔} วุจฺเจเต

ตณฺหายตฺตตา กมฺมสฺส	ทิวิชาลมฺพจानโต
กามกมฺมํ ทิวิชา วุตตัม	จानโตมิตฺรํ ปน.
ตสฺมา รูปารูปทีปํ	กมฺมालมฺพํว คยฺหเต
กามชโว หิ ยํ กิลฺยจิ	ปฺลยตฺตาทึปี คณฺหนฺโต. ^{๘๕๕}
กามตณฺหาลมฺพญฺเต	กามชฺมเมว รมติ
เตเนว มรณาสนฺน-	ชวณฺนเดว สนฺธิยา.
นียยาเทติ ยถาปีตา	ปฺตฺตสฺส ปณฺตี ^{๘๕๖} วสฺ ^{๘๕๗}
รูปารูปชโว ปน	กสิณฺหาที วรมติ. ^{๘๕๘}
ตณฺหาลมฺพํ ปน กิลฺยจิ	มสิตฺตุมฺปี ^{๘๕๙} น อิจฺจติ
รูปารูปตฺตภาโว จ	ตณฺหาเยว อารมฺมณํ
ตสฺมา ปากฺกฺจानโตว ^{๘๖๐}	ตณฺหายตฺตัม มหาคคตฺตุนฺตี.

^{๘๕๒} ม. : ยถา ฯเปฯ เกหิตี

^{๘๕๓} ม. : รูปตณฺหาทีนํ ฯเปฯ อารมฺมณํ

^{๘๕๔} ล. : คณฺหนฺติ

^{๘๕๕} ล. : ตสฺมา รูปารูปทีปํ กมฺมालมฺพํว คยฺหเต
 กามชโว หิ ยํ กิลฺยจิ ปฺลยตฺตาทึปี คณฺหนฺติ

^{๘๕๖} ล. : ปณฺตี

^{๘๕๗} ล. : วสฺ

^{๘๕๘} ล. : วรมติ

^{๘๕๙} ม. : ปสิตฺตัมปี

^{๘๖๐} ล. : ปากฺกฺจานโตว

ปลงจตุราราวชุนสฺส อปุพฺพารมฺมตฺตา อลฺลนนิสฺสยวิญฺญาณสฺส อนนฺตรปฺจยตฺตา
 จ^{๘๖๐} อารมฺมสฺส ปสาทมฺภฏฺเณน เอกาทฺตฺเรณ จลิตนิสฺสยตฺตา^{๘๖๑} จ มโนทวารนิกฺกมฺน-
 มฺขตฺตา จ วิสิฏฺฐมฺนนิกิจฺเณ อโยโค.^{๘๖๒} สมฺปฏฺิจฺจนสฺส ปน อลฺลนนิสฺสยวิญฺญาณปุพฺพมฺขตฺตา
 มโนทวารปเวสนมฺขตฺตา จาติ.

อิติ^{๘๖๔} อสฺสคฺคฺสฺสทฺธิปนิยา นาม จูฬฎฺฐิกาย
 ทฺติยปฺริจฺเจทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.^{๘๖๕}

^{๘๖๐} ล.: “จ” ตี อัย ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๘๖๑} ล.: -นิสฺสยตฺตา

^{๘๖๒} ล.: อโยโค

^{๘๖๔} ล.: “อิติ” ตี อัย ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๘๖๕} ล.,ม.: “นิฏฺฐิตา” ตี อัย ปาโจ น ทิสฺสติ

๓.๔ ปกิณฺณปริจฺเจโท^{๘๖๖}

กตฺถจิจิ เกจิ สงฺกहे น นียเตติ สมฺพนฺโธ. วิปากฺกริยามตฺตํ ปน สนฺชาย กิสมฺณิจิตี สกฺกา วตฺตํ. กิสมฺณิจิ อวยวสงฺกहे ตํวิเรน^{๘๖๗} สมฺทาทโย สงฺกโห น นียเตติ^{๘๖๘} อตฺโถ. นีชาตฺสฺส^{๘๖๙} ทฺวิกมฺมิกตฺตา เอกกมฺมํ คเหตุํ อุปฺนียเตติ วตฺตํ. ตํ ปากฺกฏฺตรํ กาคฺคํ อหริยตีติ วตฺตํ. ตํวิเรนาคิ จ อิมินา เอวสทฺโท น สนฺนิฏฺฏจฺานตฺโถติ ทสฺเสติ. อภิธมฺมนยปกาสนียํ ปน จิตฺตฺอุปฺปาทวเสน วาติ จิตฺตฺสฺส วเสนว น เจตฺสีกานํ วเสนาคิ อตฺโถ. จิตฺตวเสนว เวทนาทิสฺงกหานํ ทสฺสิตตฺตาคิ วตฺตํ. ตํ เตสํ ทานีติ เอเตน วิรุชฺฌเมยฺยาคิ เจ. ตนฺน.^{๘๗๐} เตสํ เตสํ จิตฺตเจตฺสีกานํ สงฺกหปฺชานตฺสฺส จิตฺตฺสฺส วเสน นียเตติ วตฺตํ ยุตฺตตฺตา.

เวทนาสงฺกหวณฺณนา

สงฺกหสทฺทตฺส ชาติสยฺชาติกริยาคณฺนวเสน จตฺตฺพิชฺตฺตา^{๘๗๑} กณฺนํ ทสฺเสตฺตํ วิภาควเสนาคิ^{๘๗๒} วตฺตํ. ตตฺถ ชาติสฺมานโคตฺตํ. สยฺชาติสฺมานเทโส. อถวา ยาจกานํ สงฺกโหติอาทิสฺสฺส ปริจฺจาเก. ชาติชฺรามรณคหณฺน เวณฺณานาทิผลปฺยจกํ สงฺกหิตนฺติอาทิสฺสฺส อณฺณสงฺกहे. อวิชฺชาสงฺขารคหณฺน ตณฺหฺอุปฺปาทานกมฺมภวาวปี สงฺกหิตาคิอาทิสฺสฺส สหชฺชาทาย อณฺณสงฺกहे. ทฺวิเรน ฐปฺสงฺกโหติอาทิสฺสฺส วิภาเคติปี จตฺตฺพิชฺตฺตา^{๘๗๓} เอตฺ^{๘๗๔} วตฺตํ. ยตฺถ กตฺถจิ เวทยิตํ ยํ กิณฺจ^{๘๗๕} เวทยิตํ. กตฺถจิ เต ภูมิกธมฺเมสฺส เวทนียํ อตฺถิ. เอตฺถ เตภูมิกธมฺเมสฺส อิทํ เวทยิตํ ทฺกฺขสฺส ลกฺขณฺนติ อตฺโถ. อถวา ยํ กิณฺจ ธรรมชฺชาติ เวทยิตํ อตฺถิ. อิทํ เวทยิตลฺกฺขณฺณ ธรรมชฺชาติ. เอตฺถ สํสारे ทฺกฺขํ

^{๘๖๖} ม. : ปกิณฺณกปริจฺเจทวณฺณนา

^{๘๖๗} ล. : อวยวสงฺกเหตุํ วิเรน

^{๘๖๘} ล. : นียเตติ

^{๘๖๙} ม. : ฐีชาตฺสฺส

^{๘๗๐} ม. : ตํ น

^{๘๗๑} ล. : จตฺตฺพิช-

^{๘๗๒} ล. : -วาเสนาคิ

^{๘๗๓} ล. : จตฺตฺพิชฺตฺตา

^{๘๗๔} ม. : เอวํ

^{๘๗๕} ล. : ยํกิณฺจ

อสุชาติปิยุดต์. อณูทาทิ^{๘๖๖} กายวิญญาณสมปยุตตกาเล. ปน อณูทาทิ สนฺตีรณชวนาทิสมปยุตตกาเล. ตตฺถ สุขกายวิญญาณสมปยุตตกาเล ปจฺจชาชาติวิปยุตตอตฺถิอวิคตวเสน อุปลพฺภิตตฺตา กายสุสอนุคฺคหํ. สนฺตีรณชวนาทิสมปยุตตกาเล สหชาตาทิวเสน มานโส อนุคฺคหํ กโรติ.^{๘๖๗} ตพฺพิปริยาเยน ทุกฺขํ. อุเปกฺขา ปน มนสิ ชาตานิ^{๘๖๘} มชฺชตฺตาการสณฺจิตตฺตา น ตถา โหตีติ อธิปฺปาโย.

เอกํ มานสมเวตีติ เอตฺถ จกฺขาทิวตฺถุณิสฺสิตานํ อุเปกฺขานํ มานสตา ทสฺสิตา.

เวทนาสงฺกหฺวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

เหตุสงฺกหฺวณฺณนา

เหตุเหตุปัจจุยเหตุ อุตฺตมเหตุ สาธารณเหตุติ จตฺตุสุ เหตุสุ เหตุเหตุติ ทสฺเสตฺถุ อَاهมฺลภาโวติ. ปาเทน ปิวนฺตีติ^{๘๖๙} ปาทปา. รุกฺขา.^{๘๗๐} ถิรา โหนฺตีติ ถิรตฺตา จ มกฺคปจฺจยํ ลภนฺตีติ อธิปฺปาโย. นนฺ อิมสฺมี ปกฺเข เหตุณํ ถิรภาวสาธโน อญฺโฆ เหตุมคฺคิตพฺโพติ. น มฺลภาเวน อตฺตโน ว ปจฺมํ^{๘๗๑} ถิรตฺตา. นีรฺนุสยาคิอาทิสฺ^{๘๗๒} ปจฺเมเน^{๘๗๓} กุริยาชวณฺ. ^{๘๗๔} ทฺติเยน วิปากกมฺมชฺรฺพานิ. ตติเยน สพฺพํ อพฺยาคตํ ทสฺเสติ.^{๘๗๕} นนฺ เหวํ สนฺเต ตติยปทํ วตฺตพฺพนฺติ. สจฺจํ. กุริยาชวณฺวิปากกมฺมชฺรฺพานํ ปน อิตฺราพฺยาคเตหิ วิเสสญฺจํ อิตฺรทฺวयํ วุตฺตํ.

เหตุสงฺกหฺวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

^{๘๖๖} ล. : อณูทาทิ

^{๘๖๗} ล. : สนฺตีรณชวนาทิสมปยุตตกาเล สหชาตาทิวเสน มานโส น อุกฺคหติ.

^{๘๖๘} ล. : อุเปกฺขาปนมนสิชาตานิ

^{๘๖๙} ล. : ปิวนฺตีติ

^{๘๗๐} ล. : ปาทรุกฺขา

^{๘๗๑} ล. : ปถมํ

^{๘๗๒} ม. : จิรตฺตา. นีรฺนุสยาคิอาทิสฺ

^{๘๗๓} ล. : ปถเมเน

^{๘๗๔} ม. : กุริยาชวณฺ

^{๘๗๕} ล. : ทิสฺสติ

กิจจสงคหวรรณนา

อวิจเฉทปาวตตีติ อคตภาวสุส อปตติปาวตติ. วิถีจิตตานนุตรํ หิ ภวญเ อสนเตปี
 ชีวิตินุทริยํ ปจฺจิชฺชเยย. นิโรธสมาปตฺติยมน^{๘๘๖} ภาวนาพเลน ตํ ปจฺจิชฺชติ. ชวมานสุส^{๘๘๗} วิทยา
 ติ เวคสา กจฺจนฺตสุส วย. วุตตํ หิ อภิธมฺมนยปภาสณิยํ ชเวน^{๘๘๘} เวเคน ปวตฺติชวณฺตติ. นนุ
 สพฺเพสํจิตฺตานํ ฆณฺตฺตยสมฺภุคฺคิตฺตา เวคปวตฺติเยวติ อญฺเณสมฺปิ^{๘๘๙} ตํ กิจฺเจน ภวิตพฺพนฺติ อาห
 จิตฺตํ ตฺนฺตฺติอาทึ.^{๘๙๐} อถวา ชวมานสุส วยาคิ อนุภวมานสุส วย. วกฺขติ หิ มโนทวาราร^{๘๙๑}วชฺชนสุส
 นตฺติ ชวณฺทิจฺจํ. อารมฺมณฺรสาณุกวณาทิตฺติ. นนุ สพฺเพสมฺปิ^{๘๙๒} อารมฺมณฺคฺคหณฺสภาวตฺตา อนุ-
 ภวณเมวติ อญฺเณ สมฺปิตฺตกฺกิจฺเจน ภวิตพฺพนฺติ^{๘๙๓} อาห จิตฺตํ ตฺนฺตฺติ.^{๘๙๔}

จกฺขุวิญญาณาทีนํ กิจฺจานิ วิหิตานิ^{๘๙๕} ทสฺสนาทีนํ ผุสฺสนาทีนํ วา คมนาทีนํ วา กิจฺจานิ
 ชวณเมว สาเชติ. อภเทปี^{๘๙๖} เกทฺทปริกฺขปฺปนาติ วุตตํ. เอวํ สติ จุตฺติภวญฺจกานํ อนุตฺตราติอาทึ
 น วตฺตพฺพํ. ปญฺจวิญญาณสุส จ ภินฺนสรูปรตฺตา เอกญฺจฺจานตฺตํ น สฺยิยา. จุตฺติภวญฺจกานํ อนุตฺตรา
 ปฏฺธิสฺสนุทฺธิญฺจกานนฺตฺติ^{๘๙๗} สงฺเขปวณฺณนํ ยํ วุตตํ. ตํ ปน จุตฺติภวญฺจกานํ อนุตฺตรา ฆณฺตฺตยกาลมตฺตํ^{๘๙๘}
 สนฺนุชชย วุตตํ สฺยิยา. อิทฺ ปน ปฏฺธิสฺสนุทฺธิ^{๘๙๙} วินา กสฺสจฺจ ฐมฺมสุส อวิชฺชมานตฺตา เอวํ วุตตฺนตฺติ นตฺติ
 โทโส.

^{๘๘๖} ม. : -สมาปตฺติยํ ปน

^{๘๘๗} ม. : ชวณสุส

^{๘๘๘} ม. : ชเวเนน

^{๘๘๙} ม. : อญฺเณสํ ปี

^{๘๙๐} ม. : ตํ ตํตฺติอาทึ

^{๘๙๑} ล. : -ทวาราร-

^{๘๙๒} ม. : สพฺเพสํปี

^{๘๙๓} ล. : ภวิตพฺพนฺติ

^{๘๙๔} ล. : จิตฺตํ ตฺนฺตฺติ, ม. : อนุภวิตพฺพํเอวติ ตํ ตฺนฺตฺติ.

^{๘๙๕} ล. : วิหิตานิ, ม. : ปี หิ ตานิ

^{๘๙๖} ม. : “ปี” ตึ อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๘๙๗} สงฺเขป.(บาลี) ๓๓๕.

^{๘๙๘} ล. : อนุตฺตราฆณฺตฺตยกาลมตฺตํ

^{๘๙๙} ล. : ปตฺติสฺสนุทฺธิ

ปฏิฐาน อุปเภทาสหคตวิภังเก อุทฺธโร^{๕๐๐} โยชนา. ตตฺถ เอกํ ขนฺธํ ปฏิจฺจ ตโย
 ขนฺธาติ กตฺถจิ ลินฺนติ. เวทนาภขนฺธสฺส ปน อุปเภทาสหคตภาวโต. เทว ขนฺธาติ ปาโง^{๕๐๑} ยุตฺโต.
 ยถาธมฺมสาดเนติ อภิธมฺเม. สุตฺตฺนตฺวินยา หิ ยถานูโลมยถาปราชสาสนา. เอเตน สุขสนฺตฺริณฺสฺส
 ปฏิสนฺธิจิจฺจาภาโว โอกปฺปนสิทฺโธติ ทสฺเสติ. เอเกกสฺส ธมฺมสฺส หิ ปจฺจกฺขอนฺมมานโอกปฺปน-
 วเสน ตฺวิธา สิทฺธา. ตตฺถ ผุสฺสตีติ ผสฺโสติอาทิสฺส สภาวลกฺขณํ ปจฺจกฺขสิทฺโธ. สิทฺธนิมิตฺตํ
 วินา ปจฺจยายตฺเตน ผสฺสาทินํ อนิจฺจาทโอกาโร อนฺมมานสิทฺโธ. ปฏิสนฺธาทีสุปี อตฺถิ ผุสน-
 สภาโว ผสฺโสติอาทิจ โอกปฺปนสิทฺโธ. สทฺธเรยฺยสิทฺโธติ อตฺถโ. เอวมิธ^{๕๐๒} การณํ เอสิตฺพุพฺพิ^{๕๐๓}
 อธิปฺปาย. ปรมตฺถวิทฺถ ปน กมฺมวเสน ปฏิสนฺธิยา อารมฺมณฺนิยโม อารมฺมณฺวเสน เวทนาณิยโมติ
 อภิธมฺมวาทารกฺกิกายํ วุตฺตตฺตานิ^{๕๐๔} หินฺสฺส ทฺเหตุโกมกมฺมสฺส พเลน มรณฺสาสนฺนสฺส อติอฺญฺจารมฺมณํ
 น อุปฺภูจาทิตฺติ สุขสนฺตฺริณํ ปฏิสนฺธิจิจฺจํ น โหตีติ ยุตฺตี วทฺนติ. ตํ วิมฺสิตฺวา กเหตุพฺพิ.
 ยตฺถาติ ธมฺมสงฺคณฺยํ. กสฺสจฺจิตฺติ ททฺยวตฺถุสฺส.^{๕๐๕}

กิจฺจเมวญฺจานํ กิจฺจญฺจานํ.^{๕๐๖} วุตฺตํ หิ ทฺวิญฺจานํ^{๕๐๗} อาทิตฺริณํ. ปญฺจญฺจานาปฺรา^{๕๐๘}
 เทว เตติ.^{๕๐๙}

ทฺวิญฺจานนฺตฺติ^{๕๑๐} หิ ทฺวิกิจฺจนฺตฺติ อตฺถโ. เอกํ กิจฺจํ จานํ เยสํ ตานิ เอกกิจฺจญฺจานานิ.^{๕๑๑} เอวํ
 เสเสสุปี. เกจิ ปน กิจฺจเกเทน จานเกทานีติ ปทานิ ทิสฺวา เอกํ กิจฺจํ จานญฺจ เยสนฺตฺติ วทฺนติ.

^{๕๐๐} ล. : อุทฺธโรชติ

^{๕๐๑} ล. : ปาโถ ,ม. : ปาโงว

^{๕๐๒} ม. : เอวํ อธิ

^{๕๐๓} ม. : เอสิตฺพุพฺพิ

^{๕๐๔} ล. : วุตฺตตฺตานิ

^{๕๐๕} ล. : ททฺยวตฺถุสฺส

^{๕๐๖} ม. : กิจฺจํ เอวํ จานํ กิจฺจํ จานํ.

^{๕๐๗} ม. : ทฺวิ จานํ

^{๕๐๘} ม. : ปญฺจญฺจานาปฺรา

^{๕๐๙} ล. : เทวเตติ

^{๕๑๐} ม. : ทฺวิ จานนฺตฺติ

^{๕๑๑} ม. : เอกกิจฺจญฺจานานิ

สงเขปวรรณนัย ปน กิจจานัน จานฎตานีตี^{๕๑๒} วุตต์. เตสุ ยุตตตรี กเหตุพพิ.^{๕๑๓}
 กิจจสงคหวรรณนา นิฎจिता.

ทวารสงคหวรรณนา

จกขาทิทวารเรสุติ จกขาทิปญจทวารเรสุ.

ภวงคโตติ โอกาสตเถ เหตุวตเถ วา โตกาโร. อปปวตติโตติ^{๕๑๔} สมพนฺโธ. เกจิ ปน
 อปาทานตถ์ กตฺวา อนฺตรสทฺเทน สมพฺชณฺนติ.^{๕๑๕} ตทฺยตฺตํ อปาทานตเถปิ อปฺปวตฺตีติ สมพฺนฺธิตพฺพิ.
 ยถา หิ วิถีจิตฺตานิ มโนทวารภวงคโต ปวตฺตฺนติ. น เหวํ อิมานีติ. อารมฺมณฺนฺตรคหณวเสนาติ
 ปฏฺฐิสฺนฺธิวิสยสงฺขตมฺลารมฺมณโต อณฺณวามมณฺวเสน. เกจิ ปน วสสทฺทํ เหตุวตฺถํ มนฺตา มโน-
 ทวารปาถวิสยโตติ วทฺนติ. เตสํ ยถา วิถีจิตฺตานิ มโนทวารเร ปวตฺตีติ น เหวํ อิมานิ. กสฺมา.
 มโนทวารปาถโต อณฺณวสฺส คหิตตฺตฺตาติ อธิปฺปาโย. เหวํ สติ โคตรฎฐาทินิปี มโนทวารวิมุตฺตานิ
 สฺยิ. ตสฺมา วิเสสนฺตุโถว กเหตุพฺโพ.

อถวาทิ อิมินา เอกเสสมตฺถํ ทสฺเสติ.^{๕๑๖} น ทฺวนทํ. ทฺวินฺนํ ทพฺพาเปกฺโข ทฺวนโท
 กมฺมชารโย^{๕๑๗} คฺุณาทฺยาเปกฺโขติ วจนโต. จทฺวาริกวิมุตฺตานีติ กตฺถถิ ลีขฺนติ. จทฺวารวิมุตฺตานีติ
 ปาโจ ว ยุตฺโต.

ทวารสงคหวรรณนา นิฎจिता.^{๕๑๘}

^{๕๑๒} สงเขป.(บาลี) ๓๗๖ ,ม. : จานฎตาคี

^{๕๑๓} ล. : “ กเหตุพพิ ” ตี อัย ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๕๑๔} ล. : อปฺปวตฺติโยติ

^{๕๑๕} ล. : สมพฺชณฺนติ

^{๕๑๖} ล. : ทิสฺสติ

^{๕๑๗} ล. : กมฺมชารโย

^{๕๑๘} ม. : “ ทวารสงคหวรรณนา นิฎจिता ” ตี อิม ปาฐา น ทิสฺสนฺติ

อาลมฺพนสงฺกหณฺณนา^{๕๑๕}

จิตฺตชสทฺทสฺส ปฺรชานคฺคตา กถียตีติ วุตฺตํ. ผู้สยตีติ^{๕๒๐} กตฺตฺสาธณมิตฺ. ^{๕๒๑} อณฺณถา
ปฺสทสฺส อารมฺมณณฺณกํ สยชาติ วทฺนติ. รูปํ จกฺขุสฺสมี จกฺขุรูปสฺสมี ปฺฏิหณฺณตีติ ปาโสโต ปน
กมฺมสาธณมปี^{๕๒๒} ยฺชชฺชเวว.

[]^{๕๒๓}

[]^{๕๒๔}

อิทฺธิวชิชาติติ วตฺตทฺเพปี อาสวกฺขยนิวตฺตณตฺถํ ทิพฺพจกฺขาทีติ^{๕๒๕} วุตฺตํ.

ยถาสมฺภวนฺติ เอตฺถ อิมิสฺสา ฐีกาย ตาว กมฺมณิมิตฺตํ กามปฺฏิสนฺธิ ภาวฺกานํ อารมฺมณํ
ฉทฺวารคหิตํ ทฺวิกาลิกํ. จุตฺติยา อตีตเมว.^{๕๒๖} คตฺตินิมิตฺตํ รูปารมฺมณํ มโนทฺวารคหิตํ สนฺธิยา
ปจฺจุปฺปนฺนเมว^{๕๒๗} ภาวฺกานํ ปจฺจุปฺปนฺนมติตํ^{๕๒๘} จุตฺติยา อตีตเมวาทิ^{๕๒๙} อณฺณถาตํ วิย ทิสฺสติ.
วกฺขติ ทิ วิถิมุตฺตสงฺกหณฺณายํ คตฺตินิมิตฺตสฺส ปฺฏิสนฺธิยา^{๕๓๐} จตฺนุํ ภาวฺกานณฺจ ปจฺจุปฺปนฺ
นารมฺมณตฺตํ. ตตฺถ ยถาสมฺภวนฺติ เชน ปกาเรณ กมฺมณิมิตฺตํ ปฺฏิสนฺธิภาวฺกานํ^{๕๓๑} จุตฺติยา จ
อารมฺมณํ โหติ. เตน ปกาเรณ คตฺตินิมิตฺตณฺติ อธิปฺปาโย. นนฺ จ กมฺมณิมิตฺตํ อารมฺมณํ ฉทฺวารค

^{๕๑๕} ม. : “อาลมฺพนสงฺกหณฺณนา” ติ อัย ปาโส น ทิสฺสติ

^{๕๒๐} ล. : ผู้สยตีติ

^{๕๒๑} ม. : ผู้สยตีติ กตฺตฺสาธณํ อิทํ

^{๕๒๒} ม. : กมฺมสาธณมปี

^{๕๒๓} ม. : ทฺวารสงฺกหณฺณนา นิฏฺฐิตา

^{๕๒๔} ม. : อาลมฺพนสงฺกหณฺณนา

^{๕๒๕} ล. : “ทิพฺพจกฺขาทีติ” ติ อัย ปาโส น ทิสฺสติ

^{๕๒๖} ม. : อตีตเมว

^{๕๒๗} ม. : ปจฺจุปฺปนฺนเมว

^{๕๒๘} ม. : ปจฺจุปฺปนฺน อตีต เมวาทิ

^{๕๒๙} ม. : อตีตเมวาทิ

^{๕๓๐} ล. : ปติสนฺธิยา

^{๕๓๑} ล. : ปติสนฺธิ-

หิต์ ปฏิสนธิภวังกาน์ ปจฺจุปฺปนฺนมติ^{๕๓๒} จุตฺยา อตีตเมว. กิมิท^{๕๓๓} เอว โหเตวาทิ มนสิสนฺนิชาย
 อตฺถวิเสสมตฺตํ ทีเปตฺติ รุปรามมณฺฑํ ฯเปฯ เอกนตฺปจฺจุปฺปนฺนมติ^{๕๓๔} วุตฺตํ.^{๕๓๕} ตตฺถ จ เอกนต-
 ปจฺจุปฺปนฺนมติ ยถา กมฺมณิมิตฺตํ สนฺธาย ปจฺจุปฺปนฺนมติ อตีตํ โหติ. น เอวมิทฺตนิ^{๕๓๖} ทสฺเสติ.^{๕๓๗}
 น ปน คตินิมิตฺตสฺส เอกนตฺปจฺจุปฺปนฺนตฺตํ. เกจิ^{๕๓๘} ปน ตถาติ อิมินา ตินฺณํ ติปทํ
 อากทฺธิตฺวา^{๕๓๙} จุตฺติยาปี^{๕๔๐} ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณฺฑํ วทฺนฺติ. สงฺเขปวณฺณนํ ปฺริมาธิปฺปาโย
 อนุญญาโต. อภิธมฺมณยปกาสนียํ ปน กมฺมณิมิตฺตํ อารมฺมณฺฑํ มโนทวารคหิตํ อตีตเมว.^{๕๔๑} คติ-
 นิมิตฺตํ อารมฺมณฺฑํ จทวารคหิตํ ปจฺจุปฺปนฺนมติตฺตนิ^{๕๔๒} อนุญญาตฺตนิ. ตตฺถ กมฺมณิมิตฺตํ สนฺตตีวเสน
 ปจฺจุปฺปนฺนมติ อิท วุตฺตํ. เอกนตฺตารมฺมณฺฑํ ปน คเหตุวา อตีตฺตนิ อิตฺตฺตํ^{๕๔๓} วุตฺตฺตนิ ทฏฺฐพฺพนฺติ.^{๕๔๔}
 สจฺจสงฺเขเป ปน ชายเต^{๕๔๕} มนโสเยวาทิ วตฺวา ปญฺจทฺวาเร สียา สนฺธิ วิณา กมฺมํ ทฺวิโคจเรติ วุตฺตํ.
 ตตฺถ กมฺมณิมิตฺตมฺปิ คตินิมิตฺตมฺปิ^{๕๔๖} อารมฺมณฺฑํ จทวารคหิตฺตนิ^{๕๔๗} ทสฺเสติ. กมฺมํ ปน สพฺพตฺถ
 สมานํ ทฺกฺกรมฺิทํ.^{๕๔๘}

^{๕๓๒} ล. : ปจฺจุปฺปนฺน- ,ม. : ปจฺจุปฺปนฺนํ อตีตํ

^{๕๓๓} ม. : อตีตํ เอว. กิ อิทํ

^{๕๓๔} ม. : รุปรํ ฯเปฯ ปจฺจุปฺปนฺนมติ

^{๕๓๕} ล. : กิมิทํ เอว โหเตวาทิ มนสิกตฺวา อตฺถวิเสสมตฺตํ ทสฺสณฺตํ อาห รุปรามมณฺฑํ ฯเปฯ เอกนต-
 ปจฺจุปฺปนฺนมติ.

^{๕๓๖} ม. : เอว อิทํ

^{๕๓๗} ล. : ทิสฺสติ

^{๕๓๘} ล. : กาจิ

^{๕๓๙} ล. : อากทฺธิตฺวา

^{๕๔๐} ล. : จุตฺติยาปี

^{๕๔๑} ม. : อตีตํ เอว

^{๕๔๒} ม. : ปจฺจุปฺปนฺนํ อตีตํ

^{๕๔๓} ล. : อิตฺตฺต

^{๕๔๔} ม. : “ อิติ ” ติ อัย ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๕๔๕} ล. : ชายเต

^{๕๔๖} ม. : กมฺมณิมิตฺตํปี คตินิมิตฺตํปี

^{๕๔๗} ม. : จทวารคหิตํ

^{๕๔๘} ล. : ทฺกฺกรมฺิทํ ,ม. : ทฺกฺกรํ อิทํ

ยถาสภวานุติ ปน ทวารวิมุตตานํ จพุทธิมปิ อารมมณํ. ทวารวิมุตตานํ เขภฺยเขน
 ภาวนุตเร^{๕๔๕} จทวารคหิตํ. จทวารวิมุตตานํ ปจฺจุปปนฺนมติตํ ปณฺณตฺติฏฺฐิตํ ทวารวิมุตตานํ กมฺมกมฺม-
 นิमितฺตคตฺตินิमितฺตสมฺมตฺตนิ จตฺตารโ ทวารวิมุตฺตมฺลกา ตถา จพุทธิมฺลกา ตโย^{๕๕๐} จทวารคหิตมฺลกา
 เทว ปจฺจุปปนฺนภูตํ เอกมฺลํ เอกนฺติ อนุโลเม ทส นยา. ตถา ปฏฺฐิโลเม. กมฺม ๆเปฯ สมฺมมฺลกา
 จตฺตารโ. ปจฺจุปปนฺน ๆเปฯ ภูติมฺลกา ตโย จทวารคหิตมฺลกา เทว จพุทธิมฺลกํ เอกนฺติ สพุเพปี
 วิสฺตินยา ทสฺสิตาติ. เขภฺยยลภฺยฆณาภาวโต พาทุสฺเลนตฺติ วุตฺตํ. ทพฺพนียโม หิ เขภฺยโย ยถา
 อมฺพวานนฺติ. อีธ คหณฺกริยา ย พาทุสฺลตฺตอ อคหณฺกริยา ย จ อปฺปกตฺตอ วนจรโก^{๕๕๐} วิย กริยานียโม
 อธิปฺเปโต. อนุวฺโป^{๕๕๒} ปน เขภฺยยพฺหุสฺสทฺทานํ สมานตฺตตํ สนฺธาย เอตํ วุตฺตํ.

น เกนจิติ นเขน เกนจิ. สกฺลทฺวารเณ หิ อคหณฺ อธิปฺเปตํ. ตเทวตฺติอาทินา อสณฺณิภาวโต
 จุตานํ ปฏฺฐิสนฺธิวีสยสฺส ทฺวารเณ อคหิตนฺติ อาห^{๕๕๓} พุยฺภิจาริตนฺติ ภาวนปฺสํ. นยปกาสนิยํ ปน
 สพุเพสํ จวนฺตานิ^{๕๕๔} โกจิ สนฺธิวีสโย ทฺวารเณ อคหิตโต. ตตฺถ ปจฺจุปปนฺโน^{๕๕๕} เอโก น
 ทฺวารเณ คหิตโต อนุญญาโต. ตํ ปน ยุตฺตํ วิย ทิสฺสตี.^{๕๕๖} เอวํ หิ สตี อรูปโต จุตานํ อฏฺฐ
 สนฺธิโย ปริปฺุเรยฺยํ. อรูปโต หิ^{๕๕๗} จุตานํ อีธ สนฺธิวีสยา อตีตปจฺจุปปนฺนา^{๕๕๘} โหนฺติ. ตตฺถ จ
 ปจฺจุปปนฺนํ เกน ทฺวารเณ คหิตํ สิยาติ. กมฺมพฺเลเนว. น มรณาสนฺนชวณพฺเลน. มรณาสนฺน-
 คหิตสฺสาปี กมฺมพฺเลเนว อุปฏฺฐาปิยมาณตฺตา.

^{๕๔๕} ล. : ภาวนุตเร

^{๕๕๐} ล. : ตยา

^{๕๕๑} ล. : วนจรเก

^{๕๕๒} ล. : อนุวโป

^{๕๕๓} ม. : “อาห ” ติ อัย ปาโส น ทิสฺสตี

^{๕๕๔} ม. : จวนฺตานิ

^{๕๕๕} ล. : ปจฺจุปปนฺโน

^{๕๕๖} ล. : ทสฺเสตี

^{๕๕๗} ม. : ปี

^{๕๕๘} ม. : อตีตปจฺจุปปนฺนา จ

เตเนวาทิ วุตต์. ตสฺมา อสณฺณโกโต^{๕๕๕} จุตานํ สนฺธิวิสโย มรณาสนฺนคหิโต วาติ โจทยฺยาติ. อิตฺรธา ฯเปฯ อุปฺภูจฺจาปิยฺมานตฺตาทิ^{๕๖๐} วุตต์. ปรวาทิหิ อสณฺณินํ สนฺธิกาเล จุติกาเล จ สณฺญา อตฺถิติ วทติ. เกจิ ปน อุปฺภูจฺจาปิยฺมานตฺตา อาปชฺเชยฺยาติ สมฺพชฺฌนฺติ. ตํ วิจาเรตฺตพฺพ.

สนฺติรณาทิวเสนาติ ปมาทปาโจ. น หิ คตฺถ อาทิสทฺเทน ตทารมฺมณํ กเหตุพฺพ. ฉพารมฺมณตฺตา ปน ปฏฺฐิสฺนฺธาทีติ เอตฺถ กเหตุพฺพ. นาปี อาคนฺตฺกภวํกํ กเหตุพฺพ. ตสฺสาปี ฉพารมฺมณตฺตา.

ปรามาสนอสฺสาทนาภินนฺทนกาเลติ^{๕๖๐} ทิฏฺฐิยา ปรามสนํ โลกสฺส อสฺสาทนํ โสมนสฺสสฺส อภินนฺทนนฺติ เกจิ. ปรามสนํ ทิฏฺฐิยา อสฺสาทนํ โลกสฺส อภินนฺทนํ ทฺวินนฺนฺติปิ อปฺเร. ทิฏฺฐิ อสฺสาเทติ อภินนฺตตีติ วจนโต ทิฏฺฐิยาวิ อธิ อสฺสาทนาภินนฺทนานิ อธิปฺเปตานิ. ตานิ จ ปรามสนวเสน อิจฺฉิตานิ. น รชฺชนวเสนาติ ทสฺเสตฺถุ^{๕๖๒} ปรามสนปทํ วุตต์. รากํ อสฺสาเทติ อภินนฺตตีติ ปฏฺฐาเน^{๕๖๓} วุตต์. ปวตฺตยฺนฺติ^{๕๖๔} ปวตฺติกาเล.

โลกิยจิตฺตโต วิสุ^{๕๖๕} ปุคฺคเก ชาตํ ปาฏฺฐิปุคฺคกฺกํ.^{๕๖๖} อนฺธิคตฺตตา อคฺคผลานํ. นนฺ จ กุริยจิตฺตมฺปิ^{๕๖๗} เตหิ อนฺธิคตฺตนฺติ. สจฺจํ. กุสฺลสฺเสว ปน นินฺนุสยสนฺตฺตานวเสน^{๕๖๘} กุริยา นาม กตฺตา อนฺธิคโตติ น^{๕๖๙} วตฺตพฺพโพิติ^{๕๗๐} เตชานนฺติ. ปจฺจเวกฺขณฺณสฺสูติ ปจฺจเวกฺขณฺณกาเลสุ. ปริกมฺม-

^{๕๕๕} ม. : อสณฺณภิกโกโต

^{๕๖๐} ม. : ฯเปฯ มาณตฺตาทิ

^{๕๖๑} ม. : ปรามาสน ฯเปฯ กาลเอติ

^{๕๖๒} ล. : ทสฺเสตฺถุ

^{๕๖๓} อภิ. ป.(บาลี) ๔๐/๔๐๗/๑๒๔.

^{๕๖๔} ล. : ปวตฺติตฺตนฺติ

^{๕๖๕} ล. : วิสุ

^{๕๖๖} ล. : ปาฏฺฐิปุคฺคกฺกํ

^{๕๖๗} ม. : กุริยจิตฺตํ

^{๕๖๘} ม. : นินฺนุสยสนฺตฺตานวเสน

^{๕๖๙} ม. : “ น ” ติ อยํ ปาโจ น ทิสฺสตี

^{๕๗๐} ม. : วตฺตพฺพเพปิ

กาลเลติ อภิญญา ปุเรจาริกสุส ปริกรมมสุส กาลเล. เหมฐิมานัญจาติ จสทุเทเน อตุตโน สหิ
 สานัญจ เหมฐิมานัญจาติ สมุจเจติ. สมสทุโท หิ สหิสตุโธ.

กัญจิ^{๕๗๐} อโวจรณฺติ วุตฺตํ. โกจิ อโวจโรติ วุตฺตพุโพติ.
 อาลมุพนสงฺกหวนฺณนา นิฏฺฐิตา.

วตุตฺตสงฺกหวนฺณนา

มนโต สมฺปฏิจฺจนโต มนโต ปญฺจทวาราวชฺชนสุสชาติ^{๕๗๒} ปรมตฺถนุยาเส วุตฺตํ. เอวํ
 สติ ภาวฺจฺจุปฺเจตสนฺตีรณา เจว มโนธาตุโย สियฺ. สมฺภุยมนโสเยว อนนฺตรปจฺจยภูตาคี^{๕๗๓}
 ปเทเน จ วิรุชฺฌเยย. เอกกตฺตูกา หิ ปุพฺพาปรกฺริยา. อาจริยา ปน มโนสทุเทเน ปญฺจวิญฺญาณ-
 มตฺตเมว^{๕๗๔} ปฏฺิเสเชนฺติ.^{๕๗๕} มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุโย หิ^{๕๗๖} มนสทุทโยคโต มโนติ วุตฺตํ ยุตฺ
 ตา. เตเนว หิ มโนเยว ๆเปฯ ธาตุ จาติ วุตฺตํ. เอวํ หิ สติ ปญฺจวิญฺญาณมฺปิ^{๕๗๗} มนสมฺพนฺธิ์ สिया
 ติ เจ. น, มนโต สมฺภุยมนโส ปจฺจยตฺเตติ ตสฺส อตุตโน มโน ภาวโต อญฺญวตฺตฺถุ นิสฺสิตตฺตา
 วา. อถวา มนสทุเทเน สพุโพปิ มโน คเหตุ^{๕๗๘} ยุตฺโต. ปญฺจวิญฺญาณมฺปิ หิ มโน มานสนฺติ^{๕๗๙}
 ปาพิยฺ วุตฺตํ. เอวํ สติ ปญฺจวิญฺญาณมโนธาตุปิ มนสมฺพนฺธิ์นิ สियฺนฺติ^{๕๘๐} เจ. ตตฺถ ปญฺจวิญฺญาณํ
 วุตฺตเมว.^{๕๘๑} มโนธาตุ ปน ปญฺจทวาราวชฺชนสุส อปุพฺพารมฺมตฺตฺตา อญฺญนิสฺสยปจฺจยตฺตา จ.

^{๕๗๑} ล. : กัญจิ

^{๕๗๒} ม. : มนโส มโนทวาราวชฺชนสุสชาติ

^{๕๗๓} ม. : สมฺภุยมนโสเยว

^{๕๗๔} ม. : ปญฺจวิญฺญาณมตฺตํเอว

^{๕๗๕} ล. : ปติเสเชนฺติ

^{๕๗๖} ล. : มโนธาตุ มโนวิญฺญาณธาตุโยหิ

^{๕๗๗} ม. : ปญฺจวิญฺญาณมฺปิ

^{๕๗๘} ล. : คเหตุ

^{๕๗๙} ล. : มานสนฺติ

^{๕๘๐} ม. : สियฺติ

^{๕๘๑} ม. : วุตฺตํเอว

สมปฏิจจนสูตร^{๕๘๒} อถยนิสฺสยชาตตฺตา น มนสมฺพนฺธิเนติ^{๕๘๓} ปงฺกชฺ วิย วา [^{๕๘๔}ติ.

อิติ อสฺสคฺคฺสฺสารถิปนฺยา นาม จุพฺภิกาย

ตฺตฺยปฺริจฺเจทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.^{๕๘๕}

^{๕๘๒} ล. : สมปฏิจจนสูตร

^{๕๘๓} ม. : นมนสมฺพนฺธิเนติ

^{๕๘๔} ม. : สนฺตฺริณฺณาอาทินํ เอว มโนวิญญานธาตฺ. น เตสนฺติ.

^{๕๘๕} ม. : “นิฏฺฐิตา” ติ อธิ ปาโจ น ทิสฺสติ

๓.๕ วิธีปริจเฉท^{๕๘๖}

จตุมนั ขนุชานนติ ปเทน จิตตูปปาตปทสฺส ตปฺปฺริสทกมฺมชารยตฺตํ.^{๕๘๗} ตินฺณํ ภูมिनฺนติ ปเทน จิตตูปปาตญฺมึ. ทฺวิเหตุกาทีติ ปเทน อเหตุกมฺนุสฺสาที นิวารเตติ.

วิสเยสฺส จาติ วิกฺขเปว ลพฺภมานตฺตํ สนุชาย วุตฺตํ อติปริตฺเตหิ วิสเย จิตตูปฺวาตฺติ นตฺถเววาทิ. อถวา วิสเยสฺส จิตตูปฺวาตฺตีติ^{๕๘๘} อารมฺมณฺวเสน วา ปจฺจยวเสน วา วตฺตํ^{๕๘๙} ยุตฺตํ. วกฺขติ หิ อารมฺมณฺญตาติ วิสยญฺจตา ปจฺจยญฺจตา จาติ. เตเนวาทิ []^{๕๙๐} อวตฺวา จาติ วุตฺตํ.

วิธีนกวณฺณนา

นามโยชนาติ อิมินา สภาวโยชนํ นิวารเตติ. เอวํ หิ สติ วิถีนํ สภาวโต จ ญฺปการทวํ สียา. ตถา จ สติ ญ วิถิโยติ ปเทน วิรุชฺฌเยย. วิถิ จ สภาวโต ญพิชฺชาติ นามวเสน โยชนา กาทพฺพา.

ปลฺยจทวารวิถิวณฺณนา

อุปฺปาทกฺขณฺเ อุปฺปชฺชมานํ น จ อุปฺปนฺนนฺติ อัยํ ปมาทปาโจ.^{๕๙๑} จิตฺตยเมเก หิ อุปฺปนฺนํ อุปฺปชฺชมานนฺติ ภาวฺกกฺขณฺเ^{๕๙๒} อุปฺปนฺนํ โน จ อุปฺปชฺชมานํ อุปฺปาทกฺขณฺเ อุปฺปนฺนญฺเจว อุปฺปชฺชมานญฺจาติ^{๕๙๓} อากโต. อุปฺปนฺนสทฺทสฺส จ ขณฺตตยสมํจฺวิวาจกตฺตา.

^{๕๘๖} ม. : วิธีปริจเฉทวณฺณนา

^{๕๘๗} ล. : ตปฺปฺริส-

^{๕๘๘} ม. : จ จิตฺตานํ ปวาตฺตีติ

^{๕๘๙} ล. : วตฺตํ

^{๕๙๐} ม. : จ

^{๕๙๑} ล. : อุปฺปาทกฺขณฺเ อุปฺปชฺชติ น จ อุปฺปนฺนนฺติ อัยํ ปมาทปาจา.

^{๕๙๒} ม. : ภาวฺกกฺขณฺเ

^{๕๙๓} อภิ. ย.(บาลี) ๓๕/๘๑, ๑๐๒/๑๒๔.

ตตถ อตุโธ อฏฺฐกถาทิสฺสู วุตตตุโธเยวาทิ.^{๕๕๔} ภงฺคุปฺปาทาว กถิตา น จิตฺติขฺโณ.^{๕๕๕} ตสฺมา จิตฺติยา^{๕๕๖} อภาโว วิญฺญาตฺติติ ปาสเสโส.^{๕๕๗} เอส นโย อธิปฺเปโต. น ขณฺณจิตฺติ^{๕๕๘} เอตถาปี. เอกสฺมี ๑เปฯ ปญฺญาณวจนโต จาติ^{๕๕๙} อญฺจตตฺตา วจนโต สมฺภโว จิตฺติขณฺนสฺส ปญฺญาณาภาวโต พุทธิจารณฺจ ทสฺเสติ.^{๑๐๐๐} น จ ๑เปฯ ตสฺมาติ อภิธมฺเม. อญฺจตตฺตํ ลพฺภมานสฺส อวจนฺ การณํ อตุตฺติวีย เอโว อิธ นตฺถิ. ตสฺมาติ อตุโธ. ยถาธมฺมสาสนฺตติ สภาวธมฺมานุรูปฺสาสนฺ. อภิธมฺเมติ เสโส. เหตุวตฺเต เจตํ วิเสสนํ. อวจนมฺปีติ เอตํ ทีปนฺกฺริยาย กตฺตฺปทํ. ปีสทฺเทน ปฏฺิเสธํ สมฺปิณฺฑเทติ.^{๑๐๐๑} อิตฺรทาทิ^{๑๐๐๒} ภินฺนธมฺมาธารภาเว สติ สุตฺตาทิธมฺมวินยฺยานํ ยถชฺฆาตฺสยยถาธมฺมยถาปฺราธตา^{๑๐๐๓} กทาจิตฺติ วุตฺตํ. ธาตฺวตฺเตเยวาทิ ธาตฺวตฺตฺพาทกํ นีวาเรติ.

ตีณฺเฌมานิ ๑เปฯ สงฺขตลฺกฺขณานีติ^{๑๐๐๔} วจนโต นามรูปานํ आयุณา สมานนฺ ภวิตฺตฺพุนฺนฺติ อหา อรูปํ ลพฺภูติ. วิตฺถารคณฺเถปี เอวเมว อญฺญุณฺตํ. ตานิ ๑เปฯ สมฺพฺนฺนฺโรตฺติ เอเตน วากฺยมฺตฺตํ ทีเปติ. ตตฺถ หิ ตานิ ตาทิสานิ สุตฺตรสฺปริมาณานิ สุตฺตรสจฺจิตฺเตหิ สมานานิ รูปธมฺมานํ आयุติ อตุโธ.

เอตฺตาวตฺตา ๑เปฯ ขณฺยาเกติ^{๑๐๐๕} อิทํ มโนทฺวารเ คตฺตินิมิตฺตฺตฺตฺตฺจฺจํ สนฺธาย วุตฺตํ. ตสฺมี เทว ภวฺจกฺจลนानิ อวาชฺชนเมกํ^{๑๐๐๖} ปญฺจชฺวานานิ เทว ตทาลมฺพนานิ^{๑๐๐๗} จุติ จาติ เอกาทส

^{๕๕๔} ม.: วุตตตุโธ วีย วาติ

^{๕๕๕} ล.: ถิตฺติขฺโณ

^{๕๕๖} ล.: ถิตฺติยา

^{๕๕๗} ม.: ปาสเสโส

^{๕๕๘} ม.: จ ขณฺณจิตฺติ

^{๕๕๙} ม.: เอกสฺมี ๑เปฯ นโต จาติ

^{๑๐๐๐} ล.: ทิสฺสติ

^{๑๐๐๑} ล.: ปติเสธํ สมฺปิณฺฑเทติ.

^{๑๐๐๒} ล.: อิตฺรทาทิ

^{๑๐๐๓} ม.: ยถาชฺฆาตฺสย-

^{๑๐๐๔} ม.: ตีณฺเฌ ๑เปฯ ลกฺขณานีติ

^{๑๐๐๕} ม.: เอตฺตาวตฺตา ๑เปฯ ยุเกติ

^{๑๐๐๖} ม.: อวาชฺชนํ เอกํ

^{๑๐๐๗} ล.: ตทาลมฺพนานิ

อติตา. อถ ปจฺญา ตโต วา อวเสสา ปณฺจ จิตฺตกฺขณายฺเก อารมฺมณฺเ ปฏฺฐิสฺสจฺจ จตฺตาริ^{๑๐๘} ภาวฺกานิ
อุปฺปชฺชนฺตีติ อตฺถ. วุคฺคตฺถเจตฺ^{๑๐๙} วิคฺคตฺถคณฺเ. อฏฺฐกถายฺเมวาทิ^{๑๑๐} ขนฺธวิภงฺกอฏฺฐกถายฺ เอว.

อาโภคานฺนรูปฺนติ อวชฺชนานฺนรูปฺ. เอกกถาปคตฺตาปี หีติ เอตฺถ หิสฺสทฺโท ปนฺตฺถ. โปสฺสทฺโท เอวตฺถ. อฏฺฐจฺจณฺตฺถ ตโต วา ปสฺสทฺทปิตฺติ สมฺพนฺนโ. อปฺเปกฺขตฺถเตปี ปนฺ นตฺถิ โทโส.
ภาวฺกจลฺลสฺส อนนฺตรปจฺจยฺภูเตนาคิ^{๑๑๑} เอเตน วิญฺญาเนน สทฺธิ วิญฺญาณสฺส อนนฺตร
ตโต สตฺตรสมฺมจฺจ นีวคฺเตติ. อวชฺชนนฺ สทฺธิ อุปฺปนฺนาคิ อปฺเรติ เอตฺถ อปฺเรติ ตพาคคณฺมมฺล-
วาสีทาจฺจณาคตฺถเรโร ทสฺเสติ.^{๑๑๒} เอวํ สติ อญฺญ^{๑๑๓} ฆฏฺฐิตฺวตฺถ^{๑๑๔} อญฺญ^{๑๑๕} นิสฺสยวตฺถุติ
อาปฺชฺเชยฺ. ตถา จ สติ สพฺเพปี จกฺขุปสฺสทฺทา จกฺขุวิญฺญาณสฺส นิสฺสย^{๑๑๖} สิญฺนติ อธิปฺปาโย.

กสฺมา ปนฺ ภาวฺกํ ทฺวิกฺขตฺตํ โหติ. นนฺ ตโต อุนฺ^{๑๑๗} วา อธิกํ วา โหตีติ อาห
ปสฺสทฺทสฺสตีอาหิ.^{๑๑๘} ตตฺถ หิ ปสฺสทฺทฆฏฺฐนฺนภาเวน^{๑๑๙} ภาวฺกสฺสทฺติโวจฺจนิชฺชมานาคิ ปเทน อธิกํ.
สทฺสา อโนจฺจนิชฺชิตฺวาติ ปเทน อุนฺ นีวเรติ. ตสฺมา ปนฺ จลฺลํ โหตีติ กสฺมา เอตํ วุคฺคตฺ. อญฺญ-
วิญฺญาณสมฺมจฺจโนปิตฺติ^{๑๒๐} โสตฺวิญฺญาณาทิสมฺมจฺจโน ปุคฺคลสฺสปี.^{๑๒๑} จกฺขุณฺทฺริยสฺสทฺติ เกจิ. เอวณฺติ

^{๑๐๘} ล. : ปติสฺสจฺจจตฺตาริ

^{๑๐๙} ม. : วุคฺคตฺถ เอตํ

^{๑๑๐} ม. : อฏฺฐกถายฺ เอวาทิ

^{๑๑๑} ม. : ภาวฺกจลฺล ๗เปยฺ เตนาคิ

^{๑๑๒} ล. : ทิสฺสตี

^{๑๑๓} ล. : อญฺญ

^{๑๑๔} ม. : ฆฏฺฐิตฺวตฺถ

^{๑๑๕} ล. : อญฺญ

^{๑๑๖} ม. : นิสฺสย

^{๑๑๗} ล. : อุนฺ, ม. : อุน

^{๑๑๘} ม. : -อาหิ

^{๑๑๙} ล. : ปสฺสทฺทฆฏฺฐนฺนสฺส อานฺนภาเวน

^{๑๒๐} ล. : สมฺมจฺจโนปิตฺติ

^{๑๒๑} ม. : ปุคฺคลสฺสปี

รูปสุส ๗เปฯ อสมตถภาวโตติ^{๑๐๒๒} อากาเรน. อถวา ยที วิญญาณํ ตํ กิจจํ สาเชติ. เอวํ สตีติ
 สมพนุโร. กตถจิ วิญญาณนุติ กตถจิ วิญญาณสุส ตํ กิจจํ []^{๑๐๒๓} กตถจิ วิญญาณมสุส ตํ
 กิจจํ^{๑๐๒๔} กตถจิ วิญญาณํ ทสฺสนกัจจนฺติ. เตสุ วิญญาณมสุสชาติ^{๑๐๒๕} ปาเจ วิญญาณํ อสุส ฐ
 ปารมฺมณฺสุส ทสฺสนกัจจํ สาเชตีติ อตุโธ. อนฺนุญญาตยเจตํ วิตุถารคณฺเถ. อปฺปปฏิพนฺธตฺตาติ^{๑๐๒๖}
 อนิวาริตตฺตา.^{๑๐๒๗} เขภฺยฺเยนาติ อิมินา สตตถกขตฺตฺวารโต อธิกํ อุนํ วา อปฺปเกน ชวนํ สียาติ
 อาสงฺกํ นีวตฺเตตฺตํ อหา มุจฺจาทิอาหิ.^{๑๐๒๘} ตตฺถ จ ททยวตฺตฺตฺสุส ทพฺพผลตฺตา จ ปญฺจ ชวนานิ
 ปวตฺตฺนฺติ. น ปน อารมฺมณฺสุส ทพฺพผลตฺตาติ.

ปาฬิยํ นิยมิตาติ อิทํ กสฺมา วุตฺตํ. นนฺ ตถารูปปาฬิ^{๑๐๒๙} นตฺถเววาติ อหา จิตฺตปฺปวตฺตฺติคฺคณฺยานฺติ
 อาหิ.^{๑๐๓๐} ตตฺถ สพฺพวเวสุติ ตทาลมพฺพนวเววเสน^{๑๐๓๑} สพฺพทฺวาเรสุ อากตฺตฺตา.

สมฺโมหวิโนทนิยํ โวฏฺฐพฺพนฺุปฺปาทโต ๗เปฯ อฺนุปฺปชฺชิตฺวาติ เอตฺถ อารมฺมณํ
 ชวนฺุปฺปตฺติยา ปจฺจโย น โหตีติ อธิปฺปาเยน อหา ชวนมฺปิ^{๑๐๓๒} อฺนุปฺปชฺชิตฺวาติ. น ปน ชวนสุส
 ฉปญฺจวารานฺุปฺปชฺชนํ สนฺุชยาติ อธิปฺปาโย. ทฺวิกฺขตฺตํ วา ติกฺขตฺตํ วาติ ปเทน ทฺวิกฺขตฺตฺนฺติ
 เอตฺถ ทฺวิกฺขตฺตฺตฺถจ ติกฺขตฺตฺตฺถจาทิ ทฺวนฺุทํ^{๑๐๓๓} นีวเวติ. เอวํ หิ เอกวีถิยํปี โวฏฺฐพฺพนํ ทฺวิกฺขตฺตฺตฺถจ
 ติกฺขตฺตฺตฺถจาทิ สียา. วิตุถารคณฺเถ จ เอเวว^{๑๐๓๔} อฺนุญญาตํ. เอเตน ทฺวิติกฺขตฺตฺนฺติ เอตฺถ

^{๑๐๒๒} ม. : รูปสุส ๗เปฯ วโตติ

^{๑๐๒๓} ม. : ตี

^{๑๐๒๔} ม. : กิจจันติ

^{๑๐๒๕} ม. วิญญาณํ อสุสชาติ

^{๑๐๒๖} ล. : อปฺปปฏิพนฺธตฺตาติ

^{๑๐๒๗} ม. : อนิวาริตฺตา

^{๑๐๒๘} ล. : มุจฺจาทิ อหา.

^{๑๐๒๙} ล. : ตถารูป- ,ม. : ตถเว ปาฬิ

^{๑๐๓๐} ม. : -อาหิ

^{๑๐๓๑} ล. : ตทาลมพฺพน-

^{๑๐๓๒} ม. : ชวนํปี

^{๑๐๓๓} ม. : ทฺวนฺุทํ

^{๑๐๓๔} ม. : เอวํเอว

ทวิรัตนตติรัตนตติอาทิส^{๑๐๓๕} วย ติกษตตุ เอวาติ อตุถึ นีวาเรติ.^{๑๐๓๖} เตเนวาห เกจิ ปนาติ.
 วัฏฐพพเน^{๑๐๓๗} ปุณปุณฺ. อุปฺชชติ น สนฺตีรณาทิกํ. นนุ ชวเน อสติ วัฏฐพพณํ วัฏฐ
 พพเน อสติ สนฺตีรณํ สนฺตีรณาทิกเอ อสติ สมฺปฏิจฺจนาทิกํ ปุณปุณฺ อุปฺชชตฺติ อาห ตํ ปนาติ
 อาทิ. ตตฺถ จตฺวาติ อุปฺชชตฺวาติ เกจิ. อนุปฺชชตฺวาติ ปน ยุชชติ. อิตฺรธา^{๑๐๓๘} หิ อวชฺชนาทึ
 สฺสูติ วุจฺเจยฺย.

อวชารณผล^{๑๐๓๙} ๗เปฯ วุตฺตฺนติ อิท^{๑๐๔๐} กสฺมา วุตฺตํ. นนุ เอวสทฺทสฺส วิเสสสนฺทสฺสน-
 ปรตฺตา ภาวฺกฺกุญฺเฑโทติ วิเสสโตว นีวตฺเตตุ ยุตฺโต.^{๑๐๔๑} ภาวฺกเมวาทิ^{๑๐๔๒} หิ วุตฺเต วิถิจิตฺตํ
 นีวตฺเตตุ ยุชฺเชยฺยาติ อาห ภาวฺกฺกุญฺเฑทนามเนน ปนาติอาทิ.^{๑๐๔๓} ตตฺถ ภาวฺกจฺลนสฺส อิท วิ-
 เสสตฺตตฺเถปี สามณฺณสทฺทตฺตา วิถิจิตฺตํ นีวตฺเตตุ ยุตฺตฺนติ อธิปฺปาโย.

ทฺรูปฺปาทฺนฺติ^{๑๐๔๔} ทฺสฺสวาปาทนํ. ทฺนฺปิพฺนฺนฺนฺติปี วทฺนฺติ.

ปจฺจยฺยานุรูปฺนติ ทฺฐกฺกามตฺทาทิปจฺจยฺยานุรูป. โยนิโสมนสิการาทินํ อนุรูปฺนติ ปน วิตุถาร-
 คนฺเถ. ตํ ปน น วิโรชฺณติ.^{๑๐๔๕} อารมฺมณาทิติ อาทิสทฺทเทน มนสิการาทินํ สงฺกฺหิตตฺตา. วิตุถารคนฺเถ
 วุตฺตเมว^{๑๐๔๖} ปน ยุตฺตํ. []^{๑๐๔๗} อาทิสทฺทเทน ชวณสฺตฺตาทินํ ตตฺถ วุตฺตตฺตา.^{๑๐๔๘}

^{๑๐๓๕} ล. : -ตฺรตฺตฺนติ อาทิสฺ

^{๑๐๓๖} ล. : นีวาเรติ.

^{๑๐๓๗} ม. : วัฏฐพพฺ เอว

^{๑๐๓๘} ล. : อิตฺรทา

^{๑๐๓๙} ม. : อวชารณ

^{๑๐๔๐} ล. : อทํ

^{๑๐๔๑} ล. : ยุตฺตา

^{๑๐๔๒} ม. : ภาวฺกํ เอวาติ

^{๑๐๔๓} ม. : ปนาติอาทิ

^{๑๐๔๔} ม. : ทฺรูปฺปาทฺนฺติ

^{๑๐๔๕} ล. : วิโรชฺณติ.

^{๑๐๔๖} ม. : วุตฺตํเอว

^{๑๐๔๗} ม. : อารมฺมณาทิติ

^{๑๐๔๘} ล. : วุตฺตตฺตา

ปณจทวารวิถีวณณา นิฎฐิตา.^{๑๐๕๕}

มโนทวารวิถีปริตตชวณวาราวณณา^{๑๐๕๐}

อารมมณฺณติ จ อติมหนฺตาทินิ อารมมณฺ.

ปณจทวาราวณณิกานนฺติ เอกนตปณจทวาริกานิ.

[]^{๑๐๕๑}

ปจฺมจิตฺต^{๑๐๕๒} หิ อปฺปนาย ๔เปฯ ปริกมฺมณฺติ อิธ วุตฺตํ. ปรมตฺถปกาสนิยํ ปน อปฺปนตฺถาย
 ปรีโต ปจฺม^{๑๐๕๓} กาทพฺพกมฺมตฺตา ปริกมฺมณฺติ วุตฺตํ. ปริกมฺโมปจารานุโลมโคตฺรฎฺฐนาเมนาติ^{๑๐๕๔}
 เอตฺถ ติกฺขตฺตํ วา เอกกํ นาม วิเสสนิ^{๑๐๕๕} ลพฺภติ. ตสฺมา เอกกสฺส จิตฺตสฺส จตฺตาริ นามานีติ
 สามณฺเณน มณฺเณยฺยุณฺติ อาห อิมานิ จตฺตาริ ๔เปฯ อูปจารานุโลมโคตฺรฎฺฐนาเมเนว^{๑๐๕๖} ลพฺภนฺตี
 ติ. เอวํ หิ สติ กถํ อฏฺฐกถาย สเมตีติ อาห อฏฺฐกถายนฺติอาที.^{๑๐๕๗} อฏฺฐกถาย^{๑๐๕๘} ปริมาณ^{๑๐๕๙}
 ติณฺณํ ทฺวินฺนํเขว วาติ^{๑๐๖๐} สามณฺณนามํ วุตฺตํ. น โคตฺรฎฺฐนา^{๑๐๖๑} สห จตฺนุนํ ติณฺณํ วาติ หิ
 เอตฺถ อธิปฺปาโย.

^{๑๐๕๕} ล. : “ปณจทวารวิถีวณณา นิฎฐิตา.” ตี อิม ปาจา น ทิสฺสนฺติ

^{๑๐๕๐} ม. : มโนทวารวิถี ปริตตชวณวาราวณณา

^{๑๐๕๑} ม. : อปฺปนาชวณวาราวณณา

^{๑๐๕๒} ล.,ม. : ปถม-

^{๑๐๕๓} ล. : ปรีโตปถม

^{๑๐๕๔} ม. : ปริกมฺโม ๔เปฯ เมนาติ

^{๑๐๕๕} ม. : อวิเสสนิ

^{๑๐๕๖} ม. : อิมานิ ๔เปฯ นามเนว

^{๑๐๕๗} ม. : -อาที

^{๑๐๕๘} วิสุทฺธิ.(ปาที) ๒/๓๔๕-๓๕๐.

^{๑๐๕๙} ล. : ปริมาณ

^{๑๐๖๐} ม. : ทฺวินฺนํ เขวาติ

^{๑๐๖๑} ล. : โคตฺรฎฺฐนา

ยสุมา ฯเปฯ ตสุมาติ เอต์ อนุโลมํ อลทุทธาเสวนตฺตา^{๑๐๖๒} โคตรุํ อุปฺปาเทตฺถ น สกโกติ.
 ลทุทธาเสวนมฺปิ จตฺตถํ อนุโลมํ^{๑๐๖๓} นฺนุจสฺตตฺตมอฺปฺปนาย ปติฏฺฐาเปตฺถ^{๑๐๖๔} อสกุณฺณยฺยตฺตา โคตรุํ
 อุปฺปาเทตฺถ น สกโกติ. ตสุมาติ อตฺถโถ. อถวา อลทุทธาเสวนํ^{๑๐๖๕} ปจฺมชวณํ^{๑๐๖๖} โคตรุํ อุปฺปาเทตฺถ
 น สกโกติ. ลทุทธาเสวนมฺปิ จ นฺนุจสฺตตฺตมชวณํ สยํ ปติฏฺฐาตฺถ น สกโกติ. ตสุมาติ อตฺถโถ. อถวา
 ลทุทธาเสวนํ ฯเปฯ น สกโกตฺถิติ ลทุทธาเสวนมฺปิ ปณฺจมํ อนุโลมํ นฺนุจํ โคตรุํ อุปฺปาเทตฺถ
 น สกโกติ. สตฺตมอฺปฺปนาย ปติฏฺฐาเปตฺถ อสกุณฺณยฺยตฺตาติ อตฺถโถ. ปณฺจมโตติ เอตฺถ จ นฺนุจโตติ
 เอเตน ภาวิตพฺพํ.^{๑๐๖๗} []^{๑๐๖๘} ยสุมา ฯเปฯ ทฺถุจพฺพนฺติ วุตฺตํ. ยสุมา จ ติกฺขตฺถํ สทฺทโตว อวชารณํ
 วุตฺตํ น จตฺถกฺขตฺถํ สทฺทโต. ตสุมา ทฺวิกฺขตฺถเมว^{๑๐๖๙} นีวารตฺถิ น ปณฺจกฺขตฺถํ. เอวํ หิ สติ อนุโลมานิ
 จตฺตาริ ตีณิ เทว วาติ วจเนน จ มนุสฺสปณฺณสฺส จตฺตาริ อนุโลมานิ. ปณฺจมํ โคตรุํ^{๑๐๗๐} นฺนุจํ
 มกฺกจิตฺตณฺจ สตฺตมํ ผลจิตฺตณฺจ. ทฺถิยํ^{๑๐๗๑} โคตรุญฺจิตฺตํ น โหติ อลทุทธาเสวนตฺตา. นฺนุจํปี น
 โหติ ภาวฺกาสนฺนวเสน ปเวชิตฺตฺตา. ตทา หิ ชวณํ ปติตํ นาม โหตฺถิติ จ อญฺจกถา วจเนนปี น
 วิรุชฺฌยฺย. สจฺเขปวณฺณนํ ปน ปณฺจมโตติ อิทํ นฺนุจมกฺกจิตฺตนฺติ อญฺจกถาวจเนน วิรุชฺฌตฺถิติ
 วุตฺตํ. ตสุมา วิจาเรตพฺพมิตฺถํ.^{๑๐๗๒}

มโนทวารวิถิวณฺณา นิฏฺฐิตา.

^{๑๐๖๒} ล. : อลทุทธาเสวนตฺตา

^{๑๐๖๓} ล. : อนุโลมํ

^{๑๐๖๔} ล. : ปติฏฺฐาเปตฺถ

^{๑๐๖๕} ม. : อลทุทธาเสวนํ

^{๑๐๖๖} ล. : ปณฺจ-

^{๑๐๖๗} ม. : เอตฺถ จ ฯเปฯ ภาวิตพฺพํ

^{๑๐๖๘} ม. : จตฺถกฺขตฺถํ ติกฺขตฺถํ เอววาติ เอตฺถ จตฺถกฺขตฺถเอววาติ กณฺเหยฺยวาติ ตํ นีวารตฺถํ

^{๑๐๖๙} ม. : ทฺวิกฺขตฺถเอว

^{๑๐๗๐} ม. : ปณฺจมโคตรุญฺ

^{๑๐๗๑} ล. : ทฺถิยํ

^{๑๐๗๒} ม. : วิจาเรตพฺพมิตฺถํ อิทํ

ตทารมมณนียมวณณา

อาทาเส มุขนิमितต์ วิทยาติ ขลา อาทาเส มุขนิमितต์ มุขานูภาวโต ปวตตตตา นิพพิกปป^{๑๐๗๓}
 เอว วิปากัง นิพพิกปปนติ^{๑๐๗๔} อตุโธ. อถวา ขลา มุขนิमितต์ มุขารูป. เอว วิปากสฺส เวทนาโยโค
 อารมมณานูรูปเมวาทิ อตุโธ. เตนาน

ขลาหิ กุสลํ กมฺม- มนิญฺจมฺปิ^{๑๐๗๕} ปวตฺตเร
 ตํปากัง^{๑๐๗๖} ตสฺส ตทา กมฺม- นิमितฺตํ นุปลพฺภเร^{๑๐๗๗}
 น หิ ตํ วณฺจิตฺตํ สกฺกา วิปลลาสมภาวโตติ.^{๑๐๗๘}

อิทํ ทสฺเสติ.^{๑๐๗๙}

อสทฺฐาทินํ ติตฺถียาทินํ คมฺภีรปกฺติกาทีนญฺจาติ เอตถ ตีหิ อาทิสทฺฐเทหิ ขลาทุกมํ
 รตนตฺตยคุณฺณ อชานนฺตาทโย. พุทฺฐาทิวโรธิสตฺตาทโย อสฺสิจิตฺตสนฺธิปริจยาทโย จ สงฺกณฺหาติ.
 ปรมตฺตณฺยาเส ปน อนานิสํสทสฺสาวิอาทโย โทสพฺหุลมจฺเจราทโย อุเปกฺขาปฏฺฐิสนฺธิกาทโยติ วุคฺตํ.
 ชวนสฺส ปุริมปจฺจภาคาเอ ปวตฺตทานิ ปุริมปจฺจภาคปวตฺตทานิ.^{๑๐๘๐} ขลาตฺตถุทานีติ อารมมณานู-
 รูปานิ.^{๑๐๘๑} อปิจาติ อิทํ วิตุถารคณฺเณ ปุริม ๆเปฯ กานเวาติ ปทสฺส นิตฺตสนฺนเวสน ปากฏกรณฺนติ
 วตุวา อสฺสิจิตฺตสนฺเน สติ สุมฺนาขมฺมานนปี^{๑๐๘๒} สุนฺชาทีนํ ปุริม ๆเปฯ กานเว ปวตฺตณฺนตีติ โยชนา
 กตา. อปีสทฺฐโท จ ครหตุโธ. อญฺจานปยุตฺโต จาติ วุคฺโต. ตํ ยุคฺตํ วิย ทิสฺสติ. เอเตน หิ อติ-

^{๑๐๗๓} ล. : นิพพิกปป

^{๑๐๗๔} ล. : นิพพิกปปนติ

^{๑๐๗๕} ม. : ขลา หิ กมฺมํ อนิญฺจ

^{๑๐๗๖} ม. : ปากัง

^{๑๐๗๗} ม. : นุปลพฺภเร

^{๑๐๗๘} ม. : วิปลลาสํ ภาวโตติ

^{๑๐๗๙} ล. : ทิสฺสติ ,ม. : “อิทํ ทสฺเสติ” อิมเ ปาจา น ทิสฺสนฺติ

^{๑๐๘๐} ล. : ปุริม-

^{๑๐๘๑} ม. : อารมมณานูรูปานีติ

^{๑๐๘๒} ม. : สุมฺนาขมฺมานนปี

อิฏฐทสฺสเน อุเปกฺขายมานานมฺปิ อสทฺธาทีนํ ทุมนาปิยมานานมฺปิ^{๑๐๘๓} ติตฺติยาทีนํ อสฺสจิทสฺสเน จ สติ สุนฺชาทีนํ^{๑๐๘๔} อุเปกฺขายมานานมฺปิ คมฺภีรปรกตีกาทีนํ ปุริมปจฺจภาคปวตฺตานิ วิปากานิ ยถาวตฺตูกานเววาทิปี ทสฺเสตฺติ.^{๑๐๘๕} ทสฺสเนติ จ ทสฺสเนตฺตาทิ อตฺถโ.

อถวา อปีจาทิ อิหํ ตถา หิ ฯเปฯ ชวนนฺติ ปทสฺส อนนฺตรนิทสฺสเนวเสน ปากฺกการณฺ.^{๑๐๘๖} อัยฺ เหตุถ อสฺสจิทสฺสเนปี จ สติ สุนฺชาทีนํ โสมนสฺสชวณํ โหติ. สุมนาปิยมานตฺตาทิ อตฺถโ. เอส นโย อติอิฏฐทสฺสเนนาทิสฺ. อสฺสจิทสฺสเนติ อสฺสจิปฏฺฐิลาเกติ อตฺถโ. อถ วา สุนฺชาทีนํ โสมนสฺสชวณนฺติ เอตฺถ โสมนสฺสเมวาทิ^{๑๐๘๗} คณฺเหยฺยาติ อปีจาทิอาทิ วุตฺตํ. เกจิ^{๑๐๘๘} ปน อปีจสทฺทสฺส วาตฺตคฺคํ มนฺตา เหฏฺฐา ปฏฺฐิกถารมฺมเณติ วุตฺตคฺคตา อารมฺมณสามณฺญา อิธ อสฺสจิทสฺสเนติ วุตฺตคฺคตา รุปารมฺมณนฺติ วิเสสํ วทนฺติ. เหฏฺฐา อิฏฐาการโต อิฏฐสทฺทาวโตติ เอก.

สุภํ สุภํ นิจฺจํ อตฺตาทิ จตฺตสฺส สลฺยาจิตตทิกฺกจิเววเสน ทฺวาทสฺสวิปลฺลาสา. เตสฺสุ สุภํ สุชนฺติ จิตฺตวิปลฺลาสํ สนฺธาย จิตฺตวิปลฺลาสทฺทาวเนวาทิ วุตฺตํ. เทสนาเกโท นาม. อตฺถิ รูปํ จกฺขุสมฺพสฺสสฺส วตฺถุ ฯเปฯ^{๑๐๘๙} อตฺถิ รูปํ กายสมฺพสฺสสฺส^{๑๐๙๐} วตฺถุ. อตฺถิ รูปํ^{๑๐๙๑} กายสมฺพสฺสสฺส อารมฺมณํ อตฺถิ รูปํ จกฺขุสมฺพสฺสสฺส อารมฺมณํ.^{๑๐๙๒} อตฺถิ รูปํ จกฺขุสมฺพสฺสสฺส อารมฺมณํ^{๑๐๙๓} ฯเปฯ^{๑๐๙๔}

^{๑๐๘๓} ม. : ทุมนายมานานปี

^{๑๐๘๔} ม. : “จ สติ สุนชาทีนุ” อิม ปาจา น ทิสฺสนฺติ

^{๑๐๘๕} ล. : ทิสฺสติ

^{๑๐๘๖} ล. : ปากฺกการณฺ

^{๑๐๘๗} ม. : โสมนสฺสเอวาทิ

^{๑๐๘๘} ล. : โกจิ

^{๑๐๘๙} ม. เปยฺยาลนินิตฺตํ นตฺถิ

^{๑๐๙๐} ม. : จกฺขุสมฺพสฺสสฺส น

^{๑๐๙๑} ล. : อตฺถิรูปํ

^{๑๐๙๒} ม. : น วตฺถุ

^{๑๐๙๓} ม. : จกฺขุสมฺพสฺสสฺส อารมฺมณํ

^{๑๐๙๔} ม. : เปยฺยาลนินิตฺตํ นตฺถิ

อตุถิ รูปึ กายสมมุสสุส อารมมณึ^{๑๐๕๕} อตุถิ รูปึ กายสมมุสสุส []^{๑๐๕๖} นารมมณนุติ วตุถาลม
พนึ^{๑๐๕๗} ทุกานึ เกโท. อารมมณทุกึ หิ ญญึ น ยตุตึ. วตุถ ปน ยตุตึ.

ตถา หิติ เอวิ สติ สตุเตว วารา วตุตถาติ โยชนา. กุสลชวเนสุ วา ปริจิตสุธาติ อิมินา^{๑๐๕๘}
กริยาชวเนโต อเหตุกตทาลมพนึ^{๑๐๕๙} น ปริ ลียา. ตสุมา.

อิฏฐิฏฐิมชมุเตเนว ^{๑๐๖๐}	เวทนาย ปเภทนึ
ตตุถ หินปณึเตน	สเหตุกมเหตุกึ.
ปริจยชวเนน วา ^{๑๐๖๑}	ทเหตุกติเหตุกึ.
อิติ ปากสุส นียโม	สุญญเยวุปถกชเยติ. ^{๑๐๖๒}

ตถา จ วตุตถนุติ อิหึ ติเหตุกโต อเหตุกึ. กุสลโต^{๑๐๖๓} ติเหตุกนุติ ปทสุส ฉาปกึ.
ตมมณนุตริตวาติ เอตุถ กถึ ตวาปจโย โหตีติ อาห จิตึ^{๑๐๖๔} ๗เปฯ กตุวาติ.

ชนกนุติ ชนกสุส. []^{๑๐๖๕} ตึสทิสสุส องคุลียึ กเหตุวา. ตถา ปาโจ วา กเหตุพุโพ. ยถา
มทึ หตุเถ กเหตุวานาติ.^{๑๐๖๖} อินุทริยปวตุตติอานุกาวโตติ อิหึ จกชุโสตวิญญาณาทีนึ. ทวารวิธิ-
เกเท จิตตนิยมโตติ อิหึ^{๑๐๖๗} สมปฏิจจนานทีนึ อุปปตุตติการณึ.

^{๑๐๕๕} ม. : จกชุสมมุสสุส นารมมณึ ๗เปฯ

^{๑๐๕๖} ม. : อารมมณึ อตุถิ รูปึ กายสมมุสสุส

^{๑๐๕๗} ล.,ม.: วตุถาลมพนึ-

^{๑๐๕๘} ล. : อิปินา

^{๑๐๕๙} ล.,ม.: -ตทาลมพนึ

^{๑๐๖๐} ล. : อฏฐิฏฐิมชมุเตเนว ,ม. : อิฏฐิฏฐิมชมุเตเนว

^{๑๐๖๑} ม. : “วา” ติ อัย ปาโจ น ทิสสุติ

^{๑๐๖๒} ล. : สุญญเยวุปถกชเยติ.

^{๑๐๖๓} ล. : กุสลโต

^{๑๐๖๔} ม. : ตึ

^{๑๐๖๕} ม. : ตึ สทิสนุติ

^{๑๐๖๖} พุ.ชา.(บาลี) ๒๘/๒๒๗๕/๓๖๕.

^{๑๐๖๗} ล. : อิหึ

ตทารมมณนิยมวณณนา นิฎฐิตา.

ชวณนิยมวณณนา

อวชชนตสฺสาตี อวชชมานกาเล ปวตฺติตี สมฺพนฺโธ. กสฺมา ปน อวชชนตสฺสาตี วุตฺตํ.
 นนฺุ ปจฺจเวกฺขนตสฺสาตี วตฺตพฺพนฺติ อาห ขถวชชิตถมานงฺการมมณานิตี. กสฺมา จ ขถวชชิตเมว^{๑๑๘}
 คณฺหนฺติ. น อญฺญนฺติ อาห อวชชนตปฺโรตี. กสฺมา จตฺตารี ปญฺจ วาตี อาห อวชชน-
 วสฺสิตายาตี. ขสฺมา อวชชนวสฺสิตาย ปจฺจเวกฺขณจิตฺเตหิ อารมมณานิหาโร อารมมณปฏฺฐิตาโก^{๑๑๙}
 อวชชนสฺส พฺยาปารตฺตา อารมมณานิหารกิจฺจสฺส ตสฺมาตี อธิปฺปาโย. ตปฺปรสทฺทสฺส
 พฺยาปารตฺโต จาตี อญฺญิกาทวารถายํ วุตฺตํ. วิตุถารคณฺเถ ปน ปรมตฺถนฺยาเส จ พหุพฺพิหิมนฺตา^{๑๒๐}
 ปธานตฺถตา วุตฺตา. ตถา จ สตี อิทํ ปทํ อภินิหารสทฺทสฺส วิเสสนํ น สฺยา. ปจฺจเวกฺขณจิตฺตํ
 หิ อวชชนจิตฺตปธานกํ. อวชชนาภินิหาโร ปน สมฺนฺนาหาโร จ อวชชนสฺส กิจฺจเยวาตี
 อวชชนวสฺสิตาปาทกถฺมานโต^{๑๒๑} วุฏฺฐาย กติปยภวฺงฺกโต ปรี อวชชนสมตฺถตา ทฏฺฐพฺพา.

ปจฺมกปฺปนาชนฺติ^{๑๒๒} อยํ สทฺโท อภิญฺญาชวณานมฺปิ กมฺมภูถานํ สมฺปทานภูถานํ วา
 เตสุปี วา อธิกาโร อนุวตฺตโก นิโยชิตो^{๑๒๓} วา สฺยาตี โยชนา กตาตี. วิตุถารคณฺเถ ปจฺม-
 กปฺปนาชาติ อยํ อธิกาโร^{๑๒๔} อภิญฺญาชวณานมฺปิ อธิกาโร อธิกรณฺภูโต สฺยาตีปี วุตฺตํ.

ชวณนิยมวณณนา นิฎฐิตา.^{๑๒๕}

^{๑๑๘} ล. : ขถวถุถิตเมว ,ม. : ขถวชชิตํเอว

^{๑๑๙} ล. : ปตฺติลาโก

^{๑๒๐} ท. : พหุพฺพิหิ-

^{๑๒๑} ล. : -ปาทกถฺมานโต

^{๑๒๒} ล. : ปถม-

^{๑๒๓} ล. : นิโยชิต

^{๑๒๔} ม. : อาชาโร

^{๑๒๕} ล. : “นิฎฐิตา” ติ อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ

บุคคลภทวณณา

ดาวาติ โลกโฆหารกุกเมน. ตตุถ ปน ปมาณปาชาภาวโตติ ตสฺมี ทูเหตุกานํ ติเหตุก-
 ตทาลมฺพนสมฺภเว^{๑๑๖} ปมาณภูตสฺส ติเหตุกํ ภวํกํ ทูเหตุกสฺส ฯเปฯ ปจฺจโยติ ปาฐสฺส ปฏฺฐาน
 อวิหฺชฺชมานตฺตาติ อตุโถ. วิตุถารคนฺถเป อิวํ วุตฺตํ. ตตุถาติ วา สามิตฺถเถ. ญฺฐิตฺตตฺตมฺนิํ อภโตติ
 ตตุถ เตสํ อปเรสํ วณฺณนํ ปฏฺฐานวณฺณนาภาวโตติ อตุโถ. วตฺวาติ ปรมตฺถวินิจฺจเย

ติเหตุกานํ สพฺเพปิ มนุสฺสาปายปาณิน^{๑๑๗}
 สตฺตตีสาวเสสานํ เอกตาลีส นินฺทเทเสติ

ทสฺสิตตฺตา. อตุถโตติ สามยตฺถโต พุภิกจาโรติ อตุโถ. ตตุถเววาติ สุกฺคิอเหตุเกเยว.

ปฏฺธิปฺปสฺสทฺธตฺตา จ เภฏฺฐิมสมาปตฺติยา. จสทฺโท ปน กตฺถจि นตฺถิ. ตเทว ยุตฺตํ.
 บุคคลภทวณณา นิฏฺฐิตา.^{๑๑๘}

ภูมิจิตตวณณา

อิช ปน ตตุถ จตฺวาติ อิช ปน อภิชมฺมตฺถสงฺกเห จตฺสญฺฐิจิตฺตทานิ ลพฺภนฺตีติ^{๑๑๙} วุตฺตนฺติ
 วา^{๑๒๐} โยชนา. ตํ สุกฺคิยนฺติ รูปภาวสฺสคฺคิยํ.

ภูมิจิตตวณณา นิฏฺฐิตา.

^{๑๑๖} ล. : -ตทาลมฺพน-

^{๑๑๗} ล. : มนุสฺสาปาย ปาณินํ

^{๑๑๘} ล. : “นิฏฺฐิตา” ติ อยํ ปาโจน นินฺทิตฺติ

^{๑๑๙} ล. : -จิตฺตทานิลพฺภนฺตีติ

^{๑๒๐} ม. : “วา” ติ อยํ ปาโจน นินฺทิตฺติ

อายุโน ยศุดโก^{๑๑๒๑} ปริจเฉโท ยาวตายุกั. ปฏิสนุชิตโต^{๑๑๒๒} ปรนุติ ปฏิสนุชิตโต ๆเปฯ
 เทรสมสุส วา จุฑุทสมสุส วา อนนุตรนุติ วิตุถารคนุเถ วุตุตฺ. ภาวุงควาसानนุติ เอกวารเมว
 ปาวตุตสุส ภาวุงคสุส อวสานนุติ. กาลนุติปี ตตุเถว วุตุตฺ. อวสานนุติ อัจจนุตส์โยเค.

อิติ อเพคฺคฺสูสารทีปนิยา นาม จุฬฎีกาย

จตุตฺถปริจเฉทวณฺณนา.^{๑๑๒๓}

^{๑๑๒๑} ล. : ยศุดโก

^{๑๑๒๒} ล. : ปติสนุชิตโต

^{๑๑๒๓} ล. : “วณฺณนา” ติ อัย ปาโจ น ทิสฺสติ

๓.๖ ภูมิประจวบเทโท^{๑๑๒๔}

ภูมิจตุรกวณณนา

กามตณฺหาสหจริตา สุคตฺตี อัย ภูมิ กามตณฺหาเย เอว^{๑๑๒๕} วิสโย. น อณฺญา. กามตณฺหา
จ ตตฺเตว จรติ น อณฺญาตฺตาติ กตฺวา วุคฺคํ. ตพฺภาโว สหคตสทฺโท.^{๑๑๒๖}

ปกฺกฺเจน สุขโตติ^{๑๑๒๗} พุรภาเวนาติ วิตุถารกนฺเถ วุคฺคํ. ปกฺกฺจโต อิกฺกฺจโต อิตา คตา^{๑๑๒๘}
อปคตาทิปิ วทนฺติ. ปกฺกฺเจนาติ วา เขภฺยุเณ. นิชฺฌายติ ทยฺหตฺตี นิชฺฌาโม.^{๑๑๒๙} โส หุตฺวา ตณฺ
หา ปิปาสา เอตสฺส อตฺถิตี นิชฺฌามตณฺหิโก.^{๑๑๓๐}

นิปฺยติ วิโสเสติ ปฏฺิปกฺขํ ตโต วา อตฺตานํ นิปาติ รกฺขตฺตี นิปโก. ตพฺภาโว เนปฺกํ
ณฺญาณํ. นิปฺยติ วา สรตฺตี นิปโก. ตพฺภาโว เนปฺกํ. สติเยว เนปฺกํ ตถา.

ปภาสมุทฺยสงฺขาเตหิ สุภหฺตี ปจฺนติ. ปภาสงฺขาตาหิ สุภหฺตี^{๑๑๓๑} ปน มฺูลปาโจ.^{๑๑๓๒}
เตเนว ภาติ จ รสฺสนฺติ จ วุคฺคํ.

^{๑๑๒๔} ม. : ภูมิประจวบเททวณณนา

^{๑๑๒๕} ม. : กามตณฺหาเยว

^{๑๑๒๖} ม. : สหสทฺโท

^{๑๑๒๗} ล. : โสขโตติ

^{๑๑๒๘} ล. : อิตาคตา

^{๑๑๒๙} ล. : นิชฺฌาโม

^{๑๑๓๐} ล. : นิชฺฌามตณฺหิโก

^{๑๑๓๑} ล. : สภหฺตี

^{๑๑๓๒} ล. : -ปาโถ

สพฺพธมฺมาปิตฺติ ปุณฺณชฺชนาทินา อวิหาราทินา วา ฌานลาภีอาทินา วา. สพฺพธมฺมาปิตฺติ วา
 สพฺพธมฺมาการวณฺเตสุ วา.^{๑๑๓๓}

ภูมิจตุกกวณฺณนา นิภูจฺจิตา.

ปฏิสันธิจตุกกวณฺณนา

จกฺขุปฺปชฺชนารหกาเลติ วุตฺตพฺพ. จกฺขุชาติติ ปน ปมาทเลเชน วุตฺต. จกฺขุสฺส อาทิมฺหิ
 อฺปฺปชฺชนารหกาเลติ ปน อตฺถ สติ นตฺถิ โทโส. อฺปฺปชฺชนารหกาเลติ จ ตสฺมี กาล
 อฺปฺปนฺนจกฺขุโก. ปสฺสูติยํ อฺนฺปชฺชมาโนปี น อเหตุโก โหติ. อปเรสํ วาเท ปน โหติเยวาทิ
 ทสฺเสติ. ปณฺทโกติ^{๑๑๓๔} อาสิตฺตอสุยโอบกมิกปกฺขณปฺปสกวเสน ปณฺจวิโร. เตสุ นปฺปสโก
 อภาวโกติ วิสฺสุ^{๑๑๓๕} วุตฺโต.

มนุสฺสายุปริจฺเจโท น วิชฺชตีติ ชมฺมุทีปมนุสฺเส^{๑๑๓๖} สนฺธาย วุตฺต. น อิตเร. อิตเรสุ ปน

อปฺรสุส ปุพฺพสุส จ อายุปฺลยจสํ สทา
 สหสฺสมุตฺตรกฺรุโน อฺนฺนาธิกมฺริตฺตนิ

อปฺปปี วา ภิชฺชโยติ วสฺสสโตติ ภิชฺชโย วา กาลํ อปฺปเกน ชีวตี.^{๑๑๓๗} กสฺมา ทฺถิชฺชํ อปฺตตฺตฺตา.
 อถวา วสฺสสํ วา อปฺปปี วา ภิชฺชโย วา ชีวตีติ อตฺถโถ.

ทิวสสํวจฺจรทิกฺขณเวเสน จตฺตฺตฺตฺตฺ. ตถา หิ วุตฺตํ ปรมตฺถวินิจฺจนเย

^{๑๑๓๓} ม. : “วา” ติ อธิ ปาโจ น ทิสฺสตี

^{๑๑๓๔} ล. : ปณฺทโกติ

^{๑๑๓๕} ล. : วิสฺสุ

^{๑๑๓๖} ล. : ชมฺมุทีป-

^{๑๑๓๗} ล. : ชีวตี

อายุประมาณมิจเจอร์^{๑๑๓๘} เทวานมุปรูปริ^{๑๑๓๙}
 ทวิภขตุตฺถุ ทิกุณฺณ กตุวา จตุภากมฺทาหฺนฺติ^{๑๑๔๐}

อิทลฺยจ จตุมหาราชิกานํ เทว ทิวสานิ เทว วสุธานี^{๑๑๔๑} ดาวตีสานํ เอกทิวสํ เอกวสุสนฺติ
 กตุวา วุตฺตํ. จตุมหาราชิกานํ ปน อายุ ปณฺจวสุสสฺสํ จเปตฺวา^{๑๑๔๒} จตุคฺคณฺเวย เตสํ อายุ-
 ปมาณํ.^{๑๑๔๓} จตุมหาราชิกานํ หิ ทวิสฺสสฺสํ ดาวตีสานํ สหสฺสํ โหติ. เอส นโย มนฺุสฺสคณฺณาย
 ปีติ.

ดาหิตี ปฏิสนฺธิ.^{๑๑๔๔} เอกกปฺเปปีติ เตโซ อาโป วาโย สํวณฺุฏกปฺเปสฺส เอกกปฺเปปี.
 ปรีปฺณฺณฺณสฺส
 ปฺรูยวเวสฺส^{๑๑๔๕} สนฺเตสฺส
 ปจฺฉิมวเวตีอาห. อปีจ เอวํ ปรีปฺณฺณฺณสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
 นิทฺธารณฺณฺณสฺส
 อาชารณฺณสฺส
 วา. อญฺุจฺสฺส อญฺุจเกสฺส ปวตฺเต ปจฺฉิมวเวตีปี วตฺตํ ยุตฺตํ. ปจฺฉมชฺชมานตลนฺติ^{๑๑๔๖} อภิวีธิ. ทฺติย- ตฺติยชฺ
 ฉานตลนฺติ^{๑๑๔๗} อภิวีธิ จ อนภิวีธิ จ. จตุตฺถชฺชมานตลนฺติ^{๑๑๔๘} อนภิวีธิ. อวธิ วิธิตีปี วิต
 ติการณฺณเว วุตฺตํ. ทฺติยตฺติยวิปากสฺส
 ตลํ. ตถา หิ ตํ ทฺติยภฺภูมि.^{๑๑๔๙} ตํ ปน ยุตฺตํ.

^{๑๑๓๘} ม. : อายุประมาณ มิจเจอร์

^{๑๑๓๙} ล. : เทวานํ อุปรูปริ, ม. : จตุภากํ อฺทาหฺนฺติ

^{๑๑๔๐} ปรมตฺถ.(บาลี) ๒๑๕/๒๐.

^{๑๑๔๑} ล. : เทวทิวสานิ เทวทิวสานิ

^{๑๑๔๒} ล. : ฤเปตฺวา

^{๑๑๔๓} ล. : อายุประมาณ

^{๑๑๔๔} ล. : ปตีสนฺธิ

^{๑๑๔๕} ม. : ปรีปฺณฺณสฺสฺสฺส

^{๑๑๔๖} ล. : ปถมชฺชมานตลนฺติ

^{๑๑๔๗} ล. : -ตฺติยชฺชมานตลนฺติ

^{๑๑๔๘} ล. : จตุตฺถชฺชมานตลนฺติ

^{๑๑๔๙} ล. : -ภฺภูม

อศุคินา วาราคิ อศุคิโน วาโร^{๑๑๕๐} สหุตตเถ พยณชนสมิ ปุพพสเร^{๑๑๕๑} ลุตเต อากตสส
 อการสส ทิม กควา อศุคินา วินสฺสนวารา. จตฺตสฺสจฺจิ ยทา ปุณฺณมาติ จตฺตสฺสจฺจิสงฺขยา ยทา ปุเรสฺสนตีติ
 ปรมตฺตณฺยาเส. วิตฺถารคฺคณฺเถ ปน ยทา จตฺตสฺสจฺจิ วารา ปริปุรฺมานา^{๑๑๕๒} โหนฺติ. ตทา^{๑๑๕๓} เตสฺ
 เอโก ปจฺฉิม วายุ วาโร สียาติ วุตฺตํ. สกฺกปฺเปปีติ อศุคิอุททวายุคปฺเปปี.^{๑๑๕๔} สตฺถโรค-
 ทฺพภิกฺขานนฺติ

สตฺถํ โทสฺสสเทน หิ รากฺสสเทน ทฺพภิกฺขํ
 โรโค โมหุสฺสเทเนว อนฺตรายา ตโย สियฺ.
 เอวํ สํวณฺณกปฺปาปี อศุคิโนททวาเตหิ
 โทสฺสราคโมหุสฺสทา น^{๑๑๕๕} วเสน สियฺ^{๑๑๕๖} กมาติ

วินาสปฺตฺติยาวาติ^{๑๑๕๗} ยาว วินาสปฺตฺติ.

สมานเมวาทิ เอกสทฺทสฺส สงฺขยาตุลฺยาสาหายนฺณเสฏฺฐเจสฺสุ ตฺถลฺยตฺถํ ทสฺเสติ.^{๑๑๕๘} ภเวติ
 อุปฺตฺติภเว.^{๑๑๕๙} สตฺถ ภเว วา. อถวา ภเวติ เอเตน อุปฺปาทสฺตปฺปฺนิสฺสนธิโย^{๑๑๖๐} นินฺวตฺเตติ.
 ปฺปฺนิสฺสนธิจตฺตูกวณฺณนา นินฺวฺจิตา.^{๑๑๖๑}

^{๑๑๕๐} ล. : วาเร

^{๑๑๕๑} ล. : ปุพพสเว

^{๑๑๕๒} ล. : ปริปุรปานา

^{๑๑๕๓} ล. : ตทา ตทา

^{๑๑๕๔} ล. : อตฺติ-

^{๑๑๕๕} ม. : โทสฺสราคโมหุสฺสทานํ

^{๑๑๕๖} ล. : สिय

^{๑๑๕๗} ม. : วินาสปฺตฺติยา วาติ

^{๑๑๕๘} ล. : ทิสฺสตี

^{๑๑๕๙} ม. : อุปฺตฺติภเว

^{๑๑๖๐} ล. : -ปฺตฺติสนฺธิโย

^{๑๑๖๑} ล. : “นินฺวฺจิตา.” ติ อยํ ปาโจ น ทิสฺสตี

กมฺมจตุกกวณฺณา

กฏุตตารูปานนฺติ กมฺมกฏุตตา อุปฺปนฺนํ รูปานํ. อสฺกโกณฺตมฺปีติ^{๑๑๖๒} อสฺกโกณฺตเปปี.
 อสฺกโกณฺตเมว^{๑๑๖๓} วา. วิปាកสฺเสวาทิ นิตฺสสนมฺตตํ. วิปាកกฏุตตา รูปานเมวาทิ^{๑๑๖๔} อตฺถ. สฺข-
 ทุกฺขกฏุตสฺสชาติ อิกฺกุจอนิกฺกุจกฏุตสฺส. วิจฺเจทปจฺจยानุปฺปตฺติยาวัตติ วิปាកวิจฺเจทสฺส ปจฺจยानุภาเวน
 อนุปฺปตฺติโต^{๑๑๖๕} วิปាកพฺรุหนสฺส ปจฺจยภาเวน อุปฺปตฺติโต จ. ชนกสามคฺคิยานุรูปนฺติ ยตฺตกํ กาลํ
 ชนเกน นิตฺตตฺติตํ. ตตฺตกํ วา อุปฺปตฺตมฺภเฑตีติ กตฺวา วุตฺตํ. พฺยาธิ จ ชาติสมฺตา จ ตถา. ตา อาทิ
 เยสฺ^{๑๑๖๖} ตานิ ตถา. ตานิ เอว นิตฺตตฺตานิ เตสฺ วา นิตฺตตฺตานิ. ปรมคฺคณฺยาเส ปน พฺยาธิ เอว^{๑๑๖๗}
 ชาติวติ วตฺวา อุปฺปิตฺติกํ อกฺุสฺสเมวาทิ^{๑๑๖๘} วุตฺตํ. ตํ ปน^{๑๑๖๙} วิตุถารคฺคณฺเถน สจฺเจป-วณฺณาย จ น สเม
 ติ. วิจฺเจทกปจฺจยูปฺปทเนนาติ อิกฺกุจวิปាកวิจฺเจทกสฺส ทฺคคฺคิณานนฺมปจฺจยสฺส^{๑๑๗๐} วา อนิกฺกุจ
 วิปាកวิจฺเจทกสฺส สฺคคฺคิณานนฺมปจฺจยสฺส วา อุปฺปาทเนน. อุปฺปจฺเจทกกิจฺจวเสนาติ อิมินา
 สจฺจสจฺเจป อุปฺปกเมน^{๑๑๗๑} วา เกสฺสจฺจปจฺเจทกกมฺมุนาติ วุตฺตํ. อุปฺปจฺเจทกํ^{๑๑๗๒} อุปฺปาท-กเมวาทิ
 ทสฺเสติ.^{๑๑๗๓} เอวํ สติ อุปฺปาทกํ กทาจิ วิปាកํ เทติ กทาจิ วิปាកํ น เทตีติ สิทฺธเมว.^{๑๑๗๔}
 อตฺถเอว ทิ เกสฺสจฺจ สตฺตทานํ อุปฺปจฺเจทเกน อกฺุสฺสกมฺมุนา มรณฺเปี อปฺปายานคฺคณนฺติ. ตสฺมา อุปฺปจ
 เจทกปฺพกนฺติ อิมินา วิปាកชนเน^{๑๑๗๕} ปฺพกนฺติ ทสฺเสติ.

^{๑๑๖๒} ม. : อสฺกโกณฺตํปีติ

^{๑๑๖๓} ม. : อสฺกโกณฺตํ เอว

^{๑๑๖๔} ม. : รูปานํเอวาทิ

^{๑๑๖๕} ล. : อนุปฺปตฺติเต

^{๑๑๖๖} ล. : โยสํ

^{๑๑๖๗} ล. : พฺยาธิเอว

^{๑๑๖๘} ม. : อกฺุสฺสํเอวาทิ

^{๑๑๖๙} ม. : “ ปน ” ติ อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๑๑๗๐} ม. : ทฺคคฺคิณานนฺมปจฺจยสฺส

^{๑๑๗๑} ล. : อุปฺปกเมน

^{๑๑๗๒} ล. : อุปฺปจฺเจทกํ

^{๑๑๗๓} ล. : ทิสฺสติ

^{๑๑๗๔} ม. : สิทฺธํเอว

^{๑๑๗๕} ล. : วิปាកชนเน

ปัจจุภยสทโท ปรมตถโต อวิหุขมานัน อตีตาทิปี วทิตติ ปจจุปนโนติ^{๑๑๖} วุตตัม. ทิฏฐ-
 ฐมมโตติ^{๑๑๗} ทิฏฐฐมมสส. อปรติ เอตถ อปรสททสส สพพนามตตทา อปรสมี อปรสมินติ
 ปาเจน ภวิตพพ. ทิฏฐฐมมโต อญญสมินติ อิช วุตตัม. นยปกาสนิย ปน ทิฏฐฐมมโอมปชเชหิ
 อญญสมินติ วุตตัม. สงเขปวณณนายญจ กम्मทวขัม วตวา ตโต อญญสมินติ^{๑๑๘} สามญเณน
 วุตตัม.

เอว สติ ยา กาจิ สตตมเจตนา อุปชชเวทนิยาติ อาปชชเชย. น จ เอว โหติ สา.
 ปจมเจตนา ย ปน ทิฏฐฐมมเวทนิยาเว สติ สา อุปชชเวทนิยา โหติ. เตเนวาห สตตมชวณ
 เจตนา^{๑๑๙} ๆเปฯ ปฏิลทฐวิเสสชาติ มชฌเณ ปญเจตนา ยา กาจิ อปราปริยาเยว. ย ปน ทิฏฐฐมม-
 เวทนิยาทิกาวนติ วกขติ. ตปี อนนตราทิสู ยตถ กตถจิติ อนิยมทสสนนติ ทฎฐพพ. สตตมเจตนา
 หิ อนนตรเมว^{๑๒๐} เทติ.

ปจจยวิเสเสนาติ เทยฐมมาทิปจจยวิเสเสน. อิทญจ อนภิกุตปฏิลทฐวิเสสพลาภาวปุตต-
 ผลทานัน การณ^{๑๒๑} สนุชาย วทติ.^{๑๒๒} ปฏิลทฐวิเสสตาชาติ ปฏิลทฐผลทานสตุติวิเสสตา
 ตาทิสสสชาติ เทยฐมมาทิปจจยวิเสสสงฆาตสส.^{๑๒๓} อภิสงขริยติ อภิสงขโรติ อภิสงขริยติ อสสชาติ
 วจนตถตตเยน หิ เทยฐมมเจตนา ปฏิกุคากา ปุพพาภิสงฆาโร นาม. ปจมชวณ^{๑๒๔} วา
 ปุพพาภิสงฆาโร. สาคิสยา อญญเอหิ ปจมชวเนหิ. อิตทวเยหิติ ปน ปรมตถนุยาเส. อธิปายโต
 ปน ปจมชวณเจตนา ทิฏฐฐมมเวทนิยา นาม. กสุมมาติ อาห ตสมี ๆเปฯ ผลทายนินติ.^{๑๒๕} กสุมมา

^{๑๑๖} ล. : ปจจุปนโนติ

^{๑๑๗} ม. : ทิฏฐฐมมโอมติ

^{๑๑๘} สงเขป.(บาลี) ๓๕๕.

^{๑๑๙} ม. : “-ชวณเจตนา”ติ อัย ปาโจน ทิสสติ

^{๑๒๐} ม. : อนนตรเอา

^{๑๒๑} ม. : -ผลทานการณ

^{๑๒๒} ล. : วทวทติ

^{๑๒๓} ล. : เทยฐมมาทิ.....สํฆาตสส

^{๑๒๔} ล. : ปจมชวณ

^{๑๒๕} ม. : ผลทายนินติ

อิธ ผลทายินีติ อาห สาดิสยาติ.^{๑๑๘๖} กสุมา สาดิสยาติ อาห ปุพฺพาทิสงฺขารสฺส วเสนาติ.^{๑๑๘๗} ตสฺส สามตฺถุเณนาติ.^{๑๑๘๘} อตุโธ. เอวํ สติ ลทฺฐปุพฺพาทิสงฺขารา ยา กาจิ ปจฺมเจตนาปี สาดิสยา ภเวยฺยาติ อาห ตาทิสฺสสาติ. เยน ปจฺจยวิเสสสงฺขาเตน ปุพฺพาทิสงฺขारेณ ปจฺมเจตนา พลวภาว-ปตฺตา โหติ.^{๑๑๘๙} ตาทิสฺสสาติ อตุโธ. กสุมา ปนฺ เตน.^{๑๑๙๐} พลวภาวปตฺตาติ อาห ปฏฺฐิตทฺฐ-วิเสสตาย.^{๑๑๙๑} จาติ. กสุมา ปนฺ सा पलवती तस्मिंश्व पलथायिनि. न अल्पसुमिन्दि आह सा हीतिआति. सा ही पलवतीमपि.^{๑๑๙๒} อิตฺรทฺวยํ วิย ชฺสุมา น โหติ. ตสฺมา อิเชว ผลํ เทตีติ อตุโธ. อปิสทฺโท ปเนตฺถ ปากโฏติ กตฺวา น วุตฺโต. กถญจ อิตฺรํ ทฺวยํ โหตีติ อาห ปวตฺตสนฺदानุปรมาเปกฺขํ.^{๑๑๙๓} โโอกาสภาเปกฺขญฺจาติ.^{๑๑๙๔} ปุริมกมฺมโต อิธ ปวตฺตสฺส ขนฺธสนฺदानสฺส อฺปรโม.^{๑๑๙๕} นิโรโธ ปฏฺฐิกมฺนํ. ตสฺส อเปกฺขํ ตถา สत्ตมเจตนา. กสุมา ปนฺ सा एव []^{๑๑๙๖} น โหตีติ อาห พลวชนฺสนฺदाने ञापेฯ अप्पวิปากตาย.^{๑๑๙๗} จาติ. อนภิกฺขตฺตาทิกุณฺวิเสสขุเตสฺส นิตฺถารณญฺเตสฺ. สมฺปทานญฺเตสฺ วา อาธารญฺเตสฺ วา. เอกวีถิชนฺสนฺदानेสุ ปจฺมเจตนา अनुपकरणानासवना.^{๑๑๙๘} หุตฺวา อฺปการาसवनाहि अप्पविपाकाव โหति. ตสฺมา เอวํ न โहतीति อตุโธ. अनुपการाति ज नत्थि अुपकारा.^{๑๑๙๙} ऐतस्ससाति กตฺวา. กตฺถจि ปนฺ พลวชนฺสนฺदानेति ज लिखन्ति. तं पन वज्जविप्लुला सेन

^{๑๑๘๖} ล. : กสุมาติ มนสิกตฺวา ตสฺมี ๞เปฯ ผลทายินีติ วุตฺตํ. กสุมา อิธ ผลทายินีติ มนสิกตฺวา สาดิสยาติ วุตฺตํ.

^{๑๑๘๗} ม. : ปุพฺพาทิ ๞เปฯ วเสนาติ

^{๑๑๘๘} ม. : สามยฺตฺถเณนาติ

^{๑๑๘๙} ล. : โหนฺติ

^{๑๑๙๐} ม. : “พลวภาวปตฺตา โหติ. ตาทิสฺสสาติ อตุโธ. กสุมา ปนฺ เตน” ติ อิม ปาจา น ทิสฺสนฺติ

^{๑๑๙๑} ล. : ปชฺฉิตทฺฐ- ,ม. : ปฏฺฐิ ๞เปฯ ตาย

^{๑๑๙๒} ม. : พลวตี อปิจ

^{๑๑๙๓} ล. : -สนฺदानานุ-

^{๑๑๙๔} ล. : อาภาส- ,ม. : ปวตฺต ๞เปฯ เปกฺขญฺจาติ

^{๑๑๙๕} ล. : อฺปรโม

^{๑๑๙๖} ม. : ปวตฺตขนฺธสนฺदानนโรธาเปกฺขํ

^{๑๑๙๗} ม. : พลวชน ๞เปฯ अप्पวิปากตาย

^{๑๑๙๘} ล. : अनुपकरणानासवना

^{๑๑๙๙} ล. : โอปการา

ทฤษฎี. ปรมตถุยาเส จ เอวเมว^{๑๒๐๐} อนุณณาดิ.^{๑๒๐๑} วิตุถารคนเถ ปน พลวติชวณสนตนาเนติ
 กุสลาคุสลาชวณปพพเน. ปวตติยาติ สมพนุโ. คุณวิเสสยตุเตสุ พุทธาทีสุ อุปการานุปการสพเทหิ
 สมพนุโชติ วุตต. คุมกริรมิ.^{๑๒๐๒} วิมิตติวา คเหตุพพิ.

อตุตสทธิกาติ วิณตติสมุฏจาเนน ปาณาติปาตกิจจสุส นิปพาติกา.^{๑๒๐๓} สนนุฏจาปกาติ
 ทาตพพเมว^{๑๒๐๔} ทาน^{๑๒๐๕} หนตพพเมว^{๑๒๐๖} ปาณนติอาทินา สนนุฏจาปกา. วุตตนเยนาติ ปจย-
 วิเสเสน. ยถาวุตตการณวิหโรติติ ปฏิปกุเขหิติอาทิ การณวิหโรติ^{๑๒๐๗} วิตุถารคนเถ วุตต. อลทฐา-
 เสวณสนนุฏจาปการณหิติ ปน ยุตต.

ปวตติยจ เกทยจ ทสเสตุ อารทฐ []^{๑๒๐๘} ปวตติมตต

ปโยคสมุฏจาปกาติ อภิกกมาทปโยคสมุฏจาปกา กายวจิวิณตติ สงฆาตสุส ปโยคสุส
 สมุฏจาปกาติ ปน วิตุถารคนเถ. กาเยนาติ จลมานจิตตชรูปกาเยน. ตสมี ปน จลิต อิตริ
 ดิชรูปปี^{๑๒๐๙} จลเตว. ตถา หิ ทวารกถาย เอวเมว^{๑๒๑๐} กตฺวา ยถา หิ อุทเก คจฺจนเต อุทกปติตานิ
 สุกขทณฺฑกตติณปณฺณาทินิปี^{๑๒๑๑} อุทกคติกานวาติ อุปมา วุตตา. สยยจ กาเยน วิณเยยตุตตติ
 พนฺทนกาเยน วณฺณารมฺมณิ ทิสฺวา มนสา วิณเยยตุตตา. สหการีติ ยา วาโยธาตุ สหชาต-
 รูปกายสุส สนนุฏจนสนฺธารณจลนอภิกกมาทิกเก กโรติ เอตาย เอว สห กโรตีติ สหการี.
 วิณตติ. สา จ การณิ สหการี การณิ.

^{๑๒๐๐} ม. เอวเอว

^{๑๒๐๑} ล. : อนุณณาดิ

^{๑๒๐๒} ม. : คุมกริรั อิท

^{๑๒๐๓} ล. : นิปพาติกา

^{๑๒๐๔} ม. : ทาตพพิเอว

^{๑๒๐๕} ล. : ทาตพพเมวทาน

^{๑๒๐๖} ม. : หนตพพิเอว

^{๑๒๐๗} ล. : -วิหโรติ

^{๑๒๐๘} ม. : น

^{๑๒๐๙} ล. : ดิชรูปปี

^{๑๒๑๐} ม. : เอวเอว

^{๑๒๑๑} ล. : -ทณฺฑก-

กัญจาปีติอาทินา กายกมัม กายวิญญตติยา ชนกะเหตุ. ส่า ปน กายกมมสุส กายกมมนนฺติ นามสุส ฌาปนกะเหตุติ ทสฺเสติ.^{๑๒๑๒} ตตฺถ ตถา ปวตฺตมานายาติ ทวารภาเวน ปวตฺตมานาย จิตฺตูปฺเพน. ปวตฺตมานายาติ ปน วิตุถารคณฺเ. เอตฺตกาเยว^{๑๒๑๓} วุตฺเต ปจฺจุปฺปติญฺเจยฺยาติ สมฺปนฺน โธ. ตตฺถ ตถาสทฺโท ทวารเ^{๑๒๑๔} กมฺมวตฺถานํ น สียาติ อากทฺตติ.^{๑๒๑๕} เตน วจิกมฺมํ กายทวารเปปี ปวตฺตตีติ ทวารเณ กมฺมวตฺถานํ น สียาติ ทสฺเสติ. วจิทวารเ กายกมฺมปี ปวตฺตตี^{๑๒๑๖} กายทวารเ วจิกมฺมปี ปวตฺตตีติ ปน กมฺเมน ทวารวตฺถานํ น สียาติ โยเชตพฺพํ. อวุตฺตมปี^{๑๒๑๗} หิ อตฺถโต^{๑๒๑๘} ลพฺภเตว. เอวํ หิ สติ กายทวารเหีติอาทินา ปุพฺเพ^{๑๒๑๙} น จ อฺปริกายกมฺมสุส เขยฺยุเขน เอตฺถ วาติ วจเนน จ น วิรุชฺฌติ. ตตฺถ หิ กายกมฺมสุสชาติ วจันํ ตทตฺถฌาปนตฺถเภาวติ.^{๑๒๒๐} วิพฺนุโรติ^{๑๒๒๑} โทโส.

ขโร ขโรติ สทฺทํ กโรตีติ กกฺโข.

นฺนุ มิจฺฉาทสฺสนํ สมฺมาทสฺสนสุส ปฏฺิปกฺขนฺติ โมหปฺพุพฺพกมฺมํ สียาติ อาห มิจฺฉาทสฺสนสุสชาติอาทิ.^{๑๒๒๒}

อภิมตฺตติ อิกฺุจฺมชฺฌตฺตติ^{๑๒๒๓} ปรมตฺถนฺยาเส. สปริคฺคหํ อปริคฺคหนฺติ ปน ยุตฺตํ. อตฺตา

^{๑๒๑๒} ล. : ทิสฺสติ

^{๑๒๑๓} ล. : เอตฺตกาเยว

^{๑๒๑๔} ม. : ทวารเณ

^{๑๒๑๕} ล. : อากทฺตติ

^{๑๒๑๖} ม. : “ ทวารเณ กมฺมวตฺถานํ น สียาติ ทสฺเสติ. วจิทวารเ กายกมฺมปี ปวตฺตตี ” ติ อิมเ ปาจา น

ทิสฺสติ

^{๑๒๑๗} ม. : อวุตฺตปี

^{๑๒๑๘} ล. : อตฺถตา

^{๑๒๑๙} ม. : ปุพฺเพน

^{๑๒๒๐} ม. : ตทตฺถฌาปนตฺถ เภาวติ.

^{๑๒๒๑} ล. : วิพฺนุโรติ

^{๑๒๒๒} ม. : อาทิ

^{๑๒๒๓} ล. : -มชฺฌตฺตติ

จ พนฺธุ จ ตถา. เตสํ ปริตฺตานิ อุตฺตพฺนฺธุปริตฺตานิ.^{๑๒๒๔} เวนนียาตฺนตฺถนฺติ เวนฺกรณตฺถํ. นีติยา^{๑๒๒๕} ราชสฺตถสฺส ปาเจ อากตํ ปมาณํ นีติปาจกปฺปมาณํ. ยํ กิณฺจิจิ หารฺนฺตานิ พุราหฺมณานนฺติ สมฺพนฺโฆ.

ทานวตฺถุปรียะสนวเสน ปวตฺตา ปุพฺพภากเจตฺนา เอตฺถเว สโมธานํ กจฺจตีติ อิทํ วิชฺชมานวตฺถุสฺมินฺติ เอเตน วินาปี เทยฺยธมฺมปริจฺจาเคน จิตฺตฺตฺปาทมตฺเตเนว ทานมยํ กุสฺลํ อฺปจิตํ โหตีติ เกสณฺจิจิ อติชฺวานํ นีวตฺตติ^{๑๒๒๖} โหตีติ.^{๑๒๒๗} อนุภฺฎิกาวจเนน วิรุชฺชติ. ตสฺมา วิชฺชมานวตฺถุ- จินฺตฺนวเสนานฺติ ปาเจน ภวิตฺตพฺพํ. ทานมยสฺส ปน^{๑๒๒๘} ปุพฺพภากตฺตา เอตํ วุตฺตํ สียา. เตเนว ภฺฎิกายํ ตํ ปน ทานมยสฺส ปุพฺพภากเตติ ตเทว ภเชยฺยาติ วุตฺตํ. โคตฺรภฺฎปรีโยसानฺติ อยํ มหฺกคฺคํ สนฺธาย อภิวีธิ.^{๑๒๒๙} โลกุตฺตํ สนฺธาย อนภิวีธิติ วทฺนฺติ. ขนฺธาทีสุ ปน อารมฺมณฺเสสุ. กณฺจิปเท ปน เจตฺยจฺกณฺเสสุ นีพฺพานมฺปิ^{๑๒๓๐} อนุโตคฺธํ ตสฺมา อภิวีธิ เอวาติ. สมฺมสนฺนฺติ^{๑๒๓๑} จ สมฺมสนฺนาทีติ อคฺโถ. อณฺณถา อุตฺถพฺพยาทโยปี ปริพาหิรา^{๑๒๓๒} ภเวยฺยํ.

กมฺมจตฺตฺกถวณฺณนา นีภฺฎิจิตฺตา.

จฺตฺติปฺปฏิสนฺธิกถวณฺณนา

อฺจุจฺจิชฺชมานสนฺตทานานํ^{๑๒๓๓} มรณฺนฺติ สมฺพนฺโฆ. ปฺปฏิพาหิตสามคฺคิยสฺสชาติ^{๑๒๓๔} ปฺปฏิสนฺธิ- ชนกกมฺมสฺส.

^{๑๒๒๔} ม. : อุตฺต ๗เปฯ ตฺตานิ

^{๑๒๒๕} ล. : นีติยา

^{๑๒๒๖} ม. : นีวตฺตนฺติ

^{๑๒๒๗} ม. : “ โหตีติ ” ติ อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๑๒๒๘} ม. : “ ปน ” ติ อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๑๒๒๙} ล. : อภิวีธิ

^{๑๒๓๐} ม. : “ ปิ ” ติ อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๑๒๓๑} ล. : สมฺมสนฺนฺติ

^{๑๒๓๒} ม. : “ ปิ ปริพาหิรา ” ติ อิมเ ปาจา น ทิสฺสนฺติ

^{๑๒๓๓} ล. : อฺจุจฺจิชฺชมาน-

^{๑๒๓๔} ล. : ปติพาหิตสามคฺคิยสฺส ,ม. : “ อิติ ” ติ อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ

นามรูปขมมาทิกเมว^{๑๒๓๕} จุติปรีโยสานานนติ นามรูปสพายตนาทิกขรามรณปรีโยสานานัน.
จุติปรีโยสานานนติปี ปาโจ.^{๑๒๓๖} เอวิ สติ ปรีโยสานสพุโท อนภิวิชชตโต. อตคัคคุณตโตว []^{๑๒๓๗}
ทฏฐพุโพ. อิตรธา จุติปฎีสนุธีน^{๑๒๓๘} อสมานารมมธตา น สียา. อาทิสทุเทน ปญจตุติ ทสฺสิตา
อุปปตฺติยา ตตฺตถฺฏตาย ปวตฺตานิ ทวารานิ. เหตุปจารวเสน วา อุปปตฺติทวารานิ.

มโนทวารเร ตาว ปฎีสนุธียา^{๑๒๓๙} จตฺตุนัน ภวฺจกานัน. ปญจทวารเร ปน ปฎีสนุธียา วาติ^{๑๒๔๐}
อิมินา ฆมฺมานุสสารณีวจนเมว^{๑๒๔๑} ยุตฺตุนฺติ ทสฺสเสติ. วิภังคภูจกถายํ เอวเมว^{๑๒๔๒} อนฺนถฺตคฺคตา.
เตเนว หิ ตธา หีติ วิตุถาเรติ. อนนฺตรปจฺจุยฺยเทสฺสปฺภุจฺจานกฺฎีกาย^{๑๒๔๓} ปน กุสลากุสลมมฺลเกสุ
จุติกฺกิตฺตตี วุตฺตคฺคตา วิจาเรตพฺพมิตฺ.^{๑๒๔๔}

จุติปฎีสนุธิกกฎมนทนา นิฏฺฐิตา.^{๑๒๔๕}

อิติ อศฺศกฺขสารถิปนฺธิยา นาม จุพฺพิกาย

ปญฺจมปรีจฺเจทวณฺทนา นิฏฺฐิตา.

^{๑๒๓๕} ม. : นามรูปขมมาทิกเมว

^{๑๒๓๖} ล. : ปาโจ

^{๑๒๓๗} ม. : วา

^{๑๒๓๘} ล. : อิตรธา จุติปฎีสนุธีน

^{๑๒๓๙} ล. : ปฎีสนุธียา

^{๑๒๔๐} ล. : ปฎีสนุธียาราติ

^{๑๒๔๑} ม. : ฆมฺมานุสสารณีวจนเมว

^{๑๒๔๒} ม. : เอวิเอว

^{๑๒๔๓} ล. : -ปจฺจุยฺยเทส....กฺฎีกาย

^{๑๒๔๔} ม. : วิจาเรตพฺพมิตฺ อิท

^{๑๒๔๕} ม. : “ จุติปฎีสนุธิกกฎมนทนา นิฏฺฐิตา ” ติ อิม ปาจา น ทิสฺสนฺติ

๓.๓ รูปปริจฉิโก^{๑๒๔๖}

นิทุเทศปฏิญนิทุเทศวาเสนาติ^{๑๒๔๗} เอตถ อุทุเทโส^{๑๒๔๘} ปน^{๑๒๔๙} ปจฺมทุติยปริฉฺเจเท^{๑๒๕๐}
 ลพฺภมานตฺตา อสาทฺรโณติ^{๑๒๕๑} น วุตฺโต. ทุติยเอาว^{๑๒๕๒} วา น ลพฺภติ. จิตฺตํ เจตสิกํ
 รูปํ นิพฺพานนฺติ^{๑๒๕๓} หิ สพฺพปริฉฺเจทานํ อุทุเทโสปี ปจฺเม^{๑๒๕๔} วุตฺตตฺตา ปจฺมสฺส^{๑๒๕๕}
 อุทุเทโสติ^{๑๒๕๖} วุตฺตุ อรหฺติ. ยถา ฌมฺมสํกฺคณิมาติกาติ.

รูปสมุทฺตวาเสนา

สตุคฺคชิปฺภฺลานิ พฺยาเปตฺวาติ อิมินา จกฺขุปฺสาโท สมุหฺมนสนฺตติฆนฺวเสนา วตฺถุทฺวารภาวํ
 สาเรตีติ ทสฺเสติ. เตเนว หิ อภิธมฺมวาทฺรฎฺฎีกายํ อิมสฺมีเยว^{๑๒๕๗} อธิกาเร เอญฺนปฺลณฺสาจกฺขุติ-
 อาหิ^{๑๒๕๘} วุตฺตํ. ยถาโยคฺนติ ยมฺหิ จกฺขุณฺหิ ปฏฺิหฺลยฺติ ตํ สนฺธาย วุตฺตํ. จกฺขุวิญฺญาณาทีนฺนติ-
 อาทิสทฺเทน จกฺขุสมฺภสฺสชาทโย สํกฺหิตา. อถวา สมฺปฏฺิจฺจนาทโย ตทา ปน ยถา โยคฺนติ^{๑๒๕๙}
 จกฺขุวิญฺญาณสฺส []^{๑๒๖๐} จกฺขุทฺวารภาวํ อญฺเณสํ ทฺวารภวานฺติ อตฺโถ. อิตฺรนฺติ จตฺฐาตุอุตฺตจิตฺตา-

^{๑๒๔๖} ม. : รูปปริฉฺเจทวาเสนา

^{๑๒๔๗} ล. : -วาเสนาติ

^{๑๒๔๘} ล. : อุทุเทโส

^{๑๒๔๙} ม. : “ปน” ติ อยํ ปาโง น ทิสฺสติ

^{๑๒๕๐} ม. : ปถม-

^{๑๒๕๑} ม. : “อติ” ติ อยํ ปาโง น ทิสฺสติ

^{๑๒๕๒} ม. : ทุติยปริฉฺเจเท เอา

^{๑๒๕๓} ล. : นิพฺพานนฺติ

^{๑๒๕๔} ล. : ปจฺโม ,ม. : อุทุเทโสปี ปถเม

^{๑๒๕๕} ม. : ปถมสฺส

^{๑๒๕๖} ล. : อุทุเทโสติ

^{๑๒๕๗} ล. : อิมสฺมี เยว

^{๑๒๕๘} ล. : -จกฺขุติ-

^{๑๒๕๙} ม. : ยถาปโยคฺนติ

^{๑๒๖๐} ม. : จ

หารชอายุวัฒนาทีรูป. อุตฺตจิตฺตาทาเรหีติ อุตฺตจิตฺตาทาหารเซหีติ^{๑๒๖๐}เหตุปจฺจาเรน^{๑๒๖๑} วา ตทฺชิตฺตวเสน
วา ทฏฺฐพฺพทา.^{๑๒๖๓}

ปวตฺตติเหตุภาเวเนว อนฺุปลาถนฺุติ เอกนฺุตถกมฺมุชจกฺขาทโย วิย สพฺพทา ตตฺถ จ
อวิชฺชมานภาโว สาธกโต^{๑๒๖๔} วิญฺญาตติ. สห ปาจนฺุคฺคินาติ อิทํ เหฏฺฐา จเปตฺวา กมฺมุชเชชฺชสฺส
ปตฺติฏฺฐานนฺุติ^{๑๒๖๕} วุตฺตตฺตทา วุตฺตํ.

สามณฺุณวิเสสถกฺขณฺุสฺส สามณฺุณถกฺขณฺุณํ ทสฺสเสตฺถุ อฺุปาทาทีหีติอาที วุตฺตํ. วิเสสถกฺขณฺุณํ หี
สภาวรูปนฺุติ ปเทน วุตฺตํ. วิตถถกฺขณฺุณทสฺสสนฺุตฺถิ เอตํ วุตฺตํ. ตถาถกฺขณฺุณํ^{๑๒๖๖} หี นิจฺจุถกฺขณฺุณํ
นิปฺพนฺุณรูปานํ.

[]^{๑๒๖๗}ยที อากาโส รูปปริยฺยนฺุโต อฏฺฐกถาทีสุ เตน สห นวกนฺุติอาที วุตฺตพฺุโพ.^{๑๒๖๘}

วณฺุณาทีนํ รูปสฺส ปกาสนาทีภาวโต กลาปโต^{๑๒๖๙} วิยาติ เยสญฺุจาทิอาที วุตฺตํ.

อธิปฺปายนฺุติ จินฺุตนํ จิตฺตสฺงกปฺุโป.^{๑๒๗๐} ผนฺุทมานกายกฺคหณานนฺุตรนฺุติ^{๑๒๗๑} ผนฺุทมาน-
รูปสฺสมุหาวณฺุณสฺส กหณฺุสฺส จกฺขุทวาริกชวณฺุสฺส อนนฺุตรํ.

^{๑๒๖๐} ม. : “อิตี” ตี อยฺ ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๑๒๖๑} ม. : เหตุปจฺจาเรน

^{๑๒๖๓} ล. : ทฏฺฐพฺุพฺุ ,ม. : ทฏฺฐพฺุโพ

^{๑๒๖๔} ม. : อวิชฺชมานภาเวณ สาธโก

^{๑๒๖๕} ล. : ปตฺติฏฺฐานนฺุติ

^{๑๒๖๖} ล. : ตถถกฺขณฺุณํ

^{๑๒๖๗} ม. : นิปฺพนฺุณรูปานํ.

^{๑๒๖๘} ล. : ยที อากาโส รูปปริยฺยนฺุติ อฏฺฐกถาทีสุ เตน สห นวกนฺุติอาที วุตฺตพฺุพฺุ.

^{๑๒๖๙} ล. : กลาปโต

^{๑๒๗๐} ล. : -สํกปฺุโป

^{๑๒๗๑} ล. : ผนฺุทปาน-

อิจจ คติมหิที กตุวา น อิจจํ อนุปนคณตพพนติ วุตตํ. เกจิ ปน อิจจณฺติ ปจฺนติ.^{๑๒๗๒}
 ตํ น ยุตตํ. กสฺมา อนิจฺจาเยว อนิจฺจนฺติ วุตตตฺตา.

รูปสมุทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

รูปวิภาควณฺณนา^{๑๒๗๓}

เหตุโน อภาวติ อิมินา อการสฺส สฺยณฺตถิ^{๑๒๗๔} วิย ทิสฺสติ.^{๑๒๗๕} วิรหฺตุโถ^{๑๒๗๖} ปน
 อธิปฺเปโต. วิปฺยุตฺตปจฺเจเนน ลพฺภมานตฺตา. อปฺปกตฺโถติ วา วตฺตํ วัฏฺฐติ เตน สมฺปยุตฺต-
 อโลภาทิสฺนทเหตุปจฺเจเหตฺโว^{๑๒๗๗} รูปสฺส สํวิชนฺตฺติ ทสฺเสติ. ปจฺเจยวณฺตตฺยาติ []^{๑๒๗๘}
 สสทฺทสฺส วิชฺชมานตฺตํ. อารพฺภาติ อารมฺมณฺตฺตํ ทสฺเสติ. ปจฺเจยหิ อภิสงฺขตฺตฺตาติ น ปน^{๑๒๗๙}
 สงฺขารภูเตหิ กมฺเมหิ^{๑๒๘๐} เอว. []^{๑๒๘๑} อุปาทานกฺขนฺธสงฺขาเตติ สงฺขารโลกสงฺขาเต.

กามํ อณฺเณปี หิที อาทิสทฺเทน อชฺฉตฺติกนฺติ ปสิทฺธปทํ อเปกฺขิตฺวา วุตตํ น วากฺยปทํ.

น ปน อินฺทฺริยปจฺเจยภาวโตติ^{๑๒๘๒} วุตตํ. กสฺมา อินฺทฺริยปจฺเจยภาวโต วิญฺญาตฺติ.
 ยสฺมา น วุตฺโต. ภาวทฺวยสฺส อินฺทฺริยปจฺเจยภาโว ลิงฺคทฺทีหิ^{๑๒๘๓} อสฺหุปฺตฺติโต ปจฺเจยภาวโต จ.

^{๑๒๗๒} ล. : ปถนฺติ

^{๑๒๗๓} ม. : รูปวิปิกวณฺณนา

^{๑๒๗๔} ล. : สฺยณฺตถิ

^{๑๒๗๕} ล. : ทสฺเสติ

^{๑๒๗๖} ล. : วิรหฺตุโถ

^{๑๒๗๗} ล. : -เหตุเว

^{๑๒๗๘} ม. : อิมินา

^{๑๒๗๙} ม. : “ปน ” ติ อัย ปาโง น ทิสฺสติ

^{๑๒๘๐} ล. : กมฺโมหิ

^{๑๒๘๑} ม. : อณฺเณหิปี ปจฺเจยหิ อภิสงฺขรณฺภาวํ ทสฺเสติ

^{๑๒๘๒} ม. : ปน ๗เปฯ ภาวโตติ

^{๑๒๘๓} ล. : ลิงฺคทฺทีหิ

นิทสูสนสูส กตุโน^{๑๒๘๔} กम्मสูส จ สุตติยา สามณฺณตฺตา^{๑๒๘๕} ทฏฺฐพฺพภาวสงฺขาเตนาติ
วุตฺตํ. ฐมฺเมสุ ยสูส ฐมฺมสูส โย สภาววิเสโส อณฺณฐมฺเมหิ นานตฺตกาโร. โส ตโต อนณฺโณปี
อณฺโณ วิทยาติ โยชนา.

จกฺขุโสตนํติ เอตฺถ จกฺขุโสตนฺติ วตฺตพฺพํ. ตถา ทฺวนเทติ สุตฺตสูส ปโยคตฺตา. ตํ ปน
สูตฺตํ เขภฺยเยน วุตฺตฺนฺติ กตฺวา อิธ พหฺวจฺนํ วุตฺตํ.^{๑๒๘๖} ภมฺกสูสํติ ภมฺกสูส กตฺถจฺติ. เอตฺถปฺตี
ยฺตุโต.

วินิภฺยชนสูสํติ วิภฺเทนสูสํติ คณฺเฑหฺยยาติ อหา วิสุํ วิสุํ ปวตฺติยาติ.

รฺูปวิภาควณฺณนา^{๑๒๘๗} นิภฺจฺจิตา.

รฺูปสมฺภูจฺจานนยวณฺณนา

เตสนฺติ ปฏฺธิเสธวจฺจานํ. ตตฺถาติ ปฏฺธิเสธวจฺจเนน^{๑๒๘๘} วตฺตพฺพลฺลจ วิสุสฺซชนํ. เภฏฺฐาติ
จตฺตฺถปฺริจฺเจเท. อุปฺปตฺติยาติ ตทฺนุปฺปตฺติยา อุปฺปชฺชมานมฺุปฺปาเท.^{๑๒๘๙}

อุปฺปนฺนฺติ เอตฺถ อุปฺปชฺชมานลฺลจฺุปฺปาเท อุปฺปนฺนญฺจติ ปาเจน^{๑๒๙๐} ภวิตพฺพํ. ยมก-
วิกฺกเก หิ ภจฺกภฺยเณ อุปฺปนฺนํ^{๑๒๙๑} โน จ อุปฺปชฺชมานํ. อุปฺปาทภฺยเณ อุปฺปนฺนญฺเจว
อุปฺปชฺชมานลฺลจ. อุปฺปชฺชมานํ อุปฺปนฺนฺติ. อามนฺตํติ^{๑๒๙๒} วุตฺตํ. อุปฺปนฺนสทฺทสูส จ ขณตฺตย
วาทิตฺตา อภฺจฺจกฺกาสฺ วุตฺตา วาติ.

^{๑๒๘๔} ล. : นิทสูสนกตุโน

^{๑๒๘๕} ล. : สาปณณตฺตา

^{๑๒๘๖} ล. : ตถา ทฺวนเทติ สุตฺตสูส ปโยคตฺตา. เขภฺยเยน ตํ ปน สูตฺตํ อหาติ มนสิสนฺนิธายาห อิธ
พหฺวจฺนํ วุตฺตํ.

^{๑๒๘๗} ม. : รฺูปวิภาควณฺณนา

^{๑๒๘๘} ล. : ปฏฺธิเสธวจฺจเนน

^{๑๒๘๙} ม. : ตทฺนุปฺปตฺติยา อุปฺปชฺชมานํ อุปฺปาเทน

^{๑๒๙๐} ล. : ปาเจน

^{๑๒๙๑} ล. : อุปฺปนฺนํ

^{๑๒๙๒} อภฺ. ย.(บาลี) ๓๕/๘๑/๑๘,๑๐๒/๒๔.

วินิจฉัย โปน เนลั ๗เป๗ วุคตเนย^{๑๒๕๓} ทฎุทโพติ เขตถ อฎุทถาวินิจฉัยโย^{๑๒๕๔}เยว
 คเหตุทโพ. เตสญ []^{๑๒๕๕} ยุคติ ปรีเยลิตทพพา. ยถา หิ พุรหุมโลก อสตีปี อตุถิภาเว^{๑๒๕๖} อตุถิ
 อตุถภาวสุส ชนคตตทา สทา อฎุทสมาปตติลาภีปี^{๑๒๕๗} พุรหุมปาริสชเชว อุปชชชตีติ การณั วุคต.
 เอวเมว^{๑๒๕๘} ยหิปี ปฎุชชนสุส^{๑๒๕๙} ปจจุปปนุนตตภาโว^{๑๓๐๐} อนาคตตตภาว น สงกมตี, อวิชชชาติ-
 อุปนีสสยตตทา ปน ตสส จุติจิตต รุปชนกั^{๑๓๐๑} โหเตวตี, วฎุทมูลสุส^{๑๓๐๒} วุปสนตตตตตี การณั
 ยุคตเมวตี.^{๑๓๐๓}

อิริยาตี ปจญากริยา, ปโถติ ปุเร กริยาตี^{๑๓๐๔} อาห กายิกาทิอาหิ.^{๑๓๐๕} วิญญตติ วาตี เขตถ
 วาสทเทน หสนั สมปิณเตติ. อิริยาปถสุสตี อิริยาปถเนาตี ภวิตทพ. วิญญตติยา หิ เตน
 อวินาภาโว. น ตสส ตาย. ยั อิริยาปถูปตถมุกกญจ ตั รุปชนกั. อิริยาปถสุส รุปเน
 อวินาภาวโตติ โยชเนา.

กุสลาโต จตุตารีตี กุสลาเวสน^{๑๓๐๖} จตุตาริ.

^{๑๒๕๓} ม. : “ วุคตเนย ” ตี อัย ปาโจ น ทิสสุติ

^{๑๒๕๔} ล. : อฎุทถา วินิจฉัยโยเยว

^{๑๒๕๕} ม. : วาเท

^{๑๒๕๖} ล. : อิติ-

^{๑๒๕๗} ล. : -ลาภีปี

^{๑๒๕๘} ม. : เอวเวา

^{๑๒๕๙} ล. : ปฎุชชนสุส

^{๑๓๐๐} ม. : ปจจุปปนุนตตภาโว

^{๑๓๐๑} ล. : รุปชนชนกั

^{๑๓๐๒} ล. : วชมูลสุส

^{๑๓๐๓} ม. : ยุคตเอวตี

^{๑๓๐๔} ล. : ปโถติปุเรกริยาตี ,ม. : ปุรกริยาตี

^{๑๓๐๕} ม. : -อาหิ

^{๑๓๐๖} ล. : โกสลาเวสน

ปรัชญาชาตาทิ ๆเปฯ พลวภาโวติ^{๑๓๐๗} ปฏิสนธิจิตต์ อุปปาทกฺขณ ฐปสฺส สหชาตปจฺจโย
จิตฺตฺกฺขณ ปจฺจชาตปจฺจโยติ ทสฺเสติ^{๑๓๐๘} วิย. วกฺขติ หิ กาลนฺติ ปฏิสนธิจิตฺตฺสฺส จิตฺกาลนฺติ.

อนฺุปรตพฺยาปารานนฺติ อวิหิตพฺยาปารานํ. ปาเจ ๆเปฯ ปริยายโตติ^{๑๓๐๙} ยํ ชาตตฺตํ
อนฺุณฺณตํ ตํ ฐมฺมวិการปฺริหารโตติ สมฺพนฺโ. ตีสุติ ตินฺณํ สงฺขตโต^{๑๓๑๐} อิริตา.^{๑๓๑๑}

รูปสมฺภูจฺจานนยวณฺณนา นิฏฺจิตา.

รูปปวตฺตฺตฺกมวณฺณนา

ปฏิสนธิโยนินํ โโก วิเสโส.^{๑๓๑๒} กมลสฺส ปทุมสฺส กุหริ^{๑๓๑๓} อพฺภนฺตรํ กมลกุหฺรนฺติ
วิถารคนฺเถ วุตฺตํ. อุปปาโต^{๑๓๑๔} เนสํ อตฺถิติ เนสํ สตฺตฺตานํ อุปตฺตฺตฺกฺขณ สพฺพิณฺหุริยานํ
ปาโต ปากโฏติ อตฺถเ. เตน วุตฺตํ อุกกํสาคิอาทิ.^{๑๓๑๕}

อุปรินนฺติ เอเตน จุตฺตฺตฺโตปฺริติ เอตฺถ อุปริ ชาตํ อุปริติ น กาทพฺุโพ. อิมิยิกิยานํ
จตฺนฺนเมว ชาตตฺเถ วุตฺตตฺตา. ยทิ จ ฌรภา^{๑๓๑๖} ตสฺเสทมฺมณฺตฺเถสุ^{๑๓๑๗} จาติ สุตฺเตน อณฺุณฺตฺเถ
ณ ปจฺจยํ วเทย. ตปี น สรโต ปเรสํ ปจฺจยสฺรานํ โลปาภาวา. อุปสทฺทสฺส ปน อุปรินวากฺยตา
ทฏฺจพฺพา. จุตฺตฺตฺโต วา อุปริปุเรจาริกํ จุตฺตฺตฺโตปฺริติปี^{๑๓๑๘} วฏฺฏติ. นตฺถิ ปวิฏฺโ จ อสฺสาส-

^{๑๓๐๗} ม. : ปจฺจญา ๆเปฯ ภาโวติ

^{๑๓๐๘} ล. : ทิสฺสติ

^{๑๓๐๙} ม. : ๆเปฯ ยโตติ

^{๑๓๑๐} ล. : สํขตโต

^{๑๓๑๑} ล. : อิริตา

^{๑๓๑๒} ล. : โกวิเสโส

^{๑๓๑๓} ล. : โภหริ

^{๑๓๑๔} ล. : โอปปาโต

^{๑๓๑๕} ล. : อุกกํสาคิ-

^{๑๓๑๖} ล. : ฌรภา

^{๑๓๑๗} ม. : ตสฺเสทํ อณฺุณฺตฺเถสุ

^{๑๓๑๘} ล. : ปฺริติปี

ปศุสาไส^{๑๓๑๕} ยสฺส โสติ อปวิฏฺโฐ.^{๑๓๒๐} อปวุตฺถโถติปิ ปาโง. ตทา อเปตวิณฺณาโณติ อตุโถ. กิณฺจิกาลนฺติ จิตฺตชฺชํ จุตฺติจิตฺตโต^{๑๓๒๑} โสพสฺส วา ปณฺณรสฺส วา จิตฺตกฺขณฺมํ. ออาหารชฺชํ จุตฺติจิตฺตโต เอกทฺวิกฺขณฺนติปิ เอกทฺวิกฺขณฺนาริกโสพสฺสจิตฺตกฺขณฺนติปิ วตฺตํ วฏฺฏติ.^{๑๓๒๒}

กมฺมชฺช^{๑๓๒๓} ยสฺส อุปตฺถมฺภเอติ อหารโร รุปํ ชเนติ. เตนฺน เหนฺจจา วุตฺตํ เสนทฺริยกาโยปตฺถมฺภ-เหตุภาวตฺกฺขณฺนติ. เอกนฺตโต ปนฺน กมฺมชฺช^{๑๓๒๔} จ กมฺมชฺพนฺเช จ สติเยว อหารโร รุปํ ชเนติ^{๑๓๒๕} อห พหาริํ ๆเปฯ สมฺภูจฺจาเปเนตีติ.

อติริจฺจตีติ เอตฺถ อติปฺพุโพ^{๑๓๒๖} อิจฺจ คตฺติมฺหิตี อห อวสฺสิญฺจํ โหตีติ. กรกฺมฺฐาตุหิ^{๑๓๒๗} สพฺพฐาตุวตุโถ. ทฺวิสมฺภูจฺจานานีติ อสณฺณสฺสตฺตํ สนฺธาย วุตฺตํ.

รูปปวตฺตติกฺกมวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

นิพฺพานเภทวณฺณนา

นิทฺสฺเสนฺโตติ^{๑๓๒๘} น ทสฺเสนฺโต. ทฺวิสุ เอกํ อวตฺวา กสฺมา ทวํ ยุตฺตนฺติ อห จตฺมกฺก-ณานน^{๑๓๒๙} ๆเปฯ ปจฺจกฺขสิทฺธตฺนติ.^{๑๓๓๐} ตตฺถ กฺลยฺณปฺปฺนุชฺชโน นาม อิชฺ สุตฺตพฺพุโธ.^{๑๓๓๑}

^{๑๓๑๕} ม. : อสุสาไส

^{๑๓๒๐} อปวิฏฺโฐ (วิกาวินี.(บาลี) ๒๘๘).

^{๑๓๒๑} ล. : ปุติปิตฺตโต

^{๑๓๒๒} วิกาวินี.(บาลี) ๑๐/๒๗๓.

^{๑๓๒๓} ล. : กมฺมฉ

^{๑๓๒๔} ล. : กมฺมช

^{๑๓๒๕} ล. : ฌเนตีติ

^{๑๓๒๖} ล. : อติปฺพุเพ

^{๑๓๒๗} ล. : กรกฺม ฐาตุหิ

^{๑๓๒๘} นิทฺสฺเสนฺโต (วิกาวินี.(บาลี) ๒๘๘).

^{๑๓๒๙} ล. : -มกฺกณานน

^{๑๓๓๐} ม. : จตฺมกฺก ๆเปฯ สิทฺธตฺนติ.

^{๑๓๓๑} ล. : สุตฺตพฺพุโธ

สุณฺณเมว^{๑๓๓๒} สุณฺณตํ, สกตฺเถ ตปฺจโยติ กตฺวา. ยถา หิ วงฺกตปฺพุตฺติ เอตฺถ.
 ตทสฺสตฺถิติ วี เจติ^{๑๓๓๓} จสทฺเทน ตทสฺสตฺเถ ตปฺจโย สทฺทสฺสเถ วุตฺโต เอวํ สกตฺเถปีติ ยถา วา
 ทิฏฺฐิคคฺคณฺติ. คตสทฺโท ตพฺภาเว. เอวํ อธิปปี อนฺตสทฺโท. อม คติมฺหิ โต อมฺติ พนฺชตีติ อนฺโตติ
 ยุตฺโต. อม ชาติยา พนฺชตฺถโตติ ปาโจ อากฺโต. ปรีโยสานสฺสาติ อวิชฺชา ตณฺหา. สมฺโมหฺวินฺทนี-
 อฏฺฐกถายํ^{๑๓๓๔} หิ เอวเมว^{๑๓๓๕} วุตฺตํ. อนฺตสฺสาติ กามสุขฺลิกานฺุโยคอตฺตกิลมถานฺุโยคทิฏฺฐิ
 ทวยสฺส^{๑๓๓๖} เทว เม ฯเปฯ อนฺตาคิอาทิสฺ อนฺตสทฺโท ทิฏฺฐิวาจโก. อตฺตโน อุตฺตริตฺรสฺสาติ
 อตฺตโต อุตฺตริตฺรสฺส. สหฺรมฺเมณ^{๑๓๓๗} ฯเปฯ อภาวโตติ สหฺรมฺเมณ วจนเนน^{๑๓๓๘} กุลปฺตฺตทานํ
 วตฺตพฺพสฺส อตฺตโต อุตฺตรสฺส อณฺณมฺมสฺส อภาวโตติ^{๑๓๓๙} อธิปฺปาโย.

อิติ อเพฺคฺคฺสารถิปฺนียา นาม จุพฺฐีกาย

นฏฺฐปฺริจฺเจทวณฺณนา.^{๑๓๔๐}

^{๑๓๓๒} ม. : สุณฺณเอว

^{๑๓๓๓} ม. : วิจติ

^{๑๓๓๔} ล. : สมฺโมหฺวินฺทนี อฏฺฐกถายํ

^{๑๓๓๕} ม. : เอวํเอว

^{๑๓๓๖} ล. : -อตฺตกิลมถานฺุโยค ทิฏฺฐิทวยสฺส

^{๑๓๓๗} ม. : “ รมฺเมณ ” ติ อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๑๓๓๘} ล. : วจนเนน

^{๑๓๓๙} ล. : อภาวโตติ

^{๑๓๔๐} ล. : “ นฏฺฐปฺริจฺเจทวณฺณนา ” ติ อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ

๓.๘ สมุจจัยปริชญะโท^{๑๓๔๑}

อภุสสสงคหวนุณนา

ตตถ ปจโมติ เตสุ ฉนุทธากนิกนติราเคสุ ฉนุทธาโก.

วภูฏสุมินฺติ กมฺมาทิวภูฏตฺตยสุมี. ภาวนุตเถ วาติ กามาที วา สญญาที วา เอกโวการาที
 วา ภาโวเยว ยาติ ปริวตฺตตีติ ภาวนุตฺ. ภาวจุกฺ. ตเมว^{๑๓๔๒} ภาวนุตกฺ. ทุกฺเขนาตี สํสารทุกฺเขน.
 ทุกฺขทุกฺขาทีนา วา ทุกฺขสทฺเทน.

ปนฺเนน คจฺฉตีติ ปนฺนโก. สປโป. []^{๑๓๔๓} พุยติริตฺตเสนาตี อญฺญานญฺญวเสน ตตถ
 อญฺญวเจเนน ขนฺธโต อญฺโธ อตฺตา อตฺตนิ ขนฺธาขนฺธเส^{๑๓๔๔} อตฺตา ขนฺธวฺนโต อตฺตา อตฺตวฺนตา
 ขนฺธาตี วาทฺปญฺจกฺ ทสฺเสตี.^{๑๓๔๕} อตฺตา ปรมตฺถโต อตฺถีติ ปวตฺโต วาโทติ อตฺตวาโทติ อาห
 อตฺตโน วาโทติ. อธิ^{๑๓๔๖} ภาวสาธนํ.

อุปฺปชฺชนกกุสลจิจฺจํ นิเสเชนฺตีติ เอตฺถ ปวตฺตทานโทสํ^{๑๓๔๗} ทิสฺวา อาห ตถาตี-
 อาที.^{๑๓๔๘} มตฺตโต อธิโก อธิมตฺโต. ลยาปาทนกิจฺจนฺติ ลินฺตา ปาทนกิจฺจํ.

^{๑๓๔๑} ม. : สมุจจัยปริชญะทวณุณนา

^{๑๓๔๒} ม. : ตํเฮว

^{๑๓๔๓} ม. : พุยติริตฺตตา

^{๑๓๔๔} ล. : อตฺตนิขนฺธาขนฺธเส

^{๑๓๔๕} ล. : ทิสฺสตี

^{๑๓๔๖} ม. : อธิ

^{๑๓๔๗} ม. : ปวตฺตโทสํ

^{๑๓๔๘} ม. : -อาที

อุปบุษยนทีติ เอตุถ อุปบุษยนทีติ ยุตโต. อนุสยสฺส วตฺตมานกาลตฺตานิ
 นิปฺปริยายโตติ^{๑๓๔๕} วุตฺต.

อกุสลสงฺกหวนฺณนา นิฏฺฐิตา.^{๑๓๕๐}

มิตฺตสงฺกหวนฺณนา

สฺ^{๑๓๕๑} เอกโต อุทฺทิสฺสนฺเต เอตุถาติ สมฺมิตฺตา. กมฺมสาธเน ปน กเต^{๑๓๕๒} ภาวสฺสปี
 เตน ฆานสฺส อํกานีติ อตุโถ ยุตฺโตยฺวาติ อวยว ๆเปฯ ภาเวนาติ วุตฺต. เตนว หิ มคฺคสฺสชาติ-
 อาที^{๑๓๕๓} วกฺขติ. ฆานานี จ ตานี อํกานี จาติ เอตุถ ฆานานี จ ตานี อํกานี จ ฆานสฺส วา
 อํกานีติ ปฺรารณปาโจ^{๑๓๕๔} สียา. วิสฺสุ ๆเปฯ วุจฺจนฺตีติ วิตกฺกาทีอํกภาเวน วิสฺสุ วิสฺสุ เอเกกานี
 หุตฺวา อํกานี จ วุจฺจนฺติ. ฆานภาเวน เอกโต^{๑๓๕๕} สมฺมทานี หุตฺวา ฆานานีติ วุจฺจนฺตีติ โยชนา.
 เหตุวตฺเต เจตฺถ ตฺวาปจฺจโย.

^{๑๓๔๕} ล. : วตฺตมานกาลตฺตานิปฺริยายโตติ

^{๑๓๕๐} ล. : “ นิฏฺฐิตา ” ตี อธิ ปาโจ น ทิสฺสตี

^{๑๓๕๑} ม. : สห

^{๑๓๕๒} ล. : กโต

^{๑๓๕๓} ม. : -อาที

^{๑๓๕๔} ล. : ปฺรารณปาโจ ,ม. : โปรารณปาโจ

^{๑๓๕๕} ล. : เอกตา

๓.๕ ปัจจัยปริจเฉทโท^{๑๓๖๓}

ปฏิฐานนยวณณนา

เหตุปัจจัยโยติ เหตุสทโท^{๑๓๖๔} ฌมมสตุติวาทโก. สตุติสตุติวณณานัน ปน อเภทตคา
 กมมชารโย^{๑๓๖๕} วุตโต. โย ปน เอว อสมพุชฌนุโต ฌมมวาทโกติ คณฺเหยฺย. ตํ นิวารตุํ เหตุ
 หุตฺวา ปัจจโยติ วุตฺตํ.^{๑๓๖๖} ตตฺถ เหตุติ ปจฺม^{๑๓๖๗}วณฺํ ปัจจโยติ วิกตฺปทํ สนฺชาย วุตฺตํ. หุตฺวาปทํ
 สนฺชาย เหตุนาติ วิกตฺติ ปริณามตพฺพา. ภาววาทโก หิ อิทฺ หุตฺวา สทฺโท. จาเนว หิ อิมสฺมีปฺปี
 ฌมมสตุติ ลพฺภติ. โย ปน หุตฺวาปทํ กตฺตสาธนฺนติ มนฺตา อิมสฺมี ปกฺเข ฌมมวาทโกติ คณฺเหยฺย.
 ตํ นิวารตุํ เหตุภาเวน ปัจจโยติ วุตฺตํ. มูลฐฺเจน^{๑๓๖๘} เหตุ อุปการฐฺเจน^{๑๓๖๙} ปัจจโยติ เอตฺถ อุกฺยป
 เทปฺปี ฌมมสตุติเมว^{๑๓๗๐} คณฺเหยฺยติ อาทฺ สงฺเขปโตติอาทฺ.^{๑๓๗๑} กิञฺช ๗เปฯ ทฎฺฐพฺโพติ เอตฺถ ปฺเร
 ชาตสงฺฆาตानํ กิञฺชโปตกสรีรานํ ปจฺจชาตา อาหารเจตนา ปจฺจชาตปจฺจเยน ปัจจโยติ อตฺ
 โถ. ปคฺคณฺพลวาทวิสิฐฺฐนฺติ เอตฺถ อุกฺยปคฺคณฺภาวปฺนปฺนพลวภาโว สยํ ชาโต. สพฺพวิปากานิ
 อนเอกกฺขตฺตํ อุปปชฺชนฺตานิปี กมฺเมหิ ชนิตตฺตา น พลฺวา น^{๑๓๗๒} ตสฺมา อาเสวนานิ น
 โหนฺตฺติ.

^{๑๓๖๓} ม. : ปัจจัยปริจเฉทวณณนา

^{๑๓๖๔} ล. : เหตุสทโท

^{๑๓๖๕} ล. : กมมชารโย

^{๑๓๖๖} ล. : โย ปน เอว อสมพุชฌนุติ ฌมมวาทโกติ คณฺเหยฺย ตํ นิวารตุํ เหตุ หุตฺวา ปัจจโยติ วุตฺตํ.

^{๑๓๖๗} ล. : ปจฺมา- ,ม. : ปจฺมา

^{๑๓๖๘} ล. : มูลฐฺเจน

^{๑๓๖๙} ล. : อุปการฐฺเจน

^{๑๓๗๐} ม. : ฌมมสตุติเมว

^{๑๓๗๑} ม. : -อาทฺ

^{๑๓๗๒} ม. : พลวานิ

น หิ โส โกจิ ปจฺจโย อตฺถิ. โย จิตฺตเจตสีกานํ อารมฺมณภาวํ น กจฺเจยฺย.
 อาลมฺพณฺุ^{๑๓๗๓} ๗เป๗^{๑๓๗๔} สพฺเพปิ จตฺตสฺส สโมธานํ กจฺจนฺตฺติ อิทํ ปฏฺจฺจานนฺุฏกถาทีหิ น สเมตฺติ.
 ตตฺถ หิ อารมฺมณปจฺจโย วิสฺสุเขว เอโก. อุปนฺนิตฺตยปจฺจโย ติวฺวิโร. เตสฺส อารมฺมณฺุปนฺนิตฺตย
 อารมฺมณชาติปตฺติสโมธานํ กจฺจติ. อนนฺตรรูปนฺนิตฺตย อนนฺตรสมนฺนตรอาเสวนํ^{๑๓๗๕} นตฺถิวิคตปจฺจยา
 จ ผลานนฺตรมคฺคเจตนา จ สโมธานํ กจฺจนฺตฺติ. ปกตฺตูปนฺนิตฺตย^{๑๓๗๖} นานากุขณิกกมฺมเมว^{๑๓๗๗}
 สโมธานํ กจฺจติ. อตฺถิปจฺจเย เหตุสหชาติปตฺติสหชาติอณฺุณมณฺุณนฺนิตฺตยปุเรชาติปจฺจชาติสหชาติ-
 กมฺมวิปากอาหารอินฺุทริยฆานมคฺคสมฺปยุตฺตวิปฺปยุตฺตอวิคตปจฺจยา สโมธานํ กจฺจนฺตฺติ. กมฺมชรูปสฺส
 ปน ปจฺจยภูตํ นานากุขณิกกมฺมํ ตีสุปี สโมธานํ []^{๑๓๗๘} กจฺจติ. ตสฺมา ตํ สนฺุชา ย กมฺม-
 ปจฺจโย^{๑๓๗๙} วิสฺสุ วุตฺโตติ อากตฺ.^{๑๓๘๐}

ปฏฺจฺจานนยวณฺุณนา นิฏฺจิตฺตา.^{๑๓๘๑}

อิตฺติ อเพคฺคฺสสารทีปนฺิยา นาม จุฬฎีกาย

อฏฺฐมปริจฺเจทวณฺุณนา.

^{๑๓๗๓} ล. : อาลมฺพณฺุ,ม. : “อาลมฺพณฺุ” ติ อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ

^{๑๓๗๔} ล. : “อิตฺติ” ติ อยํ ปาโจ ทิสฺสติ

^{๑๓๗๕} ม. : อนนฺตรสมนฺนตรอาเสวน

^{๑๓๗๖} ล. : ปกตฺตูปนฺนิตฺตย

^{๑๓๗๗} ม. : นานากุขณิกกมฺมเมว

^{๑๓๗๘} ม. : น

^{๑๓๗๙} ล. : กมฺมปจฺจเย

^{๑๓๘๐} ล. : อคตํ

^{๑๓๘๑} ม. : “ปฏฺจฺจานนยวณฺุณนา นิฏฺจิตฺตา” ติ อิมํ ปาจา น ทิสฺสนฺติ

๓.๑๐ กมฺมฏฺฐานปริจฺเจโท^{๑๓๘๒}

นวม ยํ วตฺตพฺพํ. ตํ วิสุทฺธิมคฺเค ชานิตพฺพํ.^{๑๓๘๓}

[]^{๑๓๘๔}

[]^{๑๓๘๕}

อิจฺเจวํ อุบายลทฺเธ หํสวตฺนคเร^{๑๓๘๖} สีวลิตเววีย อจฺริเยน^{๑๓๘๗} ปฺรกฺกมพฺลราชปฺตฺเตน
ปฺลฺลาชวราชภคฺคฺเตน ติปิฏฺกธเรณ^{๑๓๘๘} มหาสฺวณฺณทีปฺตฺเตเรณ^{๑๓๘๙} รจิตฺตา อเพคฺคฺสฺสาร์ทีปนี^{๑๓๙๐}
นาม จุพฺพีกาย วณฺณนา สมตฺตา.

อิมํ^{๑๓๙๑} ปน ปกฺรณํ อจฺจนตํ สาสนโชตฺนตฺถิกกา อตฺตฺกุกํสนอุปารมฺภรหิตา ปณฺทิต-
ชาติกา^{๑๓๙๒} กุลปฺตฺตา สุขุเมว^{๑๓๙๓} ฌาณน อุปปริกฺขิตฺวา สาร์ตฺถนยํ ปฏฺธิลลิตฺสฺสนฺติ.^{๑๓๙๔} ตสฺมา
อเพคฺคฺสฺสาร์ทีปนีติ วุจฺจติ.

^{๑๓๘๒} ม. : กมฺมฏฺฐานปริจฺเจทวณฺณนา

^{๑๓๘๓} ล. : ชานิตพฺพํ

^{๑๓๘๔} ม. : กมฺมฏฺฐานปริจฺเจทวณฺณนา นิฏฺฐิตา

^{๑๓๘๕} ม. : นิคมกถา

^{๑๓๘๖} ม. : หํสวตฺนคเร

^{๑๓๘๗} ล. : อจฺริเยน

^{๑๓๘๘} ล. : ติปิฏฺกธเรณ

^{๑๓๘๙} ล. : -ทีปฺเตเรณ

^{๑๓๙๐} ล. : อเพคฺคฺ-

^{๑๓๙๑} ล. : อิม

^{๑๓๙๒} ล. : ปณฺทิต-

^{๑๓๙๓} ม. : สุขุเมว

^{๑๓๙๔} ล. : ปฏฺธิลลิตฺสฺสนฺติ

[]^{๑๓๕๕}

^{๑๓๕๕} ม. : เตน เม ปุณฺณเตเชน จิรํ ติญฺจตุ สทุธมฺโม
 สพุเพปี สาสเน ติญฺจา โหนฺติ ทุรทวยยุตฺตา.
 มุณฺจนฺตุ สตฺตา ทุกฺขา หิ กจฺจนฺตุ นิพฺพุตามตํ
 อหํปี ยาว นิพฺพานํ ปาปํ อณฺฺปี มา กเร.
 ภเว ภเวจ สํสารํ ปญฺญา ย อภิจินฺสํ
 ภว สีลา ทิฆา เจว โชตฺยิสฺสณฺจ เมตฺเตยฺยนฺติ.
 โสหํ เอตฺสฺส สฺทุธสฺส วายามสฺสณฺภาวโต
 อถาหํ สาสนทายาโท เหสฺสํ เมตฺเตยฺยสฺตฺถโน.
 อนเนน ปุณฺณกมฺเมน สมฺภูเตน สมฺภูตํ
 ปตฺวา สพุพฺสฺส โลกสฺส กุเรยฺยํ สพุพฺโส หิตํ.
 จิรํ ติญฺจตุ โลกสฺมี โลกมาตฺสฺส สาสนํ
 สมฺปนฺนา โหนฺตุ สพุเพปี ปาณินิ พุทฺธสาสเน.
 นิจฺจํ ปชฺว ราชานิ ปาเลนฺตุ สกถํ ปชฺ
 เทโว กาลे ปวสฺสตุ สมิทฺธํ เทนฺตุ เม ฐนํ.
 จกฺกฺวาเพสฺวณฺนฺเตสฺ สมฺนฺตฺตานนฺตเทหิณํ
 สามิฉิ ปสฺสํ นิจฺจํ อนนฺตปุณฺณสณฺจยํ.
 ปุณฺเณน เนน เต สพุเพ เจตฺวา สํสารพฺนฺธนํ
 โลกิกากิเณทฺธา สุชเน สุจิตฺตา สियํ.

สทุธา หิโรตฺตปฺปพาทฺสฺสฺสฺตถํ
 ปฺรกกฺโกเม เจว สติ สมฺมาธิ
 นิพฺเพชฺภาที วชิรูปฺมาหิ
 ปญฺญา จ เม สิชฺฆมฺตุ ยาว โพธิ.
 ภเวยฺยาหํ เกนจิ น ปสฺยโห
 โภกา จ ทิเน, วิภโว มนฺุโน
 โภโค จ กาโย จ มม สฺลทฺุโธ
 ปฺรฺอุปการาย ภเวยฺยํ ฐน
 เมตฺเตยฺยนาถํ อุปสงฺกมิตฺวา
 ตสฺสฺสฺตฺถกาวิ อภิปฺุชฺชิตฺวา
 จทฺุธาน เวยฺยาकरणํ อนฺุณํ
 พุทฺุโธ อยํ เหสฺสฺติ นาคเตสฺ.

ลิกฺขเนนิมิณา ปุณฺเณน สํสารเ โหมิ นาคเต

อเพคะสารทปีนฎีกา นิฎจิตา.

อิทุธิ ชุติพลล์ รูปี
เอเตโนจิตต์ ปุณณณ
ปณณวนนุโต สีลวนนุโต

วณณโน ยโส จ กิตติกั.
ปุริโส จ ภเว ภเว
วิสาร์โท วิจกขโนติ.

บทที่ ๔

อศุคสุตารทีปนีจุพฐีกาแปล

ขอนอบน้อมแด่องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบ ด้วยพระองค์เอง
พระองค์นั้น ๆ

๔.๑ คันถารัมภกถา

พระพุทธเจ้าในอดีตและพระพุทธเจ้าในอนาคต
แต่ละพระองค์ มีสารธรรมเป็นคุณ นับไม่ถ้วน ๆ
อนึ่ง พระสงฆ์ทั้งหมด ของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น
ก็มีกบฏอย่างนั้นเหมือนกัน ข้าพเจ้า ขอตั้งหมวดคุณ
เหล่านั้นทั้งหมดไว้ ที่หน้าผาก ของข้าพเจ้า ในกาลทุกเมื่อ ๆ
บรรดาคัมภีร์ทั้งหมด เนื้อแท้ใด ที่ละเอียดลึกซึ้ง
อย่างยิ่ง ข้าพเจ้า จักเล่าเรียนเนื้อแท้เหล่านั้นกล่าวอศุคสุตารทีปนี ๆ
ขอท่านทั้งหลายผู้เป็นคนดี ผู้เป็นบัณฑิต ผู้มีใจบริสุทธิ์
จงสดับ การพรรณนาจุพฐีกาที่ประดับด้วยนัยอันวิจิตรของข้าพเจ้า ๆ
อนึ่ง พวกท่าน ครั้นสดับแล้ว ฟังส่งญาณอันสุขุม
ไปแล้วจึงทราบ ไม่ส่งไปแล้ว ก็ฟังทราบ การก่อโทษ
คือการดำหนิตีเดียแนแล ๆ

° ข้าพเจ้า หมายถึง พระมหาสุวรรณทีปะเถระผู้แต่ง.

คัมภีร์มภกถาวรรณนา

คัมภีร์ก่อนอื่น ในการเริ่มต้น มีการพูดถึง วิสุทธกรณาญาณ เพื่อแสดงถึงการแสดงการ เคารพบูชาการตั้งใจแน่วแน่จุดประสงค์คัมภีร์วิธีการและที่อ้างอิง ฯ ในเรื่องที่กำลังมานั้น การกราบ ไหว้บูชาเพื่อป้องกันอุปสรรค ฯ การตั้งใจแน่วแน่ก็เพื่อนำภารกิจให้ประสบความสำเร็จ อย่างแน่นอน ฯ จุดประสงค์ ก็เพื่อการสร้างกำลังใจ ฯ จุดประสงค์ ก็เพื่อการศึกษาคัมภีร์ ฯ อภิชาน ก็เพื่อเป็นการง่ายในการพูด ฯ คัมภีร์ ก็เพื่อความน่าเชื่อถือ ฯ วิธีการมี ๒ ประการคือ มุขปาฐะ (ท่องจำ) การสืบทอดกันต่อ ๆ มา ฯ ในสองอย่างนั้น มุขปาฐะ ก็เพื่อความแม่นยำ ฯ การสืบทอดกัน ต่อ ๆ มา ก็เพื่อแสดงความสมบูรณ์ ฯ ที่อ้างอิง ก็เพื่อห้ามไม่ให้ใช้ความเหินส่วนตัวเป็นหลัก ฯ

พึงทราบความหมายคาถาเริ่มต้นนั้น ดังต่อไปนี้ เมื่อคำนึงถึงสิ่งที่จะได้รับ วิสุทธกรณา ญาณ หมายถึงนัยยะ ๓๑ ประการ ฯ คืออย่างไร เมื่อเปรียบเทียบกับความกรณาก็มี ๑๑ นัยยะ ฯ เมื่อเปรียบเทียบกับญาณก็มี ๑๑ นัยยะเช่นเดียวกัน ฯ เมื่อถือว่า กรณาและญาณเป็นหลัก ก็มีนัยยะ ๕ ประการ ฯ

บรรดานัยยะ ๓๑ ประการนั้น อันดับแรก ขอกล่าวถึงนัยยะ ๑๑ เมื่อเปรียบเทียบกับกรณา ศัพท์ว่า วิสุทธ มีนัยยะ ๓ ในฐานะเป็นตัวขยายกรณา ฯ มีนัยยะ ๒ ในฐานะเป็นตัวขยายญาณ ฯ มีนัยยะ ๓ ในฐานะเป็นตัวขยายทั้งกรณาทั้งญาณ ฯ มีนัยยะ ๓ ในฐานะภายนอกและฐานะเป็นตัว ขยาย ฯ มีนัยยะ ๑๑ เมื่อเปรียบเทียบกับญาณ ศัพท์ว่า วิสุทธ มีนัยยะ ๕ ในฐานะเป็นตัวขยายกรณา มีนัยอย่างละ ๓ ในฐานะเป็นตัวขยายกรณาและญาณทั้งสองและฐานะภายนอก ฯ นัยยะมี ๕ เมื่อถือว่ากรณาและญาณทั้งสองเป็นหลัก ศัพท์ว่า วิสุทธ มีนัยยะ ๓ ในฐานะเป็นตัวขยายกรณา ฯ มีนัยยะ ๔ ในฐานะเป็นตัวขยายทั้งกรณาทั้งญาณทั้ง ๒ ฯ มีนัยยะ ๒ ในฐานะภายนอกและฐานะ เป็นตัวขยาย ฯ

พึงทราบความหมายนัยยะ ๓๑ ประการ ดังต่อไปนี้

ข้อความว่า วิสุทธสทฺทสฺส กรณาวิเสสนตุเถน ตโย ได้แก่ ๒ นัย เป็นพหูพหิสมาส ฯ ๑ นัย เป็นศัพท์ คือ อย่างไร ตอบว่า ธรรมชาติ มีความสงสารอันบริสุทธิ์ ชื่อว่า วิสุทธ-

กรุณา ฯ ท่านอาจารย์รูปหนึ่ง^๒ เห็นว่า ญาณ เปรียบด้วยความกรุณาอันหมดจด ของผู้ใด มีอยู่ ผู้นั้น
 ชื่อว่า ผู้มีญาณเปรียบด้วยความกรุณาอันหมดจด ฯ กรุณาอันหมดจดชื่อว่า วิสุทธิกรุณา ฯ ธรรมชาติ
 อันสงสารอันหมดจดเปรียบด้วยความกรุณาอันบริสุทธิ์ ฯ ท่านอาจารย์รูปหนึ่ง เห็นว่า ญาณ อันมี
 ความสงสารอันบริสุทธิ์ ของผู้ใด มีอยู่ ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีญาณอันมีความสงสารอันบริสุทธิ์ ฯ ญาณนั้น
 ด้วย มีความสงสารอันบริสุทธิ์ด้วย ดังนั้น จึงชื่อว่า วิสุทธิกรุณาญาณ ฯ ท่านอาจารย์รูปหนึ่ง เห็นว่า
 ญาณอันมีความสงสารอันบริสุทธิ์นั้น มีอยู่ แก่ผู้นั้น ดังนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีญาณที่มีความสงสาร
 อันบริสุทธิ์แล ฯ

ข้อความว่า ฌานวิเสสนตฺเถน เทว ได้แก่ ธรรมชาติอันนำสงสารเปรียบด้วยความกรุณา ฯ
 ญาณนั้นด้วย ความสงสารด้วย ดังนั้น จึงชื่อว่า กรุณาญาณ ฯ ท่านอาจารย์รูปหนึ่ง เห็นว่า ญาณอันมี
 ความสงสารอันบริสุทธิ์ ของผู้ใด มีอยู่ ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีญาณอันมีความสงสารที่บริสุทธิ์ ฯ ญาณ
 ที่ประกอบด้วยความกรุณานั้นด้วย อันบริสุทธิ์ด้วย ดังนั้น จึงชื่อว่า วิสุทธิกรุณาญาณ ฯ ท่าน
 อาจารย์รูปหนึ่งเห็นว่า วิสุทธิกรุณาญาณ นั้น มีอยู่ แก่ผู้นั้น ดังนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีญาณอัน
 ประกอบ ด้วยกรุณาอันบริสุทธิ์ ฯ

ข้อความว่า อุภยวิเสสนตฺเถน ตโย ได้แก่ มีนัยเช่นเดียวกับนัยแรกๆ เพราะว่า ความที่
 พระกรุณาและพระญาณทั้งสองสอดคล้อง ชื่อว่า ยอดเยี่ยม ในข้อความนี้ ฯ

ข้อความว่า พาหิตตฺถวิเสสนตฺเถน ตโย ได้แก่ ญาณเปรียบด้วยความกรุณา ของผู้ใด มีอยู่
 ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีญาณเปรียบด้วยความกรุณา ฯ ท่านอาจารย์รูปหนึ่งเห็นว่า สภาวะเป็นเครื่องรู้เปรียบ
 ด้วยกรณานั้นด้วย อันบริสุทธิ์ด้วย ดังนั้น สภาวะนั้น ชื่อว่า วิสุทธิกรุณาญาณ ฯ บทที่เหลือ มีนัย
 ดังกล่าวแล้วนั่นเอง ฯ

ท่านอาจารย์รูปหนึ่ง เห็นว่า ข้อความว่า วิสุทธิรสทฺทสฺส กรุณาวิเสสนตฺเถน ปญฺจ ได้แก่
 คุณชาติ คุณญาณเปรียบด้วยกรุณาอันบริสุทธิ์ ของผู้ใด มีอยู่ ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีญาณเปรียบด้วยกรุณา
 อันบริสุทธิ์ ฯ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องรู้คุณญาณ ฯ ท่านอาจารย์รูปหนึ่ง เห็นว่า ธรรมชาติเป็นเครื่องรู้
 ประกอบด้วยกรุณาอันบริสุทธิ์ ของผู้ใด มีอยู่ ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีญาณประกอบด้วยกรุณาอันบริสุทธิ์ ฯ

^๒ อาจารย์รูปหนึ่ง หมายถึง อาจารย์ผู้อยู่ในสำนักเดียวกัน แต่มีความเห็นแตกต่างกัน หรือ อยู่ต่างสำนัก
 กัน และมีความเห็นแตกต่างกัน.

ธรรมชาติเป็นเครื่องรู้ประกอบด้วยกรุณาด้วย อันบริสุทธิดด้วย ดังนั้น จึงชื่อว่า วิสุทธิกรุณาญาณ ฯ ท่านอาจารย์รูปหนึ่ง เห็นว่า ธรรมชาติเป็นเครื่องรู้ประกอบด้วยกรุณาอันบริสุทธินั้น ของผู้นั้น มีอยู่ ดังนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีญาณประกอบด้วยกรุณาอันบริสุทธิ ฯ

ข้อความว่า อุกยพาหิรตถวิเสสนตฺเถน ตโย ตโย เป็นต้น มีเนื้อความชัดเจนแล้วแล ฯ

ข้อความว่า อุกยปฺปชานตถาย กรุณาวิเสสนตฺเถน ตโย ได้แก่ ความกรุณาอันบริสุทธิของผู้ใด มีอยู่ ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีความกรุณาอันบริสุทธิ ฯ ญาณ มีอยู่ แก่ผู้ใด ดังนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีความรู้ ฯ ท่านอาจารย์รูปหนึ่งเห็นว่า ผู้มีความรู้นั้นด้วย มีความกรุณาบริสุทธิด้วย ดังนั้น จึงชื่อว่า วิสุทธิ-กรุณาญาณ ฯ ความกรุณา อันบริสุทธิ ก็เหมือนกัน ฯ ความกรุณาอันบริสุทธินั้น มีอยู่ แก่ผู้ใด ดังนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีความกรุณาอันบริสุทธิ ฯ ท่านอาจารย์รูปหนึ่ง เห็นว่า ผู้มีความรู้นั้นด้วย มีความกรุณาบริสุทธิด้วย ดังนั้น จึงชื่อว่า วิสุทธิกรุณาญาณ ฯ กรุณาอันบริสุทธิด้วย ญาณด้วย ชื่อว่า กรุณาและญาณอันบริสุทธิ ฯ ท่านอาจารย์รูปหนึ่งเห็นว่า วิสุทธิกรุณาญาณเหล่านั้น มีอยู่ แก่ผู้ใด ดังนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีญาณประกอบด้วยกรุณาอันบริสุทธิ เหมือนกัน ฯ ข้อความว่า อุกย-วิเสสนตฺเถน จตฺตารो ได้แก่ กรุณาอันบริสุทธิ ของผู้ใด มีอยู่ ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีความสงสาร อันบริสุทธิ ฯ ญาณอันบริสุทธิ ของผู้ใด มีอยู่ ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีความรู้อันบริสุทธิ ฯ ท่านอาจารย์รูป หนึ่งเห็นว่า ผู้มีความรู้อันบริสุทธินั้นด้วย มีความสงสารอันบริสุทธิด้วย ดังนั้น จึงชื่อว่า วิสุทธิ กรุณาญาณ เหมือนกัน ฯ กรุณาด้วย ญาณด้วย ชื่อว่า กรุณาและญาณ ฯ ท่านอาจารย์รูปหนึ่งเห็นว่า กรุณาและญาณอันบริสุทธิ ของผู้ใด มีอยู่ ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีกรุณาและญาณอันบริสุทธิ ฯ สองคำ นอกจากนั้น เป็นคำอันบังคืด ฟังรู้ชัดเจนทีเดียวแล ฯ

ข้อความว่า พาหิรตถวิเสสนตฺเถน เทว ได้แก่ กรุณา มีอยู่ แก่ผู้ใด ดังนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีความกรุณา ฯ คำว่า ญาณ ก็เหมือนกัน ฯ ท่านอาจารย์รูปหนึ่งเห็นว่า ผู้มีความกรุณานั้นด้วย ผู้มีความรู้นั้นด้วย อันบริสุทธิด้วย ดังนั้น จึงชื่อว่า วิสุทธิกรุณาญาณ ฯ กรุณาด้วย ญาณด้วย ชื่อว่า กรุณาและญาณ ฯ กรุณาและญาณเหล่านั้น มีอยู่ แก่ผู้ใด ดังนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า ผู้มีความกรุณาและ ความรู้ ฯ ท่านอาจารย์รูปหนึ่งเห็นว่า ผู้มีความกรุณาและความรู้ด้วย อันบริสุทธิด้วย ดังนั้น จึงชื่อว่า วิสุทธิกรุณาญาณแล ฯ

ข้อความว่า พาหิรตถวิเสสนตฺเถน เทว นี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์กล่าวว่่า อันดับแรก ความที่กรุณาบริสุทธิ ไม่เหมาะสม ฯ เพราะว่า ความกรุณา ของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นโลกิยะ ฯ

อนึ่ง กรุณานัน เป็นอารมณ์ ของสังกิเลสทั้งหลาย ฯ ญาณ ก็เหมือนกัน ฯ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ เรียกว่า ภควา หมายถึง อารมณ์ ๕ อันมีสัมพัฏฐญาณเป็นประธาน ฯ คำนั้น ไม่เป็นเหตุ ฯ เพราะว่าเป็นข้อความว่า พาหิระตถวิเสสนตฺเถน เทว นี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ไม่ได้ประสงค์เอาความที่กรุณาหมคจค เพราะความที่กิเลสทั้งหลายไม่มีอารมณ์ ฯ โดยที่แท้ กิเลสทั้งหมดเป็นสภาวะอันผู้ใดละได้แล้ว ฯ กุศลธรรมและอกุศลธรรม ก็ไม่มี ฯ บาปกรรม ในที่แจ้งหรือที่ลับ ก็ไม่มี ฯ คุณทั้งหลาย มีศีลเป็นต้น เชื่อว่าเป็นสภาพดำรงอยู่แล้ว ฯ อนึ่ง จิต ของผู้นั้น ที่ประกอบด้วยฉัพพัญญูเป็นธรรมชาติไม่พองใส ฯ ผู้นั้น เชื่อว่า บริสุทธิ์ ฯ อนึ่ง กรุณาและปัญญา ของผู้นั้น เชื่อว่า บริสุทธิ์ เหมือนทองชมพูนุท ฉะนั้น เพราะความที่ผู้อื่นอันบุคคลใดไม่พึงสามารถ เพื่อให้เศร้าหมองได้ โดยความเป็นอารมณ์แห่งกิเลสทั้งหลาย ฯ

มตินตติฎีกาว่า อนึ่ง ในคำนี้ ท่านพระธัมมปาละเถระแสดง ความพึงผู้อื่นและความพึงตนเอง ความเป็นผู้กตัญญูกตเวทีต่อบุพพการี และมัชฌิมาปฏิบัติ กล่าวคือการไม่ให้ผู้อื่นเดือดร้อนและตนเองเดือดร้อน ความที่จิตคิดอนุเคราะห์ในสรรพสัตว์และความที่จิตซาบซึ้งในธรรมทั้งปวง ธรรมเป็นเครื่องอยู่เนื่องๆ กล่าวคือสมาบัติประกอบด้วยมหากรุณา และการประพฤตินี้อันหนึ่ง กล่าวคือ ญาณคุณเพชรใหญ่ที่ประพฤติพร้อมด้วยสมาบัติ ยี่สิบสี่แสนโกฏิ หรือ สามสิบหกแสนโกฏิ ตามลำดับ ฯ

คำว่า ลินปทานิ หมายความว่า คำที่มีความหมายว่าแฝงอยู่ ฯ คำว่า เอตถ หมายความว่า อภิชธรรมสังคหะ ฯ คำว่า ปวตฺตานํ ลินปทานิ เป็นคำสัมพันธ์กันฯ อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เอตถ หมายความว่า ในปภคณฺ ที่ข้าพเจ้าจะพึงรจนา (คำว่า เอตถ สัมพันธ์เข้ากับคำว่า อหาปยิ) ฯ

อนึ่ง ในคำว่า อหาปยิ นี้ ท่านพระสุมังคลสามีเถระจะกล่าววบทนาม ด้วยอำนาจเป็น วิเสสนะบทว่า อมุห ว่า คำว่า นหาเปมิ คือ ไม่เสื่อมอยู่ ก็สมควร ฯ เพราะแสดงพระบาลีว่า
 อตมานันฺ ทราบช้ดอย่างนี้ว่ามัจจุราช
 จะไม่เมินเฉย ต่ออาตมา ผู้ถูกมฤตยู
 ครอบงำจะรีนเริงจะแสวงหาทรัพย์
 ไปทำไม ฯ^๔

^๓ ฉัพพัญญู หมายถึง อูเบกขาในทวาร ๖.

^๔ พุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๓๗/๔๓๕.

ควรที่ท่านอาจารย์จะกล่าวคำว่า อมุห ค้วยอำนาจเป็นบทวิเสสนะนาม แม้ว่า คำว่า น หาเปติ ก็คือ อหาปยิ ฯ เพราะแสดงพระบาลีว่า

ท่านใดถึงพร้อมด้วยความพยายามโดยธรรม
ไม่จมลง ในห้วงมหรณพที่หาประมาณมิได้
เห็นปานนี้ด้วยการกระทำ
(ท่านนั้นจะไปในสถานที่ที่ท่านชอบใจเถิด) ฯ^๕

คัมถารัมภกถาวรรณนา

ท่านพระอนุรุทธาจารย์ผู้ประสงค์จะอธิบายเนื้อความ ฟังกล่าวการอธิบาย ๑๐ อย่าง เพราะพระบาลีว่า

บัณฑิต ฟังกล่าว ถกทั้ง ๑๐ คือ ความติดต่อกัน ๑
ความเรียง ๑ ความแสดงเหตุ ๑ วิธีการ ๑ เชื่อมความ ๑
คำไม่มีโทษ ๑ กำหนด ๑ ความรวบรัด ๑ การโจทก์ ๑ การชำระ ๑ ฯ^๖

บรรดาการอธิบายทั้ง ๑๐ นั้น อนุสนธิ ชื่อว่า มีเนื้อความติดต่อกัน ฯ ชื่อว่า มีเนื้อความติดต่อกัน ท่านพระอนุรุทธาจารย์ชี้แจงว่า อภิธมฺมตถสงฺกหนฺติ เอเตน ฯเปฯ ทสฺสติดเมว เป็นต้น ฯ ชื่อว่า มีเนื้อความแสดงเหตุ ชี้แจงว่า อภิธมฺมตถานํ ฯเปฯ ลิชฺฌนฺโต เป็นต้น ฯ^๗ ชื่อว่า มีประโยชน์ ชี้แจงว่า ตตฺถ รตนตฺตย ฯเปฯ โวหารสฺขตฺถํ เป็นต้น ฯ ชื่อว่า ความเชื่อมกัน ชัดเจนแล้ว ฯ ชื่อว่า คำปราศจากโทษ ชี้แจงไว้ด้วยคำว่า ตตฺถ สมฺมา สามญฺจ เป็นต้น ฯ^๘ ชื่อว่า ขอบเขต ด้วยคำว่า เอกตฺวาตา เป็นต้น ฯ^๙ บัณฑิต ฟังทราบ ความรวบรัด การกระตุ้น และการชำระ การอธิบายทั้ง ๑๐ นั้นตามความสามารถที่จะได้ ฯ ถก ๑๐ เหล่านี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวว่า

^๕ จุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๑๓๒/๒๐๔.

^๖ มธฺฎีกา.(บาลี) ๓.

^๗ วิกาวินี.(บาลี) ๑๖๑-๑๖๒.

^๘ วิกาวินี.(บาลี) ๑๖๒.

^๙ วิกาวินี.(บาลี) ๑๖๓.

ปรม ๆ เปฯ อห เป็นต้น^{๑๑} เพื่อแสดง ความติดต่อกัน ก่อน ๆ ส่วน ท่านพระอนุรุทธาจารย์ จักกล่าว คำใดว่า อยเมตฺถ สมุทหายโต คำนั้น ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวไว้แล้ว เพราะอธิบายว่า แม้ความ เรียงกัน ก็เป็นความรวม เพราะอาศัยกันและกัน ๆ จริงอยู่ ความเชื่อมกัน ชื่อว่า มีความเรียงกัน เพราะอาศัยอนุสนธิ ชื่อว่า มีความรวมกัน เพราะอาศัย คำที่ปราศจากโทษแล ฯ

พึงทราบวิเคราะห์ ในคำว่า ปรมวิจิตฺตณสมนฺนาคตฺ นั้น ดังต่อไปนี้ บัณฑิต ทั้งหลาย ย่อมพอใจ นัย^{๑๒}นี้ ดังนั้น นัยนี้ จึงชื่อว่า ปรม ๆ ชื่อว่า นัย เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องเป็นเหตุ อันบัณฑิตนำไป ฯ ปุพฺพนัย^{๑๓} มีโดยแท้ ๆ ชื่อว่า นัย เพราะวิเคราะห์ว่า อันบัณฑิตชี้นำไป ฯ อีกนัยหนึ่ง ก็เป็นนัยที่กล่าวแล้ว ฯ นัยทั้ง ๒ เหล่านี้ บัณฑิต พึงทราบความ ที่นัยทั้งหลายมีสังคหนัย^{๑๔}เป็นต้น ไม่ผิดด้วยนัยทั้งหลายมีสัมปโยคนัย^{๑๕}เป็นต้น เพราะความที่ นัยก่อนและนัยหลังยอดเยี่ยม ฯ ส่วนว่า บัณฑิต พึงทราบ ความไม่ปะปนกัน ด้วยภาษาทั้งหลาย

^{๑๑} วิกาวินิ.(บาลี) ๑๖๑.

^{๑๒} คำว่า “นัย” (หมายถึง ข้อสำคัญ เช่น นัยแห่งเรื่องนี้; ความ, ความหมาย, เช่น หลายนัย; แนว, ทาง, เช่น ดีความได้หลายนัย; แง่ เช่น อีกนัยหนึ่ง). ดูพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้น, พ.ศ. ๒๕๔๒) , หน้า ๕๗๒.

^{๑๓} คำว่า “ปุพฺพนัย” (หมายถึง (วิ) ก่อน, แรก, ต้น, เบื้อง, สุด, หลัง, เสร็จ, อดีต, ส่วนอดีต, หน้า, ข้างหน้า , เคย(ได้), ได้, เดิมที, หรือ (ปุ. นปุ.) ต้น คือตอนแรกๆ เช่น ต้นสัปดาห์หรือเบื้องต้นของสิ่งที่มีลักษณะกลมยาว เช่น ต้นขา, ข้อความ คือ เนื้อความตอนหนึ่งๆ หรือข้อความสั้นๆของเรื่อง, ข้างต้น คือ เบื้องต้น, ข้างหน้า คือเบื้อง หน้า, ทิศตะวันออก, ทิศบูรพา, หนอง คือ เลือดเสียซึ่งกลายเป็นสีขาวข้น, น้ำหนอง, น้ำเหลือง, ศัพท์หน้า, บท หน้า.). ดูพจนานุกรม มทร-ไทย (กรุงเทพฯ : สำนักวัดปากน้ำจัดพิมพ์, พ.ศ. ๒๕๔๐) หน้า ๕๐๐ ฉะนั้น คำว่า “ปุพฺพนัย” หมายถึง ความหมายข้างต้นหรือเบื้องต้น.

^{๑๔} สังคหนัย หมายถึง ความหมายที่รวบรวมกัน

^{๑๕} คำว่า “สัมปโยค” (หมายถึง การประกอบกัน). ดูพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้น, พ.ศ. ๒๕๔๒) , หน้า ๑๑๖๕.

มีภาษา^{๑๕}ชาวทมิฬ^{๑๖} ภาษาชาวอังกะ^{๑๗} ภาษาชามิลักกะ^{๑๘} ภาษาชาวโยนก^{๑๙} ภาษาชาวปราสิตะ^{๒๐} ภาษาชาวโอฏฐะ^{๒๑} ภาษาชาวกีราตะ^{๒๒} ภาษาชาวสีหฬ^{๒๓} และภาษาชาวศากยะ^{๒๔} เป็นต้น ๆ ความที่คาถาประพันธ์ไม่ผิดด้วยฉันทอลังการ^{๒๕} และสาวิตติ^{๒๖} เป็นต้น และความที่คำไม่ผิดด้วยคัมภีร์กัจจายนะ^{๒๗} และคัมภีร์สันสกฤต^{๒๘} เป็นต้น เพราะความที่นัยแห่งศัพท์ยอดเยี่ยม (นัยความหมายแรกและความหมายหลังดีที่สุด คือ ไม่มีความขัดแย้งทางด้านความหมายที่ประกอบกันเป็นต้น และความหมายที่รวบรวมกันเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ความหมายของศัพท์ก็ยอดเยี่ยม คือ ไม่ปนกับภาษามีภาษาชาวทมิฬภาษาชาวอังกะภาษาชามิลักกะภาษาชาวโยนกภาษาชาวปราสิตะภาษาชาวโอฏฐะภาษาชาวกีราตะภาษาชาวสีหฬและภาษาชาวศากยะ เป็นต้น ความขัดแย้งทางด้านฉันทอลังการและสาวิตติ เป็นต้น ของส่วนที่ประพันธ์เป็นคาถา ก็ไม่มี ความขัดแย้งกับคัมภีร์กัจจายนะและคัมภีร์สันสกฤต ของคำที่ไม่มี) ๆ ฟังทราบความไม่ผิดด้วยคำบาลีนัยเป็นต้น และความไม่ผิดด้วยมหาปเทศ ๔ กล่าวคือ พระสูตร สุตตานุโลม อจารยวาท และอัตโนมัตติ และกล่าวคือ พระพุทธพจน์สังฆพจน์ กณพจน์ และมหาเถรพจน์ เพราะความที่อัตถนัยยอดเยี่ยม ๆ ส่วน ความที่นัยหลากหลาย บัณฑิตฟังทราบ ด้วยสามารถสัมปโยคนัยสังคหณนัยและ ปกิลณกนัย เป็นต้น ๆ อีกอย่าง

^{๑๕} คำว่า “ภาษา” (หมายถึง ถ้อยคำที่ใช้พูดหรือเขียนเพื่อสื่อความของชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง เช่น ภาษาไทย ภาษาจีน หรือเพื่อสื่อความเฉพาะวงการ เช่น ภาษาราชการ ภาษากฎหมาย ภาษาธรรม). เล่มเดียวกันดูหน้า ๘๒๒.

^{๑๖} คำว่า “ภาษาทมิฬ” น่าจะเป็นภาษาของชนพื้นเมืองอินเดียเผ่าหนึ่ง ปัจจุบันมีอยู่มากทางอินเดียแถบใต้และเกาะลังกาแถบเหนือ.

^{๑๗} คำว่า “ภาษาอังกะ” น่าจะเป็นภาษาของชนพื้นเมืองอินเดียเดิม.

^{๑๘} คำว่า “ภาษาชามิลักกะ” น่าจะเป็นภาษาของชาวอานธรคนพื้นเมืองเดิม.

^{๑๙} คำว่า “ภาษาโยนก” น่าจะเป็นภาษาของชนพื้นเมืองอินเดียเผ่าหนึ่ง.

^{๒๐} คำว่า “ภาษาปราสิตะ” น่าจะเป็นภาษาของชนพื้นเมืองอินเดียเผ่าหนึ่ง.

^{๒๑} คำว่า “ภาษาโอฏฐะ” น่าจะเป็นภาษาของชนพื้นเมืองอินเดียเผ่าโอริชะ (โอริสสา).

^{๒๒} คำว่า “ภาษากีราตะ” น่าจะเป็นภาษาของชนพื้นเมืองอินเดียเผ่าหนึ่ง.

^{๒๓} คำว่า “ภาษาสีหฬ” น่าจะเป็นภาษาของชาวศรีลังกา.

^{๒๔} คำว่า “ศากยะ” น่าจะเป็นภาษาของชาวศากยะ.

^{๒๕} คำว่า “อลังการ” หมายถึง ชื่อของฉันท.

^{๒๖} คำว่า “สาวิตติ” หมายถึง ชื่อของฉันท

^{๒๗} คำว่า “กัจจายนะ” หมายถึง บาลีมหาไวยากรณ์.

^{๒๘} คำว่า “สันสกฤต” หมายถึง บาลีสันสกฤต.

หนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าว บาลีอย่างพิสดารไว้ในนัยทั้งปวง และกล่าวคาถาโดยสรุปไว้ ในที่นี้ ๑
 ดังนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า ประกอบด้วยนัยอันหลากหลายอย่างยิ่ง ๑

ฟังทราบคำพูดอันสมควรแก่สภาวะธรรมว่า คำพูดของพระเถระผู้อยู่ในมหาวิหารทั้งหลาย
 มีพระติปิฎกจูฬกษัตริย์ พระติปิฎกจูฬนาคเถระ และพระโฆระปิณฑิตกษัตริย์เป็นต้น ชื่อว่า
 เป็นลัทธิ^{๒๕} ของตน คำพูดมีวิัตถวาตะ^{๒๖}เป็นต้น กล่าวคือลัทธิในกายอื่นว่า เป็นลัทธิอื่น ๑

ฟังทราบสันนิษฐานว่า มรรคญาณ อันประดับด้วยสมบัติ ๘ และปฏิสัมภิทา ๔ เป็นต้น
 ชื่อว่า ความเฉียบแหลมแห่งปัญญาอันผ่องใส ๑ ปัญญาที่แก้แล้วกล้าและปัญญาที่ปฏิสนธิ
 ด้วยจิตเหตุจิด ต่อไป ในพระอภิธรรม ชื่อว่า ความเฉียบแหลมแห่งปัญญาอันไพบลูย์ ๑ ส่วน
 เนื้อความติดต่อกันมีดังต่อไปนี้ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า คำนี้ นักศึกษาไม่พึงเริ่ม
 เพราะความที่พระอภิธรรมมาตาร ก็มีอยู่ มิใช่หรือ ดังนี้ จึงกล่าววิเสส ๓ อย่าง เพื่อแสดง
 เหตุวิเสส และผลวิเสส แห่งคำนี้ ด้วยอารมณฺ์เหล่านี้ ๑ ในวิเสสทั้ง ๓ เหล่านี้ วิเสสแรก แสดง
 เหตุการณ์เริ่มต้น ๑ ที่สอง แสดงจุดมุ่งหมายอย่างสำคัญ ๑ ที่สามแสดงการนำไปใช้สืบ ๆ กัน ๑

อนึ่ง การแสดงนัยอื่น ท่านอาจารย์ทำให้เกิดศรัทธา ๑ การแสดงนัยอันหลากหลาย
 ท่านอาจารย์ทำเพื่อให้เกิดปัญญา ๑ การแสดงลัทธิของตน ท่านอาจารย์ทำ เพื่อบรรลุลุคณ ๑
 การแสดงการไม่ถือลัทธิอื่น ท่านอาจารย์ทำ เพื่อปราศจากโทษ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ความเห็นแรก ท่าน
 อาจารย์ทำ เพื่อให้วาทะตั้งมั่น โดยชอบ ๑ ที่สอง ท่านอาจารย์ทำ เพื่อกำจัด วาทะที่ผิด ๑ ฟังทราบ
 สันนิษฐานว่า ท่านอาจารย์ทำ เพื่อปลูกกุศลมูลหรือเพื่อถอนอกุศลมูล ๑ เพื่อเปิดประตูสวรรค์และ
 พระนิพพาน หรือเพื่อปิดประตูอบาย ๑ เพื่อยังจักรคือพระสัทธรรมให้เป็นไปหรือเพื่อป้องกัน
 จักรคือสังสารวัฏฏ์ ๑

คือ ก็ เพราะเหตุไร ท่านอาจารย์จึงกล่าว คำทั้งสอง ที่ประกอบสืบต่อกันมา ๑
 ท่านอาจารย์ ฟังกล่าว คำแรกมิใช่หรือ หรือคำยิ่งกว่านั้น ๑

^{๒๕} คำว่า “ลัทธิ” (หมายถึง คติความเชื่อถือ ความคิดเห็น และหลักการ ที่มีผู้นิยมนับถือและปฏิบัติตาม
 สืบเนื่องกันมา เช่น ลัทธิสังคมนิยม ลัทธิชาตินิยม ลัทธิทุนนิยม). ดูพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน
 พ.ศ. ๒๕๔๒ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้น, พ.ศ. ๒๕๔๒), หน้า ๑๐๐๓.

^{๒๖} คำว่า “วิัตถวาตะ” หมายถึง คำพูดเกาเล่น การพูดเล่น, การพูดเล่นสนุกๆ คำพูดไม่มีประโยชน์.

เฉลยว่า ท่านอาจารย์กล่าวคำ ๒ คำไว้ เพื่อแสดงคำทั้งสองนั้นว่า จริงอยู่ เมื่อท่านอาจารย์แสดงมรรคญาณอันมีปัญญาส่องใสเป็นประมาณ โลกุตตรปัญญาท่านก็แสดงแล้ว โลกียปัญญามีได้แสดงไว้ ๑ อนึ่ง เมื่อท่านอาจารย์แสดงปัญญาอันแก้วักล้าและปัญญาอันปฏิสนธิด้วยติเหตุจิตอันมีปัญญาที่ไพบูลย์เป็นประมาณแล้ว โลกียปัญญาแล ท่านอาจารย์ก็แสดงไว้แล้ว โลกุตตรปัญญามีได้แสดงไว้ ๑ อนึ่ง ด้วยคำสองคำนี้ ท่านอาจารย์ไม่กล่าวคำแม้ยิ่งกว่านั้นไว้ว่า ปัญญาอันเป็นโลกียะและโลกุตระทั้งหมดท่านอาจารย์แสดงไว้แล้ว ๑

ข้อความว่า ปจรมิ ดาว หมายความว่า อันดับแรก จากการเริ่มเรียนโดยลำดับแห่งบูรพาจารย์ ก่อน ๑

ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า ถ้า บุคคลผู้ปรารถนาจะทำความมีความนอบน้อมเป็นต้นเหตุไร จึงไม่ทำภายหลัง จึงกล่าวว่า ดาว ๑ อธิบายว่า บุคคลผู้ปรารถนาจะเริ่มเรียน ย่อมทำความมีความนอบน้อมเป็นต้น ด้วยความประสงค์ใด นั้น เป็นคติ ของบูรพาจารย์ทั้งหลาย ๑ อีกนัยหนึ่ง คำว่า ดาว ได้แก่ โดยลำดับ แห่งคุณมีความนอบน้อมที่กล่าวไว้แล้วในอรรถกถาเป็นต้น ๑ ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า ก็ เหตุไร ท่านจึงกล่าวลำดับนี้ไว้ อันดับแรก ท่านอาจารย์พึงกล่าวแต่ละคำไว้ แม้ในความย่อเป็นต้น มิใช่หรือ จึงกล่าวว่า ดาว เพื่อแสดงว่า ลำดับนี้ท่านกล่าวไว้แล้ว โดยลำดับที่กล่าวไว้แล้วในอรรถกถา ๑

เมื่อศัพท์มี ป อักษรเป็นประมาณ ที่ท่านแสดงไว้ ด้วยคำนั้น บัณฑิตพึงถือเอา ป อักษร แม้แห่งอาการมีความนอบน้อมเป็นต้น ๑ ท่านอาจารย์กล่าวว่า กรณุปกาโร เพราะคำอธิบายว่า จริงอยู่ แม้ความนอบน้อม เป็นอเนกประการ ด้วยอำนาจมีการไหว้และการยกย่องเป็นต้น ๑ ท่านอาจารย์ ไม่กล่าวว่า ปกรณุปกาโร เพราะอธิบายว่า ท่านพระอนุรุทธาจารย์ ย่อมแสดง ความแห่งคำแห่งปกรณศัพท์ ด้วยคำนั้น ๑ ก็ ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวไว้ว่า ปกรณ เพราะวิเคราะห์ว่าเป็นเหตุอันท่านทำด้วย ป อักษร ๑ เมื่อมีความเป็นอย่างนั้น ท่านอาจารย์ ก็พึงกล่าวแม้คำว่าการประกอบปกรณ ๑ หากพึงมีคำถามว่า ก็ คำเมื่อนั้น เป็นประโยชน์โดยชอบเอง ด้วยการประกอบปกรณ ๑ ท่านอาจารย์ไม่พึงกล่าวเฉลย เพราะจะพึงได้โดยอย่างเดียว ด้วยอรรถแห่งคำว่า การแต่งปกรณและการประกอบปกรณ ๑ อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวว่า การแต่งปกรณ เพื่อแสดงว่า ปกรณนี้ ไม่เป็นอย่างนั้น คุณปกรณมีกัจจายนะเป็นต้น เป็นนามอันผู้ชื่อว่าอาจารย์ได้แล้ว ๑ หากคำถามมีว่า การประพันธ์ศัพท์ชื่อว่า ปณาม ในคำว่า ปณาโม วุตโต นี้ ๑ เฉลยว่า ศัพท์ ท่านอาจารย์กล่าวไว้แล้ว ด้วยศัพท์ ๑ อนึ่ง คำข้างต้น พึงผิดพลาด ด้วยคำว่าความนอบน้อม และการ

ประกอบกัน ๆ หากคำถามมีว่า เจตนา ๆ เฉลยว่า เนื้อความท่านชี้แจงไว้แล้ว ๆ หากคำถามมีว่า วิทยุติ ๆ เฉลยว่า โทษแห่งการเปล่งเสียง เพราะเนื้อความผิดพลาด ฟังมิได้ ๆ ดังนั้น ข้อปฏิบัติ ๓ ข้อ จึงไม่เหมาะสม สม ๆ ก็ ในข้อปฏิบัติเหล่านั้น โทษ ในฝักฝ่ายแห่งเจตนา จึงไม่มี ๆ

เนื้อความถ้อยคำ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ด้วยคำอันเป็นผู้ทำเองว่า สมฺมาสมฺพุทฺธ ๆเปฯ อภิชาติ เป็นต้น เพราะเป็นเนื้อความเหมาะสม ๆ อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์ กล่าวเนื้อความแม้ว่า อุจฺจาริโต เป็นต้น ก็เหมาะสมแล้ว ๆ เพราะเนื้อความที่กล่าวไว้ว่า เมื่อท่านอาจารย์อธิบายคัมภีร์แล้ว หรือ เนื้อความอันท่านอาจารย์อธิบายแล้ว ท่านอาจารย์กล่าวไว้แล้ว ส่วน เนื้อความว่า ทสฺสึโต เป็นต้น เหมาะสมกว่า ๆ มีวาจาประกอบความว่า เพราะการแสดงความพระอภิธรรมเหล่านั้น ด้วยความเรียบเรียงที่ประมวลไว้แล้ว ด้วยปรกณฺนี้ ด้วยคำว่า สังคหะ แห่งความเป็นคำที่ฟังให้ สำเร็จ ๆ อนึ่ง การแสดงความที่บทอันฟังให้สำเร็จนั้น ฟังมิได้ อย่างไร คำว่า สังคหะ ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ เพื่อประโยชน์นั้น มิใช่หรือ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า น ปฏิภาณฺ จึงกล่าวว่า ด้วยการแสดงความเป็นบทที่ฟังสงเคราะห์ ๆ เพื่อแสดงความที่สังคหะศัพท์ สำเร็จได้สองวาท ในคํานั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า อิธ และว่า อิมินา ๆ คำว่า ถนนาการที่ปนโต ความว่า เพราะการแสดงอาการแห่งการยกย่อง ด้วยคำว่า อภิธรรมสังคหะ ด้วยปรกณฺนี้ ๆ ท่านอาจารย์ คำนึงถึงคำทักท้วงว่า นี้ เป็นสังคหะบท มิใช่หรือ ท่านอาจารย์ แสดงอาการแห่งความยกย่องไว้ อย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า สงฺคฺยฺห ๆ มีคำอธิบายว่า เพราะความเป็นบทที่ประมวลแล้วจึงสงเคราะห์ ไว้ ๆ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สงฺคฺยฺห ความว่า ท่านอาจารย์สงเคราะห์ด้วยใจแล้วจึงสงเคราะห์อาการคือ การยกย่อง ด้วยวาจา ๆ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า เมื่อมีความรู้เนื้อความด้วยการเรียนเป็นต้น ท่านอาจารย์ไม่ฟังกล่าวปรกณฺนี้ มิใช่หรือ ๆ เพราะเหตุไร แม้เมื่อไม่กล่าวความไว้ ก็ฟังมีความสำเร็จเนื้อความนั้นได้ ด้วยการเรียนพระบาลี จึงกล่าวว่า ไม่ลำบาก ดังนี้ ๆ

คำว่า อตฺตโต คือ โดยความหมายที่แท้จริง ๆ โดยความเป็นผู้สามารถ ๆ อีกอย่างหนึ่ง โดยเนื้อความแห่งศัพท์ ๆ ความนอบน้อมในฝักฝ่ายที่หนึ่ง ในคําเหล่านั้น เป็นการประพันธ์ศัพท์ หรือ เป็นวิทยุติโดยปริยาย ๆ ท่านอาจารย์แสดงว่า แต่ กุสลจิต เป็นไป โดยนิปปริยาย ๆ ท่านอาจารย์แสดงว่า ชื่อว่า ความนอบน้อม ในฝักฝ่ายที่สอง เป็นศัพท์ประพันธ์ หรือ เป็นวิทยุติ โดยหมายความว่าจะนำไปแล้ว กุสลจิต เป็นไป โดยความเป็นผู้มีความสามารถ ด้วยเหตุนี้มนันแล ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เจตนาที่มีการทำกิจริยาคือความนอบน้อมให้สำเร็จเป็นต้น ๆ ความนอบน้อม

ในฝักฝ่ายที่สาม เป็นศัพท์ประพันธ์ โดยนามศัพท์ ๑ ท่านอาจารย์แสดงว่า แต่ กุศลจิต เป็นไป โดยความหมาย ๑ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า นักศึกษา ฟังกำหนด วิญญูติ โดยความหมาย มิใช่หรือ จึงกล่าวว่า ปณามกิริยาภินิพฺพาทิกา เป็นต้น ๑ คำว่า สา จ ความว่า เจตนา มีการทำกิริยา คือ ความนอบน้อมกล่าวคือวิญญูติและการประพันธ์ศัพท์ให้สำเร็จ เป็นต้น ๑ ท่านอาจารย์ทำคำทั้ง ๒ ว่า วนฺทเนยฺย วนฺทกานํ แล้วกล่าวร่างกายอธฺยาศัยและสัมปทา ตามลำดับ ๑ ท่าน จึงถึงความเข้าใจว่า เมื่อมีความเชื่อมความครั้งแรก แห่งพระรัตนตรัยอย่างนี้ จึงสำเร็จเป็นพระรัตนตรัย ๑ ดังนั้น บัณฑิตพึงทราบ ตปฺปฺริสฺสมาส ๑ อนึ่ง ท่านทำเป็นพหูจนะ เพราะความที่ท่านอาจารย์เป็นผู้อยู่ในฐานะที่ควรเคารพด้วยพระคุณ ๑ หรือ ท่านอาจารย์ ทำพหูจนะหมายเอา ความรู้โดยชอบ ของท่านอาจารย์ ๑ อนึ่ง เมื่อท่านอาจารย์ทำคำทั้งสองแล้ว ความที่เนื้อความว่าสัมปทาดังนี้ สมควร แล้ว ๑ อีกนัยหนึ่ง เมื่อท่านอาจารย์ทำแม่ตปฺปฺริสฺสมาสแล้ว ความสัมพันธ์คือความถึงพร้อม แห่งผู้อันบุคคลพึงไหว้ ชื่อว่า อธฺมาสยสัมปทา ๑ การประกอบตามที่ได้ว่า ความสัมพันธ์ว่า อธฺมาสย ของผู้ไหว้ เหมาะสมแล้ว ๑ พึงทราบ จิตว่า ดูก่อนกรวดและก่อนหิน และฝูงปลาเหล่านี้ กำลังแหวกว่ายอยู่ที่ดี หยุดอยู่ที่ดี^{๑๑} และว่า อเหตุกจิต ๑๘ กามาวจรจิต ๕๔ ปัญญา ๑ วิปากจิต ๘ กิริยาจิต ๑ อีกนัยหนึ่ง แม้เชื่อมความว่า ความถึงพร้อมแห่งผู้ไหว้ก็ไม่มีโทษ เพราะความเชื่อมกัน เป็นมูล สมควรแล้ว ๑ ความเป็นแห่งใจดี ชื่อว่า โสมนัส ฉันทใด ๑ อีกนัยหนึ่ง อธฺมาสย มีอยู่ แก่ผู้หนึ่ง ดังนั้น ผู้หนึ่ง ชื่อว่า ผู้มีธฺมาสย ฉันทนั้น ความถึงพร้อมแห่งความเชื่อมความของธฺมาสย ชื่อว่า อธฺมาสยสัมปทา ๑ คำว่า ขลาลทฺชสมฺปตฺตนิมิตฺตคฺกสฺส ความว่า อันเป็นนิमित แห่งความสืบต่อแห่ง วิปาก แห่งสมบัติตามที่ได้แล้ว ๑ คำว่า กम्मสฺส ได้แก่ กรรมอันให้เกิดปฏิสนธิ ๑ คำว่า อณุพลปฺปทานวเสน ความว่า ด้วยอำนาจแห่งความนอบน้อมอันเพิ่มให้กำลัง ภายหลัง ๑ ก็ วส ศัพท์ ในคำนี้ มีเนื้อความเพื่อความหมายนั้น ๑ อธิบายว่า เพื่อตามเพิ่มให้กำลัง ๑

จริงอย่างนั้น ในสิกขาบทที่สอง ฎีกาพระวินัย ท่านจึงกล่าวว่า เพื่อประโยชน์แห่งน้ำ เพราะอธิบายว่า ด้วยอำนาจแห่งน้ำ ในอธิการว่าด้วยการรับสระน้ำ ๑^{๑๒}

คำว่า ขลาลิปฺเปลฺลิตฺทิวินฺชกานํ ได้แก่ อันผูกความสำเร็จตามที่ประสงค์แล้ว ๑ ในคำว่า รตนตฺตยปณามกรณํ นี้ บัณฑิตพึงทราบ การประพันธ์ศัพท์ ในคำนี้ว่า ปณามกรณํ ๑ ศัพท์ว่า เจว

^{๑๑} ที.ลี้.(ไทย) ๕/๒๔๕/๘๔ ,ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๓๓/๔๖๒.

^{๑๒} วิ.อ.(บาลี) ๒/๒๕๕ ,สารตฺต.ฎีกา(บาลี) ๒/๒๕๕, วิมตฺ.ฎีกา(บาลี) ๑/๓๓๑ ,วินยาลงฺการ.ฎีกา(บาลี) ๑/๑๒๓ ,ขุทฺทลิกฺขาฎีกา(บาลี) ๓๘๐.

ในคำว่า ท่านอาจารย์ ประมวลว่า อนุตราเยน ปริสมาปนตุลฺลเจว นี้ เป็นของท่านอาจารย์ ด้วยคำว่า อนุตราเยน ดังนี้ มิใช่ อันตรายและความเศร้าหมอง ของท่านอาจารย์อย่างเดียว มีเพื่อความบริบูรณ์โดยรอบ แม้แห่งคัมภีร์ ๆ ท่านอาจารย์ ประมวลว่า ศัพท์ว่า จ มีในคำว่า โสตุณฺณจ มิใช่ การป้องกันอันตราย ของท่านอาจารย์ บริบูรณ์โดยรอบแห่งปกรณณ์ อย่างเดียว โดยที่แท้ เป็นการป้องกันอันตราย แม้พวกนักศึกษาเท่านั้น ๆ ประมวลว่า ในคำว่า สลฺลชฺฌนตุลฺลเจว นี้ มิใช่ เป็นประโยชน์ ๓ ประการ อย่างเดียวเท่านั้น โดยที่แท้ ก็มีเพื่อความสำเร็จด้วย ๆ ส่วน เนื้อความ มีดังต่อไปนี้ ๆ พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า อนุตราเยนวิวารณฺณํ ดังต่อไปนี้ บัณฑิต พึงกำหนดว่า เป็นการป้องกันอันตรายสำหรับอาจารย์เท่านั้น ๆ เมื่อมีความเป็นอย่างนั้น ในการเริ่มการรื้อยกรองไม่พึงทำการนอบน้อม ๆ พึงทำ ในกาลอื่น ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ปกรณารมฺเฏ ๑๒๑ ปริสมาปนตุลฺลเจว ๑ จ ศัพท์ ในคำว่า สา จ นี้ ประกอบในที่มิใช่ฐานะ หรือ มีความหมายว่าเป็นการเริ่มคำพูด ๆ พึงตั้งว่า ปกรณารมฺเฏ จ ๑ ท่านอาจารย์ค้ำนึ่งถึงคำทักท้วงว่า เหตุไร จึงมีเพื่อความจบบริบูรณ์ จึงกล่าวว่า อนุตราเยน ๑ ท่านอาจารย์ค้ำนึ่งถึงคำทักท้วงว่า การทำความนอบน้อม ในคำนี้ เป็นศัพท์ประพันธ์ มิใช่หรือ พึงเป็นผู้ไม่ทำอันตราย อย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า ตสฺมา เป็นต้น ๑ มีคำอธิบายว่า เพราะเหตุที่จิตมีการทำกิจคือความนอบน้อมให้สำเร็จเป็นต้นนั้นให้ความไม่เป็นที่แห่งอันตรายทั้งหลายสำเร็จฉะนั้น การประพันธ์ศัพท์ กล่าวคือการทำความนอบน้อม ไม่เป็นการทำอันตราย ๑ ดังนั้น อุปจารแห่งเหตุ ท่านจึงแสดงไว้แล้วแล ๑ เพื่ออันกลับมาซึ่งโทษ อันทำให้เสื่อมยิ่งแล้วพึงกำหนดว่า การป้องกันอันตราย พึงมี ทุกเมื่อ ท่านจึงกล่าวว่า ยถาธิปฺเปตฺตสิทฺธิวิพฺนุชกานํ ๑ อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์มนสิการ^{๓๓}ว่า พึงกำหนดว่า การป้องกันอันตราย มีในขณะการนอบน้อมเท่านั้น เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ การป้องกันอันตรายเป็นอันจบบริบูรณ์แห่งการรื้อยกรอง อย่างไร จึงกล่าวว่า ยถาธิปฺเปตฺตสิทฺธิวิพฺนุชกานํ เพื่ออันกลับมาซึ่งโทษอันทำให้เสื่อมยิ่งแล้ว ๑ ท่านอาจารย์ค้ำนึ่งถึงคำทักท้วงว่า พึงละ อันตราย มิใช่หรือ การป้องกันอันตรายเหล่านั้น มีได้อย่างไร จึงกล่าวว่า กมฺมานิ ปฏิพาหิตฺวา เพื่อแสดงโดยอุปจารแห่งเหตุ ๑ ท่านอาจารย์ค้ำนึ่งถึงคำทักท้วงว่า จิต มีการทำกิจคือความนอบน้อมให้สำเร็จเป็นต้นนั้น ให้ความไม่เป็นที่แห่งอันตรายเหล่านี้สำเร็จโดยการห้ามอันตรายเหล่านี้ อย่างไร จึงกล่าวว่า ตฺนุนิทานานํ ๑ เหตุชื่อว่า นิทาน ๑ เหตุ นั้น มี ๒ อย่างคือ ชนฺกเหตุ ๑ ปริคคาหเหตุ ๑ และมี ๓ อย่างคือ การณเหตุ ๑ ญฺยาปคเหตุ ๑ สัมปาปคเหตุ ๑ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อนุตราเยนวิวารณฺณํ ๑ อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์ค้ำนึ่งถึงคำทักท้วงว่า อุปปีฬกกรรม และอุปัจเจกกรรม อันล่วงไปแล้ว เป็นอันห้ามแล้ว อย่างไร

^{๓๓} คำว่า “มนสิการ” (หมายถึง การกำหนดไว้ในใจ). ดูพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้น, พ.ศ. ๒๕๔๒), หน้า ๘๑๒.

จึงกล่าวว่า อนุตรายกรานิ เพื่อแสดงว่า กรรมเป็นอันห้ามแล้ว โดยที่แท้เป็นอันห้าม ความสืบต่อ อันทำอันตรายแห่งเหตุเหล่านั้น ๆ จริงอยู่ การทำอันตราย ชื่อว่า ความสืบต่อแห่งกรรม ๆ ท่านอาจารย์ทำเป็นตลยชริณพหุพิหิสมาส เพราะคำอธิบายว่า ส่วน ความสืบต่อ มีเพราะความ สืบต่อจากกรรมไม่มีอยู่ โดยความเป็นกรรมแผนกหนึ่ง กรรมที่สืบเนื่อง ชื่อว่า ไม่แตกแยก ในที่นี้ แน่นอน ๆ อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวว่า อนุตรายกรานิ เพื่อแสดงโดยอุปจารแห่งผลว่า บัณฑิต พึงกำหนดว่า ท่านอาจารย์ห้ามอุปปีพกรรมและอุปเจตกรรม ด้วยความสืบต่อวิบาก ๆ พึง กำหนดว่า อนึ่ง คำว่า อนุตรายกรานิ ได้แก่ อันทำอันตรายต่อความนอบน้อม ๆ ท่านอาจารย์คำนึงถึง คำทักท้วงว่า จริงอยู่ อะไรนั้น ละอันตรายเหล่านั้น จึงกล่าวว่า วิปากสนุดติยา ๆ บัณฑิตพึงกำหนด ว่า ความสืบต่อวิบากเมื่อนั้น เป็นวิบากแห่งความนอบน้อม ดังนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า ตุนิพุดติตา เป็นต้น ๆ หากเมื่อมีความเป็นอย่างนั้น จิตประกอบด้วยความนอบน้อม เป็นจิต ที่สามารถต้านทานได้ อย่างไร ๆ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า จริงอยู่ สภาวะเหล่านี้ห้าม ปฏิปักษ์กรรมทั้งหลาย ของกรรมอื่น หรือ วิบากอื่น หามิได้ จึงกล่าวว่า กมฺมุสฺส อนุพลฺปทาน- วเสน เป็นต้น ๆ ก็ การทำความสืบต่อวิบากให้เกิด เป็นปริมกรรมทีเดียว ไม่เป็นความนอบน้อม และการป้องกันอันตราย เป็นความนอบน้อมไม่เป็นปริมกรรม ๆ อนึ่ง วิบากแห่งกรรมนั้นใด ตั้งอยู่ ตลอดกาลนาน เมื่ออันตรายมีอยู่ วิบากนั้น ก็ไม่มี อย่างนั้น ๆ ดังนั้น ความสืบต่อวิบากนั้น เป็นอัน เพิ่มให้กำล้ง ๆ พึงทราบความหมายว่า อนึ่ง ความสืบต่อวิบากนั้น เป็นอันห้ามแล้ว แม้ในเพราะ ความที่อุปปีพกรรม เป็นต้นทำอันตราย ต่อวิบากอื่น เพราะความเป็นกรรมที่เพิ่มให้กำล้ง ๆ คือ ชื่อว่า การเพิ่มให้กำล้งเป็นปัจจัย แห่งอุปตัมภกกรรม มิใช่หรือ ๆ ตอบว่า ก็ กรรม เป็นกรรม ที่ล่วงไปแล้ว ๆ อติกรรมนั้น ยังไม่ปรากฏชัดเจนทีเดียว ๆ ดังนั้น ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ความนอบน้อม พึงเป็นการตามเพิ่มให้กำล้งนั้น อย่างไร จึงกล่าวว่า ยถาลทฺสสมฺปตฺตินิมิตฺตกสฺส เป็นต้น เพื่อแสดงโดยอุปจารแห่งผล ๆ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า แม้จิตประกอบด้วยการให้ เป็นต้น เป็นจิตที่สามารถป้องกันอันตรายได้ มิใช่หรือ แต่ เหตุไร ท่านอาจารย์จึงไม่ทำจิต ประกอบด้วยการให้ จึงกล่าวว่า ทิฏฺฐมฺมเวทฺนียภูตา เป็นต้น ๆ ตอบว่า ก็ จิตประกอบด้วยการให้ ประกอบด้วยองค์ ๔ เป็นเหตุให้เสวยผล ในปัจจุบัน ๆ อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า จิตที่ประกอบด้วยความนอบน้อม เป็นกามาวจร เป็นตทังคปหาน^{๓๔} เป็นจิตที่สามารถป้องกัน อันตราย จนถึง การรื้อยกรองสำเร็จ อย่างไร จึงกล่าวว่า ทิฏฺฐมฺมเวทฺนียภูตา ๆ อีกนัยหนึ่ง ท่าน อาจารย์กล่าวอย่างนี้ เพื่อแสดง ชวนจิตดวงแรก แม้บรรดาชวนจิต ก็มีชวนจิตดวงแรก เป็นต้น ๆ

^{๓๔} ตทังคปหาน หมายถึง การละได้ชั่วคราว.

ก็ ท่านอาจารย์กล่าวว่า การไหลไปแห่งบุญ ฯ พึงเห็นคำนั้น ด้วยอำนาจการเล่น ไปแห่งอาวัชชนจิตหลายดวง ฯ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า จริงอยู่ หาก บุคคล จะเป็นผู้ใคร่จะป้องกันอันตรายไซ้ไร เหตุไร จึงไม่ทำอาการสักว่าความนอบน้อมทางกายหรือทางใจ จึงกล่าวว่า โสตุนญฺเป็นต้น ฯ ก็ การกล่าวความย่อ มีเพื่อเล่าเรียนคัมภีร์ ฯ พึงประกอบคำว่า กสฺมา วิทตานิเชยฺยสุเสว ฯเปฯ ปฏิปชฺชิตพฺพภาวโต เป็นต้น ฯ

คำว่า สมฺมา เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่าเป็นวิเสสนะ ในความหมายว่าเป็นกรรม ในความหมายว่ารวมกัน ในลักษณะแห่งอิตถัมภูต หรือ ในนปฺงสกลิงค์แสดงภาวะ ฯ เพราะคำว่า ขาถาวรสสทกฺขณปฏิเวทวเสน เป็นต้น ฯ จริงอยู่ ในคำนี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า สมฺมา ศัพท์ มีความหมายว่าเป็นวิเสสนะ ด้วยคำว่า วเสน ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในคัมภีร์วิถิตาระว่า สมฺมา ศัพท์ มีความหมายว่าเป็นกรรม เพราะมีคำอธิบายว่า การรู้แจ่มแจ้งซึ่งลักษณะพร้อมทั้งกิจ ชื่อว่า การรู้แจ้งซึ่งลักษณะพร้อมทั้งกิจ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า มีสหศัพท์เป็นเครื่องหมาย เพราะมีคำอธิบายว่า ชื่อว่า มีลักษณะพร้อมทั้งกิจ เพราะวิเคราะห์หว่า เป็นไปกับด้วยลักษณะแห่งกิจ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า มีลักษณะความหมายว่าเป็นอิตถัมภูต ด้วยคำว่า ขาถาวโต ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า มีนปฺงสกลิงค์แสดงความหมายว่าเป็นภาวะ เพราะคำว่า อวโพรทวเสน ฯ สามิ ศัพท์ มีความหมายว่ากระทำแล้ว ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในคัมภีร์วิถิตาระว่า จ ศัพท์ มีความหมายว่าเป็นอวธารณ ฯ ส่วน สามิ ศัพท์ มีความหมายว่าเป็นการกระทำ ฯ อธิบายว่า ผู้กล่าวพระศัพท์ปัญฺจตฺตญาณกล่าวคือสยัมภูสมควรแล้ว ฯ เพราะคำว่า ซึ่งธรรมแม้ทั้งสิ้น และว่า ตรัสรู้แล้ว คือ ได้ทรงรู้ทั่วถึงแล้ว ฯ ปี ศัพท์ ในศัพท์ว่า สกลมฺปี นี้ ประมวลมา แม้ส่วนหนึ่ง ฯ อนึ่ง พระพุทธเจ้า ตรัสรู้ มรรคญาณทั้งสิ้นทีเดียว ไม่ตรัสรู้ ส่วนหนึ่ง ฯ พระพุทธเจ้า ตรัสรู้ พระศัพท์ปัญฺจตฺตญาณ ด้วยคำที่ล่วงแล้วว่า อนึ่ง การตรัสรู้นั้น เป็นปัจจุบันเท่านั้น ดังนั้น จึงชื่อว่าตรัสรู้แล้ว คือ ได้ทรงรู้ทั่วถึงแล้ว ฯ ก็ คำว่า สยัมภู มิใช่ มรรคญาณเท่านั้น ฯ โดยที่แท้ พระญาณ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหมด ชื่อว่า สยัมภูนั้นแล ดังนั้น ในคัมภีร์วิถิตาระ ท่านอาจารย์ไม่กล่าวศัพท์คือมรรคญาณไว้ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า จ ศัพท์ ประมวลการตรัสรู้พร้อมญาณเหล่าอื่น ฯ อีกนัยหนึ่ง ประมวลว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า มิใช่ตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้วด้วยพระองค์เอง อย่างเดียว และ โดยที่แท้ เป็นผู้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้ว โดยชอบ พระผู้มีพระภาคเจ้า มิใช่ตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้ว โดยชอบ อย่างเดียว และโดยที่แท้ เป็นผู้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ด้วยพระองค์เอง ฯ ก็ เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ จึงให้แม้พระสาวกและพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายกลับมา ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า สยเมว ด้วยประสงค์อย่างอื่น ฯ ไม่กล่าวหมายเอาความที่ จ ศัพท์มีเนื้อความอย่างนี้ ฯ ในวิกิปปแม่ ๓ ท่านอาจารย์ กล่าวการแยกเนื้อความแห่ง สมฺมา ศัพท์ ฉันฺได ท่านอาจารย์หากกล่าวความแยกเนื้อความแห่ง สามิ ศัพท์ ฉันฺนํไม่ ฯ

ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในนัยที่ ๒ และที่ ๓ ว่า สยเมว เพื่อแสดงว่า ส่วน สาม ศัพท์ มีความหมายว่า เป็นสยัมภูญาณ ในวิกัปป์แม่ ๓ นั้นแล ฯ จริงอยู่ ด้วยเหตุที่นั่นนั่นแล ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า สยเมว ในนัยที่ ๓ กล่าวแล้วว่า สยเมว จ ฯ ก็ สยัมภูญาณ เป็นพระสัพพัญญุตญาณ ในนัยที่ ๑ ฯ เป็นมรรคญาณ ในนัยที่ ๒ ฯ ในนัยที่ ๓ พึงเห็น ญาณทั้งสอง ฯ ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า ด้วยอำนาจลักษณะพร้อมทั้งกิจตามความเป็นจริง แล้วกล่าวพระบาลีว่า ยาดาว ฯเปฯ ปฏิเวทวเสน เพื่อแสดง ความที่ สมมา ศัพท์เป็นกิริยาวิเสสคือ การตรัสรู้ ฯ เหมือนอย่างว่า วิ ศัพท์ ในคำมี วิญญูติ เป็นต้น ให้บทนามพิเศษ ฉนใด หากทำกิริยาคือความรู้ให้พิเศษฉนนั่นไม่ ฯ พึงทราบวิเคราะห์ว่า ฉนใด รู้ เนื้อความอันพิเศษ ดังนั้น ฉนนั่น ชื่อว่า วิญญู ฯ ในคำนี้บัณฑิต ไม่พึงเห็น อย่างนั้น ฯ ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ ในฎีกานิกเขปกัณฑ์ว่า ชื่อว่า มีลักษณะพร้อมทั้งกิจตามความเป็นจริง เพราะวิเคราะห์ว่า ลักษณะคือสภาวะของตน ตามความเป็นจริง ฯ

ท่านอาจารย์กล่าวว่า ทรงถึงความเบิกบานตามลำดับ เพื่อป้องกันความที่ วิกสิต ศัพท์ เป็นกัมมสาธนะ ฯ อนึ่ง ความแห่งคำทั้ง ๓ นี้ ไม่สมควรแล้ว เพราะไม่เป็นความประสงค์ของท่าน อาจารย์ ฯ จริงอยู่ ด้วยเหตุที่นั่นนั่นแล ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ท่านพระอนุรุทธาจารย์ จึงสวดิพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นให้พิเศษออกไปด้วยคำว่า อตุลฺล จึงกล่าวว่า แม้เมื่อจะมีการ ประกอบเนื้อความแห่งคำตามที่กล่าวแล้วเป็นต้น ฯ

ด้วยคำว่า เอตดาวตา เป็นต้น ท่านอาจารย์ ห้าม การท้วงอื่นก็ดี การท้วงยิ่งก็ดี การท้วง หย่อนก็ดี ฯ อีกนัยหนึ่ง เพื่อยังความสงสัยว่า เป็นอันท่านอาจารย์กระทำการสวดิแล้ว ด้วย ๓ คำว่า สมมา ฯเปฯ ฌนฺตฺตมฺ กิติ ด้วย ๒ คำว่า อตุลฺล ฯเปฯ ฌนฺตฺตมฺ กิติ ด้วยคำว่า อตุลฺล คำหนึ่งก็ดี ให้ยุติ จึงกล่าวว่า เอตดาวตา เป็นต้น ฯ ในคำนี้ว่า เอตดาวตา นั้น เป็นการกำหนด การกำหนดนั้น ของถ้อยคำใด มีอยู่ ดังนั้น ถ้อยคำนั้น ชื่อว่า เอตดาวะ คือ คำทั้งสอง ฯ ส่วน ท่านพระพุทฺธิยาจารย์ กล่าวไว้ว่า ศัพท์นั้น ลง ตวนฺตฺ ปัจจยฺ ใช้ในความหมายว่าการกำหนด โดยมหาปเทศสูตร ฯ คำว่า มหากรณาสมาโยโค ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประกอบด้วยพระมหากรณาและสมบัติ ในกาลเป็นสุขเมธบัณฑิต เป็นต้น ฯ ก็ ข้อความว่า มหากรณาสมาโยโค นั้น ชื่อว่า เป็นเหตุสัมปทา ฯ แต่ในครั้งพุทธกาล พระมหากรณา เป็นผลสัมปทาเท่านั้นแล ฯ อนึ่ง ในคำว่า ทสพลาที นี้ ท่านอาจารย์สงเคราะห์ พระมหากรณานั้น ด้วย อาที ศัพท์ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในมูลฎีกา เป็นต้นว่า คำว่า สพฺพญฺญตฺตญฺญานปทฺตฺจฺจํ ได้แก่ มรรคญาณ อันเป็นปทฺตฺจฺจํ แห่งพระสัพพัญญุต ญาณ ฯ ส่วน ในคำแห่งเนตติคณฺฐี ท่านอาจารย์กำหนด ข้ออุปมาด้วยยอดพระเจดีย์ ข้ออุปมาด้วยความตาย เพราะจุมูกหัก และข้ออุปมาด้วยการขึ้นแห่งพระอาทิตย์ยามรุ่งอรุณ จึงกล่าวว่า

เป็นพหูพหิตมาส ฯ ฟังทราบ ในคำว่า อาธิปัจจ ดังต่อไปนี้ ความเป็นใหญ่ ๘ อย่างคือ ความเป็นผู้น้อย ๑ ความเป็นผู้ใหญ่ ๑ ความเป็นผู้รวดเร็ว ๑ การบรรลุสถานที่ที่ต้องการจะไปตามปรารถนา ๑ การมอบความตั้งใจเป็นต้นให้ ๑ ความเป็นใหญ่ตามที่ชำนาญ ๑ ความเป็นผู้ชำนาญมีอิทธิวิธีเป็นต้นตามต้องการ ๑ การบรรลุความสำเร็จในการงานตามปรารถนา ๑ ชื่อว่า อาธิปัจจะ ฯ บรรดาความเป็นใหญ่ ๘ เหล่านั้น ความเป็นผู้น้อย ชื่อว่า อหิมา ฯ ความเป็นผู้ใหญ่ ชื่อว่า มหิมา ฯ ความเป็นผู้คล่องแคล่ว ชื่อว่า ลหิมา ฯ การบรรลุสถานที่ที่ต้องการจะไปตามปรารถนา ชื่อว่า ปตติ ฯ การมอบความตั้งใจเป็นต้นให้ตามการงาน ชื่อว่า ปากมฺม ฯ ความเป็นใหญ่ตามความชำนาญ ชื่อว่า อิติตา ฯ ความเป็นผู้ชำนาญมีอิทธิวิธีเป็นต้น ตามปรารถนา ชื่อว่า วลิตา ฯ การบรรลุความสำเร็จในการงานทั้งหลาย ตามปรารถนา ในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ชื่อว่า ยถากามาวลิตา ฯ คำว่า ตตฺถ คือ บรรดาสัมปทาทั้ง ๘ อีกนัยหนึ่ง ในสัมปทา ๒ หรือในสัมปทา ๓ ฯ ในวิกัปปีเหล่านั้น ในวิกัปปีที่หนึ่ง ท่านอาจารย์ ให้ความสงสัยยุติว่า ในสัมปทาทั้ง ๘ สัมปทาแต่ละอย่าง ท่านอาจารย์แสดงแล้ว ด้วยคำอย่างละ ๒ ฯ ในวิกัปปีที่ ๒ ท่านอาจารย์ ให้ความสงสัยยุติว่า ในคำทั้ง ๒ ท่านอาจารย์แสดงสัมปทาอย่างละ ๘ ด้วยคำอย่างละคำ ฯ ส่วน ในวิกัปปีที่ ๓ ท่านอาจารย์ ให้ความสงสัยยุติว่า ท่านแสดงสัมปทาทั้ง ๓ โดยความเป็นประธาน ฯ เพื่อแสดง การอนุমানเหตุ ในที่นี้ ท่านอาจารย์ จึงกล่าววาทุบายกฐตา เพราะคำว่า

ความสามารถมี ๒ อย่างโดยความต่างกัน

แห่งศัพท์และการอนุমানอย่างยิ่ง ในการอนุমান

เหล่านั้น การอนุमानมี ๑ อย่างคือ ท่ามกลาง ที่สุด

และเบื้องต้น หรือ บัณฑิตฐ์ ๑ อย่างคือเหตุ ผลและ

ความเป็นไปต่างกัน ฯ

ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงอย่างยิ่งว่า ก็ เหตุไร สัมปทาเหล่านั้นนั้นแล ท่านอาจารย์จึงแสดงไว้แล้ว โดยความเป็นคำที่มีความสามารถแห่งเหตุสัมปทา ฟังกล่าวแม้คำเหล่านั้นว่า สัมปทาแม้เหล่านี้เป็นเหตุมีอยู่ มิใช่หรือ จึงกล่าวไว้ในคำว่า ตถาวชิธา เป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์ ให้การท้วงอย่างหย่อนและการท้วงอย่างอื่นกลับมาอย่างนั้น ฯ วิกัปปีเหล่านั้น วิกัปปีที่ ๑ และวิกัปปีที่ ๓ มีคำอธิบายว่า ด้วยเหตุอื่น เว้นจากเหตุ ๒ คือ ตถาวชิธาเหตุ ๑ พยติเรกเหตุ ๑ ฯ ส่วน วิกัปปีที่ ๒ มีคำอธิบายว่า ด้วยเหตุหนึ่ง เว้นจากเหตุ ๒ ฯ ท่านอาจารย์ ทำไว้ในคัมภีร์วิถิตถาระ ด้วยอำนาจกิริยาปรามาสว่า มีวาจาประกอบความว่า กระทำการไหว้มีการสคฺคฺติที่ประมวลไว้ ด้วยข้อกำหนด ๓ อย่าง เป็นประธาน ฯ คำว่า ก็ การสคฺคฺติ เป็นกิริยาปรามาส เป็นบทที่ประมวลไว้ด้วยข้อกำหนด ๓ อย่าง

กิริยาปรามาสคือ การไหว้ เป็นบทการสวดเป็นประธาน สมควรแล้ว ๆ ก็ เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ จึงไม่ผิด ด้วยคำว่า การสวดิพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอาการ ๑ ๆ อนึ่ง ในฎีกาธรรมมาตาร ท่านพระ พุทธทศตเถระกล่าวว่า ท่านพระอนุรุทธาจารย์ ครั้นกระทำความนอบน้อม พระพุทธรัตตะนั้นแล ซึ่งมีการสวดเป็นประธาน ดังพรรณนามาจะนี้แล้ว ๆ อี ปัจจัย ในคำว่า คุณัญฐานัน นี้ ไม่มีผล เพราะความที่ คุณ ศัพท์ มีผู้กล่าวว่าไม่ใช่ประธาน ๆ จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์ นิพนธ์ทศาสตร์ว่า

คุณ มีในกองคือ เครื่องมุงบัง
 ศิลเป็นเบื้องต้นในอนิสงส์ ในเครื่อง
 ผูก และในความไม่เป็นประธาน และ
 ในสายธนูมีสายธนูอย่างคิเป็นต้น ฯ^{๓๕}

อนึ่ง ในมูลฎีกาและเนตติฎีกาเป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า เป็นผู้มุงคุณ ๆ ส่วน เนื้อความ แห่งภาวะที่พระธรรมและพระสงฆ์เป็นผู้มุงคุณนั้นมีอรรถว่ากระทำให้ปรากฏ ๆ เนื้อความแห่งภาวะ ที่พระธรรมและพระสงฆ์เป็นผู้มุงคุณนั้น พึงประกอบ เพราะความที่แห่งคุณศัพท์มีหลายอย่าง ๆ ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า ธรรม เพราะวิเคราะห์ว่า ทรงไว้ เพราะความที่ สหุขุม ศัพท์เป็นสาธนะ อนึ่ง การทรงไว้มี ๒ อย่าง คือ การทรงสัตว์ ๑ การทรงสภาวะ ๑ ๆ การทรง ๒ อย่างเหล่านั้น เพื่อแสดง การทรงสัตว์ไว้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า สดุดานัน ธารเนเต ฯ อนึ่ง ท่านอาจารย์ไม่กล่าว ว่า สดุดเต กล่าวคำว่า สดุดานัน ธารเนเต เพราะความที่สัตว์มี ๒ อย่างคือ ธรรมที่สัตว์ทรงไว้ได้ ๑ ธรรมที่สัตว์ทรงไว้ไม่ได้ ๑ ๆ ก็ การทรงสัตว์ไว้ ชื่อว่า การประดิษฐานงาม ๆ ก็ การประดิษฐานงาม มี ๒ อย่างคือ การประดิษฐานที่มั่นคง ๑ การประดิษฐานที่ไม่มั่นคง ๑ ๆ การประดิษฐาน ๒ อย่าง เหล่านั้น เพื่อแสดงการประดิษฐานอันมั่นคง ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า อปตมาน กตฺวา เป็นต้น ฯ ก็ ท่านอาจารย์กล่าวตนอันไม่เคื่อดร้อนในอบายนันแลโดยความเป็นความสูงว่า จตุสุ ฯเปฯ ทุกฺขเส จ ฯ กล่าวไว้ว่า ธรรมมีมรรคและนิพพานเป็นต้นนั้นเทียว ด้วยอรรถแห่งคำนี้ ฯ ธรรมมี ๕ อย่างหรือ ๑๐ อย่างแล ฯ ก็ เพราะพระบาลีว่า พระศัพท์พญญุตญาณ คือพระพุทธรเจ้า โลกุตตระ ๕ คือพระธรรม ท่านอาจารย์กล่าวว่า พระธรรมมี ๕ อย่าง ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า หรือพระธรรมมี ๑๐ อย่าง เพราะพระบาลีว่า

^{๓๕} อภิธาน.(บาลี) ๗๘๗.

เธอ จนถึงกรรมอันเป็นเหตุสำรอกราคะ
 มีสภาวะไม่หวั่นไหว ไร้ความเศร้าโศก
 เป็นสภาวะธรรมที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง
 ปราศจากสิ่งแปดเปื้อน นำปรารถนา ละเอียด
 อ่อน ซึ่งพระตถาคตทรงจำแนกไว้แจ่มแจ้งแล้ว
 นี้ เพื่อเป็นที่พึงที่ระลึกเถิด ฯ^{๓๖}

ในข้อความว่า ธารณญจ ปเนตสฺส นี้ จ ศัพท์ เป็นวลยาลังการ ฯ ปน ศัพท์ มีความหมายว่าพิเศษฯ
 ดังนั้น การกำจัดพิเศษ จึงมีในความดำรงอยู่ ๓ อย่าง คือ การหวั่นไหว ๑ การเคลื่อนไหว ๑
 การกำจัด ๑ ฯ ท่านห้าม การหวั่นไหวและการเคลื่อนไหว ฯ เพราะว่าการหวั่นไหว เป็นตังค
 ปหาน ฯ การเคลื่อนไหว เป็นวิกขัมภนปหาน^{๓๗} ฯ ดังนั้น ทั้งสองอย่างนั้น ท่านอาจารย์ไม่ประสงค์
 ในที่นี้ ฯ

อีกนัยหนึ่ง เพราะคำว่า ไม่ให้ตกไป ในอบายภูมิจ ๔ และ วัฏฏทุกข์ การไปปราศจากทุกข์
 เป็นความดำรงอยู่ในที่นี้ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ธารณญจ ปเนตสฺส เป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์
 คำนี้ถึงคำทักท้วงว่า ก็ ถ้า ความกำจัดกิเลส เป็นความดำรงอยู่ไซ้ ความดำรงอยู่ ก็เป็นความหมาย
 ว่าไม่ให้ตกไป ในทุกข์ทั้งหลาย อย่างไร จึงกล่าวว่า ความกำจัดกิเลสที่ยังสัต์ไว้ให้บังเกิด ในอบายภูมิจ
 เป็นต้น ฯ จ ศัพท์ ในนัยนี้ เป็นวากยารัมภะ ปน ศัพท์ เป็นวลยาลังการ ฯ

เพื่อแสดงความหมายว่ามีอยู่ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า สนฺตฺ เป็นต้น เพราะความที่ ส อักษร
 มีความหมายหลายประการ คือ มีทรัพย์ที่เสมอกัน มีทรัพย์ที่ร่วมกัน มีทรัพย์ของตนและมีทรัพย์
 ที่มีอยู่เป็นต้น ฯ อนึ่ง สนฺต ศัพท์ มีอรรถหลายประการ เพราะพระบาลีว่า

สนฺต ศัพท์ เป็นชื่อและเพศเฉพาะ
 ใช้ในอรรถว่าเคารพแล้วและมีอยู่
 อันเขาสรรเสริญแล้ว และ ดิจริง
 ลำบาก และ สงบแล้ว ฯ^{๓๘}

^{๓๖} พุ. วิ.(ไทย) ๒๖/๘๘๓/๑๐๕.

^{๓๗} วิกขัมภนปหาน หมายถึง การละด้วยอำนาจแห่งฉาน.

^{๓๘} อภิธาน.(บาลี) ๘๔๑.

ในความหมายเหล่านั้น เพื่อแสดงความหมายว่าทำประโยชน์ให้สำเร็จมีอยู่ และบัณฑิตก็สรรเสริญแล้ว ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า สปุปริธานี ๑ อนึ่ง สปุบุรุษ มี ๒ คือที่เป็นปุณฺชน ๑ ที่เป็นอริยะ ๑ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อริยบุคคลานี ๑ ธรรม ชื่อว่า มีอยู่ จึงมี ๒ อย่าง โดยมีอยู่ส่วนเดียว และเหมาะสม ๑ ธรรม ๒ อย่างเหล่านั้น เพื่อแสดงธรรมที่มีอยู่โดยส่วนเดียว ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า น อวิชฺชมาโน ๑ ธรรมเมื่อนั้น มี ๒ อย่างคือ ปรมัตถธรรม ๑ ปัจจุบันนธรรม ๑ ๑ ธรรม ๒ อย่างเหล่านั้น เพื่อยังปัจจุบันธรรมให้ยุติ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ปรมตฺตโต ๑ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ก็ อะไร มีอยู่และเหมาะสม จึงกล่าวว่า อตฺตา วิย ๑ อนึ่ง อตฺตา มี ๒ คือ ปริกัปปิตตฺตา ๑ บัญญัติตฺตา ๑ ๑ อตฺตา ๒ อย่างนั้น เพื่อแสดงว่า อตฺตาที่พวกเดียรถีย์พากันกำหนด ไม่มีอยู่ โดยความหมายอันแท้จริง แม้ชื่อว่า มีอยู่และเหมาะสม ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า คิตฺติยปริกัปปิตโต ๑ ธรรม ชื่อว่า อันบัณฑิตสรรเสริญแล้ว มี ๒ อย่างคือ ธรรมที่บัณฑิตควรสรรเสริญ ๑ ธรรมที่บัณฑิตไม่ควรสรรเสริญ ๑ ๑ ธรรม ๒ อย่างเหล่านั้น เพื่อแสดงธรรมที่บัณฑิตควรสรรเสริญนั้นแล ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า น ๑เปฯ เอกนฺตนินฺทิตโต ๑ ด้วยเหตุนี้ ท่านอาจารย์ แสดงธรรมที่บัณฑิตสรรเสริญโดยส่วนเดียวนั้นแล ๑ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ก็ ธรรมอะไร ไม่ควรสรรเสริญ ที่บัณฑิตสรรเสริญแล้ว จึงกล่าวว่า พาหิรกรมฺโม ๑

คำว่า คณานํ คณฺสุ เป็นอุปาทานะ ใช้ในความหมายว่าจำแนกแล้ว ไม่ใช่นิทธารณะ ๑ ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ดูจในประโยคทั้งหลายมีว่า ปาสนฺชานํ ปาสนฺชเตสุ ปวริ เป็นต้น ๑ ประโยคเหล่านั้น มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ ๑ ชื่อว่า นิทธารณะมี ๖ อย่างคือ ชาติ ๑ คุณ ๑ ความฉลาด ๑ กิริยา ๑ นาม ๑ สังขยา ๑ ๑ นิทธารณะ ๖ อย่างเหล่านั้น มีการประกอบตามลำดับ ดังต่อไปนี้ ๑ ในหมู่มนุษย์ กษัตริย์ เป็นผู้กล้าหาญที่สุด ๑ ในหมู่ทหาร แม่ทัพ เป็นผู้กล้าหาญที่สุด ๑ ในฝูงแม่โค แม่โคดำ มีน้ำนมสมบูรณ์ที่สุด ๑ ในหมู่คนเดิน คนวิ่ง เร็วที่สุด ๑ ในหมู่นายขมังธนู นายขมังธนูชื่อว่าดีส เป็นผู้ฉลาดที่สุด ๑ ในภิกษุณีมารูป ฟังละ ๒ - ๓ รูป ๑ เพราะความไม่มีมีความหมายว่าจำแนกแล้ว บัณฑิต ฟังวิจารณ์ดังนี้ว่า ในคำเหล่านั้นว่า ในนิทธารณะเหล่านั้น นิทธารณะแต่ละอย่างมีลักษณะอย่างละ๓ คือ นิทธารณะ ๑ นิทธารณียะ ๑ เหตุแห่งนิทธารณะ ๑ ๑ ดังนั้น นิทธารณะ มีในคำที่ลักษณะ ๓มีอยู่ ๑ อีกนัยหนึ่ง เหตุแห่งนิทธารณะ ไม่มี ในคำที่นิทธารณียะมีอยู่ ๑ แม้ในคำนั้น นิทธารณะก็มี ๑ อนึ่ง เหตุแห่งนิทธารณะมีอยู่ ในบทที่นิทธารณียะไม่มี ในคำนั้น นิทธารณะจึงไม่มี และในคำนี้ นิทธารณียะ ก็ไม่มี ดังนั้น นิทธารณะ จึงไม่มี เป็นอุปาทานะ ใช้ในความหมายว่าจำแนกแล้ว ๑ จริงอยู่ คณะพระอริยะ เป็นผู้ดำรงอยู่ภายในในคณะทั้งหลายแล ๑ ความเห็นนอกริตนอกรอยทั้งหลาย ไม่แยกจากความเห็น ดูจ พระวินัยของพระสุคตเป็นต้นแล ๑ ท่านอาจารย์เห็นคำว่า ก็ คำใด ปฏิเสช นิทธารณะแห่งภิกษุวิภิกขิตนนั้นแล

ในสมาส ในคำว่า อุดมพูชาชยาน เป็นต้น คำนั้น แต่ละคำมีในคำว่ารูป เป็นต้น ชื่อว่า แต่ละคำมีรูป เป็นต้น พึงกล่าว ฯ พึงวิจารณ์ แม้คำนี้ เพราะความที่ฉกฉวยวิภคิตและสัตตมีวิภคิตไม่แยกกัน ฯ เหตุว่า ก็ สัตตมีวิภคิต ได้ในคำใด ฉกฉวยวิภคิต จึงไม่ได้ ในคำนั้น ก็ไม่มี ฯ มีการเชื่อมความรวม ว่า ulyj คณานํ ฯ

คำว่า คณสุ เป็นสัตตมีวิภคิตแสดงความรวบรวม ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า กิ่งไม้ มีอยู่ที่ต้นไม้ เปรียบเหมือน กิ่งไม้ ของต้นไม้นั้น ฯ คำนั้น ท่านอาจารย์กล่าวแล้ว ด้วยสามารถเป็น ศัพท์ที่เขียนแล้ว ฯ จริงอยู่ ความรวบรวมและความเรียงในบท เป็นต้นว่า รุกขสุสา สาขา ในคำนี้ไม่มี อย่างนี้ แต่ในคำนี้ เป็นสามัญชัณวิเสส เปรียบเหมือนคำว่า ไม้ตะเคียน ของต้นไม้เป็นต้น ไม้ตะเคียน ในต้นไม้อื่นทั้งหลาย ฯ อีกนัยหนึ่ง สาขา ศัพท์ เป็นศัพท์ของต้นไม้และกล่าวถึงต้นไม้อื่น ดังนั้น ในศัพท์นั้น จึงเป็นความย่อ คุณเชื่อมความกัน ฯ ส่วน อุดม พุชาชยาน เป็นศัพท์และคุณ และบอก ความสามารถ ดังนั้น ความย่อ คุณเชื่อมความกัน จึงไม่มี จริงอยู่ ดังนั้นนั่นแล พก ศัพท์ ในคำเป็นต้น ว่า พกสุสา เสตานิ ปตตานิ เป็นการเชื่อมศัพท์ว่า ปตต ไม่เป็นการเชื่อมศัพท์ว่า เสต ฯ อนึ่ง มีข้อสันนิษฐาน ดังต่อไปนี้ ท่านอาจารย์ทำวาทประกอบความว่า คณะของพระอริยะบุคคลสูงสุด กว่าคณะทั้งหลายหรือในคณะทั้งหลายเป็นนิทธารณะ ด้วยอำนาจนิทธารณะโดยกำเนิด ฯ อีกนัยหนึ่ง คณะอันสูงสุด ในคณะที่สูงที่สุดและไม่สูงสุด เป็นคณะอันสมควรไหว้ ชนทั้งหลาย สมควร เพื่อประกอบด้วยอำนาจนิทธารณะโดยคุณแล ฯ

ท่านอาจารย์กล่าวว่า วิเสสโต เพราะความที่อภิศัพท์เป็นไปแล้วในอรรถว่าพิเศษยิ่ง เป็นต้น ฯ อีกนัยหนึ่ง เนื้อความแห่งอุปสัคมิ ๓ อย่างคือทำลาย ๑ คล้อยตาม ๑ ให้พิเศษ ๑ ฯ เนื้อความแห่งอุปสัคเหล่านั้น เพื่อแสดงความหมายว่าพิเศษ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า วิเสสโต ฯ อีกนัยหนึ่ง คำอุปสัค แม้มิแล้ว ในปุพพกิริยา ยังชื่อในบทบางแห่งให้พิเศษ ยังกิริยาบทในคำบาง แห่งให้พิเศษ เพื่อแสดงว่า ก็ ในคำนี้ เป็นคำแห่งกิริยา ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า วิเสสโต วนทิตฺวา ฯ ก็ เพราะความที่ วาทิย ศัพท์ เป็นศัพท์ที่ท่านกระทำเป็นนิตย์ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า วนทิตฺวา ฯ เพื่อแสดงความที่การไหว้พิเศษมี ๒ อย่าง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ทยลาภกฺลาจาราทิวริเหน สกฺกจฺจึ และว่า อาทเรน กายวจิมโนทฺวาเรหิ วนทิตฺวา ฯ อันผู้มีสติในการไหว้พิเศษนั้นกระทำแล้ว ชื่อว่า สักกตะ หรือ อันตนกระทำแล้ว ชื่อว่า สักกตะ ฯ ความเป็นแห่งสักกตะนั้นชื่อว่า สกฺกจฺจึ ฯ อนึ่ง ในการไหว้นี้ พึงทราบ การไหว้โดยเคารพ ด้วยอำนาจความเลื่อมใส พึงทราบ การไหว้ ด้วยการให้เกียรติ ด้วยอำนาจเงื้อมตัวให้โน้มลง ฯ

ด้วยคำว่า กถุสสามิ นั้น ท่านอาจารย์ให้เนื้อความยุติว่า ภาส ธาตุ ใช้ในความหมายว่า ความรุ่งเรือง และยังความที่แห่ง สุตม์ ปัจจัยมีความหมายว่ากรรม ๆ ด้วยคำว่า นิพพุตติต ปรมตฺถวเสน ท่านอาจารย์ให้เนื้อความที่กำหนดแล้วและการหมายไว้ยุติ ๆ เพื่อแสดงความที่ อภิ ศัพท์บอกให้พิเศษยิ่งขึ้นไป ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อภิวิสิฏฺฐ ๆ ในคำว่า อภิวิสิฏฺฐ นั้น ท่านอาจารย์สงเคราะห์เนื้อความว่า วุฑฺฒิมนฺตา เป็นต้น ด้วย อาภิ ศัพท์ เพราะกล่าวไว้ว่า

ท่านอาจารย์ เรียก ธรรม ที่เจริญอยู่พร้อมทั้งลักษณะ
ที่เขามูชาแล้ว มีกำหนดแล้ว ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้แล้ว และ อันยัง ว่า พระอภิธรรม ฯ^{๓๕}

ด้วยคำว่า อภิธมฺมปิฏกํ นั้น ท่านอาจารย์ ให้ความที่ อภิ ศัพท์ บอกความหมายว่า โพรธิปักกีย ธรรม ยุติ เปรียบเหมือน คำว่า เทว คือ ภิกษุ นิกายต่าง ๆ เปรียบเหมือน คำว่า อภิธมฺเม คือ พระสูตร ฯ

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า เต สงฺกฺขหนฺติ ดังต่อไปนี้ ในคำว่า เอเตน วา นี้ มีอธิบายว่า ธรรมเหล่านั้น มีความพิศดาร เป็นความหมายแห่งธรรมที่ยิ่ง ท่านอาจารย์ทั้งหลาย ประมวลลงในปกรณ์นี้ ที่เป็นเนื้อความรวมกันในความหมายแห่งพระอภิธรรม หรือ ประมวลลง ด้วยปกรณ์นี้ ที่เป็นเนื้อความรวมกัน ด้วยควาหมายแห่งพระอภิธรรม ฯ อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์ กล่าวคำว่า อภิธมฺมตฺถา โดยความเป็นประธาน เพราะกล่าวไว้ว่า

บัณฑิตทั้งหลาย ผู้มีศัพท์เป็นโคจร กล่าวว่า
ก็ บรรดาศัพท์ทั้ง ๕ เหล่านี้ นั่นนั่นแล ศัพท์ทั้งหมด
ถึงการประมวลลงในปกรณ์นี้ ฯ

บัณฑิต แม้ประกอบว่า แม้ศัพท์ว่า อภิธรรมทั้งหมด เป็นความเรียงอย่างพิศดาร ประมวลลงในคัมภีร์นี้ อันเป็นศัพท์รวมความหรือคัมภีร์นี้ อันเป็นศัพท์รวมความ ฯ แม้ในการกำหนดความหมายศัพท์ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน ฯ จริงอยู่ ควรจะให้เป็นสัตตมिवิภคฺติและไม่ควรเก็บไว้

^{๓๕} วิ.อ.(บาลี) ๑/๒๐, ที.สี.อ.(บาลี) ๑/๒๑.

ในคัมภีร์นี้ ด้วยอำนาจความรวมความเรียงและมีใช้ด้วยอำนาจจากที่แท้จริง เปรียบเหมือน
ในเทศนาเป็นต้น ๆ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อิมินา สมุทิติน ๙^{๔๐}

ปรมัตตธรรมวรรณนา

ท่านอาจารย์ กล่าวความเชื่อมความว่า สัพพตา กุสลาทิวเสน ขนฺธาทิวเสน จ วุตฺตา
เป็นต้น ๆ ธรรมมีโดยประการทั้งปวง คือ มี ๔ ประการ คือ กามาวจรเป็นต้น ๑ ผัสสะเป็นต้น ๑
กุกุฎปาทายรูปเป็นต้น ๑ อุปาทิสเสสเป็นต้น ๑ ดังนั้น แม้เชื่อมความ ก็สมควรแท้ ๆ จริงอยู่
การเชื่อมความนั้น จึงไม่ผิด แม้โดยประการทั้งปวง ด้วยคำเป็นอาทิว่า อกุสลจิตมี ๑๒ ดวง
ด้วยประการฉะนี้ ๆ

ชื่อว่า ความหมายอันแท้จริง มีความหมายว่าแท้จริง และ ความหมายอันแท้จริงนั้น มี ๒
ประการ คือ สมมติสัจจะ ๑ ปรมัตตสัจจะ ๑ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เว้นสมมติเสีย ๆ
อนึ่ง สมมตินั้น มี ๒ ประการ คือ สังเกตสมมติ ๑ ปรักปิตสมมติ ๑ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึง
ไม่ประสงค์เอา การตั้งปรักปิตบัญญัติ ดูเบื้องต่ำนั้นแลไว้ ในคำนี้ ด้วยคำเป็นอาทิว่า ธรรมที่มีอยู่
ในสมมติ ๒ ประการเหล่านั้น มีปรากฏอยู่ หามีสมมติธรรมที่เดิรลึยกำหนดไว้ไม่ ๆ โดยแท้จริง
เพื่อจะแสดงว่า ท่านอาจารย์ประสงค์การตั้งบัญญัติทั้งหมดจึงกล่าวว่า นิพฺพตฺติคา ๆ

เมื่อวิญญาณ ที่ทำจิตให้หลากหลาย
มีอยู่ แม้ในบัญญัติ วิญญาณ ก็พึงเห็น
จิตสมมติ ในวิญญาณนี้

ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า วิญญาณชั้น ๑

ท่านอาจารย์กล่าวว่า ชั้น ๑ ดังนี้ เพื่อยังความที่เจตสิกศัพท์ที่มีความหมายว่าอวัยวะ
ในกาลานี้ ดูในประโยคเป็นต้นว่า เจตสิก สาค์ ๆ ท่านอาจารย์กล่าวว่า รูปชั้น ๑ เพราะความ
ที่เจตสิกศัพท์ จรูรูปศัพท์ เป็นไปในรูปอุปอายตนะและสภาวะเป็นต้น ๆ อนึ่ง รูปขนฺธ ศัพท์

^{๔๐} วิกาวินี.(บาลี) ๑๖๒.

แม้เป็นการกล่าวรูปโกฏฐาสแต่ละอย่าง ในโกฏฐาส ๑๑ มือคีตรูป เป็นต้น ดังนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า ฎุฎปาทายเภทกนิโน ดังนี้ ๑ พระนิพพาน มี ๒ ประการ คือ ทิฏฐธรรมนิพพาน ๑ อปจัยนิพพาน ๑ จริงอยู่ สมบัติมีราชสมบัติเป็นต้น และนิโรธสมบัติ ได้ไฉนว่า ทิฏฐธรรมนิพพาน ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อสังขตธรรม ก็ ท่านอาจารย์กล่าวว่า มคฺคผลานมารมฺมณฺกุโธ เป็นต้น เพราะความที่ อสงฺขต ศัพท์เป็นไปในบัญญัติและชราภังครูป เป็นต้น ๑ ท่านอาจารย์ หมายเอาคำว่า จิตฺ ไม่กล่าวว่า สมฺพนุโธ แล้วจึงกล่าวว่า โยชนา ๑

อีกอย่างหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวว่า อุตฺตโม เพราะความที่ปรมศัพท์เป็นไปในความหมายว่าประมาณ ในประโยคมีอาทิว่า ทิฏฺฐิปรโม ก็ดี ในความหมายว่า อุกกฤษฺ ในประโยค มีว่า กิษฺยฺทั้งหลาย อุกฺศล มิมีจฉาทิฏฺฐิเป็นอย่ง เป็นต้น ๑^{๔๐} อนึ่ง อุตฺตมะ มี ๓ ประการ คือ อูปาทา-ยุปาทายอุตฺตมะ ๑ ปณฺีอุตฺตมะ ๑ อวิปริตฺตมะ ๑ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ไม้วิปริต ๑ หากมี คำถามแทรกเข้ามาว่า แม้สมมติสัจจะ ก็ไม่ขัดกัน มิใช่หรือ ๑ ตอบว่า ไม่ขัดกันหาไม่ได้ เพราะไม่มีสภาวะ ๑ จริงอยู่ สภาวะ มีอยู่ ในคำว่า อตุโธ นี้ ๑ บัณฺฑิตพึงเห็น ดูเห็นดอกบัวเป็นต้น ในคำว่า ฌานสฺส โคจโร นี้ ๑ อีกนัยหนึ่ง แม้บัญญัติมีความหมายว่า โจรสัพพัญญุตญาณ ๑ แม้ในนัยที่ ๒ ว่า น โจรวิสาขา บัญญัตินั้น ท่านอาจารย์ปรับเปลี่ยนแล้ว ๑ อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นความหมายว่า ก็ เมื่อมีพระสัพพัญญุตญาณ ความหมายอันแท้จริง ก็ปรากฏ แต่ แม้เมื่อไม่มีพระสัพพัญญุตญาณ บัญญัติ ก็ปรากฏแน่แท้ ดังนั้น ความหมายอันแท้จริง จึงเป็นโจร แห่งพระสัพพัญญุตญาณ นั้นแท้ ๆ

ชื่อว่า ความคิด ในคำว่า จินฺตติ นี้ มี ๓ ประการ คือ การพิจารณา ๑ ความรู้ ๑ ความเข้าใจ ๑ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า รู้อารมณ์ ๑ อีกนัยหนึ่ง เพราะคำว่า จิตฺตฺ วิสยฺคฺคาหํ ท่านอาจารย์ พึงกำหนดความคิดว่า กำหนดเอาอารมณ์ ในคำนี้ ก็ เมื่อมีความเป็น อย่งนี้ แม้ตัณหา มานะ ทิฏฺฐิ และ สัญญา ก็พึงชื่อว่าความคิด เพราะความที่ค้นหาเป็นต้น แม้เหล่านั้น กำหนดเอาอารมณ์ ดังนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า รู้ ๑ อีกนัยหนึ่ง เพื่อจะแสดงว่า ท่านอาจารย์กล่าว ความคิดอันมีความเข้าใจเร็วเป็นกิจไว้ในคำเป็นต้นว่า จินฺตติ สขฺฌายติ ปจฺจเวกฺขติ หากกล่าวไว้ในคำ นี้ไม่ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า รู้ชัด ซึ่งอารมณ์ ๑ อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดว่า ฌ ชาติใช้ในความหมายว่า เภา แม้ จินฺต ชาติ ก็ใช้ในความหมายว่า คิด เหมือนอย่าง ภู ชาติ ในคำว่า อสฺกุวิ ใช้ในความหมาย

^{๔๐} วโจ. เอกก.(บาลี) ๒๐/๓๑๐/๔๑.

ว่าเลี้ยงสัตว์ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า รู้ชัด อารมณ์ ฯ อีกนัยหนึ่ง ฟังกำหนด จิ ธาตุ ในคำว่า จิตต์ นี้ และฟังมีการโต้แย้งว่า ในกาลนั้น บุคคล ย่อมสะสมด้วยปัจจัย ฯ อนึ่ง เมื่อมีความเป็นอย่างนั้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า บุคคล ย่อมคิด เพื่อยังคำนั้นให้ยุติว่า มีคำอธิบายว่า อันเขาย่อมได้ปัจจัย จึงกล่าวว่า รู้ชัดอารมณ์ ฯ เพราะท่านกล่าวว่า มีการรู้ชัดวิสัยเป็นลักษณะ หากกล่าวว่า เขาได้ปัจจัยเป็นลักษณะไม่ ฉะนั้น สมควร ด้วยคำว่า อธิบายว่า รู้ชัดอารมณ์ ฯ คือ ก็ เหตุไร ท่านอาจารย์จึงกล่าว ความที่ จิ ธาตุ นั้น มีการรู้ชัดวิสัยนั้นเป็นลักษณะ หากกล่าวความที่เขาได้ปัจจัยเป็นลักษณะไม่ ท่านอาจารย์จึงมนสิการไว้ว่า ปัจจัย แม้เหล่าอื่นก็มีอยู่ จึงกล่าวว่า สติปิ เป็นต้น มิใช่หรือ ฯ ในคำว่า สติปิ นั้น ท่านอาจารย์กล่าวคำนี้ว่า น วิณา อารมมณเณ เหตุไร จิต เว้นจากปัจจัยมีนิสสัยเป็นต้น ย่อมไม่เกิดขึ้นทีเดียว มิใช่หรือ ฯ ตอบว่า ข้อนี้ก็จริง อนึ่ง กำลังแห่งอารมณ์ไม่เจือปนด้วยกำลังแห่งปัจจัยอื่น และเบียดเบียนจิตทั้งปวง ฯ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวอย่างนี้ ฯ จริงอยู่ ปัจจัยมีสมนันตรปัจจัยเป็นต้น เป็นปัจจัยเข้าไปหาแล้ว ในอุปนิสสยปัจจัยเป็นต้น ฯ หาเป็นอารมณ์ปัจจัยไม่ ฯ ก็ ถ้า จิตเป็นไปประจำ ในอารมณ์ไซ้ ฯ บัณฑิตก็ไม่ฟังกล่าวความที่ จิ ธาตุ นั้นมีความรู้ชัดวิสัยเป็นลักษณะนั้น ฯ ท่านอาจารย์มนสิการไว้ว่า เพราะความที่จิตเคลื่อนไหวเร็วนัก จึงกล่าวว่า เอ เตน ฯเปฯ ปฏิภุจิตต์ โหติ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพื่อจะไม่กล่าวว่า ความคิดแสดงว่า ฟังถือเอาคำว่า จินตนมตต์ เป็นภาวสาธนะเท่านั้น ฯ บัณฑิต ไม่กล่าวว่า สัพเพสั ฐมฺมานิ แล้วจึงรู้ว่า ความที่ธรรมเป็นกัตตา เป็นต้น ท่านอาจารย์ไม่ห้าม ตามโวหารของชาวโลก ด้วยคำว่า ปรมตฺถฐมฺมานิ ฯ ข้อความว่า อตฺตปฺชานตา สมารโปเนน ได้แก่ ด้วยยกความเป็นกัตตาเป็นต้น ซึ่งสำเร็จด้วยโวหารของชาวโลก ในธรรมทั้งหลาย เพราะความที่ตนเป็นประธาน ฯ คือ ถ้า ความที่ธรรมเป็นกัตตามีได้ โดยการยกขึ้นไซ้ เหตุไร ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า จิตนี้ ไม่เป็นกัตตา ด้วยกิริยามีการถูกต้องเป็นต้น จึงกล่าวว่า สกสกฺกิจฺเจสุ ฯเปฯ อตฺตปฺชานตา ฯ ก็ จิต ย่อมได้ความเป็นภระณะโดยปริยาย ฯ ฟังเห็นความหมายว่า ด้วยการยกภระณะขึ้นไว้ในจิต ฯ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ก็ ธรรมใด เป็นกัตตา ความที่ธรรมนั้นเป็นภระณะ ฟังมีได้ อย่างไร จึงกล่าวว่า สหชาตฐมฺเม ฯเปฯ สมารโปเนน ฯ กำลังจิตอันเป็นกิริยาความคิดนั้นแล มีอยู่ มิใช่หรือ ดังนั้น ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า สหชาตธรรม ฟังเป็นกัตตา ของจิตนั้น อย่างไร จึงกล่าวว่า ตทฺถกฺกุลาเวณ ฯ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า โดยสรูป จิตนั้นแล ชื่อว่า ความคิด มิใช่หรือ เหตุนั้น ความเป็นภระณะ ฟังมีได้ อย่างไร จึงกล่าวว่า ปฏิปาตตพฺพฐมฺมุสฺส ฯ ดังนั้น ความที่จิตสำเร็จได้ด้วยอำนาจภระณะ มีในกาลที่จิตมีความหมายว่า จิตต ศัพท์ ท่านอาจารย์แสดงว่า ความที่ความคิดอันจิตพึงให้สำเร็จได้ ย่อมมี ในกาลที่จิตมีความหมายว่า จินตณศัพท์ ฯ คำว่า ปฏิปาตตพฺพฐมฺมุสฺส ความว่า ความคิดเป็นสภาวะ ที่จิตพึงให้สำเร็จ ด้วยผัสสะ เป็นต้น ฯ เมื่อถือเอาเนื้อความออกไปจากนี้ จิต ที่สำเร็จด้วยความฉลาด ย่อมถึงว่า ภระณะ ฯ ส่วน ในคัมภีร์สัตตศาสตร์ ท่านอาจารย์กล่าว

ไว้ว่า กุริยาสาธกตมฺ ภณฺณํ ฯ แม้นในคัมภีร์วิถิตถาระ ท่านอาจารย์ ก็อนุญาตแล้ว อย่างนั้นนั่นแล ฯ ด้วยคำว่า ตถานิทฺตสฺสํ ปน ฯ เปฯ อภาวปริทีปนตฺถํ นั้น ท่านอาจารย์ทำความคิดเห็นให้ยุดิดว่า ผู้ที่เป็นใหญ่ ทำจิตให้คิด ทำผัสสะให้ถูกต้องเป็นต้น ฯ ความจริง ผู้เป็นใหญ่เป็นผู้ทำ หรือใช้ให้ทำ ธรรมชาติแห่งความหมายอันเป็นจริง จึงไม่มี ฯ ธรรมชาติ ย่อมทำจิตให้หลากหลาย ดังนั้น ชื่อว่า จิต จิต ๓๒ ดวง เป็นแดนเกิดวิญญูติหรือ จิต ดวงแรก ฯ เป็นแดนเกิดจิตดวงหลัง ฯ ก็เช่นกัน ด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย ฯ ก็ ปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้น ย่อมมี แก่ธรรมมีสหชาติธรรมเป็นต้น แล ฯ ดังนั้น จิตทั้งปวง จึงเป็นจิตทำให้หลากหลาย ฯ ที่ชื่อว่า จิต เพราะวิเคราะห์ว่า คิด คือ หลากหลาย ฯ ก็ สมุทหายจิต ในนัยนี้ ย่อมได้ รูปเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง หาได้จิตที่เป็นเอกเทศ ไม่ ฯ ดังนั้น โทษที่จิตเบียดเบียน จึงมี ด้วยคำว่า อพฺยาปีตา ฯ แต่ โทษ มีด้วยอำนาจความพอกเพิ่ม ฯ ดังนั้น โทษ ๒ อย่าง จึงมี ๒ ประการนั้นแล ฯ ส่วน จิตแม้ทั้งหมด ได้ ด้วยอำนาจอุปนิสัย และ ด้วยอำนาจความเจริญเท่านั้น ฯ ที่ชื่อว่าจิต เพราะวิเคราะห์ว่า รักษาอรรถภาพที่กรรมกิเลส สะสมแล้ว คือ ให้เกิดแล้ว ฯ อำนาจที่เกิดแต่กรรมและธาตุ ย่อมได้ ภาวจิตและชีวิตินทรีย์ ในนัยนี้ ฯ สมจริง ดังที่ท่านพระโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า

อายุ ใ่อุ่น และ วิญญูณ ย่อมละ
 กายนี้ ในกาลใด ในกาลนั้น กายนี้
 ถูกทอดทิ้ง นอนอยู่ คล้ายท่อนไม้
 ที่ไร้ประโยชน์ ฉะนั้น ฯ^{๔๒}

อนึ่ง ท่านอาจารย์ถือเอาความว่า ก็ ธรรมชาติใด รักษา สัมปยุตตธรรม ที่ประชุมแห่งปัจจัย สัมสมแล้ว ดังนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า จิต โทษ ๒ อย่าง จึงไม่มี ฯ ที่ชื่อว่า จิต เพราะวิเคราะห์ว่า สะสมสันดานในตน ในนัยนี้ ภาวจิตชวานจิต และความสืบต่อรูปจิต ย่อมได้ ฯ อนึ่ง ด้วยอำนาจ อนันตรปัจจัย โทษ ๒ ประการ จึงไม่มี ในสามัญญจิต ฯ ที่ชื่อว่า จิต เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นอารมณ์ แห่งจิต ฯ โลกุตตรจิต ไม่ได้ ในนัยนี้ ฯ ส่วน โทษ จึงไม่มี ด้วยอำนาจความเจริญ ฯ อีกนัยหนึ่ง เมื่อความที่อารมณ์ศัพทเป็นปริยายแห่งปัจจัย มีอยู่ โทษ จึงไม่มี ฯ

^{๔๒} วิกาวินี.(บาลี) ๒๘๗.

ฟังทราบวินิจฉัย ในคำว่า เจตสิก ภาว ดังต่อไปนี้ มติในคัมภีร์วิถิตถาระว่า โดยมีความเป็นไป ต่อเนื่องกับจิตนั้น เพื่อยังความที่จิตเป็นสัจตมมีวิภัตติไว้ โดยส่วนตัว เดว คจ ในประโยคเป็นต้นว่า ดอกไม้มีในสระ ฉะนั้น ฯ อีกนัยหนึ่ง โอปติเลสิกะ ย่อมมี ใน ๔ อาชาระ^{๕๓} คือ พยาปิกะ^{๕๔} ๑ โอปติเลสิกะ^{๕๕} ๑ สามปิกะ^{๕๖} ๑ เวสยิกะ^{๕๗} ๑ ฯ แม้โอปติเลสิกจิตนั้น ก็มี ๒ ประการ คือ อัลลีนจิต ๑ อนัลลีนจิต ๑ ฯ ใน ๒ ประการเหล่านั้น เพื่อจะแสดงอัลลีนจิตและโอปติเลสิกจิต ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ตทายตตุตตุตตาย ฯ อีกนัยหนึ่ง ฟังเห็น พยาปิกาชารจิต ในที่นี้ เพราะท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า จิตตสัสฏฐา ฯ ส่วน สัจตมมีวิภัตติ ในหมวดสัจตมมีวิภัตติบางแห่ง ประกอบด้วยหมวด เหมือน ในประโยคเป็นต้นว่า เทพบุตร พร้อมด้วยวิมานเข้าไปเฝ้า พระผู้มีพระภาคเจ้า ฉะนั้น ฯ หมวด ในบางแห่ง ประกอบด้วยสัจตมมีวิภัตติ เหมือนในประโยคเป็นต้นว่า ขมกุสุ ฆตฺ เป็นตัน ฯ บางแห่งประกอบกันและกัน เหมือนในประโยคเป็นต้นว่า นาวาย ตรีติ ฉะนั้น ฯ ในหมวดและ สัจตมมีวิภัตติเหล่านั้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า ตทายตตุตตุตตาย เพื่อแสดงว่า หมวดในที่นี้ ประกอบด้วยสัจตมมีวิภัตติแล ฯ อีกนัยหนึ่ง ด้วยคำว่า เจตสิก ภาว นั้น บัณฑิตพึงกำหนดว่า จิต มินิสสัย โดยส่วนตัว เจตสิก เป็นที่อาศัยโดยส่วนตัว ก็ เมื่อมีความเป็นอย่างนั้น ฟังผิด จากพระบาลีว่า จิตเจตสิก เป็นปัจฉัย ด้วยอัญญมัญญปัจฉัย และนิสสยปัจฉัย ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ตทายตตุตตุตตาย ฯ ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เจตสิก ภาว เพราะมีความเป็นไปต่อเนื่อง กับจิตนั้น ฯ ท่านอาจารย์ ไม่แสดงว่า จิต เป็นปัจฉัย ด้วยอำนาจเอกกันตนิสสัยและเจตสิกเป็นปัจฉัย ด้วยอำนาจเอกกันตนิสสิตะ คจ ภูตรูปและอุปาทายรูป เป็นต้น ฯ อาจารย์บางท่านกล่าวไว้ ในคัมภีร์ วิถิตถาระว่า คำว่า เจตสิกเณ คือ ด้วยวิตกเป็นต้น ฯ ส่วน ความริษยาเป็นต้น ย่อมสมควร ด้วยคำว่า อนียตเจตสิกเณ ฯ คำว่า จิตตตตุตตุตติกฺ นั้น ความที่จิตเป็นประธาน ก็สำเร็จแล้วแล ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ชรรมทั้งหลาย มีใจเป็น หัวหน้า เป็นต้น ฯ^{๕๘} ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ก็ ถ้า เจตสิก มีความเป็นไปต่อเนื่องกับจิต โดยส่วนตัวไชรั ไกร ฯ ก็ไม่ฟังกล่าวว่า เจตสิก เพราะความที่จิตท่องเที่ยวไป จึงกล่าวว่า เตน

^{๕๓} อาชาระ หมายถึง ที่รองรับ.

^{๕๔} พยาปิกะ หมายถึง ที่รองรับที่มีอาชยวัตถุชิมช้อยู่ทั่วไปในตน.

^{๕๕} โอปติเลสิกะ หมายถึง ที่รองรับวัตถุโดยติดแนบชิดกับวัตถุนั้น.

^{๕๖} สามปิกะ หมายถึง ที่มีเครื่องรับวัตถุนั้นโดยตรงแต่กล่าวได้ว่าเป็นที่รองรับวัตถุนั้นเพราะตั้งอยู่ ใกล้เคียงกัน.

^{๕๗} เวสยิกะ หมายถึง ที่รองรับวัตถุนั้นโดยความเป็นสถานที่โคจรของวัตถุนั้นเนื่อง ๆ.

^{๕๘} พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

อเจตนาคติ เป็นอาทิ ฯ ก็ ศัพท์ว่า เจตนา ในที่นี้ คือ แผ่นดิน ใช้ในความหมายว่า ไม่มีความคิด ฟังทราบความปรียายแห่งจิต ดูในประโยคเป็นต้นว่า สุข ทุกข์ ใช้ในความหมายว่า ไม่มีวิญญาณ ฯ ในอธิการนี้ บัณฑิตทราบ ความที่เจตนาศัพท์เป็นปรียายแห่งจิต ด้วยบทว่า อวิญญาณ นั้น ฯ อนึ่ง ในคำว่า วิปปฏิปัตติโยปิ นี้ ท่านอาจารย์ ประมวลลงว่า ท่านแสดง สัมมาปฏิบัติ มีความเป็น เจตนาและความเป็นอนิจจาเป็นต้น ด้วย ปี ศัพท์ อย่างเดียว ห้ามได้ โดยที่แท้ แม้การปฏิบัติผิด ก็ เป็นอันท่านพระอนุรุทธาจารย์ห้ามแล้ว ฯ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า เมื่อมีความเป็นอย่าง นั้น เหตุไร ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวด้วยคำเป็นต้นว่า ความทั่วไปแม่แห่งเจตนาเป็นต้น ชื่อว่า เจตสิก แห่งอรุปรธรรมมีสุขเป็นต้น จึงกล่าวว่า ความไม่เป็นประธานแห่งเจตนาเป็นต้น ชื่อว่า เจตสิก ข้อปฏิบัติผิดพลาดทั้งหมด เป็นอันท่านไม่ห้ามแล้ว ฯ ก็ เมื่อท่านอาจารย์กล่าวว่า ความที่จิตเป็น ประธาน ชื่อว่า เจตสิก ข้อปฏิบัติผิดพลาดมีอาทิอย่างนี้ว่า อจิตตกัม ว่า อเจตนิ และว่า นิจิจิ อันท่าน อาจารย์ห้ามแล้ว เหมือนพระราชาสัตย์จมาแล้ว ฉะนั้นแล ฯ เพื่อจะแสดงการบริหาร ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า เอเตน ฯเปฯ ปฏิกขิตตา ฯ ในนัยนี้ มีเนื้อความว่า ความไม่มีเจตนาเป็นต้น และ ความเป็นสภาพเที่ยงเป็นต้น ชื่อว่า ความไม่มีเจตนาและความเป็นสภาพเที่ยงเป็นต้น ฯ ก็ ในอธิการนั้น พระสังคาหกาจารย์ สงเคราะห์จิตที่ถูกต้องไม่ได้และให้จำไม่ได้ ด้วยอาทิศัพท์ ก่อน ฯ เพื่อจะกล่าวว่า ก็ ความเป็นประธานและความมีปรากฏแห่งเจตนาในสังขารชั้นนี้ ชื่อว่า ไม่มีเจตนา ก็สมควร ท่านอาจารย์ห้ามข้อปฏิบัติผิดไว้ว่า ก็ อปีศัพท์ ในบทนี้ มิใช่ อจิตตกะ อย่างเดียว ท่านอาจารย์แสดงข้อปฏิบัติโดยชอบไว้ว่า ก็ มิใช่สจิตตกะอย่างเดียว โดยที่แท้ ท่านอาจารย์ ประมวลคำมาว่า ท่านอาจารย์ห้ามข้อปฏิบัติผิด มีอาทิอย่างนี้ว่า อเจตนะ และแสดง ข้อปฏิบัติโดยชอบมีอาทิอย่างนี้ว่า สเจตนะ ฯ คำนั้นนั่นแลว่า คำนั้นว่า เจตสิ นิยตุตตติ วา ดังนี้ จึงเหมาะสม ด้วยคำว่า เอกุปฺปาทนิโรธา ฯเปฯ เจโตยตุตตา ดังนี้ สมควรแล้ว ฯ

ธรรมชาติใด เปลี่ยนแปร เนื้อความ จึงยุติว่า ธรรมชาติใด อันปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความ หนาวและความร้อนเป็นต้นนั้น ย่อมเปลี่ยนแปร ดังนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า รูป ฯ ความจริง เนื้อความที่ประกาศกล่าวคือรูปายตนะ ท่านอาจารย์ไม่ประสงค์เอา ในคำนี้ ฯ เพื่อจะแสดงสาธนะทั้ง ๒ ในคำว่า รูปปติ นี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อาปชฺชติ อาปาทยติ ว ฯ เพื่อจะแสดงว่า ก็ ความ เปลี่ยนแปร ในที่นี้ ก็คือ ความเกิดขึ้นแห่งรูปอื่น โดยรูปปกตินั้นแล ฯ มิใช่ กังกรูป^{๔๕} หรือ มิใช่

^{๔๕} กังกรูป หมายถึง รูปที่แตก หรือถูกทำลาย.

ยังไม่ถึง ประมาณอายุแล้วดับ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อุปปตติ ฯ เพราะอธิบายความว่า เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ ความเปลี่ยนแปลง ฟิงมี แม่แก่นามธรรม ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า วิสทิสสา ฯ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า โทษ ชื่อว่า ตั้งมั่น เพราะความไม่เหมือนเดิมแห่งวิถิจิต จากภวังคจิต^{๕๐} แม่ ด้วยอาการอย่างนี้ จึงกล่าวว่า สีตา เป็นต้น ฯ ความจริง อำนาจแห่งความร้อนที่ถูกอำนาจความหนาวถูกต้องแล้ว ยังรูปที่ไม่เหมือนเดิมให้เกิดขึ้นด้วยตน แต่ไม่เป็นแม่เพียงความหนาวเอง ความหนาวและความร้อน เป็นต้น เป็นประมาณอายุที่ยังไม่ถึง แต่ที่ไหน ฟิงดับแล ฯ ความร้อนสม่ำเสมอ เป็นต้น เป็นอันถูกความหนาว เป็นต้นถูกต้องแล้ว เหมือนอย่างนั้นแล ฯ ก็ ท่านอาจารย์เมื่อไม่รู้แจ้ง เนื้อความตามที่กล่าวแล้ว ในข้อทักท้วง จึงกล่าวว่า ยทิ เอวံ เป็นต้น ฯ ข้อความว่า ตัสมานาติวตตนโต ได้แก่ เพราะไม่ล่วงเลยความเปลี่ยนแปลงเป็นสภาพที่ถูกความหนาว เป็นต้นถูกต้องแล้ว ฯ ทุคคิภกัถิ กรรมภทที่ไปสู่ทุกคิถิ ภพในปัจจุบันกัถิ ภพยงยัถิ สัสตตทิจูถิถิ ชื่อว่า ภพ ในคำว่า ภวากว นี ฯ บัณชิตฟิงทรานะมิไซภพ โดยวิปริยาย ที่กล่าวแล้ว ฯ

^{๕๐} ภวังคจิต หมายถึง จิตเป็นภวังค์(ส่วนที่สืบต่อระหว่างปฏิสนธิกับจุติ มิได้สวายอารมณ์ในทวารทั้ง ๖ มีจักขุทวาร เป็นต้น).

๔.๒ จิตปริเฉท

ภูมิเภทจิตวรรณา

ด้วยคำว่า ตตฺถ จิตฺตํ เป็นต้น ท่านอาจารย์ ย่อมแสดง คำสรุป เพราะเว้นบทสรุป จึงไม่ได้ สภาวธรรม เพื่อจะแสดงว่า สภาวธรรม ย่อมมีไม่ได้ ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า อิทานิ เป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า พระนิพพาน ย่อมเจาะจง สภาวธรรมนั้น แม้จำแนกไม่ได้ มิใช่หรือ จึงกล่าวว่ วิชาควนฺตานิ ฯ เฉลยว่า บัณฑิตพึงกำหนดว่า คำว่า อภิธมฺมตฺถานํ ได้แก่ หมวด ๒ - ๓ หมวด ที่กล่าวไว้ ในพระอภิธรรม ดังนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่ ยถาอุทฺทิกฺกุจฺจานิ ฯ เพื่อจะจำแนกคำว่า อุทฺทเทสกุณฺเณ เป็นอันสำเร็จแห่งคำว่า จิตฺตํ ตาว แสดงด้วยคำพิสดาร พระมหาเถระบางพวก^{๕๐} จึงกล่าวว่ สงฺกฺหคฺคาถาย ฯ แต่ คำนั้น ไม่สมควร ด้วยคำว่า เพื่อแสดง การจำแนกนั้น ฯ ชื่อว่า การแสดงมี ๒ อย่าง คือ การแสดงยกอรรถ ๑ การแสดงความเห็นโดย พิสดาร ๑ ฯ ความจริง อตฺตฤทฺธานิทฺเทส มีในคำเป็นต้นว่า การินิทฺเทโส การินิทฺเทโส ฯ วิตถารทสฺสนนินิทฺเทส ย่อมมี ในคำเป็นต้นว่า กตฺเม ฐมฺมา กุสฺลา ฯ เพื่อจะแสดงทสฺสนะโดยพิสดาร ใน บรรดานิทฺเทส ๒ อย่างเหล่านั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่ วิภิจฺจุวา เป็นต้น ฯ ความจริง มี เนื้อความว่า ด้วยอำนาจการจำแนก ฯ ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า จิต มีดวงเดียวเท่านั้น มิใช่ หรือ การจำแนกจิตนั้น พึงมีได้ อย่างไร จึงกล่าวว่ ภูมิ เป็นต้น ฯ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า การ จำแนก มี ๔ อย่าง คือ การจำแนกโดยปริยาย ๑ การจำแนกนัย ๑ การจำแนกบทสรุป ๑ การจำแนก ชื่อฉลย ๑ ฯ บรรดาการจำแนก ๔ อย่างนั้น การจำแนกโดยปริยาย มีในคำว่า ผสุโส ผุสนา เป็น ต้น ฯ คัมภีร์ปฏิฐานนัยเป็นต้น ชื่อว่า การจำแนกนัย ฯ การจำแนกบทสรุป มีในคำว่า ปญฺจกฺขนฺธา รูปกฺขนฺโห เป็นต้น ฯ การจำแนกวิสัชนา มีในคำว่า รูปิ ขนฺโหติ อามนฺตา เป็นต้น ฯ บรรดาการ จำแนก ๔ อย่าง การจำแนกบทสรุป มีในคำนี้ ฯ เพื่อจะแสดงว่า ก็ การจำแนกบทสรุปนั้น มีด้วยอำนาจ ข้อเบ็ดเตล็ดมีภูมิเป็นต้น หากมีด้วยบทสรุปของตนไม่ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่ ด้วยอำนาจข้อเบ็ดเตล็ดมีภูมิจิตและสัมปโยคเป็นต้น ฯ เพราะกล่าวว่

^{๕๐} พระมหาเถระบางพวก หมายถึง อาจารย์ผู้อยู่ในสำนักเดียวกัน แต่มีความเห็นแตกต่างกัน หรือ อยู่ต่าง สำนักกัน แต่มีความเห็นแตกต่างกัน.

ดาว ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า
 ที่หนึ่ง และในความหมายว่า ลำดับ
 ในความหมายว่า ปรารณาในระหว่าง
 คำที่พูด ในความหมายว่า อนุญาตและ
 ในความหมายว่า ประมาณ ฯ

ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ดาว ศัพท์ ใช้ในความหมายแห่งคำว่า ปรหม ฯ คำว่า กาโม เป็นนิจ
 ลิงค์ ฯ เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ คำว่า กาโม นั้น ย่อมผิด ด้วยคำว่า ญาณ อันปรารณา เพื่อหลุดพ้น
 มีแก่ท่าน และว่าปรารณาประโยชน์ ปรารณาประโยชน์เกื้อกูล ฯ ความจริง กามศัพท์ล้วน ๆ
 เป็นนิจลิงค์ หาประกอบด้วยศัพท์อื่นไม่แล ฯ คำนั้น ไม่สมควร เพราะความเห็นว่าเป็นเสนา
 ที่หนึ่ง ของท่าน ฯ ดังนั้น พึงเห็นความหมาย ด้วยความปรารณาการปฏิบัติว่า กาโม หรือ กามา ฯ
 ความจริง ศัพท์ที่ปรารณาโดยปกติ มีในคัมภีร์ไหน ดูจ ลิงค์โดยปกติและไม่ปกติ ฉะนั้น ฯ
 ที่ปรารณาโดยไม่ปกติ มีในคัมภีร์ไหน ฯ พึงเห็นความหมายว่า วาจจวากลิงค์ ดังนี้ ก็มี
 ด้วยอาการอย่างนี้ ฯ อีกนัยหนึ่ง กาม ศัพท์ กล่าวถึงตัณหา โดยปริยายแห่งตัณหา หากกล่าวถึงตัณหา
 ด้วยอำนาจคุณเป็นต้นไม่ ฯ ดังนั้น ลิงค์แห่งตณฺหาศัพท์ ไม่คล้อยตาม ดูจในประโยคเป็นต้นว่า
 ชื่อว่า ปัญญา คือ การค้นคว้า การรู้แจ้ง ฉะนั้น ฯ ความพอใจยุติ ด้วย ตณฺหา ศัพท์ ตัณหา
 ที่เหลือ ยุติ ด้วย กาม ศัพท์ ฯ

วิเสสนะ ๕ อย่าง คือ อาลัมทิตัพพวิเสสนะ ๑ วิปากทานวิเสสนะ ๑ ตัพพิปากวิเสสนะ ๑
 ปวัตติวิเสสนะ ๑ สัมปโยควิเสสนะ ๑ ยุติ ด้วยคำว่า อารมฺมณกรณวเสน นั้น ฯ บรรดาวิเสสนะ
 ๕ อย่างนั้น เมื่อท่านถือเอาวิเสสนะว่า อาลมฺทิตัพพวเสน ทวาราวชชนจิต ๕ ดวง วิญญาณ-
 สัมปฏิจฉันนจิต ๕ ดวง ไม่พึงเป็นชื่อแห่งอาลัมทิตัพพวิเสสนะ นั้น ฯ เมื่อถือเอาวิเสสนะว่า วิปาก-
 ทานวเสน วิปากจิตฝ่ายอกุศล ๑ ดวงนั้นแล พึงเป็นชื่อแห่งวิปากทานวิเสสนะนั้น ฯ เมื่อถือเอา
 วิเสสนะว่า ตัพพิปากวเสน เนื้อความบางอย่าง จึงไม่ได้ ฯ เมื่อถือเอาวิเสสนะว่า ปวัตติวเสน
 พึงเป็นชื่อแห่งปวัตติวิเสสนะนั้น แห่งวิเสสนะ ๕ อย่างเหล่านั้นนั้นแล ฯ เมื่อถือเอาวิเสสนะว่า
 สัมปโยคววเสน จิตตูปบาท ๘ ดวงนั้นแล ที่ประกอบแล้ว พึงเป็นชื่อแห่งสัมปโยควิเสสนะนั้น ฯ
 ดังนั้น วิเสสนะ ๕ อย่างเหล่านั้น ท่านอาจารย์ไม่ถือเอา ในที่นี้แล ฯ

วัตถุสาม เปลี่ยนไป ด้วย ภา ศัพท์ ภา มีรูปภเป็นต้น เปลี่ยนไป ด้วย กาม ศัพท์ ในคำว่า เอกาทสวิโร กามภโว นี้^{๕๑}

ในคำว่า กามียติ นี้ บัณฑิต พึงกำหนดกามนั้นนั่นแล เพราะปรารถนาสุคติภพ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เอกาทสวิโร ๑ คือ เพราะเหตุไร ท่านอาจารย์ กล่าวคำนี้ไว้ว่า เขุญยเนน เขุญยนัย เป็นชื่อของฐานะที่นิยมด้วยฐานะ มิใช่หรือ ๑ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในฎีกาสัททสารัตถชาลินี ว่า

ท่านไม่กำหนดแล้วกล่าว ปามะม่วง
 ปากากะทิงที่น้อยชื่อว่า มาก นี้ เป็น
 นิทสสนะในเรื่องนี้^{๕๒} มติของนักปราชญ์
 พึงแสดงคำว่า การท่องเที่ยวไปโดยมาก
 ในป่านั้น ที่เรียกว่า พรานป่า เป็นต้น
 ชื่อว่า มากด้วยการเที่ยวไปนั้น ๑

อนึ่ง ชื่อของฐานะ โดยฐานะ ในที่นี้ ชื่อว่า นิยมิตะ ๑ ดังนั้น ท่านอาจารย์ พึงกล่าวว่า ตพพหุเลนแล ๑ คำนั้น ก็จริง เพื่อจะแสดงว่า ก็ ความเสมอกัน แห่งศัพท์ทั้งสอง ดูจ กุจิ ศัพท์ และ วา ศัพท์ ฉะนั้น มิในกาลบางครั้ง ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวไว้ ในที่นี้ ๑ จริงอย่างนั้น ในฎีกากอภิชัมมวาทาร ท่านอาจารย์^{๕๓} จึงกล่าวว่า พาทูลุเลน ดังนี้ ในที่นี้นั่นแล^{๕๓}

อนึ่ง ในการอธิบายการประมวลอารมณ์ ท่านอาจารย์ จักกล่าวไว้ ในที่นี้ว่า เขุญยเนน ๑เป๑ พาทูลุเลน ๑ เมื่อกำหนดเนื้อความออกไปจากนี้ คำอื่นอีก ในกาลก่อน ของท่านอาจารย์ พึงคิด ๑ อีกนัยหนึ่ง การนิยมวัตถุมาก ชื่อว่า เขุญยยะ ๑ การนิยมกิริยามาก ชื่อว่า ตัพพหุโล ๑ แต่หาเป็นการนิยมฐานะและมิใช่ฐานะไม่ ๑ ดังนั้น เขุญยย ศัพท์ ชื่อว่า สมควรแล้ว เพราะกามาจรจิต ในกามภพนี้มาก และ ตพพหุล ศัพท์ ชื่อว่า สมควรแล้ว เพราะกามาจรจิต ในกามภพนั้นมาก ด้วยกิริยาการท่องเที่ยว ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เขุญยเนน ๑ อีกนัยหนึ่ง แม้เมื่อพึงกล่าวคำว่า โดยมาก ท่านอาจารย์ ก็กล่าวคำว่า โดยมาก ๑ ดังนั้น แม้เนื้อความศัพท์ ท่านอาจารย์ก็แสดงไว้แล้ว

^{๕๒} ท่านอาจารย์ หมายถึง พระวาจิสสรเถระผู้แต่ง.

^{๕๓} อภิ. วตาร.ฎีกา(บาลี) ๒๕๖.

ในที่นี้^{๕๔} สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์^{๕๕} กล่าวไว้ ในคัมภีร์อภิธรรมว่า จิต ย่อมท่องเที่ยวไปในกาม ทุกเมื่อ ในที่นี้นั้นแล^{๕๕} มีคำอธิบายว่า จิตดวงอื่น ท่องเที่ยวไป ในเวลา บางคราว ในที่นี้ จิตดวงนี้ ท่องเที่ยวไป ในเวลาบางคราว ในที่อื่น แต่ จิต ย่อมท่องเที่ยวไป ในกาลทั้งปวง ในที่นี้^{๕๖} อีกนัยหนึ่ง ในบทว่า เขภยเสน นี้นั้นแล แม้เนื้อความโดยประการทั้งปวง ท่านอาจารย์ก็แสดงไว้แล้ว^{๕๖} ดังนั้น ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงว่า จิตดวงนี้ ท่องเที่ยวไป โดยเอกเทศ ในที่อื่น จิตดวงอื่น ท่องเที่ยวไป โดยเอกเทศ ในที่นี้ แต่ จิตดวงนี้ ท่องเที่ยวไป ทุกเมื่อ ในที่นี้^{๕๖} เชื่อมความว่า อีกนัยหนึ่ง กามภพนั้นแล ชื่อว่า กามาวจร^{๕๖} ๗ ก็ คำว่า มนุจา คือ บุคคล ผู้มีชื่อ^{๕๖} นั้น ๗ ส่วน ในปริเฉทที่ ๔ ท่านอาจารย์นำคำว่า เห็นรูปด้วยจักขุ แล้วจึงกล่าวภพที่ปฏิพัทธ์ภพเป็นที่อาศัยในจิตผู้อาศัย^{๕๖} ๗ เหมือน ท่านกล่าวว่า พวกเตียง ทำเตียงให้^{๕๖} ๗ ความจริง ที่ตั้งเตียง มีในที่ใด ในที่นั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เตียง ท่านอาจารย์กล่าว โดยอุปจารแห่งฐานะ^{๕๖} ๗

จิต เปลี่ยนไป ในโอกาสโลกและสัตว์โลก ด้วยคำว่า ขนฺธ ย่อมเปลี่ยนไป ในอนุปาทินนขันธ ด้วยคำว่า อุปาทาน ในคำว่า อุปาทานกฺขนฺธสฺสชาติโลกโต นี้^{๕๖} ๗ คือ ก็ เหตุไร ท่านอาจารย์ จึงกำหนดเอาสังขารโลก ในที่นี้แท้ ในฎีกาอภิธรรมว่า ท่านอาจารย์กล่าว การข้ามขึ้นมรรค ๔ จากสังขารโลกกล่าวคืออุปาทานขันธจากสัตว์โลกกล่าวคือบุคคลผู้มีใช้พระอรชยะ พระโศดาบันพระสกทาคามีและพระอนาคามี และจากโอกาสโลกกล่าวคือกามมือบายเป็นต้น เอกเทศและพรหมทั้งหมด มิใช่หรือ^{๕๖} ๗ ตอบว่า คำนั้น ก็จริง แต่ ท่านอาจารย์กำหนด การข้ามขึ้นสังขารโลกนั้นแลไว้ ในคำนี้ เพราะจิตเหล่านั้นยังลงภายในสังขารโลกนั้น^{๕๖} ๗ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในฎีกาพระวินัยว่า เพราะมีคำอธิบายไว้ว่า การประชุม และสันดานแห่งขันธที่เนื่องด้วยอินทรีย์ ชื่อว่าสัตว์โลก และกุศลจิตกับอกุศลจิต เป็นวิบากแห่งการประชุมและสันดานแห่งขันธเนื่องด้วยอินทรีย์นั้น ในคำว่า โลภะนี้^{๕๖} ๗ ว่า การประชุมและสันดานแห่งรูปเป็นต้นที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ ชื่อว่า โอกาสโลก รูปขันธที่เคลื่อนที่ได้และมั่นคง เป็นโอกาสโลก แห่งการประชุมและสันดานแห่งรูปเป็นต้นที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์เหล่านั้น ในคำว่า โลภะนี้^{๕๖} ๗ สังขารโลก อันปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่งและติด ด้วยปัจจัยทั้งหลาย แม้ซึ่งโลกทั้งสอง ด้วยอำนาจขันธ เป็นต้น^{๕๖}

^{๕๔} ท่านอาจารย์ หมายถึง พระพุทธทศเดระผู้แต่ง.

^{๕๕} อภ. วดาร.ฎีกา(บาลี) ๒๕๕.

^{๕๖} สารตฺถ.ฎีกา(บาลี) ๑/๒๔๑, วิมติ.ฎีกา(บาลี) ๑/๕๑.

ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า ฟังกำหนดว่า จิต ดำรงอยู่ในโลก ข้ามขึ้น จากโลก ในคำว่า โลกโต อุตฺตรติ นี้ เหมือน ในประโยคเป็นต้นว่า ข้ามจากฝั่งโน้น จึงกล่าวว่า อนาสว-
ภาเวน ฯ อีกนัยหนึ่ง รูปมีจิตเป็นต้น มีในมรรคจิต และรูปนั้น นับเนื่องในอุปทานชั้น ที่เดียว ฯ
ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า เหตุนั้น การข้ามขึ้น จะฟังมิได้ อย่างไร จึงกล่าวว่า โดยไม่มี
อาสวะ ฯ อีกนัยหนึ่ง มรรคจิต เป็นที่อาศัยหทัยวัตถุ และมรรคจิตนั้น นับเนื่องในโลก ฯ
ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า เหตุนั้น มรรคจิตนั้น ย่อมข้ามขึ้น อย่างไร จึงกล่าวว่า โดยไม่มี
อาสวะ ฯ อีกนัยหนึ่ง มรรคจิต เกิดในระหว่างจิตและสันดาน อันเป็นโลกิยะ และโลกิยะนั้นแล
เกิดในส่วนเบื้องต้นแห่งมรรคจิตแต่นั้น ฯ ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า เหตุนี้ การข้ามขึ้น
จากโลกนั้น จะฟังมิได้ อย่างไร จึงกล่าวว่า โดยไม่มีอาสวะ ฯ อีกนัยหนึ่ง มรรคจิต เกิดภายใน
อัทภาพ หากเกิดภายนอกอัทภาพไม่ เหตุนี้ จึงชื่อว่า โลกนั้นแล ฯ ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า
เหตุนี้ การข้ามขึ้น จากโลกนั้น ฟังมิได้ อย่างไร จึงกล่าวว่า โดยไม่มีอาสวะ ฯ อีกนัยหนึ่ง บุคคล
ผู้สมบูรณ์ด้วยขณะทั้ง ๓ เพราะความหมายว่า แดกและมรรคธรรมไม่ล่วงเลย ผู้สมบูรณ์ด้วยขณะ
ทั้ง ๓ นั้น ชื่อว่า โลกิยะ ฯ ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า การข้ามขึ้น ฟังมิได้ อย่างไร จึงกล่าว
ว่า โดยไม่มีอาสวะ ฯ ฟังประกอบว่าด้วยอำนาจไม่มีปัจจัยเป็นต้นก็มี ฯ ด้วยคำว่า ขณาคฤคณ
วเสน นั้น รูปที่ไม่มีปัจจัยและรูปที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง เปลี่ยนไป ในคุณภาพเปลี่ยนไปในคุณทั่วไป
มีคุณที่ไม่พึงประกอบเป็นต้นไม่ ฯ

อกุศลจิตพรรณนา

บรรดาจิต ๔ ดวง อันดับแรก ฟังกล่าว กามาวจรจิต ด้วยลำดับธรรมมีหีนธรรมเป็นต้น ฯ
ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า ก็ เหตุไร บรรดากามาวจรจิต ๔ ท่านอาจารย์จึงกล่าว อกุศลจิต
ก่อน ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า กุสลา อกุสลา ในพระบาลี มิใช่หรือ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า อิมสุ ปน ฯ
แม้เมื่อกามาวจรจิตจะมี ๔ อย่างนั้น ท่านพระอาจารย์ ย่อมรู้ชัด ในคัมภีร์วิถิตถาระว่า ทสฺเสนโต ฯ
อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ทสฺเสติ ฯ ส่วน ในคำสุดท้ายว่า ทสฺเสนโต ก็ฟังเชื่อม ด้วยพระบาลีที่เหนือ
ว่า อกุสฺลํ ปจฺมํ ทสฺเสติ ดังนี้ ฯ ความจริง เมื่อมีความเป็นอย่างนั้น จึงเป็นอันคล้อยตามแก่ความ
บริบูรณ์ ฯ อนึ่ง สมควรอธิบายว่า ในปรมัตถ์ ๔ จิตเป็นที่หนึ่ง ฯ ในจิต ๔ ดวง กามาวจรจิตเป็นที่
หนึ่ง ฯ ในกามาวจร ๔ อกุศลจิต เป็นที่หนึ่ง ในอกุศล ๓ โลกมุขจิต เป็นที่หนึ่ง ฯ ความจริง ในที่ใด
สมควรอธิบาย เมื่ออธิบายท่านไม่ได้กล่าวไว้ ในที่นั้น ก็ควรประกอบ ฯ ก็ คำนั้น ฟังเห็นว่า ท่าน
อาจารย์ไม่กล่าวไว้ เพราะรู้ชัดเจนแล้ว ฯ เมื่ออกุศลที่เป็นไป ในพระบาลีที่เหนือว่า เตสุ จ ฯ
ด้วยคำว่า ภาเวสุ นั้น ท่านอาจารย์ ทำความเห็นให้สำเร็จว่า สัตว์ผู้ไม่ถือปฏิสนธิ ในระหว่างกามภพ

และว่าสัตว์ผู้ถือปฏิสนธิ ในที่ไม่ใช่กามภพ ฯ ด้วยคำว่า คหิตปฏิสนธิกสุส ท่านอาจารย์ ทำความที่
 โลกจิตให้ท่องเที่ยวไปดวงแรก ฯ ชวนจิต ชื่อว่า วิถีจิต ฯ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เนื้อความแห่งคำ
 ๒ คำ คือ สุนทร มน และ สุนทร มโน ในคำว่า สุนทร มโน เพราะพระบาลีว่า ใจสงบ มีแก่บุคคล
 นั้น และว่า จิตและใจนั้น มีแก่บุคคลนั้น ฯ อีกนัยหนึ่ง คำว่า มโน เป็นปุงลึงค์ เพราะพระบาลีว่า ใจ
 ทั้งปวง เป็นมโนทวาร ฯ ก็ คำว่า สุนทร ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะความที่ศัพท์ที่เหลือมีมโนคณ
 ศัพท์เป็นต้น ท่านอาจารย์แสดงไว้ ด้วยนปุงสกลิงค์ ฯ เหมือนประโยคที่ว่า วาจา ไพเราะ ในบุคคล
 นั้น มีอยู่ ดังนั้น บุคคลนั้น จึงชื่อว่า ผู้ว่างาย ฯ ฐิติมีรากะเป็นต้นน้อย มีอยู่ ในนัยน์ตาอันสำเร็จ
 ด้วยปัญญา ของบุคคลเหล่านั้น ดังนั้น บุคคลเหล่านั้น จึงชื่อว่า ผู้มีฐิติน้อยแล ฯ อีกนัยหนึ่ง
 เพราะคำว่า คุณชาติใดเป็นจิต คุณชาตินั้น ก็เป็นใจ คุณชาติใดเป็นใจ คุณชาตินั้นก็เป็นจิต เป็นอัน
 ประชุมลงในนปุงสกลิงค์ ฯ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ก็ รูปแห่งศัพท์นั้น สำเร็จได้ เพราะอาเทศ โอ
 อักษร เป็น อ อักษร โดยโมคคัลลานสูตรว่า ถ้า ฟังอาเทศ ลี อักษร โดยสูตรว่า ลี สำเร็จรูปเป็น
 อลี ฯ ส่วน ในคัมภีร์กัจจายนสูตรว่า สสุส โจ ท่านอาจารย์กล่าว การอาเทศ ลี อักษร จากมโนคณ
 ศัพท์เป็นต้น เป็น โอ อักษร ด้วย จ ศัพท์ ดังนั้น บัณฑิต ทราบว่า โอ อักษร ที่สำเร็จโดยสูตรว่า โส
 สำเร็จ ในนปุงสกลิงค์ จากมโนคณศัพท์ เป็นต้น ด้วย จ ศัพท์ ฯ อีกนัยหนึ่ง อาจารย์บางพวกกล่าว
 ว่า โอ อักษร ย่อมลบ โดยสูตร แห่งคัมภีร์เหล่านั้น ท่านอาจารย์ ทำการลบวิภัติแล้วอาเทศสระ
 ที่สุดเป็น โอ อักษร คุณในประโยคเป็นต้นว่า ภิกษุหนึ่ง ฟังคำ ของพระอุปัชฌาย์แล้วจึงได้บรรลุพระ
 อรหัตต์เป็นต้น ก็มี ฯ ก็แม้บรรดานัยทั้ง ๓ บัณฑิตพึงเห็นนัยสุดท้าย ในที่นี้ เพราะนปุงสกลิงค์ ท่าน
 กล่าวไว้ว่า ต วา ฯ อาจารย์บางพวกกล่าวความหมายแห่ง สุ ศัพท์ว่า งาม ด้วยดี เป็นต้น ฯ เพราะคำ
 ว่า สมมา ศัพท์ ใช้ในอรรถว่า งามดี สบาย ภูส ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า สำเร็จด้วยดี ฯ^{๕๗} ก็ จิตนี้
 ท่านอาจารย์กล่าวตามมติพระอรรถกถาจารย์ว่า สุนทร เพราะประกอบด้วยปีติและโสมนัส กล่าว
 ตามมติพระฎีกาจารย์ว่า สุนทร เพราะประกอบด้วยโสมนัสเวทนา^{๕๘} ฯ พึงทราบว่า เป็นพหุพิ
 หิสมาส เพราะวิเคราะห์ว่า บุคคลนั้น มีจิต ฯ ก็ พหุพิหิสมาส มีอยู่ แก่ศัพท์นั้น ดังนั้น จึงชื่อว่า
 ก้าวล่วง เพราะกล่าวอยู่ว่า อีกนัยหนึ่ง จิตนั้น มีอยู่ แก่บุคคลนั้น ดังนั้น บุคคลนั้น จึงชื่อว่า ทมนะ
 เพราะยึดคำที่เขาพูดถึง ต ศัพท์ และ เพราะกล่าวไว้ ในฎีกาอภิธัมมวาทว่า อีกนัยหนึ่ง ใจ อันงาม
 แห่งบุคคลนั้น มีอยู่ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในที่นี้ ฯ ส่วน อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เป็นตัทธิต ฯ เมื่อ
 มีความเป็นอย่างนี้ ศัพท์นั้น พึงผิด จากคำว่า กล่าวอยู่ ด้วย วา ศัพท์ เป็นต้น เพราะตัทธิตที่ท่าน
 อาจารย์ทำไว้ ในกัมมธรรยสมาสที่ทำแล้ว ไม่ประกอบด้วย วา ศัพท์แล ฯ อนึ่ง ท่านอาจารย์

^{๕๗} อภิธาน.(บาลี) ๑๑๗๕ .

^{๕๘} โสมนัสเวทนา หมายถึง เวทนาที่เสวยความสุขใจ ความปลาบปลื้ม ความเบิกบาน.

ฟังกล่าวคำว่า สุมโน แต่หน้า ตั ศัพท์ ฯ แต่ อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า เป็นตัทธิตและสมาส ฯ
 ดุจ ภูเขา ชื่อว่า กิษณภูฏะ เพราะวิเคราะห์ว่า แร้ง อยู่บนยอดภูเขานั้น แล ฯ แม้นั้น ก็หาไม่
 ความจริง บรรดา คำ ๒ คำ เป็นลักษณะแห่งตัทธิต เพราะคำท้ายเป็นตัทธิต ฯ ก็ บัณฑิตพึงทราบ
 อธิบายความ ในคำว่า กิษณภูฏ นั้น ดังต่อไปนี้ เนื้อความว่า นกแร้ง ชื่อว่า ภูฏะ เพราะวิเคราะห์ว่า
 อยู่บนยอด นกแร้ง มีอยู่ แก่ยอดใด ยอดนั้น ชื่อว่า กิษณภูฏ จึงถูกต้อง ฯ ในที่นี้ หาเป็นอย่างนั้นไม่
 แล ฯ มีอธิบายความว่า ก็ ถ้า ท่านอาจารย์ ฟังกล่าว แต่หน้าตัทธิตไซ้ร้ ก็ ในข้ออุปมา นกแร้ง อยู่
 บนยอดนี้ ดังนั้น ยอดนั้น ชื่อว่า กิษณะ ยอด มีอยู่ แก่ภูเขาใด ภูเขานั้น ชื่อว่า กิษณภูฏ เพราะ
 ประกอบเนื้อความว่า ใจงาม มีอยู่ แก่บุคคลนั้น ดังนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า สุนุทธะ ใจ ของบุคคล
 นั้น มีอยู่ ดังนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า สุนนะ ฯ ธรรมดา สุน ศัพท์ บ่งถึง เพราะความเป็นนามศัพท์
 ชาติ ศัพท์ บ่งบอกถึง นามพิเศษบ้าง ทัพพนามบ้าง ถึงนามพิเศษว่า โคสุต ชาติโต เพราะเป็นศัพท์
 ทั่วไป หรือ ถึงทัพพนามว่า ชาติโต โค ด้วยคำที่ท่านอาจารย์กล่าวว่า ยถาชาติโต ฯ ส่วน ในที่นี้ เพื่อ
 จะแสดงว่า การกล่าวอย่างฉลาด ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า จิต ฯ อีกนัยหนึ่ง เพื่อจะแสดงว่า วิเสสน
 ปุพพท ในวิเสสนปุพพทเป็นต้น แห่งกัมมชารยสมาส ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า จิต ฯ อีกนัยหนึ่ง
 เพื่อจะแสดงว่า บัณฑิต พึงกำหนดว่า เพราะ สุ ศัพท์เป็นอุปสัค จึงเป็นอภัยภิภาวสมาสว่า ใจ เป็น
 ประธาน คือ คำหน้า ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า จิต ฯ ส่วน คำว่า บุคคล ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพื่อห้าม
 การประชุมแห่งธรรม ฯ อีกนัยหนึ่ง เนื้อความแห่งคำนั้นแล ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ด้วยความเป็น
 คำระหว่างวิกัปิตตะ ในที่บางแห่ง ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำที่สมควรกล่าวไว้ในที่ บางแห่ง ฯ คำทั้ง
 สองนั้น มีในคัมภีร์บางแห่ง ฯ ก็ เพื่อจะแสดงว่า คำทั้งสองนั้นนั้นแล มีในที่นี้ ท่านอาจารย์ จึง
 กล่าวว่า จิต แล้วกล่าวว่า บุคคล ฯ โค ธาตุ แม้สมบุรณ์ด้วยกิริยานั้น มี โค ศัพท์เป็นต้น บ่งบอกถึง
 ความฉลาด ด้วยอำนาจมั่นคง ฉันทใด เพื่อจะแสดงว่า อิธ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ตัสมงฺคิ ฉันทนั้น ฯ
 ดังนั้น ท่านอาจารย์ แสดงว่า ในเวลาที่พร้อมด้วยใจมีใจชั่วเป็นต้น บุคคลนี้ จึงไม่ได้ ชื่อว่า ผู้มี
 ใจดี ฯ คำว่า อภิธานพุทธิณี ความว่า ความเป็นโสมนัสอันเป็นเหตุเป็นไปแห่งชื่อกล่าวคือ สุนนศัพท์
 และความรู้สึกล่าคือญาณ ที่รู้ว่ามีใจดี เพราะเหตุเป็นไป ฯ อนึ่ง รูปว่า โสมนสฺสึ เมื่อลง ส อาคม
 ย่อมสำเร็จ เพราะทำ ส ปัจจัย ด้วย ตุ ศัพท์ ฯ อีกนัยหนึ่ง รูปว่า โสมนสฺสึ นั้น ลง ณ ปัจจัย แล้วทำ
 การลบ ณ ปัจจัยนั้น ลง ส อาคม ทำเทวภาวะ ส อาคมนั้น จึงสำเร็จนั้นแล ฯ อีกนัยหนึ่ง ปัจจัยแห่ง
 รูปว่า โสมนสฺสึ นั้น ย่อมได้แน่นอน ฯ ความจริง บรรดาบทมีว่า โทจสุสิย โทจสุสาย เป็นต้น
 ความเป็นผู้ว่างาก ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในคัมภีร์สัททศาสตร์ว่า อสฺสสุสิยปัจจัยและอสฺสายปัจจัย
 เป็นต้นแล ฯ นั้น เป็นชื่อ ของสุขเวทนา ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพื่ออันยังคำนั้นให้ยุติว่า ความที่เหตุ
 แห่งจิต ย่อมมี แก่ผัสสะเป็นต้นแม้เหล่านั้น เพราะความที่ผัสสะเป็นต้นประกอบพร้อมไปกับจิต ฯ อีก
 นัยหนึ่ง ภาวปัจจัย เป็นได้ ๕ วาจก คือ กัตตุวาจก ๑ กัมมวาจก ๑ ภาววาจก ๑ เหตุกัตตุวาจก ๑ เหตุ

กัมมจาก ๑ ๆ เพื่อจะแสดง ความที่ภาวปัจฉัย เป็นภาวจาก ในที่นี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวอย่างนี้ ๆ อีกนัยหนึ่ง ภาวปัจฉัยที่มีอำนาจและไม่มีอำนาจ ขาดในที่บางแห่ง ไม่ขาดในที่บางแห่ง เพื่อแสดง ความขาดในที่นี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวอย่างนี้ ๆ อีกนัยหนึ่ง มติพระอรธกถาจารย์กล่าวไว้ อย่างนี้ เพื่อยังค้ำนั้นให้ยุติว่า เวทนาที่สัมปยุตด้วยปีติและโสมนัส ชื่อว่า ดี ๆ อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าว ไว้อย่างนี้ เพื่อยังค้ำนั้นให้ยุติว่า บุคคล พึงกำหนดจิตที่ ใจดี ในฝ่ายว่า ความเป็นแห่งบุคคลผู้มี ใจดี ๆ หาก พึงมีคำถามว่า ก็ ความที่จิตมีกำลัง ในเวทนานี้ ควรแล้ว ก่อน ส่วน ความที่บุคคลมีกำลัง ชื่อว่า ควรแล้ว เพราะความที่บุคคลนั้นชื่อว่า มีใจดี เหตุเป็นจิตงาม ๆ เฉลยว่า โทษ ย่อมไม่มี ด้วยการเชื่อมความสืบต่อกันมาหรือ เพราะเหตุเป็นมูลเดิม ๆ

ท่านอาจารย์กล่าวว่า สัสติฏฐิ์ เพราะคำว่า

เมื่ออารมณ์ระคนกัน เมื่อนิสัย
เจือปนกันแล้ว และ เมื่อความที่
อารมณ์และนิสัยระคนกันแล้ว
ความย่อและลึงค์ ก็พึงสหระคตกัน ๆ^{๕๕}

อีกนัยหนึ่ง เพื่อจะแสดงว่า บรรดาคำว่า นนุทิวราศหคตา เป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าว เนื้อความว่า ตัณหาที่สหระคตด้วยความยินดีและความกำหนัด ที่ชื่อว่า นันทิวราคะ หากกล่าวไว้ อย่าง นั้นในที่นี้ไม่ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า สัสติฏฐิ์ ๆ ความจริง ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า เมื่อความเป็น แห่งทิฏฐิ์ศัพท์นั้น มีในความหมายว่าความเป็นไปนั้น เป็นความเป็นไป ในภาวะทิฏฐิ์ศัพท์ ความเป็นทิฏฐิ์ศัพท์ มีในความหมายแห่งบทว่า ช้อง ๆ ท่านอาจารย์กล่าว ทิฏฐิ์ ๖๒ อย่าง คือ สัสต วาทะ ๔ เอกัจจสัสตวาทะ ๔ อันตานันตวาทะ ๔ อมราวิกเขปะวาทะ ก็เหมือนกันอย่างนั้น นั้นแล (๔) อธิจจมุปพันนา ๒๒ สัตถุญิวาทะ ๑๖ อสัตถุญิวาทะ ๘ สัตถุญินาสัตถุญิวาทะ ก็เหมือนอย่างนั้น นั้นแล(๘) สัสตตุเจทวาทะ ๑ ทิฏฐุธรรมนิพพาทิฏฐิ์ ๕ ๆ คำว่า อิทิ ๆเปฯ นิเวโส เป็นเพียงอุทาหรณ์ เพราะทิฏฐิ์ ๒ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า ในหมวดสองแห่งคัมภีร์ สีลัพพตปรามาส เป็นกายคันถะ ความยึดมั่นสัจจะนี้ เป็นกายคันถะ ๆ

^{๕๕} อภิธาน.(บาลี) ๑๑๗๕.

คำว่า สม ได้แก่ เสมอ ด้วยอำนาจมีชาติเป็นต้น ฯ เครื่องปรุงแต่งพิเศษกล่าวคือภาวะที่จิตดวงสุดท้ายกล้าแข็ง คือ อากาโรพิเศษกล่าวคือภาวะที่จิตเข้มแข็ง ได้แก่ ความพยายาม ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในฎีกาอภิธรรมว่า ส่วน บุรพประโยค เป็นความพยายามของตน หรือ ข้อบังคับคนอื่น ฯ^{๖๐} ในคำว่า อาณตฺติ นั้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในฎีกามณิสารมัญญสว่า ก็ เจตนาที่ดี ความพยายามที่ดี ชั้น ๕ ก็ดี ชื่อว่า อาณตฺติ ศัพท์ว่า เกวล คือ ไม่เจือปน หรือ มั่นคง^{๖๑} สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า

เมื่อมีศัพท์ อันหาเศษมิได้มาก
ไม่เจือปนไม่มีสังโยชน์ ไม่เกิน
กว่าหนึ่งและมั่นคงอยู่ บัณฑิต
พึงกล่าวแต่เกวลศัพท์ ฯ

พึงทราบอธิบายความในคำว่า เกวล นั้น ดังต่อไปนี้ เกวลศัพท์ เป็นไปในความหมายว่า หาเศษมิได้ ในคำทั้งหลายว่า เกวลปริพฺพณฺณ เป็นต้น ฯ เกวล ศัพท์ เป็นไปในความหมายว่า มาก ในคำว่า เกวล มากชาย เป็นต้น ฯ เกวล ศัพท์ เป็นไปในความหมายว่า ไม่เจือปน ในคำว่า ชั้น คือ ทุกข์ล้วน ฯ เป็นต้น ฯ เกวล ศัพท์ เป็นไปในอรรถว่า ไม่มีสังโยชน์ ในคำว่า อยู่จบแล้วสิ้นเชิง เป็นต้น ฯ เกวล ศัพท์ เป็นไปในความหมายว่า ไม่เกินกว่าหนึ่ง ในคำว่า เพียงศรัทธาอย่างเดียว เป็นต้น ฯ เกวล ศัพท์ เป็นไปในความหมายว่า มั่นคง ในคำว่า สัทธวิหาริก ชื่อว่า พาหิเก ของท่าน พระอนุรุธาจารย์ ตั้งอยู่ในสังฆเภทแน่นอนเป็นต้น ฯ ภาวะในจิตนี้ มีอยู่ หรือ มีอยู่ แก่จิตนี้ หามิได้ ชื่อว่า ความที่จิตนี้เป็นความมุ่งหมาย อุดุศัพท์ มี ๓ อย่าง คือ นาม ๑ อาชยาด ๑ นิบาต ๑ ฯ ในอุดุศัพท์ ทั้ง ๓ ที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า

อุดุศัพท์ทั้ง ๓ มีว่า ธรรมชาติ ๕ อย่าง
มีอยู่ เป็นต้น ๑ มีว่า ทรัพย์มีอยู่ เป็นต้น ๑
มีว่า ผมมีอยู่ในร่างกายนี้เป็นต้น ๑ เป็น
ทัสสนะตามลำดับ

^{๖๐} อภิ. วตาร. ฎีกา(บาลี) ๑๖๕.

^{๖๑} มณิมนฺช. ฎีกา(บาลี) ๑/๑๓๐.

อตุลิสัพพัตถัน ประกอบด้วยนาม ในบทนี้ ๆ ดังนั้น อตุลิสัพพัตถัน ไม่ลบลวิภัตติ ฯ

คำว่า อุปฺปตฺติโต เป็นไป ในความหมายเป็นต้นว่าเข้าไปถึงหรือใกล้โดยยิ่ง แห่งอุปฺปตฺติ ฯ
 คำว่า ยุตฺติโต เป็นไป ในความหมายเป็นต้นว่า ขณะที่เกิดขึ้นหรือภพที่อุบัติ แห่งอุปฺปตฺติสัพพัตถัน ฯ
 คำว่า อวิรุทฺธา ท่านอาจารย์แสดงความหมายว่า รู้ ในการรู้เหตุและการประกอบ แห่งยุตฺติสัพพัตถัน ฯ

ความจริง ท่านอาจารย์ จักกล่าวว่า คำว่า สนฺนิหิตาสนฺนิหิตภาวโต ได้แก่ เพราะภาวะ
 ที่เหตุสมควรและไม่สมควร คือ เพราะอำนาจ ฯ ก็ อาจารย์บางพวก กล่าวว่า แม้ในบทนี้ ก็อย่างนั้น
 เหมือนกัน เพราะท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในฎีกาพระวินัยเป็นต้นว่า คำว่า สนฺนิหิตาสนฺนิหิตวเสน
 คือ เพราะอำนาจเหตุที่ใกล้และไม่ไกล ฯ บัณฑิตพึงทราบอธิบายความว่า กาลเป็นที่อุบัติ เหตุ หรือ
 ความนิยม ชื่อว่า อุปฺปตฺติทุกโม ฯ กาม ชื่อว่า อาทินวะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นไปว่า
 เป็นชากศพ ใจึงใจ หรือ เป็นความทุกข์ ฯ กาม ชื่อว่า อาทินวะ คือ คนกำพริ้ว เพราะวิเคราะห์ว่า
 ยังชากศพที่ใจึงใจ หรือชีวิตให้เป็นไป ฯ มีเนื้อความอธิบายว่า ก็ เมื่อมีพระบาลีอยู่ว่า อาทินนโว
 กาม ชื่อว่า อาทินนวะ คือ โจร เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ยังชีวิตให้เป็นไปว่าด้วยชากศพที่ใจึงใจ
 หรือ จุจโจรนั้น ฯ ท่านอาจารย์สงเคราะห์คำว่า สกฺคโมกฺขมฺคโค เป็นต้น อันแสดงต่อหน้าบุตร
 ด้วยคำเป็นอาทิว่า

พวกสัตว์เลี้ยงและนก ผู้เป็นลูกปราศจากความเศร้าโศก
 เมื่อเห็นหนทางนั้นอยู่ ย่อมไปด้วยหนทางใด หนทางนั้น
 อันกว้างในยานของเทวดา เหตุนั้น สัตว์เลี้ยงและนกเหล่า
 นั้น จึงประพฤติเมถุนในมารดา^{๖๒}

ด้วยอาทิสัพพัตถัน มีเชื่อมความว่า ด้วยนัยที่จะกล่าวความต่างกันแห่งความเป็นไปที่รู้ที่อยู่ หรือ ด้วยนัย
 ที่จะกล่าวความต่างกันแห่งความเป็นไปในอกุศลกรรมบถ อันเป็นนิทธารณะ หรือ เป็นอาชาระ
 แห่งกรรมบถ โดยสมควรแก่กรรมบถที่จะได้ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในฎีกามณิสารมัญจุสา^{๖๓}
 ว่า อาฆาตวัตถุส ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า

^{๖๒} มณิมญฺช.ฎีกา(บาลี) ๑/๑๔๕.

^{๖๓} มณิมญฺช.ฎีกา(บาลี) ๑/๑๕๑-๑๕๒.

การประพาศิสิ่งไม่เป็นประโยชน์แก่ตน ในกาลทั้ง ๓ ๑
 การประพาศิสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนเป็นที่รัก ในกาลทั้ง ๓
 ก็เช่นนั้น ๑ การประพาศิประโยชน์แก่คนไม่เป็นที่รัก ๑ คนที่
 ฆ่าเป็น ๕ อย่างนั้นเหมือนกัน ๑

พระบาลีว่า บุคคล คุ่มครอง รักษาประโยชน์ หรือ บุคคล คุ่มครอง รักษา ด้วยอุบายเป็นต้น ๑
 ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในบทกัมภีร์และอรรถกถาวิญญูวินัยเป็นต้นว่า การประพาศิที่ศัพท์
 แห่งเนื้อความ ชื่อว่า บาลี เพราะความหมายว่าปกติและเพราะอรรถว่าสูงสุด ในเนื้อความนี้ ๑ ส่วน
 ในกัมภีร์สังหล ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า การบัญญัติ เนื้อความโดยสภาวะและเนื้อความโดยโวหาร
 ชื่อว่า บาลี

เพราะมาในคำว่า อุทธัจจะ ย่อมเกิดขึ้น^{๖๔} คำว่า อุปุชชติ นี้ ปรากฤษฏ์ จุเขียนเพราะ
 ความเปลอเลอ ฉะนั้น ๑ อนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวว่า อุปุชชติ เพราะศัพท์ว่า อุปุชชติ โหติ มี
 ความหมายเหมือนกัน ๑ จิต ชื่อว่า สัปปนา เพราะวิเคราะห์ว่า กระสับกระส่าย คือ แผ่ซ่าน
 โดยรอบ ๑ จิต ชื่อว่า วิกุชฌน เพราะวิเคราะห์ว่า ฟุ้งซ่าน โดยรอบ ๑ จิต ชื่อว่า โยค โค ลง เพราะ
 อรรถวิเคราะห์ว่า คลอนแคลน ห้วนไหว ๑ อาจารย์บางพวก เห็นว่า คำว่า สัพพตถาปี ได้แก่ ใน
 อารมณัมีอิฐฐารมณัเป็นต้น แม้เป็นของพระเสขบุคคลและปุลชน ๑ มีเชื่อมความว่า คำว่า ตโตเยว
 ได้แก่ เพราะจิต ๒ ดวง ไม่มีภาวะซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจกระสับกระส่ายและฟุ้งซ่านนั้นแล ๑ ก็ คำ
 อย่างนี้ จึงสมควร ด้วยคาถา ๑ คำว่า สงฺขารเกโทปี เนสํ นตฺถิ นี้ ผิด ด้วยคำว่า วิภูตาวิภูตเกโท นตฺถิ
 ในอารัมมณสังคหะ ๑ ส่วน ความแตกต่างกัน มีความความหมายว่าปรากฏชัด ๑ ดังนั้น แม้เมื่อท่าน
 อาจารย์กล่าวว่า ความแตกต่างกันแห่งจิตที่ปรากฏชัดเจนและปรากฏไม่ชัดเจน ไม่มี จิตที่ปรากฏ
 ไม่ชัดเจนนั้นแล ไม่มี จิตที่ปรากฏชัดเจน ไม่มี หามิได้ ๑ ก็ แม้คำทั้งสอง ในที่นี้ ไม่มี ๑ ดังนั้น
 ฟังกล่าวคำว่า สงฺขารโ ด้งนี้แล ๑ ไม่ฟังกล่าวคำว่า สงฺขารโ นั้น เพราะประกอบเนื้อความว่า
 สงฺขารโเยว สงฺขารเกโท ๑ อีกนัยหนึ่ง ฟังกำหนดคำว่า องค์ประกอบ แต่ละองค์ประกอบเป็นความ
 แดกต่าง คือ ต่างกันออกไป แห่งสังขาร เป็นที่รวมลง เพราะเกทศัพท์มีความหมายหลายอย่าง
 ด้งนั้น จึงชื่อว่า สงฺขารเกโท ๑

อกุศลจิตวรรณนา จบ ๑

^{๖๔} อภ. สจ.(ไทย) ๓๔/๔๒๕/๑๒๔.

อเหตุกจิตรรณนา

ด้วยคำว่า ตณฺนิสฺสิตตฺตา นั้น ท่านอาจารย์ให้เนื้อความเป็นไปว่า วิญญาณ เป็นไปในจักขุ ฯ จริงอย่างนั้น ภาวะที่จิตเป็นไปในจักขุทวารแม้ทั้งหมด พึงเป็นจักขุวิญญาณ ฯ นิमितแห่งการกำหนดรส ชื่อว่า รส ฯ อนึ่ง นิमितแห่งการกลืนกิน ชื่อว่า กำหนด ฯ ก็ รส และการกำหนดนั้น มีการแผ่ไป แห่งอาหารเป็นนิमित ฯ เพราะมีคำอธิบายว่า ก็ การกำหนดรสนั้นนั่นแล มีชีวิตเป็นนิमित ฯ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ชีวิต ฯ เปฯ รโส ฯ ก็ ในฎีกาอายุตณฺวิกัณฺท์ ท่านอาจารย์จึงอนุญาตไว้ อย่างนั้นเหมือนกัน ฯ

เมื่อท่านอาจารย์กล่าวไว้ในนिरูตติปกรณฺ์ โดยนาสนิรุตตินัยว่า ก็ วจณฺ อาคม วจณฺปริยาย ๒ อย่างเหล่านี้ เป็นวิณณวิการ โดยนาสนิรุตติ ฯ

ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า ก็ เหตุไร ภาย ท่านจึงกล่าวว่า ปาปชฺมมานํ ปวตฺตติภูจฺจํ เป็นต้น จึงกล่าวว่า ภายินฺทริยฺหิ เป็นต้น ฯ ดังนั้น ท่านอาจารย์ แสดงว่า หทัยวัตถุ นั่นแล เป็นที่เป็นไป แห่งบาปกรรมทั้งหลาย ส่วน ภาย เปรียบเสมือน ที่เป็นไป โดยภาวะแห่งทวาร ฯ ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า ถ้า เมื่อมีความเป็นอย่างนั้นไชรฺ์ ก็พึงกล่าวว่า เป็นที่เป็นไป แม้แห่งจักขุ เป็นต้น เพราะจักขุ เป็นต้นเหล่านั้น เป็นไป ในทวารมีจักขุทวาร เป็นต้น จึงกล่าวว่า วิเสสการณฺ์ ฯ ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า ก็ เหตุไร ภายินฺทริยฺหิ เป็นเหตุแปลกกัน จึงกล่าวว่า โสภุจฺพุกฺกหณฺสภาวตฺตา ตทสฺสาทวสฺปฺปวตฺตติภูจฺจํ ดังนี้ ฯ อีกนัยหนึ่ง จักขุทวาร และโสตทวาร อย่าเป็นเหตุแปลกกัน แห่งบาปกรรม ก่อน เพราะเป็นเหตุยอดเยี่ยม ฯ ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า ก็ เหตุไร ฆานะและชีวหา จึงไม่เป็นเหตุแปลกกัน จึงกล่าวไว้ว่า โสภุจฺพุกฺกหณฺสภาวตฺตา ตทสฺสาทวสฺปฺปวตฺตติภูจฺจํ ฯ นัยนี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในฎีกาอายุตณฺวิกัณฺคฺสูตฺร ฯ ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า ถ้า เมื่อมีความเป็นอย่างนั้นไชรฺ์ ภายินฺทริยฺหิ ก็ไม่พึงเป็นเหตุแปลกกัน แห่งโทสะและโมหะ จึงกล่าวไว้ว่า ตมฺมุติกานํ ฯ มีอธิบายว่า มีกายปสาทรูปนั้น เป็นมูล ฯ อีกนัยหนึ่ง คำว่า อสฺสาทวสฺปวตฺตตฺตํ ความว่า ที่เป็นไป ด้วยอำนาจความพอใจ โสภุจฺพวพารมณฺ์ในเมถุน ฯ ความจริง ในฎีกาอายุตณฺวิกัณฺคฺสูตฺร ท่านอาจารย์อนุญาตไว้ อย่างนั้นนั่นแล ฯ ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า ถ้า เมื่อมีความเป็นอย่างนั้นไชรฺ์ ภายินฺทริยฺหิ พึงเป็นเหตุแปลกกัน แห่งอทินนาทาน เป็นต้น อย่างไร จึงกล่าวว่า ตมฺมุติกานํ ฯ ส่วน ในคัมภีร์วิถิตถาระ อาจารย์บางพวกกล่าวเนื้อความว่า คำว่า ตมฺมุติกานํ คือ มีโสภุจฺพวพารมณฺ์เป็นมูลฯ นี้เป็นอธิบายแห่งคำเหล่านั้น ฯ บาปทั้งหลาย แม้ที่เป็นไป ด้วยอำนาจความพอใจรูปารมณฺ์ เป็นต้น ไม่มี รูปารมณฺ์

เป็นต้นเป็นมูล ฯ ก็ บาปกรรมทั้งหลาย เป็นไปด้วยอำนาจความพอใจโงฐฐัพพารมณฺ์และมีกาย
 ปสาทรูปเป็นมูล ฯ ดังนั้น กายินทรีย์ จึงเป็นเหตุแปลกกัน เพราะรับโงฐฐัพพารมณฺ์ ฯ ความจริง
 การเปล่งเสียง เกิดจากการกระทบอันเกิดแต่กรรมและเกิดแต่จิต อันกายวิญญูติเกิดขึ้น จากโงฐฐัพ
 พารมณฺ์และการทำลมให้แปลกไป ฯ ดังนั้น บาปกรรมทั้งหลาย ที่เป็นไป ในทวารเหล่านั้น
 มีโงฐฐัพพารมณฺ์เป็นมูลแล ฯ ส่วน ในคัมภีร์สารสูตร ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า คำว่า ตมฺมุติกานํ คือ
 มีกายินทรีย์เป็นมูล ฯ ในที่นั้น พึงมีอธิบาย ดังต่อไปนี้ ท่านอาจารย์คํานึงถึงคำทักท้วงว่า
 ถ้า กายินทรีย์ เป็นเหตุแปลกกัน แห่งบาปกรรมทั้งหลาย ที่เป็นไปด้วยอำนาจความพอใจ โงฐฐัพ
 พารมณฺ์เป็นต้น เพราะเป็นสภาวะรับโงฐฐัพพารมณฺ์ไซริ์ แม้ความที่จักขุเป็นต้นเป็นสภาวะ
 รับรูปารมณฺ์เป็นต้น ก็พึงเป็นเหตุแปลกกัน จึงกล่าวว่า ตมฺมุติกานํ ฯ ดังนั้น ความที่กายินทรีย์
 เป็นไปเนื่องกับโงฐฐัพพารมณฺ์เป็นต้น เป็นกายวิญญูติและวจิวิญญูติ เพราะมีความหมายว่าเป็น
 สกทพฺยาปิก ฯ ดังนั้น ท่านอาจารย์ จึงแสดงว่า บาปกรรม เป็นไปในกายทวารและวจิทวารมี
 กายปสาทรูปเป็นมูล ฯ ก็ ในที่ มีคำประพันธ์ไว้ว่า

เพราะเหตุที่ความที่กายินทรีย์เป็นไปเกี่ยวเนื่อง
 ในโงฐฐัพพารมณฺ์เป็นต้น เป็นกายวิญญูติและวจิวิญญูติ
 เพราะมีสกทพฺยาปิกเป็นอรรถ ฉะนั้น บาปกรรมนั้น
 ในกายทวาร และวจิทวารมีกายปสาทรูปเป็นมูล เพราะจักขุ
 เป็นต้นไม่มี บาปกรรมนั้น ย่อมไม่มีจักขุเป็นต้นเป็นมูล ฯ

อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์คํานึงถึงคำทักท้วงว่า ถ้า กาย พึงเป็นที่เป็นไปแห่งกุศลบ้าง อกุศล
 บ้างไซริ์ ดังนั้น จึงกล่าวว่า ปาปฐมฺมานํ วิเสสการณํ ฯ ในฝักฝ่ายนี้ คุรุกรรมมีมาตุฆาตกรรมเป็นต้น
 จึงมี ในกายทวารและวจิทวารฝ่ายอกุศล ด้วยคำว่า ตมฺมุติกานํ นั้น คุรุกรรมมีมหัคคตกรรมเป็นต้น
 จึงมี ในมโนทวารฝ่ายกุศล ด้วยคำว่า ตมฺมุติกานํ นั้น ฯ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงว่า กายินทรีย์
 เป็นเหตุแห่งอกุศลมูลนั้นแล ฯ ก็ การรับความพอใจในโงฐฐัพพารมณฺ์เป็นต้น ในที่นี้ พึงทราบว่าเป็น
 เป็นการเข้าไปกำหนดความแตกต่าง ฯ

คำว่า โทมนสฺสสฺส ปฏฺิเณน วินา อนุปฺปชฺชนโต นี้ ไม่เหมาะสม ในอนุสฺยัมภอรฺรคคา ฯ
 จริงอยู่ ในคํานั้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า ก็ คํานั้น เป็นเพียงโทมนสฺสเท่านั้น ฯลฯ แห่งจิต ที่ละฉาน
 แล้ว หาเป็นปฏฺิฆานุสฺยไม่ ฯ ก็ ในข้อความนี้ มีอธิบายเท่านี้ ฯ ในข้อความนี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า

ปฏิเมณ วินา อนุปฺปชฺชนโต เพราะอธิบายว่า ปฏิเมศฺพทํ เป็นโทสะชนิดสามัญโดยปริยาย ฯ ส่วนในปฏิเมศฺพทํนั้น ท่านอาจารย์ทำการปฏิเสธ เพราะอธิบายว่า โทสะมีความอาฆาตเป็นต้นเป็นปฏิฆะแล ฯ

เมื่อท่านพระอาจารย์ฟังกล่าวคำว่า อกุสลวิปากสนฺติรณฺสฺส ปฏิทฺทพฺพลกาวโต ท่านอาจารย์ไม่กล่าวไว้อย่างนั้น กล่าวโดยทั่วไปว่า อกุสลวิปากานํ ฯ ดังนั้น ท่านอาจารย์แสดงว่า สันติรณจิตฝ่ายอกุสลวิปาก มีกำลังน้อยรอบด้าน เพราะเป็นฝ่ายอกุสลวิปากนั้นแล ฯ ก็ ในปฐมนัย มีอธิบายว่า เหมือนอย่างว่า สันติรณจิตฝ่ายอกุสลวิปาก มีกำลังในอิฏฐารมณํ เพราะได้ปิติเป็นสหาย ฉนฺไดฺ ดังนี้ จิต จึงสทรคตด้วยโสมนัส ฉนฺนํ ฯ ส่วน สันติรณจิตฝ่ายอกุสล มีกำลังน้อยรอบด้าน ในอนิฏฐารมณํ เพราะได้โทมนัสเป็นสหาย ฉนฺนํ จิต จึงไม่เป็นโทมนัส ฯ

ที่ชื่อนี้ เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องกรอ ฯ ชื่อว่า ทั้ง เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นที่ทำให้ยิ่งคือตั้ง ฯ ที่ชื่อว่า ค้อน เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องทุบคือตี ฯ

ข้อความว่า อตฺตนา อสมานนิสฺสยณํ หมายความว่า มีวัตถุที่อาศัยไม่เสมอกัน จากจิตที่มีวัตถุอาศัย ฯ อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวไว้อย่างนี้ เพราะอธิบายว่า เมื่อจิตมีวัตถุที่อาศัยไม่เสมอกัน จากจิต ที่มีวัตถุอาศัย จิตที่ไม่เสมอกัน จากจิตที่มีวัตถุอาศัย ย่อมมี ฯ อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวอย่างนี้ เพราะอธิบายว่า จิต ที่มีวัตถุอาศัยไม่เสมอกัน มีด้วยอำนาจจิตที่มีวัตถุอาศัย ฯ ดังนั้น ท่านอาจารย์ จึงแสดงว่า จิต ซึ่งมีวัตถุอาศัยไม่เสมอกัน จากจิตที่มีวัตถุอาศัย มีเพราะจิตที่มีวัตถุอาศัยไม่เสมอกัน จากจิตที่มีวัตถุอาศัย ฯ ทวารวิชฺชนจิตตฺวแรก มีกำลังน้อย ด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ ไม่มีอารมณ์เบื้องต้น ๑ เป็นไปวาระเดียว ๑ เฟงถึงความพยายามอย่างอื่น ๑ ด้วย ปี ศัพท์ ในคำว่า ปจฺฉิมมุปี นี้ ฯ

ก็ เมื่อมีความเป็นอย่างนั้น ท่านอาจารย์ จึงยังโคตรภูญาณเป็นต้นให้เป็นไป ฯ อนึ่ง จิต ย่อมคิด ในเบื้องต้น ด้วยเนื้อความแห่งคำว่า จิต ตฺวจิตฺ ไม่ให้เป็นไป ด้วยอำนาจเป็นภวังคจิตแล้วให้เปลี่ยนไป โดยเป็นวิถิจิต ฉนฺนํ จิต ตฺวฉนฺนํ ชื่อว่า ปัญจทวารวิชฺชนะ ฯ ในเวลามีการคำนึงถึงอาวัชชนจิตตฺวที่สองเป็นกิจก็เหมือนกัน ฯ ส่วน ในเวลามีไวภวภูตจิตเป็นกิจ ท่านอาจารย์ จึงแสดงว่า มีกำลังอ่อน ด้วยเหตุ อย่างหนึ่งเท่านั้น กล่าวคือมีความเฟงถึงความพยายามอย่างอื่น ฯ คำว่า วิสทิสจิตตฺสฺนตฺนปราวตฺตณํ ได้แก่ การที่จิตไม่ให้จิตตฺสฺนตฺนเป็นไปแล้ว

ให้จิตตสันดานพร้อมกับวิบากจิตเป็นไป ๆ ก็ ด้วยคำว่า วิถิจิตตภาวช นัน ท่านอาจารย์ สงเคราะห์ แม้นตนเอง ๆ ในคำว่า โหนติ เหตุถ มิคาถาที่เหลือ ดังต่อไปนี้

เพราะสัมปฏิจันนจิตทั้ง ๒ ดวง ได้อันตรปัจจัย
 ที่มีวัตถุเสมอกัน ฉะนั้น สันตริณจิต จึงมีกำลังสหรัค
 ด้วยสุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา ในอารมณ์ ๆ
 อาวัชชนจิตดวงต้น ที่ใคร ๆ กำหนดไม่ได้ไว้นั้นแล
 มีวาระเดียว สหรัคด้วยอุเบกขาเวทนา เพราะเป็นไปในอารมณ์ ๆ
 อาวัชชนจิต ดวงหลัง จึงมีวาระเดียว ที่สหรัคด้วยอุเบกขาเวทนา
 เพราะความเป็นไปแห่งภวังคจิต และเพราะการเปลี่ยนแปลงไป
 แห่งจิตตสันดานที่ไม่เหมือนกันเป็นไป ๆ
 อีกนัยหนึ่ง อาวัชชนจิต ๒ ดวงนี้ สหรัคด้วยอุเบกขาเวทนา
 ในการเข้าไปกำหนด เพราะประกอบกิจ ๒ อย่างแห่งจิต
 แต่ละดวง ๆ

คำว่า ในคำลงท้ายแห่งอภิสถวิบากจิตนี้ พึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ มีเนื้อความแห่งคำว่า เหตุถ ๆ อีกนัยหนึ่ง คำว่า เหตุถ ความว่า การโจทก์ เช่นนี้ มิในอธิการว่าด้วยวิบากจิต ฝ่ายขอเหตุถะ ๆ

ในคำว่า สติ สมภเว พุทธิจาร จ นี้ ท่านอาจารย์กล่าวสติและปีติที่มีในความคิดว่า เป็นสเหตุถะ และในความเป็นไปต่างกันว่า เป็นอเหตุถะ เพราะท่านยกขึ้นแสดงไว้ว่า สเหตุถตาย สมภโว อเหตุถภาวพุทธิจารโต เป็นต้น ๆ เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ ในคำว่า พุทธิจารภาวโต นี้ พึงมีอธิบายว่า เพราะไม่มีความเป็นไปต่างกันจากความเป็นอเหตุถะ ก็ ความไม่มีในความเป็น อเหตุถะนี้ พึงมี หามิได้ ความคิด แห่งความเป็นสเหตุถะ พึงมีได้แล ๆ ส่วน อาจารย์บางพวกเห็น คากาว่า

เมื่อความคิด และความเป็นไปต่างกัน
 มีอยู่ บทวิเสสนะก็พึงมีประโยชน์ชื่อว่า
 ความคิดเป็นสามัญ ส่วน ความเป็นไป
 ต่างกัน เป็นผลตามนั้น

จึงกล่าวว่า สติ มีในความคิดว่า เป็นอกุศลวิบากจิต และในความเป็นไปต่างกันว่า เป็นสเหตุกะ ๑
 หนึ่ง ในวาทะนี้ จ ศัพท์มีโทษ ในสมุจจัตถะแน่นอนจริงอยู่ เมื่อมีความเป็นไปอย่างนี้ ฟังประกอบ
 จ ศัพท์ คือ อุปริสมุภโวติ จ พุทธิจารโติติ จ ๑ ส่วน นักปราชญ์เห็นว่า

แม้ความต่างกัน ย่อมไม่มี จากความเป็นสเหตุกะ
 และความเกิด ความเป็นไปต่างกัน ย่อมมีแน่นอน
 ท่านพระอนุรุทธาจารย์ มิได้ ลงศัพท์ว่าสเหตุกะไว้

จึงกล่าวว่า ความเกิด และความเป็นไปต่างกัน มีเพราะความเป็นสเหตุกะนั้นแล แล้วจึงทำความเข้าใจ
 เชื่อมความว่า ในความคิด สติ มีความเป็นไปต่างกันว่า หนึ่ง เมื่อมีความเป็นไปต่างกัน บทวิเสสณะ
 ฟังมีประโยชน์ นัยนี้ ไม่ผิดในคานานี้ แต่ คานาว่า สมุภโว นาม สามัญย์ ย่อมผิดพลาด คำนี้ ท่าน
 อาจารย์วิจารณ์ผิด แต่ ฟังทราบสันนิษฐานว่า คำว่า สมุภโว คือ สามัญย์ ชื่อว่า อกุศลวิบากจิต คำว่า
 พุทธิจารโติ คือ บทวิเสสณะ ชื่อว่า สเหตุกจิต ๑ จริงอยู่ บทวิเสสณะ ที่ไม่ได้กล่าวไว้ ในคำทั่วไป
 ที่มีอยู่ ชื่อว่า ความเป็นไปต่างกัน เหตุไร เพราะอธิบายความว่า ประพฤติ คือ ตรวจตราได้แก่
 รู้ด้วยวิธี เฉพาะหน้า ๑ ส่วน จ ศัพท์ ใช้ในความหมายแห่งวากยารัมภะ ๑ เหตุฉะนั้น ท่านอาจารย์
 จึงแสดงว่า เมื่อมีความเกิด เมื่อมีความเป็นไปต่างกัน บทวิเสสณะก็ฟังมีประโยชน์ ๑ สมจริงดังคำ
 ที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า

ชื่อว่า ความเกิด เป็นสามัญ ส่วน ความเป็นไป
 ต่างกัน มีผลตามนั้น เมื่อมีความเป็นไปต่างกัน
 นั้นแล บทวิเสสณะ ก็ฟังมีประโยชน์ ๑

คำอันลึกซึ้งนี้ว่า ก็ สองคำว่า สเหตุกตาย สมุภโว ได้แก่ ชื่อว่า สามัญแห่งอกุศลวิบากจิต
 โดยชื่อว่าสเหตุกะ จริงอยู่ ความเกิด ท่านผู้สนใจฟังค้นหาเถิด ๑

ท่านอาจารย์สงเคราะห์ แม้หมวดที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน ด้วย อาทิสัพท์ว่า มุตาทิ ๑
 ด้วยคำว่า กุริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุโสมนสุสสทคจิตต์ นี้ ท่านอาจารย์ ทำจิต ๑๒ ดวง
 ในหสิตจิต ๑๑ ดวง ที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า

ก็ บรรดาหสิตจิต^{๖๕}เหล่านี้ พวกปุถุชน
 ย่อมร่าเริงด้วยจิต ๘ ดวง พระเสขะ ๖
 ดวง ส่วน พระอเสขะ ๕ ดวง^{๖๖}

ให้ยุดิ ๗ คือ ก็ เหตุไร จิตเหล่านั้น จึงไม่ได้ ชื่อว่า หสิตุปบาทจิต ๗ ตอบว่า เพราะไม่เจริญขึ้น
 คำว่า อนนํ เป็นกัตตา จริงอยู่ จิตเหล่านั้น ทำการยิ้มให้เกิด จิตนี้ ชื่อว่า ประกอบด้วยใจนั้นแล
 หรือ จิตเหล่านั้น ยังการยิ้มให้เกิด เพราะเป็นปฏิสนธิจิตประกอบด้วยโสมนัส เพราะเป็นอิฏฐา
 รมณํ และเพราะเป็นสภาวะที่ไม่ลึกซึ้ง ๗ ส่วน จิตนี้ให้เกิด เพราะเป็นอิฏฐารมณํเท่านั้น
 อีกนัยหนึ่ง จิตเหล่านี้ ยังจิตที่ร่าเริง และจิตที่ไม่ร่าเริงให้เกิด ส่วน จิตนั้น ทำจิตที่ร่าเริงเท่านั้น
 ให้เกิด ๗ ด้วยคำว่า อนินพาริการมมณฺเสุ ปหฺนุจจาการมตฺตเหตุกํ นี้ ท่านอาจารย์แสดงการยิ้ม
 ในการยิ้ม ๖ อย่างคือ ยิ้ม ยิ้ม ร่าเริง รื่นเริง ยินดี หัวเราะ ๗ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้
 ในคัมภีร์สุโฆธาลังการว่า

ก็ บุคคล ได้ทำการยิ้มให้เป็นนัย กำหนดการยิ้ม
 บางอย่างที่เกิด ๒ ครั้งนั้นมีเสียงไพเราะจับใจ
 ห้วนไหว ซาบซ่านฯ เขา ทำการร่าเริงอย่างยิ่ง
 ในภพทั้ง ๓ ที่ปราศจากการรื่นเริง มีองค์ฟุ้งซ่าน
 ให้เจริญขึ้น และเขากล่าวคำสองคำแห่งคำเหล่านั้น
 ในคนสวดที่อยู่หน้ากลางและแม่หลังสุด ตามลำดับ ๗^{๖๗}

ก็ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในพระสูตรทั้งหลายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงได้ทำการยิ้มให้
 ปรากฏว่า พระชีมาสพ ได้ทำการยิ้มแล้ว ๗ ถ้า มีคำถามว่า เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ จิตนี้
 ฟุ้งเรียกว่า สิตุปบาทะหรือ ๗ ตอบว่า คำที่ท่านกล่าวแล้ว จริง ส่วน คำนี้ ท่านอาจารย์กล่าว
 หสิตศัพท์ ว่าเป็นคำพูดทั่วไป ๗ เป็นคำพูดที่เกิด ๒ ครั้งที่กำหนดสิ่งใดลงไป ๗ หากมีคำถามว่า
 คำพูดนั้นแล มีโทษ แม้อย่างนี้ไซ้ ๗ ตอบว่า ไม่มีโทษ เพราะเนื้อความที่แปลกกันปรากฏอยู่
 ระหว่างศัพท์ว่า กุริยาจิตฺตานิ แม้ในคำทั่วไป ๗ อีกนัยหนึ่ง สามัญญ์ ศัพท์มี ๒ อย่างคือ

^{๖๕} หสิตจิต หมายถึง จิตที่ทำให้เกิดการยิ้มยิ้ม (พระอรหันต์).

^{๖๖} อภิ.วตาร.ฎีกา(บาลี) ๕๗/๑๕.

^{๖๗} สุโฆธาลังการ.ฎีกา(บาลี) ๓๕๕-๓๖๐.

กล่าวเนื้อความทั่วไป ๑ กล่าวเนื้อความแปลกัน ๑ ๆ บรรดาศัพท์เหล่านั้น สามัญญศัพท์ใด เป็นไปในความหมายทั่วไป สามัญญศัพท์เมื่อนั้น กล่าวเนื้อความแปลออกไป ในศัพท์ที่ ประกอบด้วยศัพท์วิเสสนะ เหมือน ศัพท์มีเวทนาศัพท์เป็นต้น ฉะนั้น ๆ ส่วน สามัญญศัพท์ใด เป็นไปในความหมายทั่วไป และหมายความว่าเป็นวิเสสนะ สามัญญศัพท์นั้น แม้เว้นจากวิเสสศัพท์ ก็กล่าวความหมายที่แปลกัน ตามปรารธนา เหมือน ศัพท์มีพีชศัพท์เป็นต้น ศัพท์มีปฏิเสธศัพท์ เป็นต้น ฉะนั้น ๆ จริงอยู่ พีช ศัพท์ เป็นไป ในพีชเล็กพีชน้อยบ้าง ในพีชทั้งหลายมีมูลรากเป็นต้น บ้าง ๆ ปฏิเสธศัพท์ ก็เหมือนกัน เป็นไปในความหมายว่าปฏิเสธบ้าง ในความหมายมีความหมายว่า เจริญเป็นต้นบ้าง ๆ นี้ เป็นความถึงพร้อม ด้วยประการฉะนี้ ๆ

ท่านอาจารย์ กล่าวเนื้อความว่า อปณิตารมมณเสสุ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า อนุพาเรสุ ในคัมภีร์ อภิธัมมวาทว่า อโนพาริการมมณเสสุ นั้น เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ ความวิปลาสของพระอรหันต์ พึงมีได้ ๆ ส่วน ในฎีกาอภิธัมมวาทานั้น พึงกำหนดว่า อิกฺกุเสเสว แม้ในคำนี้ เพราะท่านอาจารย์ กล่าวไว้ว่า อิกฺกุจารมมณเสว ๆ หากมีคำถามว่า เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ จิตนี้ ไม่พึงมี ในรูปมีรูป โครงกระดูเป็นต้น ตอบว่า ไม่พึงมี เพราะท่านไม่กล่าวไว้ว่า อิกฺกุจํ กล่าวไว้ว่า อโนพาริกํฯ อารมณํใด แม้ไม่น่าปรารธนา สุขุม อันมาปรากฏ แก่ปกติสัตว์ทั้งหลาย เพราะอารมณํเมื่อนั้นสงเคราะห์ด้วยจิต นั้น ๆ วิปลาส ของพระอรหันต์ จึงไม่มี เพราะอโยนิโสมนสิการ ๆ บัณฑิต พึงสอบสวนแล้ว จึงกำหนดคำอันลึกลับนี้ ๆ

อเหตุกจิตวรรณนา จบ ๆ

โสภณจิตวรรณนา

เพราะอธิบายความว่า คำว่า อธิสยิตตฺส ได้แก่ อกุศลธรรมของบุคคล อันตนอาศัยอยู่ในทุกขมีอบายภูมิเป็นต้นนี้ ๆ

กามาวจรโสภณจิตวรรณนา

อนึ่ง พระบาลีที่เหนือว่า กามาวจรจิตฺตํ ปจฺมํ เพราะท่านอาจารย์ยกขึ้นแสดงไว้ก่อน ๆ คำว่า พลวตฺตฺถาย คือ ด้วยศรัทธาแก่กล้า ๆ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า

ศรัทธา ย่อมไหลลง ในคุณ

อันดียิ่ง คือ แก่กล้า และด้วยดี ๖๘

คำว่า ทสฺสนสมฺปตฺติยา ได้แก่ ด้วยสัมมาทิฏฐิอันบริสุทธิ์ว่า ทานที่บุคคลให้แล้ว มีผลจริง ๆ เพราะอธิบายความว่า ปัจจัยและปฏิคาหก ในคำว่า ด้วยความบริสุทธิ์แห่งปัจจัยและปฏิคาหกเป็นต้น นี้ ๆ ท่านอาจารย์สงเคราะห์ ความบริสุทธิ์ มีส่วนวัตถุมิข้าวและน้ำเป็นต้น เวลาและกัลยาณมิตรที่หาได้ยากเป็นต้น ด้วยอาทิศัพท์ ๕

คำว่า เอวมาทีหิ ความว่า ก็ ธรรม ๑๑ ประการ คือ อารมณ์ที่น่าปรารถนา ๑ ความที่อารมณ์ไม่ลึกซึ้ง ๑ ความที่ปฏิสนธิจิตสหระคด้วยโสมนัส ๑ ความเป็นอานิสงส์ ๑ ความที่ปีติ สัมโพชนงค์เป็นเหตุ ๑ การเข้าไปสงบในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ สีลจาละและเทวดา ๑ การระลึกถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ สีล จาละและเทวดา ๑ การเว้นบุคคลผู้เศร้าหมอง ๑ การคบบุคคล ผู้ละเอียดอ่อน ๑ การพิจารณาพระสูตรที่น่าเลื่อมใส ๑ การน้อมใจเชื่อในพระธรรม นั้น ๑ ท่านอาจารย์สงเคราะห์แล้ว ด้วยอาทิศัพท์ ๕ ความเป็นไปด้วยปัญญา ชื่อว่า ปัญญา-สังวัตตนิกะ ๕ การกระทำ คือ ความเป็นไป ด้วยปัญญานั้น ๕ การกระทำนั้น เป็นชื่อ แห่งบุญกรรม ที่บุคคลปรารถนาว่า เรา จักเป็นผู้มีปัญญา ต่อไปแล้วทำเป็นต้น ๕ สภาวะธรรม ชื่อว่า พยาบาท เพราะวิเคราะห์ว่าเบียดเบียน คือ ข่มเหง พยาบาทนั้นนั่นแล เป็น พยาปชฺช ความถูกเบียดเบียน ไม่มีในโลกใด ดังนั้น โลกนั้นนั่นแล จึงชื่อว่า ไม่ถูกเบียดเบียน ๕ การเกิด ในกาลก่อน ในโลกนั้น ชื่อว่า การเกิดในโลกที่ไม่ถูกเบียดเบียน ๕ คำว่า อินฺทฺริยปริปากโต คือ โดยบรรลุปัญญา ๑๐ หมวด ๕ การฟัง พระธรรมวิจย สัมโพชนงค์สูตร คือ การสอบถาม ๑ การทำวัตถุให้บริสุทธิ์ ๑ การปฏิบัติให้บริบูรณ์ในอินทรีย์ ๑ การหลีกเลี่ยงบุคคลปัญญาทรม ๑ การคบบุคคลมีปัญญา ๑ การพิจารณาญาณจรยาอันลึกซึ้ง ๑ การน้อมใจไปในพระสูตรนั้น ๑ ท่านอาจารย์สงเคราะห์แล้ว ด้วย จ ศัพท์ว่า กิลสทฺฐีภาวโต จ ๕

ด้วยคำว่า ปาปชฺชเม นี้ ในคำทั้งหลายว่า กุจฺฉิต ปาปชฺชเม เป็นต้น ท่านอาจารย์ให้ยุติ ในปาปธรรมที่ยังไม่สำเร็จ ๕ ท่านอาจารย์กล่าวว่า ด้วยคำว่า กปฺเปนฺติ เป็นต้น ท่านอาจารย์ให้ยุติ ในความหมายว่า สล ธาตุ เป็นไปในความจำกัด กมฺม ธาตุ เป็นไปในความห้วนไหว ฐส ธาตุ

^{๖๘} อภิธาน.(บาลี) ๑๑๓๘.

เป็นไปในความขโมย ตามลำดับ ฯ เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ วา ศัพท์ ไม่พึงประกอบเข้า ส่วน อาจารย์บางพวกเห็นว่า สล ศัพท์ มีความหมาย ๓ อย่างคือ เลว ปานกลางและประณีต เพราะเป็น อธิการแห่งกามาวจรกุศลจิต ฯ อาจารย์อีกพวกหนึ่งเห็นว่า มี ๓ คือ ทาน ศีลและภาวนา ฯ ส่วน โทษ แม้ด้วยอำนาจตักขณเป็นต้น ไม่มี เพราะกุศลศัพท์ท่านไม่ได้ระบุไว้ข้างหน้า ฯ

ชื่อว่า การนอน ไม่ใช่อนุสัยแน่นอน ด้วยคำว่า ปวตฺตนโต นี้ โดยที่แท้ ท่านอาจารย์ แสดงว่า บาปทั้งหมด ฯ ด้วยคำว่า ปาปชฺรเม นี้ ท่านอาจารย์ ให้ยุดิคำว่า ญฺฐาชื่อกุสะ เป็นต้น ฯ ด้วยคำว่า ฉินฺหติ นั้น ให้ยุดิเนื้อความเป็นต้นว่า ลุจ ธาตุ ใช้ในอรรถว่าบันทอน ฯ ธาตุนี้ ใช้ในความหมายทั้ง ๒ ในคำนี้ หาใช้ในอรรถแต่ละอรรถไม่ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า สานโต เป็นต้น ฯ คำว่า ยถารหํ ได้แก่ จิต ที่สัมปยุตด้วยญาณ เพราะเพ่งถึงญาณ พึงให้เป็นไป ด้วยอำนาจสหชาติปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย ฯ จิตนอกจากนี้ พึงให้เป็นไป ด้วยอำนาจอุปนิสสย ปัจจัย ฯ ส่วน จิตมีศรัทธาเป็นต้นที่ตนประกอบพร้อม เพราะเพ่งถึงศรัทธาเป็นต้น พึงให้เป็นไป ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย ฯ ก็ ธรรมแม้ทั้งหมด บัณฑิตพึงค้นหา ด้วยจิตเป็นสำคัญ ฯ

คำว่า กมฺมทวารวเสน คือ ด้วยอำนาจกรรมทวารทางกาย และทางวาจา ฯ ก็ พึงกำหนด กรรม ๓ อย่าง แม้ด้วยคำวิเสสนะทั้ง ๒ ในที่นี้ เพราะกำหนดไว้ ในหนหลัง ด้วยอำนาจกรรม นั้นแล ฯ ส่วน ในที่นี้ ท่านอาจารย์กล่าวกรรมไว้แผนกหนึ่ง ตามสมควรแก่เหตุ ฯ ส่วน ในคัมภีร์- มณีสารมัญชสาร ท่านอาจารย์กล่าวกรรม ๓ ไว้ว่า ด้วยอำนาจกรรม^{๖๕} ฯ ก็ แม้เมื่อบุคคลได้กรรม ด้วยอำนาจกรรมนี้ ก็พึงกำหนดเอากรรมอย่างหนึ่งนั้นแล เพราะกรรม ๒ อย่าง ท่านอาจารย์กำหนด แล้ว ด้วยอำนาจกรรมก่อน นั้นแล ฯ

ข้อความว่า ตทารมฺมณฺปวตฺตติยํ ฯเปฯ วิปฺยุดตานิจ ได้แก่ อันสมควรแก่ชวนจิตฝ่ายกุศล ในเวลาเป็นไปกับด้วยตทาลัมพณกิจ โดยกรรมให้ปฏิสนธิ ฯ มีคำอธิบายว่า อันสมควรแก่กรรมอื่น ในเวลาเป็นไปกับด้วยตทาลัมพณกิจ โดยกรรมอื่น ฯ จริงอยู่ ตทาลัมพณกิจ แม้เกิดขึ้นแล้วโดยกรรม ระหว่างชวนจิตฝ่ายกุศลที่สั่งสมแล้ว อันชวนจิตกำหนดแล้ว ฯ เมื่อกำหนดเนื้อความออกไปจากนี้ เหตุกจิต ๓ และ ตทาลัมพณกิจ พึงมี แก่ชวนจิตที่ปฏิสนธิเหตุกจิต ฯ ชวนจิตที่ปฏิสนธิเหตุกจิต ก็พึงมี ในกาลนั้นแล ฯ ก็ ในกาลใด อุกุศลจิต แล่นไป ในระหว่าง จิตที่กุศลสั่งสมแล้ว

^{๖๕} มณิมัญชฎีกา(บาลี) ๑/๑๕๑.

ในกาลนั้น ตทาร์มมณจิต ในระหว่าง ชวนจิตฝ่ายอกุศล จึงเป็นญาณสัมปยุต หรือ ญาณวิปยุต ฯ ตทาร์มมณกิจ เกิดขึ้น โดยกรรมอื่น อันกรรมนั้นแล กำหนดแล้ว ฯ ส่วน โทษที่กล่าวไว้แล้ว ฟังมี โดยประการอื่น ฯ ดังนั้น ฟังเห็นความหมายว่า ตทาร์มมณกิจ ที่สมควรแก่ชวนจิตมีมาก ที่สมควรแก่กรรม มีน้อย ฯ คำนั้นว่า ก็ ตทาร์มมณกิจ ระหว่าง จิตอันอกุศลอบรมแล้ว และระหว่าง จิต อันกุศลแล่นไปแล้ว ในระหว่างจิตนั้น เป็นอเหตุกะทีเดียว บัณฑิต ไม่พึงกำหนดเอา ในที่นี้ ฯ

ปัจจัยใด ๆ กระตุ้นเตือน ตน หรือ คนเหล่าอื่น พร้อมกับถูกกระตุ้นเตือน ดังนั้น ปัจจัยนั้น ๆ ชื่อว่า ถูกกระตุ้นเตือน ฯ ก็ ศัพท์นี้ ใช้ในความหมายแห่งอิติถัมภูตฯ มีคำอธิบายความไว้ว่า จิตมี ปฏิสนธิจิตเป็นต้น อันสมควรแก่ชวนจิตที่ใกล้ชิดต่อมรณะที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นอสังขาริก โดยนิมิต มีกรรมนิมิตเป็นต้นที่เกิดขึ้นแล้ว เว้นถูกลิงกระตุ้นเตือน อันสมควรแก่สัตว์ที่ใกล้ชิดต่อมรณะ และ ตทาร์มมณจิต อันสมควรแก่ชวนจิตที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นอสังขาริก ด้วยอำนาจปัจจัยที่เป็นสัปปายะ มิถุดูเป็นต้น พร้อมกับถูกกระตุ้นเตือน อันสมควรแก่สัตว์ผู้ใกล้ชิดต่อมรณะ ฯ เมื่อมีความเป็นอย่างนั้น ข้อความนั้น ก็ไม่ผิดด้วยคำว่า

กามสังขารและเวทนา จากชวนจิต และอาลัมพนกิจ
จึงมีในอาการทั้งปวง ส่วน ญาณ ก็มี ในเวลาปฏิสนธิ
ด้วยกรรมและในเวลาเป็นไปด้วยชวนจิต ฯ

ในคำว่า ตาว ยุตโต นี้ ตาว ศัพท์ มีความหมายว่ารู้ตาม ในคำนี้ ฯ ความต่างกัน แห่งจิต มีความหมายว่ามีและไม่มี อันญาณและสังขารผู้ทำ กระทำแล้ว ชื่อว่า ภาวาทกาทโต ฯ
กามาวจรโสภณจิตวรรณา จบ ฯ

รูปาวจรจิตวรรณา

สมถภาวนาก็ดี วิปัสสนาก็ดี บุญกริยาวัตตภูทกานาก็ดี ชื่อว่า การอบรมจิต ดังนั้น ท่าน อาจารย์จึงกล่าวว่า ด้วยอำนาจความเป็นไปเนืองๆ ฯ ก็ ในอธิการนี้ ปัญญาวิญญานจิต แต่ละดวง ที่ไม่มีวิตก ย่อมเกิดขึ้น ในระหว่างจิตที่มีวิตกมีอดีตกวัจจิต ฯลฯ ปัญญาทวาราวชชนจิตและ สัมปฏิจฉันนจิตเป็นต้น ด้วยกำลังเคยชินจิตที่มีวิตก ฯ ดังนั้น ฟังเห็นความหมายว่า ความเป็นไป แห่งจิตที่มีวิตกและการอบรมจิต มีมาก ฯ ทุติชฌานจิตเป็นต้น เกิดขึ้น ในระหว่าง จิตที่มีวิตก กล่าวคือปริกรรม อุปาจารอนุโลมและกวัจค์ ก็เหมือนกันแล ฯ ส่วน นัยนี้ ไม่ได้ ในเวลากวัจจิต

ไม่มีวิตก และในเวลาเข้ามาและผลสมาบัติ เหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อปีเจต ๑ บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ภูฏิมภวานาพเลน คือ ด้วยกำลังแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ๑ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า

อันดับแรก เมื่อบุคคล ถึงความชำนาญแล้ว ในปฐมฌาน
บุคคล ก็ปรารถนา เพื่อบรรลุ ทุตติยฌาน
ประโยชน์ที่มีอำนาจ อันบุคคลพึงรู้จากฌานทั้ง ๒
คือปฐมฌานและทุตติยฌาน ๑

เสบียง โภชนะ สิ้นแล้ว ในทางกัณดาร ดังนั้น จึงชื่อว่า บุคคล ผู้อ่อนเพลีย ในทางกัณดาร ๑ ท่านอาจารย์ กล่าวว่า อาทิสุตตดา เพราะกล่าว แม้ปฐมศัพท์เป็นประธาน ๑ การที่ปฐม ศัพท์ เป็นความหมายแห่งอาทินั้นแล พึงมีว่า ก็ ในที่นี้ อาทิสัพท์ เป็นความหมายแห่งปฐม ศัพท์ อย่างไร อาทิสัพท์นั้น เป็นความหมายทั่วไปมีเขตแดนเป็นต้น ๑ ตอบว่า ปฐม ศัพท์ เว้นอาทิสัพท์ เป็นความหมายทั่วไปมีประธานเป็นต้น แม้ อาทิสัพท์ ก็เหมือนกัน ๑ ก็ ปฐม ศัพท์ ประกอบกันและกัน เป็นความหมายแห่งอาทิ ๑ นอกนี้ เป็นความหมายแห่ง ปฐม ศัพท์แล ๑ เพราะกล่าวไว้ในสัมโมหวิโนทนี ว่า

การเกิด ๑ ข้อปฏิบัติ ๑ แผ่นดิน ๑
การละอย่างยิ่งยวด ๑ การแสดง ๑ การนับ ๑
รวมลำดับพึงเป็น ๘ อย่าง

ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เทสนากุมโต เจว อุปตติกมโต จ ๑ ความที่ฌานศัพท์ เป็นศัพท์แผ่นหนึ่ง และ ฌานศัพท์นั้น มีการเข้าไปเพ่งในอารมณ์เหล่านั้นเป็นลักษณะ ๑ อนึ่ง เพื่อทำการเผากิเลสทั้งหมดให้ยุติ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อาลมพฺพุนิซฺฆานโต ปจฺจนิกชฺฆาปนโต จ ๑

ก็ เหตุไร เอกกตาเจตสิก จึงมีหน้าที่เพ่งอารมณ์ที่แน่วแน่ กล่าวคือความตั้งมั่น โดยสม่ำเสมอและโดยชอบ ๑ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า แม้กิจแห่งวิตกเป็นต้น ก็พึงมีอย่างนั้น มิใช่หรือ จึงกล่าวว่า เอเตหิ ๑ เป ๑ อนุคฺคหิตา ๑ ท่านอาจารย์แสดงว่า จิตหาเป็นเพียงความตั้งมั่น ด้วยกิจนั้น โดยสม่ำเสมอ โดยชอบ คุณเอกกตาเจตสิก ในปัญจวิญญาณจิตไม่ ๑ โทษนั้นนั่นแล จึงมี แม้อย่างนี้ เพราะจิตมีธรรมชาติเป็นเครื่องประกอบพร้อมกันและกันแล ๑

ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำว่า เมื่อเอ็กคตาเจตสิกนั้น อันประกอบด้วยกรรม ๔ ประการ ซึ่งมีหน้าที่ ยกจิตไว้ ในอารมณ์ตามผูกพันจิตทำจิตให้เอิบอิม และทำความพอกพูนแก่จิตเหล่านั้น สนับสนุน แม้การประกอบด้วยกรรม ๔ ประการ ซึ่งมีหน้าที่ยกจิตไว้ในอารมณ์ตามผูกพันจิต ทำจิตให้เอิบอิม และทำความพอกพูนแก่จิต แม้เหล่านั้น ก็เป็นอันเอ็กคตาเจตสิกนั้น พึงสนับสนุน จึงกล่าวว่า สมาธานกิจเจเน ๗เป๗ จเปติ ๗ ก็ เอ็กคตาเจตสิก ยังจิตพร้อมทั้งกรรมที่ประกอบพร้อมกัน ให้เป็นไปอยู่ตามตน เพราะกิจคือกำลังแห่งองค์มานองค์มรรคโพชฌงค์และอินทรีย์แล ๗ บรรดาคำ เหล่านั้น คำว่า เอเตหิ ได้แก่ วิตกเป็นต้น เป็นกัตตุประกอบด้วยกรรม ๔ ประการ ซึ่งมีหน้าที่ยกจิต ไว้ในอารมณ์ตามผูกพันจิตทำจิตให้เอิบอิมและทำความพอกพูนแก่จิต เป็นกรรม ๗ คำว่า อนุ วตฺถาเปนฺติ มี อี ปัจจัยเป็นที่สุด ๗ ในคำว่า อินฺทฺริยสมตาวเสน นี้ มีอธิบายในคัมภีร์วิถาระ ก่อน ว่า ด้วยความไม่ทำกิจทั้งหลายที่หย่อนและยิ่ง แห่งอินทรีย์ ๕ มีศรัทธาเป็นต้น แล้วทำกิจให้เสมอกัน ๗ คำนั้น จึงผิด ด้วยคำว่า เมื่อมีการทำศรัทธากับปัญญา และสมาธิกับวิริยะให้มีหน้าที่เสมอกัน นั้นแล ๗ ส่วน ในคัมภีร์ปรมัตถันยาสะ ท่านอาจารย์กล่าวว่า คำว่า สมํ คือ โดยไม่ปราศจากความ สม่าเสมอ แล้วจึงกล่าวว่า คำว่า อินฺทฺริยสมตาวเสน คือ ด้วยภาวะที่อินทรีย์ธรรม มีจักจุเป็นต้น สงบฯ ก็ คำนั้น จึงปรากฏ คุณพิศพลาดเบื้องต้นและเบื้องปลาย ฉะนั้น ๗ ก็ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า เอ็กคตาเจตสิก ย่อมตั้ง จิตพร้อมทั้งกรรมที่ประกอบพร้อมกันไว้ในอารมณ์เดียวเป็นเลิศ โดย สม่าเสมอ ท่านอาจารย์ถือเอาเนื้อความผิดแปลกไปว่า ความที่มนินทรีย์สงบ เพราะทำ สมํ ศัพท์เป็น ปริยายเดียวกันแล ชื่อว่า ความมีอารมณ์เดียวก็ดี ว่า เมื่อท่านอาจารย์กำหนดความหมายเสมอกัน แล้ว การที่ตนจึงเสมอกันกับวิริยอินทรีย์ ก็ดี คุณ ความเห็น โดยสม่าเสมอ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ด้วยการทำกิจแห่งอินทรีย์ธรรมแม้ ๕ ประการตามความเป็นจริง ฉะนั้น จึงชื่อว่า อินฺทฺริยสมตา ๗ คือ อินทริยสมตานั้น คืออะไร ๗ ตอบว่า คือความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเป็นเลิศ ๗ สมจริงดังคำ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า บุคคลมีจิตเป็นสมาธิ ย่อมรู้เห็น ตามความเป็นจริง เป็นต้น ๗^{๑๐} ในที่นั้น พึงเห็นความหมายว่า ด้วยอำนาจอุปนิสัยแห่งตน ด้วยอำนาจอุปนิสัย ที่เกิดขึ้นพร้อมกันแห่งกรรม ๔ ประการ ๗ คำว่า ปฏิปุกฺขมฺมานํ ความว่า ความที่จิต หรือ ความที่อารมณ์เดียวเป็นเลิศอยู่ห่างไกล ว่า นาย ความที่กรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลายอยู่ห่างไกล ใช้ในความหมายแห่งอุปทานะ เพราะ ประกอบเข้าอยู่ห่างไกล ๗ ความไม่มีความหดหู่และฟุ้งซ่านแห่งเอ็กคตาจิต ชื่อว่า ความไม่มีความหดหู่และฟุ้งซ่าน ๗ มีวาจาประกอบความว่า ก็ การวินิจฉัย ในความที่กรรมเป็นข้าศึกต่ออนิรวรรณธรรมมีกามฉันทน์นิรวรรณเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ ๗

^{๑๐} อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒/๔ , อัง.เอกาทสก.(ไทย) ๒๔/๒/๓๕๑.

ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ความแปลกกัน ปราภภูษิตเจเน เพราะรูปาวจรจิตกับฌาน มีอารมณ์เสมอกัน หรืออย่างไร จึงกล่าวว่า ปหานงฺกาทิวเสน เป็นต้น ฯ ในคัมภีร์ปรมัตถันยาสะ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ปหานงฺกาทิวเสน คือ ด้วยอำนาจองค์ที่ข่มได้ เป็นต้น ฯ ส่วน ในคัมภีร์วิถิตาระ ท่านอาจารย์กล่าวนิพนธ์ไว้ว่า ด้วยอำนาจการประกอบองค์ที่ละ มีวิตก เป็นต้น ฯ คำว่า มกุลาธิคมวเสน นี้ เป็นคำสรูป แห่งคำว่า สดฺติโต ในปริเฉทที่ ๕ ข้างหน้า ฯ มีวาจาประกอบความว่า การเรียกว่า อสงฺขาริกํ ก็ดี สสงฺขาริกํ ก็ดี เป็นชื่อ ของฌานแม่ทั้งหมด ฯ

อนึ่ง การยังฌานให้บังเกิดในกาลก่อนก็ดี ความประกอบยิ่งในสมถภาวนาก็ดี การทำกรรม อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วปรารถนาฌานก็ดี ความทำอย่างอื่นนั้น ชื่อว่า ความตั้งใจมั่น ฯ

รูปาวจรจิตวรรณา จบ ฯ

อรูปราวจรจิตวรรณา

การกำหนดไม่มีที่สุด อนึ่ง อากาศ ที่เพิกกลืนแล้ว อันเขตแดนนั้นได้แล้ว ชื่อว่า อากาศ ที่เพิกกลืน ฯ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงให้ยุดิ ในอากาศที่มีเขตแดน ฯ เนื้อความแห่งศัพท์ว่า สฺสฺส อุตฺตโน อากาसानนฺตํ นั้น ใช้ในความหมายแห่งตน ฯ ส่วนในคัมภีร์ปรมัตถันยาสะว่า คำว่า อุตฺตานิ ฯป ฯ ปสฺตฺตโต นี้ เป็นอุปการแห่งเหตุ ฯ ส่วน ในคัมภีร์วิถิตาระ ท่านอาจารย์ก็กล่าวไว้ว่า เป็นอุปการแห่งผล ฯ คำนี้ ชอบแล้ว ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ว่า ก็ อุปการภาวนาแห่งอรูปรฌานที่ ๒ ทำอรูปรฌานที่ ๑ ให้เป็นอารมณ์ไม่กำหนด ที่สุดมีอุปาทกขณะเป็นต้นแห่งอารมณ์นั้น แผลไป โดยไม่มี ที่สุดว่าวิญญานไม่มีที่สุด หาแผลไปโดยไม่มีที่สุด เพราะความเป็นอุปการแห่งอรูปรฌานที่ ๑ ไม่ ฯ

ท่านอาจารย์ ยังเนื้อความที่เกี่ยวข้องด้วยศัพท์ว่า กิณฺจน ให้ยุดิ ด้วยคำว่า อปฺปมตฺตกํ นั้น ฯ กิเลสเครื่องย่ำยี อันอรูปราวจรฌานที่ ๑ นั้น พึงให้เหลือลง คือ พึงเข้าไปใกล้ เพราะการไม่ภาวนา มีเหลือลง ฯ จริงอยู่ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในมูลฎีกาและวิสุทธิมรรคฎีกาว่า ท่านอาจารย์ไม่ถือเอา ประการอะไร ฯ แห่งวิญญานอันไม่มีกิเลสเป็นเครื่องย่ำยีแล้วกล่าวการอธิบายทั้งหมด โดยประการ ทั้งปวง ฯ ก็ คำว่า วิภาวนํ คือ การไปปราศ อธิบายว่า การนำไปปราศ ฯ ส่วน ในคัมภีร์วิถิตาระ ท่านอาจารย์กล่าวว่า ก็ คำว่า อุปฺปาทภูติ คือ เหลือลง ฯ เหตุนี้ คำนั้น มีอธิบายความว่า ท่านอาจารย์แสดงว่า อรูปราวจรฌานที่ ๑ ที่ก้าวล่วงกัณณะว่า มีอุปาทกขณะ ชื่อว่า อภิณฺจนะ เพราะจิตนั้นมีอดีต ฯ มนายตนะ ศัพท์ ในคำว่า มนายตนะธมฺมายตนะปริยาปนฺนตฺตานิ นี้ เขียนด้วยความ เผลอเลอ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า เพราะผิดพลาด ด้วยคำว่า เนวสณฺณานาสณฺณายตเนน สมฺปยุตฺตํ

กุศลจิตต์ ดังนี้ ๑ เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ ในคัมภีร์อัฐสาลินีเป็นต้น ก็พึงมี อย่างนั้นเหมือนกัน ๑
 ดังนั้น เหตุ พึงมี ในที่นี้ ๑ ส่วน ในคัมภีร์วิถิตาระนั้น ท่านอาจารย์กำหนดแก่นายตนะ ในคำนี้
 เพราะกล่าวว่า สสมปุตตมมุตต คังนี้ ท่านหมายเอาจิตว่า กุศลจิต ที่ประกอบด้วยเนวสัญญา-
 นาสัญญายตนะ กล่าวว่า พึงทำเป็นกัมมธารยสมาส ๑ ท่านอาจารย์หมายเอาจิตนอกนี้ กล่าวว่า
 พึงทำเป็นตปปริสสมาส ๑ ก็ ในคัมภีร์ปรมัตถันยาสะ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า ด้วยอำนาจจิต
 เหมือนกัน ๑ เหตุนี้ ท่านอาจารย์ เห็นว่า พวกคน ในโลก พวกนั้นกล่าว แม้ท่านที่ถวายแล้ว
 แก่สมณะนั้นแล ในที่บางแห่ง ว่า สมณพราหมณานี้ ด้วยอำนาจที่สมณะและพราหมณ์มีจิต
 เหมือนกัน ฉันใด แม้ในคำนี้ ก็ฉันนั้น ๑ ก็ คำว่า สสมปุตตมมุตต ความว่า สัญญาทั้งหลายนั้นแล
 แห่งฉานที่มีธรรมเป็นเครื่องประกอบพร้อมกัน ๑ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า ในทางโลก ท่าน จงนำ
 บุรุษมาพร้อมทั้งทรัพย์ (หรือ) ธนุมาพร้อมทั้งลูกโค ฉันใด ในทางพระศาสนา ท่าน จงนำฉานที่เป็น
 สสังฆาริกมา ฉันนั้น ๑ ก็ บัณฑิต ไม่พึงถือเอาว่า สัญญาทั้งหลายนั้นแล แห่งฉานที่มีธรรมเป็นเครื่อง
 ประกอบพร้อมกัน คุณในประโยคว่า สปุตตทาโร อากโต เป็นต้น ฉะนั้น ๑ จริงอยู่ ฉะนั้นนั้นแล
 ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ ในฎีกากอภิมมาวตารว่า อากาธานัญญาตยะ มีเพราะสัญญาที่มีธรรมเป็น
 เครื่องประกอบพร้อมกันด้วยลมหัสสาสะ ฉันนั้น ฉานนี้ จึงชื่อว่า อากาธานัญญาตยะ ๑ สัญญา
 นั้นนั้นแลด้วย ฉานที่ประกอบด้วยสัญญานั้นด้วย ฉันนั้น ฉานนี้ จึงชื่อว่า ประกอบด้วยสัญญา
 แห่งอากาธานัญญาตยะ^{๑๑} ๑ ส่วน นักปราชญ์แห่งศัพททั้งหลาย เห็นว่า เพราะนับเนื่องใน
 มนายตนะและธัมมายตนะที่มีธรรมเป็นเครื่องประกอบพร้อมกัน ๑ อาจารย์บางพวกเห็นว่า เพราะ
 มีอุปจาร ๑ คำนี้ ลึกซึ้งนัก ๑

ด้วยคำว่า อุโณหตเก เตโชธาตุ นั้น บัณฑิตฝ่ายโลก เห็นว่า เมื่อน้ำร้อน เพราะปัจจัย คือ
 ไฟภายนอก ไฟภายใน ทำความร้อน แม้ในกายที่ร้อน เพราะกายนั้นละเอียด ๑ ฉันนั้น ท่านอาจารย์
 เห็นว่า สัญญา มีก็ไม่ใช่นั้นแล สัญญาไม่มีก็ไม่ใช่ ๑ คำว่า สงขาราวเสตสุขุมภาเวน ได้แก่ โดยความ
 เป็นธรรมชาติอ่อนนุ่มแห่งสัญญาที่เหลือลง จากสังขารที่หยาบทั้งหลาย ๑ อาทิ ศัพท ในคำว่า
 นิสฺสยาทิกาวโต นี้ ปรากฏชัด เหมือน เขียนด้วยความเปลอเลอ ๑ คือ เหตุไร ตอบว่า เพราะอายตนะ
 ศัพท ไม่มีความว่าเกิดพร้อมกันเป็นต้น ๑ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในฎีกากอภิมมาวตารและ
 ในคัมภีร์วิถิตาระ เพราะกล่าวไว้ว่า สัญญานาสัญญา มีก็ไม่ใช่นั้นแล สัญญานาสัญญานั้น

^{๑๑} อภิ.วตาร.ฎีกา(บาลี) ๑/๒๐๕.

มีเพราะเป็นที่ตั้งอาศัย เหตุเป็นปัจจัยที่อาศัยธรรมที่เล็กลง ๆ ส่วน อาทิสัพพัต ในคำว่า นิสสยาทิภาวโตนี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้น มีส่วนเสมอกันกับนิสสยปัจจัย ๆ

อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์เห็นว่า อาทิสัพพัต ในคำว่า นิสสยาทิภาวโต นี้ เป็นความหมายแห่งปัจจัย ด้วยการแสดงที่อาศัย ในปัจจัยนั้น เพราะคัมภีร์ทั้งสอง ท่านอาจารย์รูปเดียนั้นแล ทำแล้ว ๆ หิ ศัพพัต มีหลายความหมาย ๆ

หลายคำว่า จตสุโสปี ภวนตติมา ได้แก่ อรูปสมาบัตินี้มี ๔ ๆ
อรูปาวจรจิตวรรณา จบ ๆ

โลกุตตรจิตวรรณา

ท่านอาจารย์เห็นว่า คำว่า อาปตติ ความว่า กระแส ไม่มี เพราะกิจอันปัจจุขณะเป็นต้น ทำให้สำเร็จแล้วและเพราะอารมณ์อื่น ๆ คำว่า ปชฺชนิ นี้ เป็นเพียงกิริยา ๆ ส่วน คำอื่น จากมรรค ไม่มี ๆ จริงอยู่ คำนั้นนั้นแล ในฎีกากาภิธัมมวาทาร ท่านอาจารย์กล่าวว่า มรรค คือ การดำเนินถึงกระแส^{๑๒} ๆ คำนั้น ในคำว่า โสตาปตติยา ทุฑฺฐิ ท่านอาจารย์ แสดง คัจจ กล่าวไว้ว่า อันมรรคไม่ได้แล้ว ฉะนั้น ๆ อีกนัยหนึ่ง จิต อันภavana ที่มีธรรมเป็นเครื่องประกอบพร้อมกัน กล่าวคือการดำเนินถึงกระแสคือมรรคได้แล้ว ชื่อว่า มรรคจิต การที่จะกล่าวอย่างนั้น ก็มี สมควรแล้ว ๆ คำว่า อาทิกมฺมณี คือ ในกิจที่บรรลุถึงครั้งแรก ๆ จริงอยู่ ปท ธาตุ ยังกิจที่บรรลุถึงครั้งแรกให้เห็นว่า ปวตฺตฺนโต เพราะเป็นไป ด้วยอำนาจส่องสว่าง ๆ ก็ อา อุปสัค ประกอบแล้ว เพราะเนื้อความนั้น ไม่ปรากฏชัดแล้ว ๆ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า

คำ มีความหมายว่าส่องสว่าง แห่งนิบาต อันคำ
ที่ปรากฏแสดงชัดเจนแล้ว ความเป็นวาจา แห่งนิบาต
อันมรรคแสดงชัดเจนแล้ว ๆ

^{๑๒} อภิ.วตฺต.ฎีกา(บาลี) ๑/๒๒๐.

บรรดาอาจารย์เหล่านั้น พระภูิกายจารย์ เห็นคล้ายตาม ความเห็นเบื้องต้นแล ฯ ก็ ในคัมภีร์-
 วิตถาระ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า อาทิภูเต กมฺมตฺเถ เป็นต้น ฯ พึงพิจารณาความหมายว่า คำนั้น
 ไม่สมควรแล้ว เพราะไม่มีกรรมลักษณะ ฯ แต่ ปราภุชฺชิตฺตฺว จฺจ กาลสฺสตีตฺตฺว ปราภุชฺชิตฺตฺว จฺจ นั้น ฯ
 พระสกทาคามีบุคคลประเภทที่ ๕ ท่านอาจารย์ประสงค์เอา ในที่นี้ ด้วยอำนาจเครื่องหมายศัพท์ ฯ
 ส่วน แม้นอกจากนี้ ก็ได้ ด้วยอำนาจความเจริญขึ้น ฯ พระบาลีก่อนว่า ตสฺส มคฺคจิตฺตํ ฯ
 แต่ พระบาลีว่า ตสฺส มคฺโค เป็นพระบาลีงาม เพราะเห็นว่า จิต ที่ประกอบด้วยสกทาคามีมรรค
 ชื่อว่า สกทาคามีมรรคจิต^{๓๐} ฯ

ความที่อินทริยธรรมแก่กล้า คือ กล้าแข็ง ชื่อว่า ปาภูว ฯ ทิฏฐิ อันเป็นไปแล้ว ชื่อว่า
 สักกายทิฏฐิ เพราะวิเคราะห์ว่า กาย คือ ตน มีอยู่ ฯ มีเชื่อความว่า ด้วยความพิเศษมีการละสังโยชน์
 ได้เป็นกิจ เพราะอินทริยธรรมทั้งหลายมีความสามารถต่างกัน ฯ ก็ วส ศัพท์ มีความความหมายว่า
 พิเศษ ฯ มีอธิบายว่า เปรียบเหมือน วส ศัพท์ มีด้วยความหมายแห่งกิจคือการละว่า ท่าน รู้ อำนาจ
 ประโยชน์แล้วเป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า จตุมคฺคสงฺฆาตฺติ ด้วยอำนาจอุปจาร เพราะประกอบด้วย
 ด้วยมรรค ฯ คำว่า อตฺตโน เป็นฉันทวิภักติ ใช้ในความหมายว่าอุปาทานะ เพราะประกอบด้วย ตร
 ปัจจย ฯ บุคคล ผู้ยิ่งกว่าตน ไม่มี ด้วยจิตนั้น ย่อมไม่มี ฯ บัณฑิตไม่พึงถือเอาว่า ก็ บุคคล ผู้เหมือนกัน
 มีอยู่ ฯ พึงเห็นความหมายว่า ก็ ตน ยิ่งกว่า จิต เหล่าอื่น ฯ อีกนัยหนึ่ง ตน อื่น นอกนี้ ยิ่งกว่า
 ชื่อว่า มีจิตอื่นยิ่งกว่าตน ฯ

โลกุตตรจิตวรรณา จบ ฯ

จิตตคณนสังคหาวรรณา

ข้อความว่า กาม รูเปติ จ ๑เป๑ อารูปปานิ มินัยที่เพ่งกันและกัน ดังต่อไปนี้

คือ ก็ มรรคจิต พึงเป็นปฐมฉาน หรืออย่างไร ท่านอาจารย์ กล่าวคำว่าปฐมฉาน ดังนี้
 หมายเอา ทุคฺยฉานเป็นต้น มิใช่หรือ ฯ ตอบว่า ก็ มรรคจิต หาเป็นอย่างนั้นไม่ เพราะเกิดขึ้นชั่วขณะ
 จิตเดียว ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เพราะเหมือนกับปฐมฉาน ฯ มีเนื้อความแห่งคำนี้ว่า
 เพราะมรรคจิตเหมือนรูปาวจรจิต และปฐมฉาน ฯ คำนี้ ชื่อว่า เป็นชื่อ เพราะประกอบด้วยฉาน

^{๓๐} วิกาวินี.(บาลี) ๕๐.

ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ปฐมชฎานนุจ ๆ มรรค แม้อันพระโยคาวจรให้เกิดขึ้นแล้ว เพราะทำ อรูปฌานให้เป็นบาทเป็นต้น ชื่อว่า เหมือนกัน ด้วยอำนาจของคัมภีร์ โดยอำนาจอารมณ์เป็นเหตุ ดังนั้น จึงได้ชื่อว่าปฐมฌานคัมภีร์นี้แล ๆ ท่านอาจารย์กล่าวว่า หาได้ชื่อว่า อากาสนัญญาตนะ เป็นต้น ไม่ ๆ พระบาลีเดิมว่า ลกนุตตา ๆ แต่ ท่านอาจารย์เขียนไว้ ในที่บางแห่งว่า ลพฺภนฺติ ๆ คำว่า วิภชฺชติ ฟังเป็นอันท่านอาจารย์ทำว่า ผู้มีปัญหาเห็นประจักษ์ ย่อมทำ การจำแนก ดังนี้แล้วจึงเขียน ๆ เมื่อท่านถือเอาเนื้อความว่า ผู้มีปัญหาเห็นประจักษ์ ถึงการจำแนก ดังนี้ บาลีเดิม จึงเหมาะสมแล้ว ๆ คือ การประกอบองค์ฌาน ท่านพระอนุรุทธาจารย์ กล่าวแล้วมิใช่หรือ การประกอบเหมือนกับฌาน ท่านไม่กล่าวไว้ ตอบว่า ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ท่านเก็บไว้ในใจ จึงกล่าวด้วยคำนั้นว่า คำว่า สทิสฺสุตา นี้ ฟังผิด ด้วยคำนั้น ๆ บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เตน คือ ด้วยอธิบายว่าเหมือนกัน เป็นคำ แปลกกัน ๆ ส่วน ในคัมภีร์วิถิตาระ ท่านอาจารย์กล่าวว่า ตสุมา ๆ บัณฑิต ฟังวิจารณ์ คำนั้น ๆ บุคคลใด ทำการออก คือ ทำมรรคให้ถึง ดังนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า วุฏฐานคามินี คือ บริกรรม อุปจารอนุโลมและวิปัสสนา ๆ

ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในคัมภีร์วิถิตาระว่า คำว่า ปกิณฺณกสงฺขาร คือ สังขารธรรมอื่น ทั้งหลาย โดยความเป็นเครื่องบรรลู่ ๆ ในคัมภีร์วิถิตาระและคัมภีร์ปรมัตถตันยาสะ ท่านอาจารย์กล่าว ไว้ว่า ก็ คำว่า สพฺพชฎานโต เหมาะสมแล้ว วิปัสสนา แห่ง คือ เสรีหมอง ของผู้ใด มีอยู่ ผู้หนึ่ง ชื่อว่า สุขขวิปัสสกะ ๆ การที่กล่าวว่า วิปัสสติ ก็มี ควรแล้ว เพื่อชำระกิเลสที่แห้งแล้ง ๆ คำว่า วินิจฺฉยสาโร ได้แก่ การวินิจฉัย สูงสุด หรือ มั่นคง ๆ สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า พระโยคาวจร ผู้มีอชฌาสัย แห่งบุคคลผู้มีฌานพิจารณาให้เป็นบาทว่า วินิจฉัยที่เป็นสาระ ใช้ในความหมายว่ากำลังและใช้ในความหมายว่าความมั่นคง การวินิจฉัยที่เป็นสาระนั้น อันประกอบด้วย ๓ ลิงค์ ใช้ในความหมายว่า สูงสุด ดังนี้ เป็นคำพูดของพระมหาทตตติปิฎกจูฬกัณเฑระ ผู้อยู่ที่ติปิฎกนาคโมรวาปีวิหาร ตามลำดับ ๆ ส่วน วิปัสสนา เป็นคำพูดของพระอรธเถรจารย์ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เถรวาททสุสนา ดังนี้ ๆ คำว่า เอตฺถ คือ การกำหนดองค์แห่งฌาน ๆ คำว่า สพฺพตฺถาปี คือ การกำหนดโพชฌงค์ ๆ ชนเหล่าใด มีความฉลาดเป็นปกติ ย่อมกลัวแล ดังนั้น ชนเหล่านั้น ชื่อว่า กิรฺกคะ ๆ ก็ พระบาลีข้างหน้าว่า ท่านอาจารย์ แสดงว่า อธิปฺเปตา ดังนี้ ๆ ก็ ดังนั้นนั่นแล ในคัมภีร์ วิถิตาระ ท่านอาจารย์ทำการตัดคำว่า ท่านเป็นผู้ประสงค์ จักแสดงยิ่งขึ้น ๆ

ในที่นี้ว่า ขตฺวาตฺตตฺตา พระบาลีปรากฏ ในที่บางแห่ง ว่า ตตฺวาตฺตตฺตา ก็มี ๆ เมื่อมีความ เป็นอย่างนี้ แม้ จ ศัพท์ ก็เหมาะสม ๆ คำว่า อนฺเต ในบทว่า อนฺเต ตฺว ปญฺจชฎานํ นี้ เป็นชั้น ปฐมวิถิตติ ๆ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในคัมภีร์วิถิตาระว่า แม้คำนี้ ก็มีในศีล เหมือน กอไม้ในป่า

จะนั้น ๆ ก็ ปฐมวาทิตติ แห่งคำนั้น จึงเป็นไป เพราะความไม่ชัดเจน ๆ เป็นไป ในที่ใกล้ เหมือน
ที่ไกล ๆ ส่วน ในอรรถกถาโดยย่อ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า อนุตฺตํ ปญฺจมชฺฌานํ ปน เป็นต้น ๆ
ส่วน ในฎีกาโบราณ และในอภิธรรมนัยปกาสนี ท่านอาจารย์ ทำวาจาประกอบความว่า ส่วน
ในฉานที่ ๕ ในที่สุด มีจิต ๒๓ ดวง ๑^{๑๔}

อธิบายความปริจเฉทที่ ๑

แห่งจุฬฎีกา ชื่อว่าอเนกคุณสารที่ปณี จบ ด้วยประการฉะนี้ ๆ

^{๑๔} สงฺกหฎีกา.(บาลี) ๘๓.

๔.๓ เจตสิกปริจเฉท

สัมปโยคลักษณะวรรณนา

ท่านอาจารย์ รวบรวม แม้พระบาลีเดิมเป็นคัมภีร์ว่า ขณฺหารหิ ฯ อันคัมภีร์แรก ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาปัญญาโวการภพ^{๒๕}ว่า มีที่ตั้งอย่างเดียวกัน โดยแน่นอน ด้วยกระแสที่ยกขึ้นแสดง โดยรูปนิพพาน ก่อน ฯ ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอานัยโดยปฏิโลมว่า อติปญฺเจน ฯ มีเชื่อมความว่า ท่านอาจารย์ทำไว้ เพื่อความแน่นอนแห่งเอกนิโรธศัพท์ว่า ความพ้องกันแห่งเจตสิกธรรม ฟังมีเพราะภวังคจิต อาวัชชนจิต ชวนจิต ตทาลัมพณจิตและจตุตถจิต แม้มีอารมณ์ต่างกัน มีที่ตั้งที่เกิดเป็นอันเดียวกัน ด้วยธรรมสัความีที่ตั้งที่เกิดเป็นอันเดียวกัน เพราะเหตุนี้ เจตนา ย่อมตั้งธรรมอันประกอบด้วยตนไว้มั่น ฯ

สัมปโยคลักษณะวรรณนา จบ ฯ

อัญญาสมานาเจตสิกวรรณนา

ท่านอาจารย์ค้ำนึ่งถึงคำทักท้วงว่า ก็ เจตนาอันแล้ว การปรุงแต่งในสังขตธรรมนี้ อย่างไร ธรรม ๕๐ ประการ ชื่อว่า สังขารขันธ มิใช่หรือ ดังนี้ จึงกล่าวว่า อยเมว เป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์ทำสังขารขันธ ๔๘ ให้ยุติ ด้วยเอวศัพท์ ในคัมภีร์ ฯ

ท่านอาจารย์กล่าวว่า คำว่า อุทกํ วิย ได้แก่ จุจฺ สระและน้ำ ฯ ฟังเห็นความหมายว่า เหมือนอย่างว่า น้ำอันเกิดแต่อุบล ที่สระและน้ำหล่อเลี้ยงแล้ว ชื่อว่า น้ำหล่อเลี้ยงอุบล ฉนฺใด ธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกัน อันปัจจัยหลายประการหล่อเลี้ยงแล้ว ชื่อว่า ชีวิตแล หล่อเลี้ยงธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกัน ฉนฺนํ ฯ ก็ ปัจจัยเหล่านี้ จุจฺ สระและน้ำ และชีวิต จุจฺ น้ำเกิดแต่อุบล ฯ ท่านอาจารย์ค้ำนึ่งถึงคำทักท้วงว่า บรรดามนสิการ ๓ อันเป็นที่ตั้งเฉพาะคือวิถีชีวิต ๑ ชวนจิต ๑ อารัมมณจิต ๑ ท่านอาจารย์ประสงค์เอามนสิการสุดท้าย ในมนสิการ ๓ นี้ จึงกล่าวว่า อารมฺมณสมนฺนาหารลฺกฺขณํ ดังนี้ ฯ ท่านอาจารย์ค้ำนึ่งถึงคำทักท้วงว่า ท่านอาจารย์กล่าวมนสิการแม่ที่ไป แล้วสมาเสมอ ตามยถากรรม เพราะมนสิการทั้งหลาย เป็นกลางในอารมณ์นั้น ในอรรถกถาว่า

^{๒๕} ปัญญาโวการภพ หมายถึง ภพที่มีขันธ ๕ ได้แก่ กามภพและรูปภพ.

ความที่มนสิการเสมือนกับนายสารตีผู้ควบคุมม้ากลาง ๆ วิ่งไปเรียบ ๆ และม้าพยศวิ่งไปซ้ำ ๆ จึงกล่าวว่ ปโยชนสารตี วย ดังนี้ ๑

คำว่า ตทิตเรสุ คือ อโศกณจิต(จิตที่ไม่งาม) ๑

ท่านอาจารย์กล่าวว่า คำว่า อิตราเปกขาย คือ เฟงถึงเจตสิกฝ่ายอกุศล ๑ ก็ คำว่า อโศกณจิตตาเปกขาย ดังนี้ ย่อมถูก เพราะเจตสิกเหล่านี้ เกิดในอเหตุกจิต ๑ ก็ เพราะอธิบายความดั่งว่ามานี้ ในโบราณฎีกา ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า อนุสมาน เพราะเกิดขึ้น ในจิตเหล่านี้ จากโศกณจิต (จิตที่งาม) ๑ พึงเห็นความหมาย โดยส่วนเดียวว่า เตส อญเณส อญเณส ดังนี้ ๑ ในคัมภีร์ปรมัตถันยาสะ ท่านอาจารย์ กล่าวว่า ท่านอาจารย์ แสดงว่า เหมือน ข้างหลัง ไม่ใช่ข้างหลัง ดังนี้ ๑ การทรงไว้ มีอยู่ ชื่อว่า ทัวไป ๑

อัญญสมานเจตสิกวรรณนา จบ ๑

อกุศลเจตสิกวรรณนา

ตั้ง^{๑๖} มีอยู่ แก่ถึง ชื่อว่า ถึงติดตั้ง ๑ มีอธิบายว่า วัตถุ ที่ตั้งติด เกาะออกยาก ฉันทใด บุคคล ผู้ประกอบด้วยความโลภ ก็ออกยาก ฉันทนั้น ๑ ส่วน ในคัมภีร์ปรมัตถันยาสะ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า ถึง เป็นสัตว์มีตั้ง ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่ ความโลภ เหมือนถึง อารมณฺ์ เหมือนตั้ง ๑ คำนั้น พิศ ด้วยคำว่า โส อารมมณฺ์ ๑เปฯ มกุกฎาเลโป ดังนี้ และด้วยอรรถกถาว่ มกุกฎาเลโป วย มกุกฎาทารุ ลิตาทีสุ ปุริสรูปาทิวิสเย อลลียาเปติ ดังนี้ ๑ ยาพิษของสัตว์ใด ได้เป็นของเร็วแล้ว สัตว์นั้น ชื่อว่ อสรพิษ ๑ ในคัมภีร์ปรมัตถันยาสะ ท่านอาจารย์กล่าวว่ ลง อุ อักษรและ ลี อักษร ๑ เมื่อนิรณฺ์ ธรรมทั้งหลาย อันพระโยคาวจร พึงละ ๑ คำว่า ยตุถ คือ พระสูตร ๑ การละระคะใด มีอยู่ การละ ระคะนั้น เป็นความเสื่อมแห่งรูป ๑ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในคัมภีร์ปรมัตถันยาสะ โดยทั่วไปว่ ในพระบาลีว่ ตตุถ ๑ อาจารย์บางพวกกล่าวว่ นิรณฺ์ธรรม ๑ อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่ พระสูตร ๑ ส่วน ในพระบาลี ที่บัณฑิตพึงละ เหมาะสม ๑ ท่านอาจารย์กล่าวว่ รูปรูเปสุ เป็นต้น

^{๑๖} คำว่า “ตั้ง” (หมายถึง ขางไม้ที่ประสมกับสิ่งอื่น แล้วทำให้เหนียวสำหรับคั่นกนเป็นต้น).ดูพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้น, พ.ศ. ๒๕๔๒), หน้า ๔๔๕.

เพื่อทำการกำหนดให้ยุติว่า ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอา มิทระ ที่เป็นนาม เพราะมิทระ อันพระ โยคาวจร ฟังละ ดังนี้ ฯ

อกุศลเจตสิกวรรณา จบ ฯ

โสภณเจตสิกวรรณา

พึงทราบวิเคราะห์ว่า ปัจจย ที่ทำความกำเริบ ในธาตุที่กระทำความกระวนกระวาย ความหนัก ความกระด้าง ความไม่สำเร็จประโยชน์ในการทำงาน ความขัดข้องและความคดโกง จากธาตุที่ทำความกระสับกระส่ายเป็นต้น เป็นปัจจยไม่เสมอกัน แห่งธาตุทั้งหลาย ปัจจยกล่าวคือ ธาตุที่เสมอกัน เป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุที่ไม่เสมอกันเหล่านั้น ปัจจยทั้งหลาย ย่อมตั้งขึ้นพร้อม ก็เกิดขึ้น จากธาตุเหล่านั้น ฯ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเจตสิกธรรมไว้เป็นคู่ ๆ เสมือนบุรุษผู้มีกำลัง มากย่อมฆ่าเวรเป็น คู่ ๆ ได้ฉะนั้น ฯ

กรรมนั่นเอง ชื่อว่า กัมมันตะ ฯ คือ ถ้า เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ไซ้ไร เหตุไร ท่านอาจารย์ จึงไม่กล่าวว่า สมุทกมมัม ดังนี้ ฯ ตอบว่า เพื่อทำความต่างกันแห่งเจตนาวิริติ ฯ ทุจริตนั้น ท่าน อาจารย์เรียกว่า ลามก ฯ

บุคคล ชื่อว่า สาธุ เพราะวิเคราะห์ว่า ทำลายกิเลส ฯ บุคคลใด เกี่ยวกินผลไม้ ด้วยอากรนั้น ดังนั้น อากรนั้น ชื่อว่า ลำบาก ฯ บุคคลใด ถึงแล้ว ด้วยความทุกข์ ดังนั้น บุคคล นั้น ชื่อว่า ประสบความทุกข์ ฯ ความโลภ ชื่อว่า อนุชยะ เพราะวิเคราะห์ว่า นำสัตว์ไปตาม คือ บ่อย ๆ ในสงสาร ฯ อีกนัยหนึ่ง ทำที่จะนำไป ไม่มี แก่สัตว์นั้น ดังนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่า อนุชยะ ธรรมชาติ ที่ไม่อึด ชื่อว่า ตัณหา ฯ คำว่า เสสกาล ได้แก่ ในเวลาที่เหลือ จากการกำหนดอากร ฯ คำว่า อุโกปี คือ ทั้งสัญญาทั้งวิญญาณ ฯ

โสภณเจตสิกวรรณา จบ ฯ

สัมปโยคนัยวรรณา

ท่านอาจารย์หมายเอา ความคิดทั่วไป จึงกล่าวว่า จิตตูปปาโท ดังนี้ ฯ หมู่ธรรม ชื่อว่า อุปปาทะ ความที่จิตเกิดขึ้นอยู่ จึงมี ด้วยหมู่ธรรมนั้น ฯ ก็ การทำเป็นต้น ที่ประกอบกัมมกัตตา

ทำผล ย่อมให้สำเร็จ ฯ ด้วยความสามารถของตน ทำผลให้สำเร็จ หามิได้ ฯ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า

กัมมกัตตา และจิตและอุปปาตะ ๒ เหล่านี้
 พึงทำผลให้สำเร็จ โดยประการทั้งปวง ส่วน
 ความไม่มีรูปเหล่านี้จากนั้น ที่ประกอบด้วย
 กัมมกัตตาเหล่านั้น พึงทำคำมีอันให้รู้ว่า
 การทำเป็นต้นให้สำเร็จด้วยผลนั้นเพราะทำกิจ ฯ

ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า อุปปาโท จ ดังนี้ กล่าวคำว่า ตี อุปปาโท จ ดังนี้ เพื่อแสดง ทวันทว-
 สมาสมีตปุริสสมาสเป็นท็อง โดยส่วนเดียวว่า จิตตญจ จิตตสุส อุปปาโท จ ดังนี้ คือ ก็ เหตุไร
 ท่านจึงกล่าว ตปุริสสมาส ในอธิการนี้ ทวันทวสมาส ท่านประสงค์เอาในที่นี้ มิใช่หรือ ฯ ตอบว่า
 กรณสาธนะ ท่านกล่าวไว้ โดยคำอื่น และ กัตตุแห่งสาธนะนั้น ท่านกล่าวไว้ โดยคำก่อน ในที่ใด
 ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดง ัญญูตปุริสสมาส เป็นนิตย ในที่นั้น ฯ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์
 กล่าวไว้ว่า

โอกาสหรือเขตแดน แม่หรือ กรณสาธนะ
 และความทำภพ ๓ ได้อุปปาตะ ในบทใด
 บัณฑิต พึงรู้ ัญญูตปุริสสมาส เป็นนิตย
 โดยไม่ต้องสงสัย ในคำนั้น ฯ
 อัญญุสमानเจตสิกสัมปโยคนัยวรรณนา จบ ฯ

อกุศลเจตสิกสัมปโยคนัยวรรณนา

ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในกัมภีร์วิตถาระว่า คำว่า เอวกาโร นี้ ย่อมผิดว่า แปลง ด้วยอักษร
 ทั้งหลายนั้นแล บัณฑิตไม่พึงกล่าวว่า แปลงแล ฯ ก็ เอวอักษร ที่รู้ แปลงปัจฉัย ไม่พึงผิด ด้วยศัพท์
 ปริยาว่า เอว ศัพท์ ฯ ก็ ศัพท์ ย่อมไม่มี ในฐานแห่งตนแล ฯ สักกายทิฏฐิ เป็นลัทธิเบื้องต้นของตน
 มีอยู่ แก่ผู้มีศีลเป็นต้นเหล่าใด ดังนั้น ผู้มีศีลเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น ฯ
 ความเยื่อใย คือ ความโลภ แห่งตน เป็นที่อิงอาศัย แห่งมานะใด มานะนั้น ชื่อว่า โลภะ ดังนั้น
 ก็พึงเป็น อย่างนั้น ฯ

มีวาจาประกอบความว่า เพราะเป็นไป ในสันดาน ของบุคคลผู้ริษยาอยู่ ไม่ปรารถนาอยู่ และผู้เศร้าโศกเนื่อง ๆ ๆ สองคำว่า ตตถ ตตถ ได้แก่ ในอารมณ์ กล่าวคือ สมบัติของคนอื่น สมบัติของตน และทุจริตและสุจริต ฯ

อาจารย์บางพวกเห็นว่า คำว่า ตถา นี้ เป็นคำเดียวกัน ด้วยคำว่า สภาวติกุเชสุ ฯ อาจารย์อีกพวกหนึ่งเห็นว่า เป็นสมุจยัตถะ ก็มี ฯ มีเชื่อกความว่า ก็ การชักตามบทที่เป็นไป ควรแล้ว เพราะธรรมที่มีปกติไม่สำเร็จประโยชน์แก่การงานเป็นไป ในสันดาน ถินเจตสิก และมีทชเจตสิกไม่เป็นไป ในอกุศลจิตที่เป็นอสังขาริก ฯ ส่วน ในคัมภีร์วิถิตถาระ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า ตถาติยธา อิศสา ฯเปฯ ลพฺกนฺติ เอวํ ดังนี้ ฯ

อกุศลเจตสิกสัมปโยคนัยวรรณนา จบ ฯ

โสภณเจตสิกสัมปโยคนัยวรรณนา

บรรดาคำว่า เตน เตน มกุเคน เป็นต้น มีอธิบายดังต่อไปนี้ ฯ เพราะทัญญู และวิจิกจนา อันปฐมมรรค ตัดขาดได้แล้ว เพราะเป็นสภาวะยังสัตว์ที่เหลือให้ไปสู่อบายภูมิ โดยประการทั้งปวง ฯ เพราะทัญญูและวิจิกจนา อันทุติยมรรค ตัดขาดได้แล้ว เพราะเป็นสภาวะยังสัตว์ที่เหลือให้ไปสู่กามเป็นเอกเทศ โดยประการทั้งปวง ฯ เพราะปฏิมะ อันตติยมรรค ตัดขาดได้แล้ว เพราะเป็นสภาวะยังสัตว์ที่เหลือ ให้ไปสู่กามทั้งหมด โดยประการทั้งปวง การละ โดยประการทั้งปวง จึงมี ด้วยจตุตถมรรค ฯ ก็ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า บทว่า เกสณฺจิ คือ พระอรหันต์ ฯ เห็นอีกว่า คำว่า เกสณฺจิ คือ พระอริยบุคคลมีโสดาบันบุคคล เป็นต้น ฯ

คำพูดของพวกอาจารย์ที่กล่าวว่า คำว่า เกจิวาโท คือ อาจารย์บางพวก ฯ อีกนัยหนึ่ง คำพูดที่ได้ชื่อว่า เกจิ ฯ คำว่า อปฺปนาวิธิยํ ปน นี้ ท่านอาจารย์หมายเอาการโจทก์ที่นำมาภายใน ในคำว่า อปฺปนาวิธิตฺตํ ปุพฺเพ นี้ ฯ ก็ คำนั้น ปราบกฏชัดแล้วแล ฯ คำว่า โสมนฺสฺสสฺสทฺเตเสว ได้แก่ กามาวจรจิต ที่เที่ยวไป ในวิถิแห่งอัปนา ฯ เพราะจิตที่มีเวทนาต่างกัน คือ กามาวจรจิตที่ประกอบด้วย อุเบกขาเวทนา ได้แก่ อัปนาที่ประกอบด้วยสุขเวทนาไม่มีอาเสวนปัจจัย ฯ

ในคำว่า กรุณาทโย นี้ ท่านอาจารย์กล่าวปฺงฺลิ่งค์ ด้วยเพ่งบทว่า ฐมฺมา ฯ แต่ ท่านอาจารย์หมายเอา อสมาหารทวันทวสมาส กล่าวเป็นพหูวนะ อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์หมายเอาบทที่มีวิญญูณเป็นคุณจากนั้น จึงกล่าวว่า วิรติ กรุณาทโย จ ดังนี้ ฯ

โสภณเจตสิกสัมปโยคนัยวรรณนา จบ ฯ

สังคหนยาทิวรรณนา

ท่านอาจารย์ ทำัตถมัมชัตตูปেকขาให้ยุติ ด้วยคำว่า สุขภูฐาน ปวิฏฐา นี้^{๓๗} ฯ

สำหรับพระโยคาวจรผู้มีกายประ โยคและวาจีประ โยคอันชำระหมดจดดีแล้ว ฯ

เพราะผลจิตเป็นธรรมชาติเหมือนกับมรรคจิต คือ เพราะผลจิตเป็นเช่นกับมรรคจิต ภาวะที่โลกุตตรวิริตีเหล่านั้นเป็นกุศลโดยส่วนเดียว จึงไม่ถูก ฯ คำว่า ตตฺถ คือ ในโลกุตตรกุศลจิตนั่นเอง ฯ อีกนัยหนึ่ง ในสิกขาบทวิภังคินั้น ฯ

ท่านอาจารย์กล่าวโดยอนุภูจะฟังอุปมาว่า เปรียบเหมือน มหัคคตวิปากจิตและโลกุตตรวิปากจิตทั้งหลาย ฉะนั้น ฯ จิตนั้น ฟังเป็นวิปากแห่งกรรมที่เนื่องกับกามตัณหา ไม่ฟังเป็นวิปากแห่งกรรมแห่งกิเลสมีรูปตัณหาเป็นต้น ฯ คือ ก็ เหตุไร ท่านอาจารย์ จึงไม่กำหนด วิปากแห่งกรรมที่เนื่องกับรูปตัณหาและอรูปตัณหาให้เป็นอารมณ์แห่งกิเลสมีรูปตัณหาเป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์เฉลยว่า

กามและกรรม ท่านกล่าวโดย ๒ ประการคือ
 อารมณ์ ๑ ฐานะ ๑ เพราะกรรมเนื่องกับตัณหา
 แต่ ท่าน กล่าวนอกนี้ไว้โดย ๒ ประการ โดยฐานะ ฯ
 เพราะฉะนั้น แล กามชวะ เมื่อถือเอาอารมณ์
 อย่างไม่อย่างหนึ่ง แม้ที่บัญญัติไว้เป็นต้น ย่อมถือเอา
 กรรมารมณ์มีรูปตัณหาและอรูปตัณหาเป็นต้น ฯ
 บุคคล ย่อมยินดี ในธรรมเป็นที่ใคร่ อันมีกาม
 ตัณหาเป็นอารมณ์ โดยความสืบทอ ในเพราะจิต
 แล่นไปใกล้ต่อความตายอยู่แท้ ฯ
 อนึ่ง รูปชวะและอรูปชวะ ย่อมยินดี กสิณเป็นต้นเทียว

^{๓๗} วิกาวินี.(บาลี) ๒๐๓.

เปรียบเทียบเหมือน ฟอมอบรสอันประณีตให้แก่ลูก ฉะนั้น ๆ
 ก็ บุคคล ย่อมไม่ปรารถนา แม้จะสัมผัสอารมณ์ คือ
 ตัณหาใดๆ อตภาพคือรูป และอตภาพคืออรูป
 มีอารมณ์คือตัณหา เพราะเหตุฉนั้น มหัคคตจิตที่เนื่องกับตัณหา
 ปรากฏแล้ว โดยฐานะแล ฯ

ความไม่ประกอบ ด้วยหน้าที่คือความรู้พิเศษย่อมมี เพราะปัญจทวาราวชชนจิตไม่มีอารมณ์ก่อน
 และเพราะอัญญนิสสยวิญญานจิตเป็นอนันตรปัจจัย เพราะอารมณ์เป็นที่อาศัยซึ่งวันไหว
 ด้วยความกระทบแห่งปสาทรูปที่เนื่องเป็นอันเดียวกัน และเพราะอารมณ์เป็นเบื้องหน้าการออกไป
 แห่งมโนทวาร ฯ แต่ ความไม่ประกอบ ด้วยหน้าที่คือความรู้พิเศษ ย่อมมี เพราะสัมปฏิจฉันนจิต
 มีอัญญนิสสยวิญญานจิตเป็นหัวหน้าและเพราะเป็นเบื้องหน้าการเข้าไปแห่งมโนทวารแล ฯ

อธิบายความปริจเฉทที่๒

แห่งจูพฏีกา ชื่อว่า อศกคฺคฺสารถิปณี จบ ด้วยประการฉนี้ ฯ

๔.๔ ปกิณณปริจเฉท

คำว่า กตฺถจิ มีเชื่อมความว่า หาแนะนำการรวบรวมบางพวกไม่ ๆ ก็ ใครๆ สามารถที่จะกล่าวว่า กิสมิณฺจิจิ เพราะหมายเอาเพียงวิบากจิตและกิริยาจิต ๆ ความว่า การรวบรวมอันเป็นแดนเกิด ไม่แนะนำ โดยเว้นจากจิตอุปาทานนั้น ในกาลไหน คือ ในการรวบรวมองค์ประกอบ ๆ ท่านอาจารย์กล่าวว่า อุปนียเต เพื่อจะกำหนดกรรมอย่างหนึ่ง เพราะ นี้ ธาตุ ประกอบด้วยสองกรรม ๆ เพื่อจะทำคํานั้นให้ปรากฏชัดเจน ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อหริยติ ๆ ก็ ด้วยคำว่า ตฺวิเรน นี้ ท่านอาจารย์ แสดงว่า เอว ศัพท์ หาเป็นอรรถแห่งการสันนิษฐานไม่ ๆ ก็ ในอภิธรรมนัยปกาสนี ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า คำว่า จิตฺตูปาทวเสน ว ได้แก่ ด้วยอำนาจแห่งจิตเท่านั้น อธิบายว่า ไม่ใช่ด้วยอำนาจแห่งเจตสิก ๆ เพราะการรวบรวมเวทนาเป็นต้น ท่านอาจารย์ แสดง ด้วยอำนาจแห่งจิตทีเดียว ๆ หากมีคำถามว่า คํานั้น พึงคิด ด้วยคำว่า เตสํ ทานี นี้ ๆ ตอบว่า คํานั้นไม่ผิด ๆ ความที่จิตและเจตสิกเหล่านั้น ๆ สมควรแล้วที่จะกล่าวว่า แนะนำ ด้วยอำนาจแห่งจิตมีการรวบรวมเป็นประธาน ๆ

เวทนาสังคหวรรณนา

เพื่อจะแสดง การคำนวณว่าสังคหะ ธาตุมี ๔ ประการ คือ ชาติ สัญชาติ กิริยา การคำนวณ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า วิภาควเสน ๆ ใน ๔ ประการเหล่านั้น โคตรเสมอด้วยชาติ ๆ ประเทศเสมอด้วยสัญชาติ ๆ อีกนัยหนึ่ง การรวบรวม มีในการบริจาด ในคำว่ารวบรวมพวกยกยาก็เป็นต้น ๆ มีในการรวบรวมอื่น ในคำว่า ท่านอาจารย์รวบรวมผลที่ห้ามวิญญานเป็นต้น ด้วยบ่งบอกถึงชาติขราและมรณะเป็นต้น ๆ มีในการรวบรวมอื่นที่เกิดพร้อมกัน ในคำว่า ท่านอาจารย์รวบรวมแม้กรรมภพที่ยึดมั่นต้นหา ด้วยระบุถึงอวิชชาสังขารเป็นต้น ๆ ท่านอาจารย์ กล่าวคํานี้ไว้ว่า วิภาเค ก็มี ในคำว่า การรวบรวมรูป มีโดย ๒ ประการเป็นต้น เพราะการรวบรวมมี ๔ ประการ ๆ การเสวยอารมณ์ในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ชื่อว่า การเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ๆ มีเนื้อความว่า การเสวยอารมณ์ในธรรม ที่เกิดในภุมิ ๓ จะมี ในกาลไหน ๆ การเสวยอารมณ์นี้ มีทุกขเป็นลักษณะ ในที่นี้ คือ ในธรรมที่เกิดในภุมิ ๓ ๆ อีกนัยหนึ่ง คำแม้ว่า ธรรมชาติอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นการเสวยอารมณ์มีอยู่ ธรรมชาตินี้ มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ การเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง พึงเป็นทุกขในที่นี้ คือ ในสงสาร ดังนี้ เหมาะสมแล้ว ๆ คำว่า อณฺฐทา คือ ในเวลาที่สัมปยุตตธรรมด้วยกายและวิญญาน ๆ คำว่า ปฺน อณฺฐทา คือ ในเวลาที่ธรรมเป็นเครื่องประกอบพร้อมกันด้วยสันตริณจิต

และชวนจิตเป็นต้น ๆ บรรดาคำเหล่านั้น มีอธิบายว่า สุขเวทนาและทุกขเวทนา จึงกระทำการอนุเคราะห์แก่กาย เพราะอันอำนาจปัจฉิมชาติปัจฉิมวิปยุตตปัจฉิมอัฏฐิปัจฉิมและอภิปัจฉิมเข้าไปได้ ในเวลาที่ธรรมเป็นเครื่องประกอบพร้อมกันด้วยสุขทางกายและวิญญาณ ๆ กระทำการอนุเคราะห์ทางใจ ด้วยอำนาจปัจฉิมที่เกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น ในเวลาที่ธรรมเป็นเครื่องประกอบพร้อมกันด้วยสันติธรรมจิตและชวนจิตเป็นต้น ๆ ทุกข์ ย่อมมี โดยวิปริยาย^{๑๔}จากนั้น ๆ ส่วน อุเบกขาแม้เกิดแล้ว ในใจ หามืออย่างนั้นไม่ เพราะตั้งมั่นอาการที่เป็นกลาง ๆ

ในคำว่า เอก์ มานสมเวติ นี้ ท่านอาจารย์ แสดงความที่อุเบกขาเป็นที่อาศัยที่ตั้งมีจักขุเป็นต้น ทางใจ ๆ

เวทนาสังคหรรณนา จบ ๆ

เหตุสังคหรรณนา

เพื่อจะแสดงว่า เหตุเหตุ ในเหตุ ๔ คือเหตุเหตุ ๑ ปัจจัยเหตุ ๑ อุดมเหตุ ๑ สาธารณเหตุ ๑ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า มูลภาโว ดังนี้ ๆ ต้นไม้ ชื่อว่า มีรากงอกงามแล้ว เพราะวิเคราะห์ว่า ดิมทางราก ๆ อนึ่ง ความที่สภาวะ ชื่อว่า มั่นคง เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นสภาวะที่มั่นคง มีอธิบายว่า ย่อมได้ปัจจัยแห่งมรรค ๆ คือ บัณฑิต พึงค้นคว้า หาเหตุอื่น ที่ยังภาวะของเหตุทั้งหลายให้สำเร็จเป็นมั่นคงในปักษ์นี้ มิใช่หรือ ๆ เฉลยว่า ไม่จำเป็นต้องค้นคว้าหาเหตุอื่น เพราะตนนั้นแลมั่นคง อันดับแรกโดยเป็นมูลราก ๆ ในคำว่า นิรุสยา ท่านอาจารย์ แสดง กิริยชวนจิต ด้วยคำที่ ๑ ๆ วิปากกัมมชรูป^{๑๕} ด้วยคำที่ ๒ ๆ อัพยาถุดทั้งหมด ด้วยคำที่ ๓ ๆ คือ เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ พึงกล่าว คำที่ ๓ มิใช่หรือ ๆ เฉลยว่า คำที่ท่านอาจารย์กล่าวแล้ว มีจริง ก็ ท่านอาจารย์กล่าว คำนอกนี้ อันเป็นเนื้อความที่เหลือ ด้วยอัพยาถุดทั้งหลาย แห่งกิริยชวนจิตและวิปากกัมมชรูปทั้งหลาย ๆ

เหตุสังคหรรณนา จบ ๆ

^{๑๔} วิปริยาย หมายถึง ความตรงกันข้าม.

^{๑๕} วิปากกัมมชรูป หมายถึง รูปที่เกิดแต่วิปากกรรม.

กิจสังคหวรรณนา

ความเป็นไปไม่บกพร่อง แห่งอรรถภาพ ชื่อว่า อวิจเฉทปวัตติ ๑ จริงอยู่ เมื่อองค์แห่งภพ เป็นลำดับ แห่งวิถีจิต แม้ไม่มีอยู่ ชีวิตินทรีย์ พึงขาดสูญ ๑ ก็ ชีวิตินทรีย์นั้น ขาดสูญ ด้วยกำลัง แห่งภาวนา ในนิโรธสมาบัติ ๑ คำว่า ชวมานสุส วิย ได้แก่ เปรียบเหมือน ไปอยู่ ด้วยความเร็ว ฉะนั้น ๑ ก็ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในอภิธรรมนัยปกาสนี ว่า ความเป็นไปและความแล่นไป ค่วน คือ เร็ว ๑ ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า ความเป็นไปเร็วฉนั้นแล มีเพราะจิตทั้งหมดสมบูรณ์ ด้วยขณะ ๓ ฉนั้น พึงเป็นกิจรับมาจากกิจอื่นแล้ว จึงกล่าวว่า ต่ ต่ เป็นต้น ๑ อีกนัยหนึ่ง คำว่า ชวมานสุส วิย ได้แก่ เปรียบเหมือน เสวยอยู่ ฉนั้น ๑ ก็ ท่านอาจารย์ จักตอบว่า มโนทวารวิชชชจิต จึงไม่มี ชวนกิจ เพราะไม่มีการเสวยรสแห่งอารมณ์ ๑ ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า จิตเหล่าอื่น พึงเป็นอันรับมาแล้วว่า การเสวยนั้นแล จึงมี เพราะจิตแม้ทั้งหมดกำหนดอารมณ์เป็นสภาวะ มิใช่ หรือ ฉนั้น จึงกล่าวว่า จิต ต่ ฉนี้ ๑

กิจมีทศนะเป็นต้นก็ดี มีศุสนะเป็นต้นก็ดี มีคมนะเป็นต้นก็ดี ที่ละกิจแห่งวิญญานมีจักขุ วิญญานเป็นต้น ยังชวนกิจนั้นแลให้สำเร็จ ๑ ท่านอาจารย์กล่าวว่า แม้ในเมื่อไม่มีความต่างกัน ก็มีการกำหนดความต่างกัน ๑ เมื่อมีความเป็นอย่างนั้น ไม่พึงกล่าวคำว่า ฐาน ระหว่างจุดิจกิจและ กวังกิจเป็นต้น ๑ อนึ่ง ความที่วิญญาน ๕ ไม่พึงเป็นฐานะเดียวกัน เพราะบทสรุปต่างกัน ๑ ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ ในอรรถกถาโดยสรุปว่า ฐานระหว่างจุดิจกิจและกวังกิจ ชื่อว่า ปฏิสนธิ- ฐานะ^{๕๐} ๑ ก็ ปฏิสนธิฐานนั้น พึงเป็นฐานที่ท่านกล่าวหมายเอาเพียงเวลา ๓ ขณะระหว่างจุดิจกิจและ กวังกิจ ๑ ส่วน ในที่นี้ ไม่มีโทษว่า ท่านอาจารย์กล่าวอย่างนี้ เพราะธรรมอะไร ๑ เว้นปฏิสนธิไม่ มีอยู่ ๑

มิวาจาประกอบความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยกปฏิจันยขึ้นไว้ ในคัมภีร์ปฏิฐาน ในวิภังค์แห่งคำว่า อุเปกขาสหคต ๑ บรรดาคำเหล่านั้น ในบางคัมภีร์ ท่านเขียนไว้ว่า ชั้น ๓ อาศัย ชั้น ๑ เป็นต้นแล ๑ ก็ พระบาลีว่า ชั้น ๒ สมควรแล้ว เพราะเวทนาชั้นสหคตด้วยอุเบกขา ๑ คำว่า ขถามมุตตาสเน คือ พระอภิธรรม ๑ จริงอยู่ พระสูตร เป็นยถาภูมิตาสเน พระวินัย เป็น ยถาปราชศาสเน ๑ ด้วยคำนั้น ท่านอาจารย์ แสดงว่า ความที่สันติธรรมกิจประกอบด้วยโสมนัส

^{๕๐} สจฺเขป.(บาลี) ๓๗๕.

ไม่เป็นปฏิสนธิกิจ สำเร็จด้วยการทำให้แน่นแนบ ๆ ก็ ธรรม แต่ละข้อ มีความสำเร็จ ๓ ประการ คือ ความแจ่มแจ้ง ๑ การคาดคะเน ๑ การทำให้แน่นแนบ ๑ ๆ ในอธิการนั้น มีวินิจฉัยว่า ลักษณะแห่งสภาวะ ในคำว่า สภาวะธรรม ชื่อว่า ผัสสะ เพราะวิเคราะห์ว่า ถูกต้อง เป็นต้น ชื่อว่า สำเร็จด้วยความแจ่มแจ้ง ๆ อาการมีความไม่เที่ยง เป็นต้น แห่งผัสสะ เป็นต้น ด้วยสภาวะที่เนื่องด้วยปัจจัย เว้น เครื่องหมายความสำเร็จ ชื่อว่า สำเร็จด้วยการคาดคะเน ๆ อนึ่ง คำว่า สภาวะคือความถูกต้อง มีอยู่ แม้ในปฏิสนธิ เป็นต้น ชื่อว่า ผัสสะ เป็นต้น ชื่อว่า สำเร็จ ด้วยความทำให้แน่นแนบ ๆ มีเนื้อความว่า สำเร็จด้วยสภาวะ ที่พึงเชื่อ ๆ มีอธิบายว่า เหตุ บัณฑิต พึงค้นหา ในที่นี้ อย่างนั้น ๆ ก็ ท่านผู้รู้ความหมายอันเป็นจริง จึงกล่าวยุติว่า อภิธรรมอันยิ่ง จึงไม่ปรากฏชัด แก่จิตที่ใกล้ต่อความตาย ด้วยกำลังแห่งกรรมที่ก้าวล่วงเหตุ ๒ อันแล้วแล้ว ดังนั้น สันติธรรมกิจสหจรด้วยโสมนัส จึงไม่เป็นปฏิสนธิกิจ เพราะกล่าวไว้ ในฎีกาธรรมมาตาราว่า ความแน่นอนแห่งอารมณ์ปฏิสนธิ มีด้วยอำนาจกรรม ความแน่นอนแห่งเวทนา มีด้วยอำนาจอารมณ์ดังนี้ ๆ บัณฑิต พึงสอบสวนค่านั่นแล้ว ถือเอา ๆ คำว่า ยตฺถ คือ ธรรมสังคณี ๆ คำว่า กสฺสจฺจि คือ หทัยวัตถุ ๆ

ฐาน คือ กิจ ชื่อว่า มีฐานเป็นกิจ ๆ ก็ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า จิตมีฐาน ๒ มีการพิจารณาเป็นเบื้องต้น จิตที่มีฐาน ๕ เหล่าอื่นอีก กิจและฐานเหล่านั้นมี ๒ ๆ

มีเนื้อความว่า ก็ คำว่า ทวิฐาน คือ กิจ ๒ อย่าง ๆ กิจ ฐาน อันเดียวกัน แห่งจิตเหล่าใด จิตเหล่านั้น ชื่อว่า มีกิจและฐานอันเดียวกัน ๆ แม้ในจิตที่เหลือ ก็อย่างนั้น ๆ ส่วน อาจารย์บางพวกเห็นคำว่า ความต่างกันแห่งฐาน มีโดยความต่างกันแห่งกิจ เป็นต้น กล่าวว่ กิจและฐานอันเดียวกัน มีอยู่ แก่จิตเหล่าใด เป็นต้น ๆ ส่วน ในอรรถกถาโดยสรุป ท่านอาจารย์กล่าวว่า จิตเป็นฐานแห่งกิจทั้งหลาย^{๔๖} บรรดาคำเหล่านั้น บัณฑิต พึงค้นหา คำที่เหมาะสมกว่า ๆ

กิจสังคหวรรณนา จบ ๆ

^{๔๖} สจฺเขป.(บาลี) ๓๗๖.

ทวารสังคหวรรณนา

คำว่า จกฺขาทิตฺวาเรสุ คือ ปัญจทวารมีจกฺขเป็นต้น ฯ

คำว่า ภวฺจโคโต ได้แก่ โท อักษร ลงในความหมายว่าโอกาส หรือ ในความหมายว่าเหตุ ฯ มีเชื่อมความว่า เพราะไม่เป็นไป ฯ ส่วน อาจารย์บางพวก กระทบความหมายแห่งอุปาทานะ รู้ชัดเจนด้วย อนฺตร ศัพท์ ฯ พึงเชื่อมความว่า คำไม่สมควรแล้วนั้น จึงไม่เป็นไป แม้ในความหมายแห่งอุปาทานะ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า เหมือนอย่างว่า วิถิจิต เกิดขึ้น จากมโนทวารภวฺจจิต ฉนฺได จิตเหล่านี้ ก็ไม่เกิดขึ้น ฉนนัน ฯ คำว่า อารมฺมณฺนฺตรคหฺวเสน ได้แก่ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ อื่นจากอารมณ์เดิมกล่าวคืออารมณ์แห่งปฏิสนธิจิต ฯ ก็ อาจารย์บางพวก กล่าว วส ศัพท์ เป็นความหมายแห่งเหตุว่า มนฺตามโนทวารปาถวิสยโต ดังนี้ ฯ คำเหล่านั้น มีอธิบายว่า วิถิจิต เป็นไปในมโนทวาร ฉนฺได จิตเหล่านี้ ก็ไม่เป็นไป ฉนนัน ฯ คือ เหตุไร เฉลยว่า เพราะจิตอื่นถือเอาจากอารมณ์ ที่ปรากฏแก่มโนทวาร ฯ เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ แม้จิตมีโคตรภูจิตเป็นต้น ก็เป็นจิตพ้นจากมโนทวาร ฯ ดังนั้น บัณฑิต พึงคั่นคว่ำ เนื้อความแปลกกันทีเดียว ฯ

ด้วยคำว่า อถวา นี้ ท่านอาจารย์ แสดงเนื้อความที่เหลืออย่างเดียว ไม่แสดงเนื้อความเป็นคู่ ๆ ฯ เพราะคำว่า ทวันทกัมมชารยสมาส ศัพท์เป็นคู่ ๆ ชื่อว่า พงฺเล็งฺคุณเป็นคู่ ๆ ฯ ในบางกัมภีร์ ท่านเขียนว่า จทฺวาริกวิมุตฺตานิ แล ฯ พระบาลีว่า จทฺวารวิมุตฺตานิ ดังนี้ เหมาะสมแล้วแล ฯ

ทวารสังคหวรรณนา จบ ฯ

อาลัมพนสังคหวรรณนา

ท่านอาจารย์กล่าวว่า กถียติ เพราะจิตตฺช ศัพท์เป็นประธาน ฯ คำว่า สุสียติ นี้ เป็นกัตตุสาธนะ ฯ ท่านอาจารย์ กล่าวว่า พึงเป็นการสืบท่ออารมณ์ แห่งปสาทรูปอย่างหนึ่ง ฯ ก็ เพราะพระบาลีว่า รูป จกฺขุสุมี จกฺขุรูปสมิ ปฎิหฺลยติ แม้กัมมสาธนะ ก็ชอบโดยแท้ ฯ

แม้เมื่อท่านอาจารย์พึงกล่าวคำว่า อิทธิวิธี เป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า ทิพฺพจกฺขุเป็นต้น เพื่อให้ความสิ้นไปแห่งอัสวะยฺยติ ฯ

ในคำว่า ขาสุมภว นี้ คำแห่งฎีกานี้ ปรากฏ ดูทรงอนุญาตว่า อันดับแรก อารมณ์ ๕ มีรูปารมณ์เป็นต้น ที่ชวนจิตอันเกิดทางทวาร ๖ รับมา อันเป็นไป ๒ กาล เป็นกรรมนิमित เป็นอารมณ์ของปฏิสนธิจิตและภวังคจิตที่เป็นกามาวจร ๑ อารมณ์ ๕ มีรูปารมณ์เป็นต้น เฉพาะที่เป็นอดีต เป็นอารมณ์ของจุติจิต ๑ รูปารมณ์ ที่ชวนจิตอันเกิดจากมโนทวารรับมาเฉพาะที่เป็นปัจจุบัน เป็นคตินิมิต เป็นอารมณ์แห่งปฏิสนธิจิต ที่เป็นปัจจุบันและอดีตเป็นอารมณ์ของภวังคจิตเฉพาะที่เป็นอดีต เป็นอารมณ์ของจุติจิต ๑ จริงอยู่ ท่านอาจารย์ จักกล่าว ในวิถีมุตตสังคหวรรณานาว่า ความที่รูปารมณ์ที่เป็นคตินิมิตเป็นปัจจุบัน เป็นอารมณ์ของปฏิสนธิจิต และภวังคจิต ๔ ดวง ๑ บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ขาสุมภว มีอธิบายว่า รูปารมณ์เป็นต้น ที่เป็นกรรมนิमित เป็นอารมณ์แห่งปฏิสนธิจิต ภวังคจิตและจุติจิต โดยประการใด ที่เป็นคตินิมิต เป็นอารมณ์แห่งปฏิสนธิจิต ภวังคจิตและจุติจิต โดยประการนั้น ๑ ท่านอาจารย์ค้ำนึ่งถึงคำว่า ก็ รูปารมณ์เป็นต้น ที่ชวนจิตอันเกิดทางทวาร ๖ รับมา เป็นปัจจุบันและเป็นอดีต ที่เป็นกรรมนิमित เป็นอารมณ์ของปฏิสนธิจิตและภวังคจิต เฉพาะที่เป็นอดีต เป็นอารมณ์ของจุติจิต มิใช่หรือ ๑ คำนี้ มีอย่างนี้หรือ จึงกล่าวว่า รูปารมณ์ ๑เป ๑ เอกนตปัจจุปปนฺนํ เพื่อจะแสดงเพียงเนื้อความที่แปลกกัน ๑ ส่วน ในที่นั้น ท่านอาจารย์ แสดงว่า คำว่า เอกนตปัจจุปปนฺนํ ความว่า รูปารมณ์เป็นต้น แม้เป็นปัจจุบัน เป็นอดีต หมายเอา กรรมนิमित ฉันทใด นี้ หาเป็นฉันทนั้นไม่ ๑ ก็ ความที่รูปารมณ์เป็นต้นที่เป็นคตินิมิต เป็นปัจจุบัน โดยส่วนเดียว จึงไม่มี ๑ ก็ อาจารย์บางพวก นำคำว่า ติณฺณ มาแล้ว กล่าวความที่รูปารมณ์เป็นต้น เป็นปัจจุบัน เป็นอารมณ์ แม้แห่งจุติจิต ด้วยบทว่า ตถา นี้ ๑ อธิบายก่อน ในอรรถกถาโดยสรุป ท่านอาจารย์อนุญาตไว้แล้ว ๑ ส่วน ในอภิธรรมนัยปกาสนีที่ว่า ท่านอาจารย์อนุญาตว่า รูปารมณ์เป็นต้น ที่ชวนจิตอันเกิดทางมโนทวารรับมา เฉพาะที่เป็นอดีต ที่เป็นกรรมนิमितเป็นอารมณ์ ๑ รูปารมณ์เป็นต้น ที่ชวนจิตอันเกิดทางทวาร ๖ รับมาที่เป็นปัจจุบัน เป็นอดีต ที่เป็นคตินิมิต เป็นอารมณ์ ๑ ในที่นั้น มีวินิจฉัยว่า ฟังเห็นความหมายว่า รูปารมณ์เป็นต้นที่เป็นปัจจุบัน ด้วยอำนาจความสืบเนื่องที่เป็นกรรมนิमित ๑ ก็ ท่านอาจารย์ถือเอา อารมณ์โดยส่วนเดียว กล่าวเนื้อความนอกนี้ว่าเป็น อดีต ๑ ก็ ในสังขสังเขป ท่านอาจารย์กล่าวว่า อารมณ์ ย่อมเกิดจากใจเท่านั้นแล้วกล่าวว่า ปฏิสนธิจิต ฟังมี ในปัญจทวาร เว้นกรรม ฟังมี ในโคจร ๒ ๑ ในที่นั้น ท่านอาจารย์ แสดงว่า รูปารมณ์เป็นต้น ที่ชวนจิตที่เกิดทางทวาร ๖ รับมาเป็น กรรมนิमितบ้าง เป็นคตินิมิตบ้าง เป็นอารมณ์ ๑ ส่วน กรรมนี้ มีอยู่ ในทุกนิमित เป็นกรรม ที่ทำได้ยาก ๑ ก็ คำว่า ขาสุมภว มี ๑๐ นัย ในอนุโลมว่า ๔ นัย คืออารมณ์แม่ ๖ อย่าง แห่งจิตที่หลุดพ้นจากทวาร ๑ ที่ชวนจิตที่เกิดจากทวาร ๖ รับมาแล้ว ในภพอันเป็นลำดับ โดยมาก เป็นอารมณ์แห่งจิตที่หลุดพ้นจากทวาร ๑ เป็นปัจจุบัน เป็นอดีต เป็นบัญญัติ เป็นอารมณ์แห่งจิตที่หลุดพ้นจากทวาร ๖ ๑ ที่สมมติว่าเป็นกรรมกรรมนิमितและคตินิมิตเป็นอารมณ์แห่งจิตที่หลุดพ้นจากทวาร ๑ ๑ นัยที่มีจิตหลุดพ้นจากทวาร

เป็นมูล มีอารมณ์ ๖ อย่างเป็นมูล ก็เหมือนกัน ๒ นัย ที่มีชวนจิตที่เกิดทางทวาร ๖ รับมาแล้ว เป็นมูล ๑ ๑ นัยที่เป็นปัจจุบัน มีมูลอย่างเดียวกัน ๑ นัย ในปฏิโลม ก็เหมือนกัน ๑ นัย ๔ มีหมู่กรรม ๑๗ เป็นมูล นัย ๓ อย่างมีปัจจุบัน ๑๗ ภูติเป็นมูล นัย ๒ อย่าง มีชวนจิตที่เกิดทางทวาร ๖ รับมาแล้วเป็นมูลนัย ๑ อย่างมีอารมณ์ ๖ เป็นมูล สรุปความว่า ท่านอาจารย์ แสดงนัยไว้ ๒๐ อย่างแล ๑ ท่านอาจารย์กล่าวว่า พาหุสเลน เพราะมีลักษณะมาก ๑ ก็ เขญุย ศัพท์ บัณฑิต นิยมกัน เหมือน ปามะม่วง ฉะนั้นแล ๑ ในที่นี้ ท่านอาจารย์ประสงค์ ความนิยมกริยา คุณคนเที่ยวไปในป่า เพราะทำการรับมาก และเพราะไม่ทำการรับน้อย ๑ ก็ ท่านอาจารย์ กล่าวคำนั้นหมายเอาความที่ เขญุย ศัพท์ และ พหุล ศัพท์เหมือนกัน โดยเหมาะสม ๑

คำว่า น เกนจิ คือ อันทวารใด คือ อะไร ๑ ๑ จริงอยู่ ท่านอาจารย์ ประสงค์เอาการไม่รับ ทางทวารทั้งสิ้น ๑ อารมณ์แห่งปฏิสนธิจิต ของเหล่าสัตว์ ผู้จุติจากอสังขญีภพ อันทวารไม่รับมาแล้ว ด้วยคำว่า ตเทว เป็นต้น ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า คำว่า พุทธิจาริต์ เป็นนบุงสกลิงค์ แสดงภาวะ ๑ ส่วน ในนัยปกาสนี ท่านอาจารย์อนุญาตว่า อารมณ์แห่งปฏิสนธิจิต อะไร ๑ ของสัตว์ ทุกจำพวก คือ แม้ผู้เคลื่อนอยู่ อันทวารไม่รับมาแล้ว ๑ อารมณ์แห่งปฏิสนธิจิต ที่เป็นปัจจุบัน ในอารมณ์นั้น อันทวารไม่รับมาแล้ว ๑ ก็ คำนั้น ปรากฏ คุณ ประกอบแล้ว ๑ ก็ เมื่อมีความเป็นอย่าง นี้ อารมณ์ทั้งหลาย พึงยังปฏิสนธิจิต ๘ ดวง ของหมู่สัตว์มีจิตจากอรูปรูปให้บริบูรณ์ ๑ จริงอยู่ อารมณ์แห่งปฏิสนธิจิต ในที่นี้ ของหมู่สัตว์ผู้จุติ จากอรูปรูป ย่อมเป็นอดีตและปัจจุบัน ๑ ก็ อารมณ์ เป็นปัจจุบัน ในจิตนั้น พึงเป็นอันทวารอะไร รับมาแล้วแล ๑ มีด้วยกำลังกรรมนั่นเอง ๑ หากมี ด้วยกำลังชวนจิตในเวลาใกล้ต่อความตายไม่ ๑ เพราะอารมณ์แม้ชวนจิตในเวลาใกล้ต่อความตาย รับมาแล้ว อันกำลังกรรมนั่นเองให้ปรากฏได้ ๑

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า เตเนว ๑ ท่านอาจารย์ พึงทักท้วงว่า อารมณ์แห่งปฏิสนธิจิต ของเหล่าสัตว์ ผู้จุติ จากอสังขญีภพ เป็นอันชวนจิตในเวลาใกล้ต่อความตายรับมาแล้วแล ๑ ท่าน อาจารย์ จึงกล่าวว่า อิตถา ๑เปฯ อุปฐาปิยามานตดา ดังนี้ ๑ จริงอยู่ ท่านอาจารย์ผู้มีวาพะอื่น เห็นว่า สัญญา ของอสังขญีสัตว์ มีในเวลาปฏิสนธิและในเวลาจุติ ๑ ส่วน อาจารย์บางพวก รู้ชัดว่าจะต้องไร้ ความหมาย เพราะอันกำลังกรรมให้ปรากฏ ๑ บัณฑิต พึงพิจารณา คำนั้น ๑

มีพระบาลีเพราะความเปลอเลอว่า สนฺติรณาทิวเสน ๑ ก็ บัณฑิต ไม่พึงถือเอา อารมณ์นั้น ด้วย อาทิสัพท์ ในที่นั้น ๑ แต่ พึงถือเอา ในคำว่า ปฏิสนฺธาติ ดังนี้ เพราะมีอารมณ์ ๖ ๑ อนึ่ง ไม่พึง ถือเอา ภาวักจิตที่จรมา ๑ เพราะภาวักจิตเมื่อนั้น มีอารมณ์ ๖ ๑

อาจารย์บางพวก กล่าวว่า คำว่า ปริมาสนอสุสารทนาภินนุทนกาล ความว่า ความยึดถือ ทิฐิ ความยินดีโลภะ ความเพติดเพลิน โสมนัส ฯ อาจารย์อีกพวกหนึ่งเห็นว่า การยึดถือทิฐิ การยินดีโลภะ ความเพติดเพลิน ทิฐิและโลภะทั้ง ๒ ก็มี ฯ เพราะพระบาลีว่า ทิฐิ อสุสาเทติ อภินนุติ ท่านอาจารย์ประสงค์เอา ความยินดีและความเพติดเพลินทิฐิ ในที่นี้ ฯ อนึ่ง ความยินดี และเพติดเพลินเหล่านั้น ท่านอาจารย์ปรารภมาแล้ว ด้วยอำนาจความยึดถือ ฯ ท่านอาจารย์ กล่าวคำว่า ความยึดถือ เพื่อแสดงว่า ไม่ปรารภแล้ว ด้วยอำนาจการข้อม ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิฐานว่า บุคคล ยินดี เพติดเพลิน ราคะ ฯ^๒ คำว่า ปวตฺติย คือ ในเวลาที่เป็นไป ฯ

จิต ที่เกิดแล้วในบุคคล แขนกหนึ่ง จากโลกียจิต ชื่อว่า จิต ที่เกิดเฉพาะบุคคล ฯ เพราะผล อันเลิศตนมิได้บรรลุ ฯ คือ ก็ แม้กริยาจิต อันบุคคลเหล่านั้นไม่บรรลุแล้ว มิใช่หรือ ฯ เฉลยว่า คำที่ ท่านกล่าวแล้ว เป็นจริง ฯ ก็ ชื่อว่า กริยาจิต เป็นตัวทำ ด้วยอำนาจสันดานที่ปราศจากอนุสัย แห่งกุศลจิตนั้นแล ไม่พึงกล่าวว่า อันตนไม่บรรลุ ดังนั้น จึงกล่าวว่า เตชานํ ฯ คำว่า ปจฺจเวกฺขณฺสุ คือ ในเวลาพิจารณา ฯ คำว่า ปริกมฺมกาล ได้แก่ ในเวลาที่เข้าไปข้างหน้า คือ บริกรรม อภิญญา ฯ คำว่า เหฏฺฐิมาณญฺ ท่านอาจารย์ ชี้แจงว่า พระเสขบุคคลทั้งหลาย ผู้มีตนเสมอกันและพระเสข บุคคลทั้งหลายผู้ต่ำกว่าตน ด้วย จ ศัพท์ ฯ ก็ สม ศัพท์ เป็นความหมายแห่ง สทิส ศัพท์ ฯ

ท่านอาจารย์กล่าวว่า อารมณฺเจะไร ฯ ชื่อว่า เป็นอารมณฺเจะไม่ได้ ฯ พึงกล่าวว่า อารมณฺเจะไร ฯ ชื่อว่า เป็นอารมณฺเจะไม่ได้แล ฯ

อาลัมพนสังคหวรรณนา จบ ฯ

วัตถุสังคหวรรณนา

ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ ในคัมภีร์ปรมัตถันยาสะว่า แต่ ใจ ที่เป็นสัมปฏิจจันนะ แต่ใจที่เป็น ปัญจทวาราวชชนะ เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ ก็ ภาวังคุปัจเจทสันติริณจิต พึงเป็นมโนธาตุ ฯ อนึ่ง คำว่า สมภูยมนโสเยว อนนฺตรปจฺจยภูตา พึงพิศพลาด ฯ ก็ กริยาจิตเบื้องต้นและเบื้องปลาย เป็นกัตตุ อย่างเดียวกัน ฯ ส่วน ท่านอาจารย์ ปฏิเสธ เพียงปัญจวิญญานจิตเท่านั้น ฯ จริงอยู่ มโนธาตุและ มโนวิญญานธาตุ สมควรแล้ว ที่จะกล่าวว่า ใจ เพราะประกอบด้วย มน ศัพท์ ฯ ก็ ดังนั้นนั่นแล

^๒ อภ. ป.(ไทย) ๔๐/๔๐๗/๒๕๕.

ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า มโนเขว ๆ เปฯ ธาตุ จ ดังนี้ ๆ หาก พึงมีคำถามว่า ก็ เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ แม้ปัญญาญาณจิต จึงมีความสัมพันธ์กับใจ ๆ เฉลยว่า หากมีความสัมพันธ์กับใจไม่ ๆ ข้อความว่า มโนโต สมภูย มโนโส ปจยตฺเต ได้แก่ เพราะใจเป็นของแห่งตนนั้น หรือ เพราะอาศัยวัตถุอื่น ๆ อีกนัยหนึ่ง ใจแม้ทั้งหมด สมควรแล้ว ที่จะถือเอา ด้วย มน ศัพท์ ๆ จริงอยู่ แม้ปัญญาญาณจิต ท่านอาจารย์ก็กล่าวไว้ ในพระบาลีว่า มโน มานสิ เป็นต้น ๆ หาก พึงมีคำถามว่า เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ แม้ปัญญาญาณมโนธาตุ ก็จึงมีความสัมพันธ์กับใจ ๆ เฉลยว่า ในที่นั้น ปัญญาญาณจิต ท่านอาจารย์กล่าวไว้แล้วนั่นเอง ๆ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า ก็ มโนธาตุ มีเพราะปัญจทวาราวชชนจิต ไม่มีอารมณ์เบื้องต้น และเพราะเป็นอัญญนิสสยปัจจัย ๆ มโนธาตุ ไม่มีความสัมพันธ์ด้วยใจ เพราะสัมปฏิจันนิจเป็นอัญญนิสสยปัจจัย เพราะเหตุนั้น มโนธาตุ จึงเป็น คุจ เกิดแต่เปือกตม ๆ

อธิบายความปริเฉทที่๗

แห่งจุฬีกา ชื่อว่า อศคฺคฺสารทีปนี จบ ด้วยประการฉะนี้ ๆ

๔.๕ วิธีปริเฉท

ท่านอาจารย์ ห้ามความที่บทยแห่งจิตตูปบาทเป็นตัปปริสสมาสและกัมมชารยสมาส ด้วยคำว่า จตุนัน ขนุชานัน ฯ ห้าม ฎมิแห่งจิตตูปบาท ด้วยคำว่า ตินุณ ฎมินัน ฯ ห้าม อเหตุกจิตมนุษย์เป็นต้น ด้วยคำว่า ทวิเหตุกาทิ ฯ

ท่านอาจารย์หมายเอาความที่จิตได้้อยู่ ในวิกัปป์ว่า วิสเยสุ จ จึงกล่าวว่า ก็ ความเป็นไปแห่งจิต ในอติปริตตารมณฺ์ ไม่มีทีเดียว ฯ อีกนัยหนึ่ง คำว่า วิสเยสุ จิตตูปวัตติ เหมาะสมแล้วเพื่อจะกล่าว ด้วยอำนาจอารมณ์ หรือ ด้วยอำนาจปัจจัย ฯ ก็ ท่านอาจารย์ จักกล่าวว่า คำว่า อารมมณฺฏตา ได้แก่ เป็นวิสัยด้วย เป็นปัจจัยด้วย ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า คำว่า เตนว ก็คือ ไม่กล่าวไว้ด้วย ฯ

วิธีลักกัรณนา

ท่านอาจารย์ ห้าม การประกอบสภาวะ ด้วยคำว่า นามโยชนา นี้ ฯ ก็ เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ ๖ ประการทั้ง ๒ พึงมี แก่วิจิต และโดยสภาวะ ฯ อนึ่ง เมื่อมีความเป็นอย่างนั้น ก็ย่อมผิดพลาด ด้วยคำว่า จ วิถีโย ฯ บัณฑิต พึงกระทำ การประกอบด้วยอำนาจ ชื่อว่า ก็ วิถีจิตมี ๖ ประการ โดยสภาวะ ฯ

ปัญจทวารวิธีวรรณนา

บาลีว่า อุปฺปาตฺถุขณฺเณ อุปฺปชฺชมานัน น จ อุปฺปนฺนํ นี้ เป็นบาลีผิดพลาด ฯ ก็พระบาลีมาปรากฏ ในจิตตยมกว่า อุปฺปนฺนํ อุปฺปชฺชมานนฺติ กงฺคฺกขณฺเณ อุปฺปนฺนํ โน จ อุปฺปชฺชมานัน อุปฺปาตฺถุขณฺเณ อุปฺปชฺชมานนฺจํ คังนํ นี้ ก็ อุปฺปนฺนํ ศัพฺทํ มีวาทกเหมือนกันทั้ง ๓ ขณะ^{๘๓} ฯ เนื้อความ ในที่นั้น เป็นเนื้อความที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้แล้ว ในอรรถกถาเป็นต้นทีเดียวนแล ฯ พระบาลีที่เหลือว่า กงฺคฺกฺปฺปาทา ว กถิตาน จิตฺกฺขโณ ตสฺมา จิตฺยา อภาโว วิญฺญาตติ คังนํ ฯ นัยนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงคฺไว้แล้ว ฯ แม้ในคำว่า น ขณฺฏฺจิตฺติ นี้ พระองค์ ก็ทรงประสงคฺแล้ว ฯ

^{๘๓} อภ. ย.(ไทย) ๓๕/๘๑/๘๓ ,๑๐๒/๑๒๔.

ในคำว่า เอกสมัย ๆเปฯ ปรากฏฉนวนโต จ ท่านอาจารย์ แสดง ความเกิด เพราะตรีศ โดยภาวะที่ธรรม ซึ่งแปรเป็นอย่างอื่นและความปรากฏ โดยภาวะฐิติขณะจิตปรากฏ คำว่า น จ ๆเปฯ ตสุมาแสดงไว้ในพระอภิธรรม ๆ ภาวะที่ธรรมซึ่งแปรเป็นอย่างอื่น ย่อมไม่มี ในที่นี้ อย่างนี้ เปรียบเหมือน เหตุ ในการไม่ตรัสถึงธรรมที่จะหาได้อยู่ มีอยู่ ฉะนั้น ๆ มีเนื้อความว่า ตสุมา ๆ คำว่า ยถาขมฺมสาสนะ คือ ในพระศาสนาอันสมควรแก่สภาวะธรรม ๆ พระบาลีที่เหลือว่า ในพระอภิธรรม ๆ ก็ คำ วิเสสนะ นี้ ใช้ในความหมายแห่งเหตุ ๆ คำว่า อวจนมุปี นี้ เป็นบทกัตตฺวาจาก แห่งกิริยาเครื่องแสดง ๆ ท่านอาจารย์รวบรวมการคัดค้าน ด้วย ปี ศัพท์ ๆ คำว่า อิตถา ความว่า เมื่ออุปาทกขณะกับ กังคขณะแห่งจิต มีธรรมต่างกันเป็นเครื่องรองรับ มีอยู่ ท่านอาจารย์กล่าวว่า กทาจิ เพราะพระสูตร เป็น ยถาอัชฌาสัย พระอภิธรรมเป็นยถาธรรม พระวินัยเป็นยถาปราช ๆ ท่านอาจารย์ห้ามการตัด ตอนความหมายแห่งธาตุ ในคำว่า ธาตุตุเถยว ดังนี้ ๆ

นามรูป เสมอด้วยอายุ เพราะคำว่า ตินิมานี ๆเปฯ สงฺขตลกฺขณานิ ดังนี้ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อรูปี ลหุ ดังนี้ ๆ แม้ในคัมภีร์วิถถาระ ท่านอาจารย์ ก็อนุญาตอย่างนั้น นั้นแล ๆ ด้วยคำว่า ตานี ๆเปฯ สมฺพนุโธ นี้ ท่านอาจารย์ แสดงสักว่าวากยสัมพันธ์ มีเนื้อความว่า ก็ ในคัมภีร์นั้น อรูปเปลี่ยนไปเร็ว รูปเปลี่ยนแปรไปช้าเช่นนั้น เหล่านั้น มีประมาณ ๑๗ ขณะจิต เสมอด้วยจิต ๑๗ ดวง เป็นอายุ ของรูปธรรม ๆ

มีเนื้อความว่า คำว่า เอตฺตาวตา ๆเปฯ ขณายเก นี้ ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอา คตินิมิตและ อุปปฏิฐาน ในมโนทวาร ๆ ขณะจิต ๑๑ ขณะ คือ ภาวังคจณจิต ๒ อาวัชชนจิต ๑ ชวนจิต ๕ ตทาลัมพนจิต ๒ จุติจิต ๑ ถ่วงไป ในขณะจิตนั้น ๆ ลำดับนั้น คือ ในภายหลัง หรือ ในกาลนั้น ปฏิสนธิจิต คือ ภาวังคจิต ๔ ย่อมเกิดขึ้น ในอารมณ์ที่มีอายุเหลืออยู่ ๕ ขณะจิต ๆ ก็ คำนี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในคัมภีร์วิถถาระ ๆ คำว่า อฏฺฐกถายเมว คือ ในอรรถกถาชั้นทวิภังคั้นนั้นแล ๆ

คำว่า อาโปกานุรูป คือ ตามความเหมาะสมแก่การคำนึง ๆ คำว่า เอกกกลาปคตาปี หิ นี้ มีเนื้อความว่า หิ ศัพท์ เป็นความหมายแห่งปนศัพท์ ๆ ปีศัพท์ เป็นความหมายแห่งเอวศัพท์ ๆ อีกนัยหนึ่ง แม้ปสาทรูปทั้งหลาย ประกอบในที่มิใช่ฐานะ ๆ ส่วน โทษ ย่อมไม่มี แม้ในความเพ่งเล็ง ๆ ด้วยคำว่า ภาวังคจณสฺส อนนฺตรปจฺจยภูเตน นี้ ภาวังคจิตอันเป็นอนันตรปจจัย แก้ววิญญาณจิตกับ ด้วยวิญญาณจิต และ จิตดวงที่ ๑๗ จากภาวังคจิตนั้น ย่อมให้ยุติ ๆ ท่านอาจารย์ แสดงไว้ แก่พระ ทาฐานาภเถระ ผู้อยู่ในตพากคามมูลวิหาร ด้วยคำว่า อปเร ในคำว่า อวชฺชนน สทฺธิ อุปฺปนฺนาติ

อปเร นี้ เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ วัตถุ ที่กระทบอย่างอื่นย่อมถึงว่า วัตถุที่อาศัยอย่างอื่น ๆ มีอธิบาย ว่า ก็ เมื่อมีความเป็นอย่างนั้น จักขุปสาท แม้ทั้งหมด ก็พึงเป็นที่อาศัยของจักขุวิญญาณ ฯ

ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า ก็ เหตุไร ภวังคจิต จึงเป็นไป ๒ ครั้ง ๆ ภวังคจิต ช้า หรือ เร็ว กว่านั้น มิใช่หรือ จึงกล่าวว่า ปสาทสุ เป็นต้น ฯ ความจริง ในค้ำนั้น ท่านอาจารย์ ห้ามจิตยิ่ง ด้วยคำว่า ปสาทมฤฎณานุภาเวน ภวังคสนตติ โวจุชชมานา ดังนี้ ฯ ด้วยคำว่า สหสา โนโจชชิตฺวา ท่านอาจารย์ ห้าม จิตที่อ่อน ๆ ก็ ดังนั้น คำว่า ภวังคจิต ย่อมไหว นี้ ท่านกล่าวไว้ เพราะเหตุไร ฯ คำว่า อณฺววิญญาณสมฺภุคิโนปิ คือ แม้บุคคล ผู้สมบูรณ์ ด้วยวิญญาณจิตอื่น มิโสทวิญญาณเป็นต้น ฯ อาจารย์บางพวก กล่าวว่า จักขุนทรีย์ ฯ คำว่า เอว ได้แก่ ด้วยอาการว่า เพราะรูปไม่มีความสามารถในการเห็นรูปได้ เพราะเป็นอายตนะมืด ฯ อีกนัยหนึ่ง ถ้าว่า วิญญาณ จิต ทำกิจนั้นให้สำเร็จ ฯ มีเชื่อมความว่า เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ ฯ คำว่า กตฺถจ วิญญาณํ ความว่า จิตทำกิจนั้น แห่งวิญญาณ ให้สำเร็จได้ ในกาลไหน วิญญาณ ทำกิจนั้นแห่งรูปารมณํนั้นให้สำเร็จได้ ในกาลไหน วิญญาณจิต ทำทสสนกิจให้สำเร็จได้ ในกาลไหน ฯ ในค้ำเหล่านั้น มีเนื้อความว่า ในพระบาลีว่า วิญญาณมสฺส ดังนี้ วิญญาณจิต ทำทสสนกิจแห่งรูปารมณํนั้นให้สำเร็จได้ ฯ ก็ ค้ำนี้ ท่านอาจารย์อนุญาตไว้ ในคัมภีร์วิถิตาระ ฯ คำว่า อปฺปฏิพนฺชตฺตา คือ เพราะไม่มีอะไร ห้าม ฯ เพื่อยังความสงสัยให้ยุติว่า ชวนจิต เร็วหรือช้ากว่า ๘ ครั้ง พึงมี ด้วยกาลเล็กน้อย ด้วยคำว่า เขยฺยูเยน นี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า มุจฺจ เป็นต้น ฯ ก็ ในค้ำนั้น ชวนจิต เล่นไป ๖ ครั้ง หรือ ๕ ครั้ง เพราะหทัยวัตถุมีกำลังอ่อน ฯ แต่หาเล่นไป เพราะอารมณ์มีกำลังอ่อนไม่แล ฯ

ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า คำว่า ปาพิยํ นิยมิตา นี้ ท่านกล่าวไว้แล้ว เหตุไร พระบาลี อันมีรูปอย่างนั้น ย่อมไม่มีนั้นแล มิใช่หรือ จึงกล่าวว่า จิตฺตฺตฺปวตฺติคคฺขา ยํ เป็นต้น ฯ บรรดาค้ำเหล่านั้น คำว่า สพฺพวาระสุ ได้แก่ เพราะมาในทวารทั้งปวงด้วยอำนาจวาระ แห่งตทาลัมพนจิต ฯ

ในสัมโมหวิโนทนี ท่านอาจารย์กล่าวว่า ชวนมฺปิ อนุปฺชชิตฺวา โดยอธิบายว่า อารมณํ ไม่เป็นปัจจัย แห่งการเกิดขึ้นแห่งชวนจิต ในค้ำว่า โวภูทพฺพนุปฺปาตโต ฯเปฯ อนุปฺชชิตฺวา นี้ ฯ มีอธิบายว่า แต่ ท่านอาจารย์หากกล่าวหมายเอา ความเกิดขึ้น ๖ ครั้ง หรือ ๕ ครั้ง แห่งชวนจิตไม่ ฯ ท่านอาจารย์ ห้าม วาระทั้ง ๒ คือ ๒ ครั้ง และ ๓ ครั้ง ในค้ำว่า ทฺวิกฺขตฺตํ ด้วยบทว่า ทฺวิกฺขตฺตํ วา ติกขตฺตํ วา ฯ ความจริง เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ว่า โวภูทพฺพนจิต เป็นไป ๒ ครั้ง และ ๓ ครั้ง แม้ในเอกวิถิจิต ฯ ก็ ในคัมภีร์วิถิตาระ ท่านอาจารย์อนุญาตไว้ อย่างนั้นแล ฯ ด้วยค้ำนี้

ท่านอาจารย์ห้ามเนื้อความว่า ดิกขตุคฺคฺ เอว ดังนี้ ๑ ในประโยคเป็นต้นว่า ทวิระตตติระตตฺ ในคำว่า ทวิระตตติระตตฺ นี้ ๑ ดังนั้นนั่นแล ท่านอาจารย์กล่าวว่า เกจิ ปน ดังนี้ ๑ โวภูฏัพพนจิตเท่านั้น เกิดขึ้นบ่อย ๆ สันติระตตติเป็นต้น หากเกิดขึ้นบ่อยๆ ไม่ ๑ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า เมื่อชวนจิตไม่มี โวภูฏัพพนจิต ก็เกิดขึ้นบ่อย ๆ เมื่อโวภูฏัพพนจิตไม่มี สันติระตตติ ก็เกิดขึ้นบ่อย ๆ เมื่อสันติระตตติเป็นต้นไม่มี สัมปฏิจฉันนจิตเป็นต้น ก็เกิดขึ้นบ่อย ๆ จึงกล่าวว่า ตํ ปน เป็นต้น ๑ อาจารย์บางพวกเห็นว่า บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า จตุวา คือ เกิดขึ้นแล้ว ๑ ส่วน คำว่า อนุปฺปชฺชิตฺวา จึงเหมาะสม ๑ ความจริง เมื่อกำหนดเนื้อความออกไปจากนี้ ท่านอาจารย์พึงกล่าวว่า จิตมีอวัชชนจิตเป็นต้น ๑

เนื้อความแปลกันว่า เหตุไร คำว่า อวชารณผลํ ๑เป๑ วุตฺตํ นี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ ๑ ภาวังคฺปิเจต มียู เพราะอเวศัพทฺที่มีความเห็นแปลกัน ดังนี้ สมควรแล้ว เพื่อให้ยุติ ๑ ท่านอาจารย์ คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ความจริง เมื่อท่านกล่าวว่า ภาวังคจิตเท่านั้น วิถิจิต พึงสมควร เพื่อให้ยุติ จึงกล่าวว่า ภาวังคฺปิเจตนาเมน ปน เป็นต้น ๑ มีอธิบายว่า ในคํานั้น วิถิจิต สมควรแล้ว เพื่อให้ยุติ เพราะภาวังคจิตเป็นสามัญญศัพทฺ แม้ในอรรถแห่งเนื้อความที่แปลกันนี้ ๑

คำว่า ทูรูปปาทณํ คือ เป็นคำเชื่อถือได้ยาก ๑ ท่านอาจารย์ กล่าวว่า เป็นคำสำเร็จได้ ยากก็มี ๑

คำว่า ปจฺจยानุรูป คือ อันเหมาะสมแก่ปัจจัยมีความเป็นผู้ใคร่จะเห็นเป็นต้น ๑ ส่วน ในคัมภีร์วิถิตาระมีว่า อันเหมาะสมแก่โยนิโสมนสิการเป็นต้น ๑ ก็ คํานั้น ไม่ผิด ๑ เพราะท่าน สงเคราะห์มนสิการเป็นต้น ด้วยอาทิสัพทฺ ในคำว่า อารมฺมณาทิ ๑ ส่วน คำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ใน คัมภีร์วิถิตาระนั่นแล เหมาะสมแล้ว ๑ เพราะชวนจิต ๑ ดวงเป็นต้นท่านกล่าวไว้ ด้วยอาทิสัพทฺ ในคํานั้น ๑

ปัญจทวารวิถิวรรณนา จบ ๑

มโนทวารวิถิปริตทวารวิถิวรรณนา

ก็ คำว่า อารมฺมณํ เป็นอารมณ์ของอติมหันตารมณํ เป็นต้น ๑

คำว่า ปญจทวาราวณิกานํ คือ มีเฉพาะในปัญจทวารส่วนเดียว ๑

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า ปฐมจิตต์ หิ อปฺปนาย ๆเปฯ ปริกขมฺ ไว้ในที่นี้ ๆ ส่วนในปรหมัตตปกาสณี ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า จิตดวงที่ ๑ ชื่อว่า บริกรรม เพราะกรรมที่พึงกระทำโดยรอบ เพื่ออุปปนา ๆ อีกนัยหนึ่ง คำว่า ปริกขโมปจารานุโลมโคตรภูนาเมน นี้ ชื่อว่า ความแปลกกันแต่ละอย่าง ย่อมได้ ๓ ครั้ง ๆ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ดังนั้น พึงคำนึงโดยทั่วไปว่า จิตแต่ละดวง มี ๔ ชื่อ จึงกล่าวว่า อิมานิ จตุตตาริ ๆเปฯ อุปจารานุโลมโคตรภูนาเมนเว ลทุกฺกิติ ๆ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ความจริง เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ คำนึง จึงเหมาะสม ในอรรถกถา อย่างไร จึงกล่าวว่า อุกฺกถายํ เป็นต้น ในอรรถกถา ท่านอาจารย์ กล่าวชื่อทั่วไปไว้ว่า พระอรรถกถาจารย์กล่าว ชื่อบริกรรมเป็นต้น แห่งขวนจิต ๓ ดวงหรือ ๒ ดวง เท่านั้นเป็นต้น^{๔๔} ๆ ความจริง มีอธิบายในคำนี้ว่า พระอรรถกถาจารย์ ไม่กล่าวชื่อบริกรรมเป็นต้น แห่งขวนจิต ๔ ดวง หรือ ๓ ดวง พร้อมด้วยโคตรภู เป็นต้น ๆ

คำว่า ยสุมา ๆเปฯ ตสุมา มีความว่า อนุโลมจิตนี้ ย่อมไม่สามารถจะให้โคตรภูจิตเกิดขึ้นได้ เพราะไม่ได้อาเสวนะ ๆ เพราะเหตุที่ อนุโลมจิต ดวงที่ ๔ แม้ที่ได้อาเสวนะ ก็ไม่สามารถจะให้ดำรงอยู่ได้ ด้วยอุปปนาจิตดวงที่ ๖ หรือดวงที่ ๗ คือ จะให้โคตรภูจิตเกิดขึ้นได้ เพราะไม่สามารถฉะนั้น ๆ มีเนื้อความว่า อีกนัยหนึ่ง ขวนจิต ดวงที่ ๑ ที่ไม่ได้อาเสวนะ ไม่สามารถจะให้โคตรภูจิตเกิดขึ้นได้และขวนจิตดวงที่ ๖ ดวงที่ ๗ ไม่สามารถจะดำรงเองได้ ฉะนั้น ๆ อีกนัยหนึ่ง คำว่า ลทุกฺกิติ ๆเปฯ น สกฺโกติ ความว่า อนุโลมจิต ดวงที่ ๕ แม้ที่ได้อาเสวนะ ก็ไม่สามารถจะให้โคตรภูจิต ดวงที่ ๖ เกิดขึ้นได้ ๆ มีเนื้อความว่า เพราะไม่สามารถจะได้อุปปนาขวนจิตดำรงอยู่ได้เป็นวาระที่ ๗ ๆ ก็ ในคำว่า ปญฺจมโต พึงมี ด้วยบทว่า ฉนฺนุจโต นี้ ๆ คำว่า ยสุมา ๆเปฯ ทฏฺฐพฺพํ ท่านอาจารย์กล่าวไว้แล้ว ๆ อนึ่ง เพราะเหตุที่ท่านกล่าวบทอวชาณะไว้ แต่ ดิฏฺฐตฺตฺ สัพพํ หากกล่าวบทอวชาณะไว้แต่ จตฺกฺขตฺตฺ สัพพํไม่ ๆ ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงห้าม ๒ ครั้ง ไม่ห้าม ๕ ครั้ง ๆ ความจริง เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ อนึ่ง สำหรับผู้มีปัญญาน้อย อนุโลมจิต เกิดเป็นวาระที่ ๔ ด้วยคำว่า อนุโลมานิ จตุตตาริ ติณฺนิ เทว วา ดังนี้ ๆ โคตรภูจิต ดวงที่ ๕ มรรคจิต ดวงที่ ๖ และผลจิต ดวงที่ ๗ ๆ โคตรภูจิต ดวงที่ ๒ ไม่มี เพราะไม่ได้อาเสวนะ ๆ โคตรภูจิต แม้ดวงที่ ๖ ก็ไม่มี เพราะรู้ตลอดด้วยอำนาจใกล้ต่อภวังคจิต ๆ คำว่า ความจริง ในกาลนั้น ขวนจิต ชื่อว่า ตกไปแล้ว ไม่ผิดแม้ด้วยคำ ในอรรถกถา ๆ ส่วน ในอรรถกถาโดยสรุป ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า คำว่า คำว่า ปญฺจมโต นี้ เป็นมรรคจิต ดวงที่ ๖ ดังนี้ ย่อมผิด ด้วยคำในอรรถกถา ๆ ดังนั้น คำนี้ บัณฺฑิต พึงวิจารณ์ ๆ

^{๔๔} วิสุทธิ.(บาลี) ๒/๓๔๕-๓๕๐.

มโนทวารวิถีวรรณนา จบ ๑

ตถารัมมณนิยมวรรณนา

ข้อความว่า อาทาเส มุขนิมิตฺตํ วิย ความว่า เงาหน้า ในกระจก ปราศจากการกำหนดหมาย เพราะเป็นไป ตามอนุภาพแห่งกรรม ฉนฺได วิบากจิต ก็ปราศจากการกำหนดหมาย ฉนฺตํ ๑ อีกนัยหนึ่ง มีเนื้อความว่า เงาหน้าสมควรแก่หน้า ฉนฺได การประกอบด้วยเวทนา สมควร แก่อารมณ์ที่เดียว มีแก่วิบากจิต ๑ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ท่าน ย่อมแสดงคำนี้ว่า

เปรียบเหมือน สัตว์ทั้งหลาย เป็นไป ตามกุศลกรรม
 แม้ที่น่าปรารถนา ฉนฺได สัตว์ทั้งหลาย ไม่ได้กรรมนิมิต
 ที่วิบากนั้นแห่งกุศลกรรมนั้น ในกาลนั้น ฉนฺตํ ความจริง
 ใคร ๆ ก็ไม่สามารถ จะล่วงความวิปลาสนั้นได้ เพราะไม่มี ๑

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อสทฺธาทีนํ ติตฺถิยาทีนํ กมฺภีรปรกติกาทินฺนญฺจ ดังต่อไปนี้
 ท่านอาจารย์ สงเคราะห์ สัตว์ผู้ไม่รู้ที่อยู่เป็นต้นในคุณแห่งพระรัตนตรัย ตามลำดับ สัตว์ผู้ดับลง มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นและสัตว์ที่สังสมในเพราะเห็นของไม่สะอาด ด้วยอาทิศัพท์ ๓ ศัพท์ ๑ ส่วน ในคัมภีร์ปรมัตถันยาสะ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า สัตว์ผู้เห็นว่าไม่มีอนิสงส์เป็นต้น สัตว์ผู้ตระหนี่มากด้วยโทษะ สัตว์ผู้ปฏิสนธิด้วยอุเบกขา ๑ วิบากจิต ที่เป็นไปแล้ว ในส่วนก่อน และหลัง แห่งขวนจิต ชื่อว่า วิบากจิตเป็นไปแล้ว ในส่วนเบื้องต้นและภายหลัง ๑ คำว่า ยถาวตฺถุภาณิ คือ ที่สมควรแล้วแก่อารมณ์ ๑ ท่านอาจารย์ กล่าวคำว่า อปิจ นี้ว่า คำว่า ปุริม ๑เป๑ กานเว เป็นการ ทำให้ปรากฏ ด้วยอำนาจเป็นนิตฺสสนะ ในคัมภีร์วิถถาระ แล้วจึงทำวาจาประกอบความว่า เมื่อมีการเห็นของไม่สะอาด วิบากจิต ที่เป็นไปแล้วในส่วนก่อนและหลัง ของพวกสุนัขเป็นต้น แม้ประพฤดิพอใจและรักใคร่อยู่เป็นไป ๑ อนึ่ง อปิ ศัพท์ มีความหมายว่าดีเถียน๑ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า ก็ ศัพท์นั้นไม่ประกอบด้วยฐานะ ๑ ศัพท์นั้น ปรากฏ คู่ เหมาะสม ๑ ความจริง ด้วยศัพท์นั้น ท่านอาจารย์แสดงว่า มีในเพราะเห็นอดีตอิฏฐารมณฺ์ สำหรับพวกชนผู้ไม่มีศรัทธาเป็นต้น แม้ประพฤดิวางเฉย ก็มีขวนจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา สำหรับพวกเดียรถีย์เป็นต้น แม้ประพฤดิไม่น่ารักใคร่ มีขวนจิตที่สหระคตด้วยโทมนัสเวทนา และเมื่อมีความเห็นไม่สะอาด สำหรับพวกสุนัขเป็นต้น แม้ประพฤดิวางเฉย มีขวนจิตที่สหระคตด้วยโสมนัสเวทนา สำหรับพวกชน

ผู้มีปกติซึ่งเป็นคน มีวิบากจิตที่เป็นไปแล้วในส่วนก่อนและหลัง ตามวัตถุที่ตั้งที่เกิคนั้นแล ฯ
มีเนื้อความว่า ก็ คำว่า ทสฺสเน มีเพราะเห็น ฯ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อปิเจ นี้ เป็นเหตุปรากฏ คำว่า ตถาหิ ฯเปฯ ชวนฺ ดังนี้ ด้วยอำนาจ เป็นนิทสฺสเนตามลำดับ ความจริง ในที่นี้ มีเนื้อความดังต่อไปนี้ อนึ่ง แม้เนื้อความเห็นของ ไม่สะอาด มีอยู่ สำหรับพวกสุนัขเป็นต้น มีชวนจิตที่ประกอบด้วยโสมนัสเวทนา เพราะประพฤติ น่ารักใคร่ ฯ ในเพราะเห็นอดีตอริฏฐารมณฺ์เป็นต้น ก็นัยนี้ ฯ คำว่า อสุจิตทสฺสเน ความว่า ในเพราะกลับ ได้ของไม่สะอาด ฯ อีกนัยหนึ่ง ชวนจิต เป็นโสมนัสเวทนาทีเดียว ในคำว่า สำหรับพวกสุนัขเป็นต้น มีชวนจิตที่สทรคด้วยโสมนัสเวทนา นี้ ดั่งนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อปิเจ เป็นต้น ฯ ส่วน อาจารย์ บางพวกกล่าวความแปลกกันว่า รูปารมณฺ์ ดังนี้ เพราะกล่าวว่า เป็นอรรถแห่งอปิเจศัพท์ว่า มนตฺ์ มีในอรรถที่ปฏิกุลเบ้องต้น หรือ เพราะกล่าวว่า อารมณฺ์ทั่วไป มีในเพราะเห็นของไม่สะอาดนี้ ฯ อาจารย์พวกหนึ่งเห็นว่า จากอาการอริฏฐารมณฺ์ คือ จากสภาวะอริฏฐารมณฺ์ ข้างต้น ฯ

บรรดาคำ ๔ คำ คือ ความงาม ความสุข เนื่องนิคยฺ์ ตน วิปลาส ๑๒ มีด้วยอำนาจสัจฺญญาจิต และทิฏฺฐิ ฯ ท่านอาจารย์หมายเอาจิตวิปลาสว่า ความงาม ความสุข ในคำเหล่านั้น จึงกล่าวว่า จิตวิปลาสภาเวนเน เป็นต้น ฯ ชื่อว่า มีความต่างกันแห่งเทศนา ฯ ความต่างกันแห่งวัตถุและ อารมณฺ์ ๒ ประการ คือ รูป เป็นวัตถุแห่งจักขุสัมผัส ฯลฯ รูป เป็นวัตถุแห่งกายสัมผัส ฯ ลฯ รูป เป็นอรรถแห่งกายสัมผัส ฯ ลฯ รูป เป็นอรรถแห่งจักขุสัมผัส ฯ ลฯ รูป ไม่เป็นอรรถแห่งจักขุสัมผัส ฯลฯ รูป เป็นอรรถแห่งกายสัมผัส รูปไม่เป็นอรรถแห่งกายสัมผัส ความจริง อารมณฺ์ ๒ ประการเป็นที่ ๖ ไม่สมควรแล้ว ส่วน วัตถุ สมควรแล้ว ฯ

มีวาจาประกอบความว่า คำว่า ตถา หิ ความว่า เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ ท่านอาจารย์ จึงกล่าวไว้ ๗ วาระ ที่เดียว ฯ ด้วยคำว่า กุสลชวเนสุ วา ปริจิตตฺสฺส นี้ ตทาลัมพนจิตฝายอเหตุกะ ไม่พึงเกิดมิได้ ต่อจากกริยาชวนจิต ฉะนั้น ฯ

ข้อกำหนดวิบากว่า ประเภทแห่งเวทนา
มีด้วยมัจฉตฺตฺเบกขาที่น่าปรารถนา ฯ ประเภท
ที่มีเหตุและไม่มีเหตุ ด้วยธรรมที่หายาและประณิต
ในเวทนานั้น หรือ ทุเหตุกจิตและติเหตุกจิตมี
ด้วยชวนจิตที่เคยชิน พึงกำหนด ด้วยดีทีเดียว ฯ

คำว่า ตถา จ วุตตัม นี้ เป็นอเหตุกะ แต่ฝ่ายติเหตุกจิต ฯ คำว่า กุสลโต ติเหตุกัม มีอแลมพนจิตเป็นเครื่องรู้ ฯ ท่านอาจารย์ค้ำนึ่งถึงคำทักท้วงว่า ในคำว่า ตมนนตรีตวา นี้ เป็น ตวาปัจจัย อย่างไร จึงกล่าวว่ ตัม ฯเปฯ กตวา ดังนี้ ฯ

คำว่า ชนกัม คือ บิดา ฯ เกาะนิ้วมือบุคคลผู้คล้ายกับบิดานั้น ฯ อีกนัยหนึ่ง บัณทิต ถือเอาพระบาลีอย่างนั้น ฯ เปรียบเหมือนประโยคว่า กุมพระหัตถ์พระนางมัทรี^{๘๕} ฯ คำว่า เพราะ อานุภาพความเป็นไปแห่งอินทรีย์ นี้ เป็นเหตุอุบัติ แห่งจักขุวิญญาณจิตและโสทวิญาณจิตเป็นต้น ฯ คำว่า เพราะจิตนิยมในประเภทวิถิจิตที่เกิดทางทวารนี้ เป็นเหตุอุบัติแห่งสัมปยุตจันนจิตเป็นต้น ฯ

คตารัมมณนิยมวรรณนา จบ ฯ

ชวณนิยมวรรณนา

มีเชื่อมความว่า คำว่า อวชฺชนุตตสฺส คือ เป็นไป ในเวลาน้อมนีก ฯ ท่านอาจารย์ค้ำนึ่งถึง คำทักท้วงว่า ก็ เหตุไร ท่านจึงกล่าวว่ อวชฺชนุตตสฺส พึงกล่าวว่ ปัจจเวกขณุตตสฺส มิใช่หรือ ดังนี้ จึงกล่าวว่ ขถาวชฺชิตถมานงฺการมฺมณานิ เป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์ค้ำนึ่งถึงคำทักท้วงว่า เหตุไร ชวณจิตเป็นเครื่องพิจารณา ย่อมเป็นไป ๔ หรือ ๕ ดวง ดังนี้ จึงกล่าวว่ อวชฺชนวลิตาย เป็นต้น ฯ มีอธิบายว่ เพราะเหตุที่มีอภินิหารแห่งอารมณ์ เพราะปัจจเวกขณจิต โดยความที่พระองค์ทรง มีความเชี่ยวชาญในการน้อมนีก ฉะนั้น สำหรับพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงน้อมนีกอยู่ มีการได้ อารมณ์ เพราะกิจคืออภินิหารแห่งอารมณ์ปรากฏ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในอนุฎีกาทวารกถา ว่า ก็ เพราะ ตปฺปร ศัพท์เป็นความหมายแห่ง พุยาปาร ศัพท์ ฯ ก็ ในคัมภีร์วิถถาระ และ คัมภีร์ปรมัตถนยาสะ ท่านผู้รู้ภายนอกส่วนมากกล่าวว่เป็นความหมายแห่ง ปธาน ศัพท์ ฯ อนึ่ง เมื่อมีความเป็นอย่างนั้น คำแห่งอภินิหารศัพท์นี้ ไม่พึงแปลกกัน ฯ ความจริง ปัจจเวกขณ- จิตมีอวัชชนจิตเป็นประธาน ฯ ก็ อภินิหารแห่งอวัชชนจิต และอภินิหารแห่งสมันนาหารจิต เป็นกิจแห่งความน้อมนีกนั้นแล ฉะนั้น บัณทิตออกจากฉานที่เป็นบาทโดยความเป็นผู้เชี่ยวชาญ ในการน้อมนีก พึงเห็นว่า มีความหมายเสมอกับอวัชชนจิต เบื้องหน้าแต่ภวังคจิตเล็กน้อย ฯ

^{๘๕} พ.ช.า.(ไทย) ๒๘/๒๒๖๘/๕๓๕.

บัณฑิตทำวจาประกอบความว่า ศัพท์ว่า ปฐมกปฺปนาย นี้ พึงเป็นสัตตมวิวิกตติ คือ คล้อยตาม ทุตติยาวิกตติ จตุตถวิวิกตติ หรือ แม้ในวิกตติเหล่านั้น อีกนัยหนึ่ง พึงเป็นอันประกอบแล้วแล ฯ ในคัมภีร์วิถการะ ท่านอาจารย์กล่าวไว้แล้วว่า อธิการว่า ปฐมกปฺปนาย นี้ พึงเป็นสัตตมวิวิกตติ คือ เป็นอธิการณะ แม้แก่อภิญาชวนจิต ฯ

ชวนนियมวรรณนา จบ ฯ

บุคคลเภทวรรณนา

คำว่า ดาว คือ ลำดับโอาหารของชาวโลก ฯ คำว่า ตตุถ ปน ปมาณปาจาภาวโต มีเนื้อความว่า เมื่อความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพนจิตที่เป็นติเหตุขณะนั้น มีแก่เหตุกบุคคลทั้งหลาย เพราะพระบาลีที่เป็นประมาณว่า ติเหตุกั ภาวคั ทุเหตุกสุต ฯเปฯ ปจฺจโย ไม่มีอยู่ ในคัมภีร์ปฎฐาน ฯ แม้ในคัมภีร์วิถการะ ท่านอาจารย์ ก็กล่าวไว้ว่าอย่างนี้ ฯ อีกนัยหนึ่ง คำว่า ตตุถ คือ ลงในอรรถแห่งนัฎฐวิวิกตติ ฯ ในคำว่า นัฎฐวิวิกตติและสัตตมวิวิกตติไม่ต่างกัน นั้น มีเนื้อความว่า เพราะไม่มีการอธิบายในคัมภีร์ปฎฐาน ในอรรถถกถาของอาจารย์เหล่านั้นนั้น ฯ เพราะท่านอาจารย์แสดงไว้ว่า

มนุษย์แม่ทั้งหมดก็มีแก่บุคคลที่มีเหตุ ๓

คือพวกสัตว์ในอบาย พวกสัตว์ที่เหลือ ๓๗ สัตว์

พวกสัตว์ในนิทเทส ๔๑ ดังนี้

ในปรมัตถวินิจฉัยว่า วตุวา ดังนี้ ฯ คำว่า อตุถโต คือ โดยความหมายแห่งนัฎฐวิวิกตติ ฯ มีเนื้อความว่า ปรากฎ ฯ คำว่า ตตุถเวว คือ ในเหตุกบุคคลคือ สุกติ นั้นแล ฯ

อนึ่ง เพราะพระอรียบุคคลชั้นสูง ๆ เป็นผู้สงบระงับแล้ว จากสมาบัติขั้นต่ำ ๆ ฯ ก็ จ ศัพท์ ไม่มี ในคัมภีร์บางแห่ง ฯ คำนั้นนั้นแล สมควรแล้ว ฯ

บุคคลเภทวรรณนา จบ ฯ

ภูมิจิตถรรณนา

อีกนัยหนึ่ง มีวจาประกอบความว่า ก็ ในคำว่า อธิ ปน ตตุถ จตุวา นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า จิต ๖๔ ดวง ได้ในอภิธรรมสังคหะ ฯ คำว่า สุกติย คือ สุกติภูมิคือรูปภพ ฯ

ภูมิภาควรรณนา จบ ฯ

การกำหนด มากเพียงไร แก่อายุ ชื่อว่า ยาวตายุก็ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในคัมภีร์วิถิตาระ
ว่า คำว่า ปฏิสนธิโต ปริ ได้แก่ ลำดับ แห่งจิตดวงที่ ๑๓ หรือดวงที่ ๑๔ ฯเปฯ ต่อจากปฏิสนธิจิต ฯ
คำว่า ภาวภูคาสาณ ได้แก่ ภาวจิตที่เป็นไปครั้งเดียวนั้นแลเป็นที่สุด ฯ แม้คำว่า กาลิ ท่านอาจารย์
ก็กล่าวไว้แล้ว ในที่นั้นเหมือนกัน ฯ คำว่า อวสาณ เป็น อัจฉนตสังโยคะ ฯ

อธิบายความปริเฉทที่๔

แห่งจุพฎีกา ชื่อว่า อศกคฺสูสารทีปนี จบ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

๔.๖ ภูมิปริเฉท

ภูมิจตุกกวรรณา

เพราะมีคำอธิบายความว่า ข้อความว่า กามตณฺหา สหจริตา สุกฺติ หมายความว่า ภูมินี้ เป็นวิสัยกามตัณหานั่นเอง หาเป็นวิสัยแห่งตัณหาอื่นไม่ ๆ ก็ กามตัณหา ประพฤติอยู่ในภูมินั้นนั่นแล หาประพฤติอยู่ในภูมิอื่นไม่ ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้แล้ว ๆ สหคต ศัพท์ มีในความเป็นแห่งที่นั่น ๆ

ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในคัมภีร์วิถิตถาระว่า คำว่า ปกฺกฺเจน สุกฺโต คือ จากความไกล ๆ พวกอาจารย์กล่าวไว้ว่า เป็นไปแล้ว คือ ไปแล้ว ได้แก่ ปราศจากแล้ว จากประโยชน์อันดียิ่ง คือ จากความยินดี ก็มี ๆ อีกนัยหนึ่ง คำว่า ปกฺกฺเจน มีโดยมาก ๆ เปรต ชื่อว่า นิชฌามะ เพราะวิเคราะห์ว่า ไหม้ คือ ถูกเผาเผา ๆ ปิปาสตัณหา ของเปรตนั้น มีอยู่ ดังนั้น เปรตนั้น จึงชื่อว่า นิชฌามตณฺหิกะ ๆ

ธรรมชาติ ชื่อว่า ปฏิปັกษะ เพราะวิเคราะห์ว่า เห็นแห่ง ชูบชืด บุคคลชื่อว่า นิปกะ เพราะวิเคราะห์ว่า ตกหล่น จากตนนั้น หรือ รักษาตน ๆ ความเป็นผู้มีปัญญา นั้น ชื่อว่า เนปັกษะ บุคคล ชื่อว่า นิปกะ เพราะวิเคราะห์ว่า นึกถึงหรือระลึกถึงญาณ ๆ ความเป็นผู้มีปัญญา ชื่อว่า เนปັกษะ เมื่อมีความเป็นอย่างนั้นนั่นแล ความฉลาด ก็มีอย่างนั้น ๆ

พุทธบริษัท พากันสวดว่า ปภาสมุทฺยสฺสขาเตหิ สุภเหหิ ดังนี้ ๆ แต่พระบาลีเดิมว่า ปภาสฺสขาทาหิ สภาหิ ดังนี้ ๆ ดังนั้นนั่นแล ท่านอาจารย์ จึงกล่าวไว้ว่า ภา และว่า รัสสุ ฯ

คำว่า สพฺพตฺตาปี ความว่า ปุณฺชนเป็นต้นก็ดี ไม่ใช่ที่อยู่เป็นต้นก็ดี ผู้ได้ฌานเป็นต้นก็ดี ๆ อีกนัยหนึ่ง คำว่า สพฺพตฺตาปี ได้แก่ มีในอาการทั้งหมดก็ดี ฯ

ภูมิจตุกกวรรณา จบ ฯ

ปฏิสนธิจตุกกวรรรณนา

บัณฑิตกล่าวว่า จกฺขุปฺชชนารหกาล ๑ ส่วน คำว่า จกฺขาที ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะการเขียน ด้วยความประมาท ๑ ก็ เมื่อมีเนื้อความว่า ในเวลาที่จักขุเป็นต้นควรที่จะเกิดขึ้น ดังนี้ โทษ ก็ไม่มี ๑ อนึ่ง สัตว์ ที่มีจักขุเกิดขึ้น ในเวลานั้น ชื่อว่า อุปฺชชนารหกาล ๑ สัตว์ แม้เมื่อไม่เกิดขึ้น ในปฐติกาล ก็ไม่เป็นเหตุกะ ๑ ก็ ท่านอาจารย์ แสดงคำพูดของอาจารย์เหล่านั้นว่า เป็นเหตุกะแน่นอน ๑ บุคคล ๕ ประเภทคือ คนชอบสวย ๑ คนชอบปริษา ๑ คนชอบเสียดแทง ๑ คนเป็นไปตามปักษ์ ๑ กระเทย ๑ ชื่อว่า ปณฺฑกะ ๑ ในบุคคล ๕ ประเภทเหล่านั้น กะเทย ท่านอาจารย์กล่าวไว้แผนกหนึ่งว่า ผู้ไม่มีเพศ ๑

คำว่า มนุสฺสาธุปริจฺเจโท น วิชฺชติ เป็นต้น ท่านอาจารย์ กล่าวหมายเอาพวกมนุษย์ ชาวชมพูทวีป ๑ หากกล่าวหมายเอาพวกมนุษย์นอกนี้ไม่ ๑ ก็ ในพวกมนุษย์นอกนี้ ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ว่า

อายุของมนุษย์อปรทวีปและมนุษย์บุพพิทวีป
มีประมาณ ๕๐๐ ทุกเมื่อ มนุษย์อุตตรกูทวีปมีอายุ
๑,๐๐๐ ไม่หย่อนไม่ยิ่งกว่ากัน ๑

คำว่า อปฺปิ วา ภิกฺขโ ความว่า เป็นอยู่ได้ ตลอดกาลมากหรือน้อยแต่ ๑๐๐ ปี ๑ คือ เหตุไร ๑ เฉลยว่า เพราะไม่ถึง ๒๐๐ ปี ๑ อีกนัยหนึ่ง มีเนื้อความว่า เป็นอยู่ได้ ๑๐๐ ปี มากหรือน้อย ๑ ๔ เท่านี้ได้ ด้วยอำนาจคุณมีวันและปีเป็นต้น ๑ จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวไว้ในปรมัตถวินิจจยว่า

ท่าน ทำคุณ ๒ ๒ ครั้งในชั้นเบื้องสูงๆ
ของพวกเทวดากล่าว ๔ ส่วน อย่างนี้ว่า
เป็นประมาณอายุ^{๘๖} ๑

^{๘๖} ปรมตฺถ.(บาลี) ๒๑๕/๒๐.

ก็ คำนี้ ท่านอาจารย์กล่าว เพราะมีคำอธิบายความว่า ๒ ปี เท่ากับ ๒ วัน ของพวกเทวดา
ชั้นจาตุมหาราช ๑ ปี เท่ากับ ๑ วัน ของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ ฯ ก็เว้น อายุ ๕๐๐ ปี ของพวกเทวดา
ชั้นจาตุมหาราช ๔ เท่านั้นแล เป็นประมาณอายุ ของเทวดาเหล่านั้น ฯ ความจริง ๒,๐๐๐ ปี
ของพวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชเป็น ๑,๐๐๐ ปี ของเทวดาชั้นดาวดึงส์ แม้การนับของมนุษย์
ก็นับนี้แล ฯ

คำว่า ดาหิ คือ ด้วยปฏิสนธิทั้งหลาย ฯ คำว่า เอกกบุเปปิ ได้แก่ ไฟ น้ำ ลม
มีในแม่บรรดาสังวัฏฏกัปปี กัปปีหนึ่ง ฯ ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ว่า อันดับแรก ในอนาคตกาล จะเป็น
๓ ปังจัย ดังนี้ ในคัมภีร์ปรหมัตถันยาสะว่า ปริปัญเณสุ ฯ ส่วน ในคัมภีร์วิตถาระ ท่านอาจารย์กล่าวไว้
ว่า เมื่อหมวด ๘ เหล่านั้น ครบ คือ เต็มแล้ว ในครั้งสุดท้าย ฯ อีกนัยหนึ่ง เพื่อจะกล่าวแม้ว่า
เมื่อหมวด ๘ บริบูรณ์อันเป็นนิทธารณะ หรือ เป็นอาชาระ ๘ ครั้งแล้ว ในครั้งสุดท้ายที่เป็นไปแล้ว
คำนั้น จึงเหมาะสม ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในคัมภีร์วิตถาระ แม้ว่า เขตกำหนด ชื่อว่า ชั้นปฐมฌาน
ภูมิ ฯ เขตกำหนดและไม่มีเขตกำหนด ชื่อว่า ชั้นทุติยฌานภูมิและตติยฌานภูมิ ฯ ไม่มีเขตกำหนด
ชื่อว่า ชั้นจตุตถฌานภูมิ เขตแดน ชื่อว่า วิถี ฯ ชั้นทุติยวิบากและตติยวิบาก ฯ จริงอย่างนั้น
ชั้นนั้น เป็นชั้นทุติยภูมิ ฯ ก็ คำนั้น สมควรแล้ว ฯ

คำว่า อคฺคินา วารา ความว่า คราว แห่งไฟ คือ คราวพินาศด้วยไฟ เพราะทีฆะ อ อักษร
ซึ่งมาแล้ว ในพยัญชนะ อันเป็นความหมายแห่งศัพท์ที่ลบสระหน้า ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้
ในคัมภีร์ปรหมัตถันยาสะว่า ข้อความว่า จตุสฏฺฐิ ยทา ปุณฺณา ได้แก่ เมื่อใด สังขยา ๖๔ จักครบ ฯ
ส่วน คัมภีร์วิตถาระ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า เมื่อใดครบ ๖๔ คราว เมื่อนั้น ในคราวเหล่านั้น มีลม
คราวหนึ่ง คือ คราวหลัง ฯ คำว่า สกลกบุเปปิ คือ แม้ในกัปปีไฟน้ำและลม ฯ ข้อความว่า สตฺถโรค-
ทฺพุทฺธิกฺขานํ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า

ความจริงอันตราย ฟังมี ๓ อย่างคือศาสตรา
มีเพราะกิเลสเป็นเครื่องฟูขึ้นแห่งโทสะ ทุพภิกขภัย
มีเพราะกิเลสเป็นเครื่องฟูขึ้นแห่งราคะ โรคมิเพราะกิเลส
เป็นเครื่องฟูขึ้นแห่งโมหะ ฯ
แม้สังวัฏฏกัปปี ก็ฟังมีด้วยไฟน้ำและลมอย่างนั้น
กิเลสเครื่องฟูขึ้น แห่งโทสะราคะและโมหะ ฟังมี
เป็นลำดับ ด้วยอำนาจสังวัฏฏกัปปีนั้น ฯ

คำว่า วินาสปุตติยา คือ จนถึงความพินาศ ฯ

คำว่า สมานเมว ความว่า ท่านอาจารย์ จึงแสดงความหมายว่าเป็นตูลยาธิกรณพหุพพิหิสมาส ในสังขยัตถิตตูลยาธิกรณพหุพพิหิสมาสสหายและเสฏฐัตถิตอื่น แห่งเอกคัพท ฯ คำว่า ภเว คือ ในอุบัติภพ ฯ อุปปาทขณะสุตขณะและปฏิสนธิขณะยอมให้ยุติ ด้วยคำว่า สตุต ภเว วา อถ วา ภเว นั้น ฯ

ปฏิสนธิจตุกกวรรณา จบ ฯ

กัมมจตุกกวรรณา

คำว่า กฏุตตารูปานํ ได้แก่ รูป เกิดขึ้นแล้ว เพราะกรรมและกัตตารูป ฯ คำว่า อสกุโกนุตมุปี คือ แม้เมื่อไม่สามารถ หรือ เมื่อไม่สามารถนั้นแล ฯ คำว่า วิปากสุเสว เป็นเพียงตัวอย่าง ฯ มีเนื้อความว่า วิปากและกัตตารูปทั้งหลาย ฯ คำว่า สุขทุกขกฏุตตส คือ เป็นสิ่งที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ฯ คำว่า วิจเจทปจฺจุยฺยานุปฺปตฺติยา ว ได้แก่ เพราะความไม่เกิดขึ้น ด้วยอานุภาพแห่งปัจจัย แห่งการบั่นรอนวิปาก และเพราะความเกิดขึ้น ด้วยความเป็นปัจจัย แห่งการพอกพูนวิปาก ฯ คำว่า ชนกสามตฺถิยานุรูปุ ความว่า ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะอธิบายความว่า กุศลกรรมและอกุศลกรรมอันชนกกรรมให้บังเกิดแล้ว ตลอดกาลมีประมาณเพียงใด อีกนัยหนึ่ง ชนกกรรม อุปถัมภ์ตลอดกาลมีประมาณเพียงนั้น ฯ พยาธิและความมีธาตุเสมอกันเหล่านั้น ก็อย่างนั้น ฯ พยาธิและความมีธาตุเสมอกันเหล่านั้น เป็นเบื้องต้น กรรมเหล่านี้ใด กรรมเหล่านั้น ก็เหมือนกัน ฯ กรรมเหล่านั้นนั้นแล เป็นนิमित หรือ เป็นนิमितแห่งกรรมเหล่านั้น ฯ ส่วน ในคัมภีร์-ปรมัตถันยาสะ ท่านอาจารย์กล่าวว่า พยาธินั้นแล เป็นธาตุแล้ว จึงกล่าวไว้ว่า อุปปีฬิกกรรม เป็นอกุศลกรรมแน่นอน ฯ ก็ คำนั้น ไม่สมควร ด้วยคัมภีร์วิตถาระและด้วยคัมภีร์สังเขป อรรถกถา ฯ คำว่า วิจเจทกปจฺจุยฺยุปฺพทเนน ความว่า โดยให้เกิดปัจจัย คือ ความนอบน้อม เครื่องปกปิดทุกคติ อันเป็นตัวบั่นรอนวิปากที่น่าปรารถนา หรือ ปัจจัยคือความนอบน้อมเครื่องปกปิดทุกคติ อันเป็นตัวบั่นรอนวิปากที่ไม่น่าปรารถนา ฯ ด้วยคำว่า อุปจฺเจทนกิจจวเสน นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า ความตายของสัตว์บางพวก ฟังมิได้ด้วยความพยายาม หรือ ด้วยอุบิเจทกกรรม ในคัมภีร์สังเขป ฯ ท่านอาจารย์ แสดงว่า กรรมที่เข้าไปตัดรอน เป็นอุปฆาตกรรมเหมือนกัน ฯ คำว่า เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ อุปฆาตกรรม ให้วิปาก ในเวลาบางครั้ง ไม่ให้วิปากในเวลาบางครั้ง ดังนี้ สำเร็จแล้วนั้นแล ฯ ความจริง การไปอบาย แม้ในเวลาใกล้ต่อความตาย ของสัตว์พวกใดพวกหนึ่ง

มีอยู่ ด้วยอนุกรรมที่เข้าไปตรองทีเดียว ๆ คังนั้น ด้วยคำว่า อุปะเจทกปุพุกัง นี้ ท่านอาจารย์ แสดงว่า มุ่งในการยังวิบากให้เกิด ๆ

ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำว่า ปจฺจกฺข ศัพท์ บ่งบอก อดีตแม้เป็นต้นที่ไม่มีอยู่ โดยความหมาย อันเป็นจริงปรมัตถ์ จึงกล่าวว่า ปจฺจกฺข โน คังนี้ ๆ คำว่า ทิฏฺฐมฺมโต คือ ทิฏฺฐธรรม ๆ ในคำว่า อปรํ นี้ มีโดยพระบาลีว่า อปรสฺมี อปรสฺมี คังนี้ เพราะ อปร ศัพท์เป็นศัพท์นาม ๆ ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ในคำว่า ทิฏฺฐมฺมโต อณฺณสฺมี นี้ ๆ ส่วน ในคัมภีร์นัยปกาสณี ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ว่า ทิฏฺฐมฺมโมปฺชฺเชหิ อณฺณสฺมี คังนี้ ๆ อนึ่ง ในคัมภีร์ตั้งเขปอรรถกถา ท่านอาจารย์ กล่าวกรรม ทั้ง ๒ แล้วจึงกล่าวโดยทั่วไปว่า ตโต อณฺณสฺมี คังนี้ ๆ^{๘๗}

เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ บัณฑิต พึงถือเอาว่า ขวนจิตดวงที่ ๗ ดวงใดดวงหนึ่ง เป็นอุปัชฌา เวทนิยกรรม ๆ อนึ่ง ขวนจิตดวงที่ ๗ นั้น ไม่เป็นอย่างนั้น ๆ ก็ เมื่อมีขวนจิตดวงที่ ๑ เป็นทิฏฺฐธรรม เวทนิยกรรม ขวนจิตดวงที่ ๗ นั้น จึงเป็นอุปัชฌาเวทนิยกรรม ๆ เหตุอันนั้นแล ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า คำว่า สตุตฺตมฺมจฺเจตนา ๆเปฯ ปฏิทฺทวิเสสา ความว่า ขวนจิตดวงที่ ๕ ในท่ามกลาง เป็นปริยายอย่างอื่นอีกอย่างใดอย่างหนึ่งทีเดียว ๆ ก็ ท่านอาจารย์ จักกล่าวคำใดว่า ความ เป็นทิฏฺฐธรรมเวทนิยกรรมเป็นต้น ๆ คำแม้นั้น บัณฑิตพึงเห็นความหมายว่า คำว่า ในลำดับติดต่อกัน เป็นต้น ลำดับใดลำดับหนึ่ง คังนี้ เป็นทสฺสนะไม่แน่นอน ๆ ความจริง ขวนจิตดวงที่ ๗ ให้ลำดับ ติดต่อกันนั้นแล ๆ

คำว่า ปจฺจกฺขวิเสเสน คือ ปัจจกฺขวิเสสนิไทยธรรมเป็นต้น ๆ อนึ่ง ท่านอาจารย์ กล่าวหมายเอา เหตุอันให้ผลถึงภาวะที่มีพลังรุนแรงเพราะไม่ถูกรวมที่เป็นข้าศึกครอบงำ และเพราะได้ความ พิเศษนี้ ๆ คำว่า ปฏิทฺทวิเสสตาย ความว่า กล่าวคือปัจจกฺขวิเสสนิไทยธรรมเป็นต้นว่า เช่นนั้น เพราะความสามารถพิเศษในการสืบต่อการให้ผลที่ได้แล้ว ๆ ความจริง ปฏิทฺทกฺก ซึ่งเจตนาคือ ไทยธรรม ชื่อว่า เครื่องปรุงแต่งเบื้องต้น เพราะเนื้อความแห่งคำทั้ง ๑ ว่า ปัจจกฺขปรุงแต่ง ว่า ปัจจกฺข นั้นปรุงแต่ง คังนี้ ๆ อีกนัยหนึ่ง ขวนจิตดวงที่ ๑ ชื่อว่า ความปรุงแต่งเบื้องต้น ๆ เป็นธรรมชาติดียิ่ง ด้วยขวนจิตดวงที่ ๑ เหล่าอื่น ๆ ส่วน ในคัมภีร์ปรมัตถ์นยาสะ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า ด้วยกรรม ทั้ง ๒ นอกนี้ ๆ ส่วน โดยอธิบาย ขวนจิตดวงที่ ๑ ชื่อว่า ทิฏฺฐธรรมเวทนิยกรรม ๆ ท่านอาจารย์

^{๘๗} สจฺเจป.(บาลี) ๓๘๘.

คำนึงถึงคำทักท้วงว่า เหตุไร จึงกล่าวว่า ตสุมี ฯเปฯ ผลทายนี้นี้ ดังนี้ ฯ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วง
 ว่า เหตุไร ชวนจิตดวงที่ ๑ มีปกติให้ผลในอรรถาพินี้ ดังนี้ จึงกล่าวว่า สาติสยา เป็นต้น ฯ
 ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ชวนจิตดวงที่ ๑ เป็นธรรมชาติดียิ่ง เหตุไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า
 ปุพฺพาทิสฺสขารสฺส วเสน เป็นต้น ฯ มีเนื้อความว่า ด้วยความสามารถแห่งการปรุงแต่งเบื้องต้นนั้น ฯ
 ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ แม้ชวนจิตดวงที่ ๑ ดวงใดดวงหนึ่ง ที่ได้
 ความปรุงแต่งเบื้องต้น เป็นธรรมชาติดียิ่ง ดังนี้ จึงกล่าวว่า ตาทิสฺส เป็นต้น ฯ มีเนื้อความว่า
 ชวนจิตดวงที่ ๑ ที่ถึงภาวะที่มีพลังรุนแรง มิโดยความปรุงแต่งเบื้องต้น กล่าวคือปัจจัยพิเศษใด
 ความปรุงแต่งเบื้องต้น ก็เช่นนั้น ฯ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ก็ ชวนจิตดวงที่ ๑ ที่ถึงภาวะ
 ที่มีพลังรุนแรง มิโดยความปรุงแต่งเบื้องต้นนั้น เพราะเหตุไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า ปฏิลทุทวิเสสตาย จ
 เป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ก็ชวนจิตดวงที่ ๑ นั้น ที่มีพลังรุนแรง มีปกติให้พลัง
 รุนแรง ในอรรถาพินั้นนั้นแหละ หากมีปกติให้พลังรุนแรงในอรรถาพินั้นไม่ จึงกล่าวว่า ตา หิ
 เป็นต้น ฯ มีความหมายว่า ก็เพราะเหตุที่ชวนจิตดวงที่ ๑ นั้น ไม่มี เปรียบเหมือนกรรมทั้ง ๒ นอกนี้
 แม้มีพลังรุนแรง ฉะนั้น จึงให้ผล ในอรรถาพินั้นนั้น ฯ ก็ อปิ ศัพท์ ในคำนี้ ท่านอาจารย์มิได้กล่าว
 ไว้ เพราะทำความอธิบายว่า ปรากฏแล้ว ดังนี้ ฯ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ก็ กรรมทั้ง ๒
 นอกนี้ มิได้ อย่างไร จึงกล่าวว่า เป็นกรรมที่เพิ่งถึงการเข้าไปตัดรอนความสืบต่อที่เป็นไปและเป็น
 กรรม ที่เพิ่งถึงการได้โอกาส เป็นต้น ฯ การงดเว้น คือ การดับ ได้แก่ การหลีกเลี่ยงไป ซึ่งความสืบ
 ต่อ แห่งขั้นที่เป็นไป ในกรรมนี้ มิแต่กรรมก่อน ฯ ฯ กรรมที่เพิ่งถึงความสืบต่อแห่งขั้นนั้น
 ก็เหมือนกัน คือ ชวนจิตดวงที่ ๑ ฯ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ก็ เหตุไร ชวนจิตดวงที่ ๑
 นั้น จึงไม่เป็นอย่างนี้ จึงกล่าวว่า พลวชวนสนฺदानะ ฯเปฯ อปฺปวิปากตาย จ เป็นต้น ฯ ท่าน
 ผู้ประกอบด้วยคุณพิเศษมีความไม่ถูกรวมที่เป็นข้าศึกครอบงำ เป็นต้น เป็นนิทธารณะ ฯ ท่าน
 ประกอบด้วยคุณพิเศษมีความไม่ถูกรวมที่เป็นข้าศึกครอบงำ เป็นต้น เป็นสัมปทานะ หรือเป็น
 อาธาระ ฯ มีความหมายว่า ชวนจิตดวงที่ ๑ ในความสืบต่อวิถีชวนจิต ๑ ดวง ไม่เป็นอุปการะและ
 ไม่เป็นอาเสวนะ มีวิบากน้อย ด้วยอุปการะและอาเสวนะ ฯ เพราะเหตุนั้น ชวนจิตดวงที่ ๑ ไม่เป็น
 อย่างนี้ ฯ เพราะอธิบายความว่า อนึ่ง ชวนจิตดวงที่ ๑ ชื่อว่า ไม่มีอุปการะ เพราะวิเคราะห์ว่า
 ชวนจิตดวงที่ ๑ นั้น ไม่มีอุปการะ ฯ ส่วน ในบางคัมภีร์ ท่านอาจารย์เขียนว่า พลวชวนสนฺदानะ
 เป็นต้นแล ฯ ก็ คำนั้น บัณฑิต เห็นด้วยจนวิปัลลาส ฯ อนึ่ง ในคัมภีร์ปรมัตถันยาสะ
 ท่านอาจารย์อนุญาตไว้ อย่างนั้นนั้นแล ฯ ส่วน ในคัมภีร์วิตถาระ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า คำว่า
 พลวชวนสนฺदानะ คือ ในความเกี่ยวข้องชวนจิตฝ่ายกุศลและชวนจิตฝ่ายอกุศล มีเชื่อมความว่า
 ความเป็นไป ฯ ในผู้ประกอบด้วยคุณพิเศษมีพระพุทธเจ้า เป็นต้น มีเชื่อมความ ด้วยอุปการศัพท์
 และอนุปการศัพท์ ฯ นี้ เป็นคำลึกซึ้ง ฯ บัณฑิต พึงสอบสวนถือเอา ฯ

คำว่า อุตตสาธิกา ความว่า ให้สำเร็จกิจ คือ ปาณาติบาต เพราะการให้วิญญูติตั้งขึ้นพร้อม ๆ คำว่า สนฺนิฏฺฐาปกา ความว่า ที่ให้สำเร็จด้วยดี ด้วยความต้องการว่า พึงให้ท่านเท่านั้น พึงฆ่าสัตว์เท่านั้น เป็นต้น ๆ คำว่า วุคฺคตฺตเณน คือ โดยปัจจัยพิเศษ ๆ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในคัมภีร์วิถิตถาระว่า คำว่า ยถาวุคฺคตฺตการณวิหโรโต ได้แก่ เพราะเว้นจากเหตุมีว่า ธรรมเป็นข้าศึก เป็นต้น ๆ ส่วน คำว่า ด้วยเหตุที่ให้การไม่ได้อาเสวนะสำเร็จด้วยดี เป็นต้น สมควรแล้ว ๆ

ชวนจิตดวงที่ ๑ เป็นเพียงปวัตติกาล ที่ท่านอาจารย์ปรารภ เพื่อแสดงว่า ความเป็นไป และความต่างกัน ๆ

ส่วน ในคัมภีร์วิถิตถาระ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า คำว่า ปโยคสมฺภูจฺจาปีกา หมายความว่า อันให้เกิดความพยายามมีอาการก้าวไปเป็นต้น คือ อันยังความพยายามกล่าวคือ กายวิญญูติให้เกิดขึ้น ๆ คำว่า กายเณ คือ ด้วยรูปกายอันเกิดแต่จิตที่ไหว ๆ ก็ เมื่อรูปกายอันเกิดแต่จิตนั้นไหวแล้ว แม้รูปกายอันเกิดแต่ทวารทั้ง ๓ นอกนี้ ห้วนไหวเหมือนกัน ๆ จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์ทำไว้อย่างนั้นนั่นแล ในทวารกถา แล้วจึงกล่าวอุปมาว่า อนึ่ง เปรียบเหมือน เมื่อน้ำ ไหลอยู่ แม้ท่อนไม้หญ้า และใบไม้แห้งเป็นต้น ซึ่งตกน้ำไปแล้ว ก็มีน้ำเป็นคตินั่นแล ๆ ข้อความว่า สยญจ กายเณ วิญญเณยตุตา หมายความว่า เพราะเห็นฉณธรรมด้วยกายที่ห้วนไหว แล้วทราบด้วยใจ ๆ คำว่า สหการี หมายความว่า วาโยธาตุใด ทำอาการแต่ละอย่าง มีการกำจุนทรงอยู่เคลื่อนไหวและก้าวไปเป็นต้น แห่งสหชาตรูปกาย ๆ วิญญูติ ชื่อว่า สหการี เพราะวิเคราะห์ว่า ทำร่วมกับวาโยธาตุนั้นนั่นแล ๆ อนึ่ง วิญญูตินั้น เป็นเหตุวาโยธาตุที่ร่วมกันเป็นเหตุ ๆ

ด้วยคำว่า กิจฺจาปี เป็นต้น ท่านอาจารย์ เห็นว่า กายกรรมเป็นเหตุให้เกิดกายวิญญูติ ก็ วิญญูตินั้น เป็นเหตุให้รู้ ชื่อ ของกายกรรมว่า กายกรรม ๆ ในที่นั้น คำว่า ตถา ปวคฺคตฺมานาย ได้แก่ เมื่อวิญญูตินั้นเป็นไปอยู่ ด้วยความเป็นทวาร ๆ ส่วน ในคัมภีร์วิถิตถาระ ท่านอาจารย์กล่าวว่า เมื่อวิญญูตินั้น เป็นไปอยู่ ด้วยจิตตูปบาท ๆ มีเชื่อมความว่า เมื่อท่านอาจารย์กล่าวแต่เพียงเท่านี้แล้ว จะพึงปรากฏคำท้วง ๆ ตถา ศัพท์ ในอธิการนั้น นำมาว่า การกำหนดกรรม ในทวาร ไม่พึงมี ๆ ดังนั้น ท่านอาจารย์ แสดงว่า ไม่พึงมีการกำหนดกรรม ด้วยทวารว่า วิจิตรกรรมเป็นไป แม้ในกายทวาร ๆ ประกอบวาทว่า ก็ การกำหนดทวาร ไม่มี ด้วยกรรมว่า แม้กายกรรมเป็นไป ในวาทวาร แม้วิจิตรกรรมก็เป็นไป ในกายทวาร ๆ ความจริง แม้คำที่ไม่กล่าวไว้แล้ว ก็ได้ โดยความหมายเท่านั้น ๆ ความจริง เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ คำนั้น ไม่ผิด ในกาลก่อน ด้วยคำว่า กายทวารเหติ เป็นต้น และไม่ผิด

ด้วยคำว่า อุปริกายกมมสุส เขยฺยุเยน เอตถ ว เป็นต้น ฯ ความจริง ในที่นั้น คำว่า กายกมมสุส มีอันให้รู้เนื้อความนั้นเป็นอรรถนั้นแล ฯ ชื่อว่า โทษ เพราะวิเคราะห์ว่า ความสับสนเนื่องกัน ฯ

วัตถุ ชื่อว่า เลื่อย เพราะวิเคราะห์ว่า ทำเสียงว่า แข็ง กระจ่าง ฯ

ท่านอาจารย์ค้ำถึงคำทักท้วงว่า ความเห็นผิด ที่เป็นข้อชี้ต่อความเห็นชอบ ดังนั้น มิใช่เป็นประธาน มิใช่หรือ จึงกล่าวว่า มิฉนทศสนา เป็นต้น ฯ

ในคัมภีร์ปรมัตถันยาสะ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า คำว่า อภิมตฺ คือ ความเป็นกลางในวัตถุ ที่น่าปรารถนา ฯ ก็ คำว่า สปริคฺคหํ อปริคฺคหํ เหมาะสม ฯ ตนเองและพวกพ้อง อนึ่ง การป้องกันตนเองและพรรคพวกเหล่านั้น ชื่อว่า อุตตพณฺฐปริตฺตาคะ ฯ คำว่า เวนนียยาตฺนตฺถิ คือ เพื่อจะก่อเวร ฯ ประมาธมาแล้วในบทบัญญัติพระธรรมนุญฺ ชื่อว่า นิติปาจกฺปฺมาธะ ฯ มิเชื่อมความว่า พวกพราหมณ์ลักเอา สิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯ

คำว่า เจตนาอันเป็นส่วนเบื้องต้น เป็นไปด้วยอำนาจการแสวงหาทานวัตถุ ถึงการประมวล ในทานนี้เหมือนกัน นี้ บัณฑิตพึงทราบความหมายว่า ด้วยคำว่า วิชฺชมานวตฺตฺสูมิ นี้ แม้เว้นการสละ ไทยธรรม กุศล ที่เป็นทานมัย อันเหตุเพียงจิตตูปาทนนั้นแล สัมสมแล้ว ดังนั้น การแล่นเร็ว แห่งกุศลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นเหตุเพียงให้จิตตูปาทนุติ ฯ อนุฏีกา ผิดด้วยคำ ดังนั้น จึงมี ด้วยพระบาลีว่า วิชฺชมานวตฺตฺจินฺตฺนวเสน เป็นต้น ฯ ก็ คำนั้น พึงเป็นอันท่านกล่าวแล้ว เพราะกุศล ที่เป็นทานมัยเป็นส่วนเบื้องต้น ฯ ก็ ด้วยเหตุที่นั่นนั้นแล คำนั้น ในฎีกาเป็นอันท่านกล่าวไว้ว่า คำนั้น นั้นแล แยกว่า เจตนา ในส่วนเบื้องต้น แห่งกุศลอันเป็นทานมัย ฯ คำว่า โคตฺรภูปริโยสานะ ดังนี้ พวกอาจารย์ กล่าวไว้ว่า นี้ เป็นเขตกำหนดหมายเอาหัลลคจิต ฯ ไม่มีเขตกำหนดหมายเอาโลกุตตระ ฯ ส่วน ในอารมณฺมิขันธ์เป็นต้น มีเนื้อความว่า ส่วน ในคัมภีร์คัณฐิปท แม้พระนิพพาน อันหยั่งลง ถึงอมตะ ที่ลานพระเจดีย์ ดังนั้น จึงมีเขตกำหนดนั้นนั้นแล ฯ อนึ่ง คำว่า สมฺมสนฺ คือ การพิจารณา เป็นต้น ฯ แม้อุทฺทพฺพยภาคเป็นต้น โดยประการอื่น ก็มีในภายนอก ฯ

กัมมจตุกกวรรคณา จป ฯ

จุดปฏิสนธิภพมรรณา

มีเชื่อมความว่า ความตาย แห่งเหล่าสัตว์ผู้มีสันดานขาดไปอยู่ ฯ คำว่า ปฏิพาหิต-
สามตฤยสุส คือ ปฏิสนธิกรรมและชนกรรม ฯ

ข้อความว่า นามรูปชมารวมมาทิกเมว จุดปริโยสานานัน หมายความว่า มีชราและมรณะมีนามรูป
และสพายนะเป็นต้นเป็นที่สุด ฯ พระบาลีว่า มีจุดจิตเป็นที่สุด เมื่อมีความเป็นอย่างนี้ ปริโยสาน
ศัพท์ หมายความว่าแห่งอนภิวินิ ฯ บัณฑิต จึงเห็น หมายความว่าแห่งอตคคุณแล ฯ เมื่อกำหนด
เนื้อความออกไปจากนี้ ไม่เพียงเป็นความที่จุดและปฏิสนธิมีอารมณ์ไม่เหมือนกัน ฯ ท่านอาจารย์
แสดงบัญญัติแล้ว ทวารเป็นไปแล้ว ในความหมายว่าปรากฏนั้น ด้วยอาทิศัพท์ ฯ อีกนัยหนึ่ง ทวาร
ที่ปรากฏ ก็มีด้วยอำนาจอุปจารแห่งเหตุ ฯ

ด้วยคำว่า ปฏิสนธิ ๑ ภาวัก ๔ ย่อมได้ความมีอารมณ์ปัจจุบัน ในมโนทวารก่อน
แต่ ในปัญจทวารปฏิสนธิอย่างเดียว ได้ความมีอารมณ์ปัจจุบันนี้ ท่านอาจารย์ จึงแสดงว่า คำเป็น
เครื่องระลึกถึงพระธรรมนั้นแล สมควรแล้ว ฯ คำอย่างนี้นั้นแล ย่อมมี ในอรรถกถาวิภังค์
เพราะอนุญาตไว้แล้ว ฯ ความจริง เหตุที่นั่นนั้นแล ท่านอาจารย์ จึงให้คำพิสดารว่า ตถา หิ ฯ
ส่วน ในฎีกาปฏิฐาน ในอนันตรปัจจุยทเทศ บัณฑิต วิจาร์ณคานี เพราะกล่าวไว้ว่า อันจุดจิต
รับมา ในจิตฝ่ายกุศลมูลและฝ่ายอกุศลมูล ฯ

จุดปฏิสนธิภพมรรณา จบ ฯ

อธิบายความปริจเฉทที่ ๕

แห่งจุพฎีกา ชื่อว่า อเนกคุสสารทีปนี จบ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

๔.๖ รูปปริเฉท

ก็ อุเทศ^{๔๔} ในคำว่า นิทุเทศปฏินิทุเทศสวเสน นี้ ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า อสาธารณะ เพราะได้อยู่ในปริเฉทที่ ๑ และปริเฉทที่ ๒ ๑ อีกนัยหนึ่ง อุเทศ ไม่ได้ในปริเฉทที่ ๒ ความจริง แม้ในอุเทศแห่งปริเฉททั้งหมดว่า จิต เจตสิก รูป นิพพาน ท่านอาจารย์ สมควรที่จะกล่าวว่า อุเทศ แห่งปริเฉทที่ ๑ เพราะกล่าวไว้ในปริเฉทที่ ๑ เปรียบเหมือน ธรรมสังคณีมาติกา ฉะนั้น แล ๑

รูปสมุทเทสวรรณนา

ด้วยคำว่า สตุตฺตจิปฏฺฐานิ พฺยาเปตฺวา นี้ ท่านอาจารย์ แสดงว่า จักขุปสาทรูปให้สำเร็จ ความเป็นวัตถุและทวาร ด้วยอำนาจความหนาที่ประชุมกันและความหนาที่สืบเนื่องกัน ๑ ความจริง ดังนั้นนั่นแล ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า จักขุปสาทรูป ๔๕ ในอภิกขัมมวาร ในฎีกาธัมมวาร ๑ คำว่า ยถาโยคั กระทบ ในจักขุปสาทรูปใด ท่านอาจารย์ กล่าวหมายเอาจักขุปสาทรูปนั้น ๑ คำว่า จักขุวิญญาณาทีนั ท่านอาจารย์สงเคราะห์ รูปที่เกิดแต่จักขุสัมผัสเป็นต้น ด้วยอาทิสัพพัต ๑ อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์สงเคราะห์ สัมปฏิจจันนิจิตเป็นต้น ก็ ในเวลานั้น คำว่า ยถาโยคั ได้แก่ ความเป็นจักขุและทวาร แห่งจักขุวิญญาณจิต มีความหมายว่า ความเป็นทวาร จักขุวิญญาณจิต เหล่าอื่น ๑ คำว่า อิตฺรึ ได้แก่ รูปมีธาตุ ๔ อุดุจิตและอายุวาระอันเกิดแต่อาหารเป็นต้น ๑ บัณทิต จึงเห็น ด้วยเป็นไปในเหตุ หรือ ด้วยอำนาจจัดทิต ว่า คำว่า อุดุจิตดาหารเหที คือ อุดุจิตและอายุ วาระอันเกิดแต่อาหาร ๑

ข้อความว่า ปวตฺติเหตุภาเวนฺว อนุปาลกั ความว่า ความเป็นที่ไม่มีอยู่ในกาลทั้งปวง และ ในเวลานั้น ปรากฏ โดยเป็นตัวสนับสนุนเหมือนจักขุอันเกิดแต่กรรมอย่างเดียวเป็นต้น ฉะนั้น ๑ คำว่า สห ปาจนคฺคินา นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะกล่าวว่า การเว้นเบื้องต่ำตั้งมั่นเตโชธาตุนันเกิด แต่กรรม ๑

^{๔๔} คำว่า “อุเทศ” (หมายถึง การยกขึ้นแสดง, การยกขึ้นชี้แจง, ที่ยกขึ้นแสดง, ที่ยกขึ้นชี้แจง; ที่อ้างอิง เช่น หนังสืออุเทศ). ดูพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ศิริวัฒนา อินเทอร์เน็ต, พ.ศ. ๒๕๔๒), หน้า ๑๗๘๔.

เพื่อจะแสดง ลักษณะที่ทั่วไป ในลักษณะที่พิเศษกว่าลักษณะทั่วไป ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อุปาทาทีหิ เป็นต้น ๆ ความจริง ลักษณะพิเศษท่านอาจารย์ กล่าวไว้ด้วยคำว่า สภาวรูป ๆ ท่านอาจารย์กล่าวคำนั้นไว้ เพื่อแสดงลักษณะไม่แท้จริง ๆ ความจริง ลักษณะแท้จริง คือ ลักษณะที่เที่ยงปรากฏ แก่นิพัตนรูปทั้งหลาย ๆ

คือ ถ้า ที่สุดแห่งรูป ชื่อว่า อากาศ ๆ ในอรรถกถาเป็นต้น ฟังกล่าวว่า มีชีวิตรูปเป็นที่ ๕ ดับพร้อมกับความไม่มีกายปสาทรูปนั้น ๆ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า จุจ รูปที่อยู่ ในกลาปะ เพราะความที่วรรณะเป็นต้นประกาศรูปเป็นต้น จึงกล่าวว่า เยสญจ เป็นต้น ๆ

คำว่า อธิปายั คือ ความคิด คือ ความดำริถึงจิต ๆ คำว่า ฝนุทมานกายคุคหณานนุตรี ความว่า ในลำดับขวนจิตที่ประกอบด้วยจักขุทวารอันกำหนดกายที่เคลื่อนไหว และวรรณะ ประชุมกัน ๆ

ท่านอาจารย์กล่าวว่า ไม่เข้าไป คือ ไม่ฟังเข้าถึง เป็นต้น เพราะมีคำอธิบายความว่า อิจจ ธาตุ ใช้ในความหมายว่าไป คือ ถึง ๆ ส่วน อาจารย์บางพวก พวกกันสวดว่า อิจจัน ๆ คำนั้น ไม่สมควร แล้ว เพราะกล่าวไว้ว่า เหตุไร อนิจจันั้นแล จึงเป็นอนิจจัน ๆ

รูปสมุทเทสวรรณนา จบ ๆ

รูปวิภาควรรณนา

ด้วยคำว่า เหตุโน อภาวา นี้ ท่านอาจารย์แสดงไว้ เหมือนความหมายเอา อ อักษรว่าว่างเปล่า ท่านอาจารย์ประสงค์ความหมายว่าว่างเปล่า เพราะได้อยู่ ด้วยวิปยุตตปัจจยัย ๆ อีกนัยหนึ่ง ควรจะเห็นว่า มีความหมายว่าเล็กน้อย ดังนั้น ท่านอาจารย์ เห็นว่า เหตุที่เป็นเครื่องประกอบพร้อมกัน มือโลกเหตุเป็นต้นชนกเหตุและปัจจยัยเหตุ มีปรากฏอยู่ แก่รูป ๆ คำว่า ปัจจยวนุตตาย ท่านอาจารย์ เห็นความที่ ส ศัพท์ใช้ในความหมายว่ามีอยู่ ๆ คำว่า อารพุก ท่านอาจารย์ เห็นว่าใช้ในความหมาย ว่าอารมณ์ ๆ ก็ ท่านอาจารย์ไม่แสดง ด้วยกรรมอันเป็นสังขารนั้นแล ด้วยคำว่า ปัจจยเอหิ อภิสงฺขตตุตา ๆ คำว่า อุปทานกฺขนธสงฺขาเต คือ กล่าวคือสังขารโลก ๆ

คำว่า กามิ อณฺเณปิ हि ท่านอาจารย์ ไม่ฟังเสียง คำที่สำเร็จแล้ว จึงกล่าวว่า อัชฌัตติกรุป ด้วย อาทิ ศัพท์ หาฟังเสียงบวากยะแล้วกล่าวไม่ ฯ

ท่านอาจารย์ กล่าวว่า แต่ หาชื่อว่าเป็นใหญ่ เพราะความเป็นอินทรีย์ปัจจัยไม่ ฯ คือ ปรากฏว่า เหตุไร จึงมี ความไม่เป็นอินทรีย์ปัจจัย ฯ เหตุใด ท่านอาจารย์ จึงไม่กล่าวไว้ เฉลยว่า ภาวรูปทั้ง ๒ มีความเป็นอินทรีย์ปัจจัย เพราะไม่เกิดร่วมกับเพศเป็นต้น และ เพราะไม่มีปัจจัย ฯ

ท่านอาจารย์ กล่าวว่า กล่าวคือภาวะที่บุคคลจะพึงรู้ได้ เพราะความต่างกันที่ทำ นิสสสนะและความสืบเนื่องแห่งกรรมเหมือนกัน ฯ มีวาจาประกอบความว่า ความแปลกกัน แห่งสภาวะธรรม ซึ่งทำความต่างกันในธรรมทั้งหลาย โดยธรรมอื่นทั้งหลาย จุจ ธรรมอื่น แม้มิใช่ ธรรมอื่น จากโสตปสาทรูป ฯ

ในคำว่า จกฺขุโสตานิ นี้ ท่านอาจารย์ พึงกล่าวว่า จกฺขุโสตํ ฯ อนึ่ง พึงกล่าว เพราะประกอบ สูตรว่า ทวันทวสมาส เพราะอธิบายความว่า ก็ สูตรนั้น ท่าน กล่าวไว้ โดยมาก ท่านอาจารย์ จึงกล่าวพหูจนะไว้ ในที่นี้ ฯ คำว่า ภมฺมุคฺคสฺส คือ คิ้ว มีในคัมภีร์บางแห่ง ฯ คำว่า เอตฺถปิ จึงเหมาะสม ฯ

ท่านอาจารย์ คำนี้ถึงคำทักท้วงว่า คำว่า วินิภฺยุชนฺนสฺส คือ พลัดพราก จึงกล่าวว่า ความเป็นไป แยก ๆ กัน ฯ

รูปวิภาควรรณนา จบ ฯ

รูปสมุฏฐานนยวรรณนา

คำว่า เตสํ คือ คำคัดค้าน ฯ คำว่า ตตฺถ ได้แก่ และคำเฉลยที่จะพึงกล่าว ด้วยคำคัดค้าน ฯ คำว่า เหฏฺฐา มิในปริจฺเจทที่ ๔ ฯ คำว่า อุปฺปตฺติยา ได้แก่ เหตุเกิดขึ้นแห่งการกล่าวนั้น คือ เหตุอุปปาทขณะจิตเกิดขึ้นอยู่ ฯ

ในคำว่า อุปฺปนฺนํ นี้ มีด้วยพระบาลี ในอุปปาทขณะจิตเกิดขึ้นอยู่ด้วย เกิดขึ้นแล้วด้วย ฯ ความจริง ในคัมภีร์ยมกวิภังค์ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า จิต เกิดขึ้นแล้ว ในภังคขณะ และหาเกิดขึ้นอยู่ไม่ จิต เกิดขึ้นแล้ว ในอุปปาทขณะ และเกิดขึ้นอยู่ จิต เกิดขึ้นอยู่ เกิดขึ้นแล้ว ฯ ท่านอาจารย์

กล่าวว่า เป็นคำเรียกร่อง อนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในอรรถกถาทั้งหลาย เพราะ อุปปนฺน ศัพท์ กล่าวทั้ง ๓ ขณะแล ฯ

ในคำว่า วินิจฺฉโย ปน เนสํ ฯเปฯ วุตฺตเนยฺน ทกุสฺสพฺโพ นี้ บัณฑิต พึงถือเอาวินิจฉัยในอรรถกถานั้นแล ฯ อนึ่ง คำเหล่านั้น บัณฑิต พึงแสวงหา ข้อยุติ ฯ อนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวเหตุว่า แม้เมื่อพรหมโลกไม่มีอยู่ จุดนั้น แม้มีปกติได้สมบัติ ๘ เกิดขึ้น ในพรหมปารีสัชชภพแท้ เพราะอรรถภาพที่มีให้เกิด ในเมื่อมีอรรถภาพ นั้นใด แม้ถ้า อรรถภาพในปัจจุบัน ของปุถุชน ไม่ก้าวไปสู่อรรถภาพ ในอนาคต แต่ จุดิจิต ของปุถุชนนั้น ให้รูปเกิด เพราะอุปนิสัยมีวิชาเป็นต้น ฉะนั้นนั้นแล ดังนั้น เหตุว่า เพราะมูลแห่งวิญญูเข้าไปถึงบแล้ว สมควรแล้วที่เดียวแล ฯ

คำว่า อิริยา คือ กิริยาภายหลัง ท่านอาจารย์ คำนี้ถึงคำว่า คำว่า ปโต คือ กิริยากาลก่อน จึงกล่าวว่า กายิกา เป็นต้น ฯ ในคำว่า วิญญุตฺติ วา นี้ ท่านอาจารย์ประมวลการหัวเราะ ด้วย วา ศัพท์ ฯ พึงมีความหมายว่า คำว่า อริยปถสฺส คือ ด้วยอริยาบถ ฯ ความจริง ความที่วิญญูติไม่แยกจากกันกับอริยาบถนั้น ก็มี ฯ หากมีความที่อริยาบถไม่แยกจากกันกับวิญญูตินั้นไม่ ฯ มีวาจาประกอบความว่า อนึ่ง จิตใด ชื่อว่า อุปถัมภ์อริยาบถ จิตนั้น ชื่อว่า ให้รูปเกิด เพราะอริยาบถไม่แยกจากกันกับรูป ฯ

คำว่า กุสลโต จตฺตาริ ได้แก่ จิต ๔ ดวง ด้วยอำนาจฝ่ายกุศล ฯ

ข้อความว่า ปจฺจชาตาทิ ฯเปฯ พลวภาโว หมายความว่า คล้าย ท่านอาจารย์ แสดงว่า ปฏิสนธิจิต^{๔๕} เป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นร่วมกันแห่งรูป ในขณะที่เกิดขึ้น คือ เป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นในภายหลัง ในขณะที่ตั้งมั่น ฉะนั้น ความจริง ท่านอาจารย์ จักกล่าวว่า คำว่า กาล ได้แก่ ซึ่งขณะที่ตั้งมั่นแห่งจิตที่ปฏิสนธิ ฯ

คำว่า อนุปรตฺตพฺยาปารานํ คือ มีความชวนชวยไม่ว่างเว้น ฯ มิใช่หมายความว่า ข้อความว่า ปาเส ฯเปฯ ปริยายโต หมายความว่า ลักษณะที่ชาติรูปเกิด ซึ่งพระผู้พระภาคเจ้าทรงอนุญาตไว้

^{๔๕} ปฏิสนธิจิต หมายถึง จิตที่มีการสืบต่อภพใหม่.

โดยอ้อมการผันแปรของธรรม ๆ คำว่า ตีสู่ ได้แก่ ความที่รูปทั้งสามมีชาตรูปเป็นต้นห้วน ไหวถูก
ปัจจัยปรุงแต่ง ๆ

รูปสมภูฐานนยวรรณาจบ ๆ

รูปวัตติกกมวรรณา

ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ ในคัมภีร์วิถิตาระว่า อะไร เป็นความแปลกกัน แห่งปฏิสนธิกำเนิด
ทั้งหลาย ช่อง ดอกบัว คือ ดอกปทุม ชื่อว่า ช่องดอกบัว ในภายใน ๆ มีเนื้อความว่า การเกิดขึ้น
มีแก่สัตว์เหล่านั้น ดังนั้น การตกไป แห่งอินทรีย์ทั้งหมด ปรากฏแล้วในขณะที่สัตว์เหล่านั้นเกิด ๆ
ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อุกุกสา เป็นต้น ๆ

ไม่พึงทำว่า จุติจิต เกิดแล้วในเบื้องต้น ชื่อว่า จุติจิต มีในเบื้องต้น ในคำว่า จุติจิตโตปริ นี้
ด้วยคำว่า อุปริมิ นั้น เพราะท่านอาจารย์กล่าวไว้ ในความหมายว่า ปัจจัย ๔ มี อิม อีย อิก และกีย
เกิดแล้วเท่านั้น ๆ อนึ่ง แม้ถ้า ท่านอาจารย์ พึงกล่าว ณ ปัจจัยไว้ ในที่อื่น โดยสูตรว่า ฌราคา-
ตสุเสทมณฺฑลฺลํ จ เป็นต้นไซ้ ๆ ท่านอาจารย์ ไม่พึงกล่าวแม้ ณ ปัจจัยนั้น เพราะไม่ลบสละ
แห่งปัจจัยเหล่านี้จากสระ ๆ ก็ บัณฑิตเห็น ความที่ อุป สัพพ เป็นวากยะ ข้างต้น ๆ แม้จะกล่าวว่า
ที่ท่องเที่ยวไปเบื้องต้นก่อน แต่จุติจิต หรือ จุติจิต มีในเบื้องต้น ก็เหมาะสม ๆ ลมอัสนาสะและ
ลมปัสสาสะนั้น ของกายใด เข้าไปแล้ว ไม่มี ดังนั้น กายนั้น ชื่อว่า ถูกทอดทิ้งแล้ว ๆ พระบาลีว่า
อปฺวฺตุโถ ก็มี ๆ มีเนื้อความว่า ในกาลนั้น กาย จึงมีวิญญาณไปปราศแล้ว ๆ ข้อความว่า กิณฺจ กาลัง
หมายความว่า จิตตชรูปมี ๑๖ หรือ ๑๕ ขณะจิต แต่จุติจิต ๆ จะกล่าวว่า อาหารชรูป มี ๑ หรือ ๒
ขณะ แต่จุติจิต ก็ดี ว่า อาหารชรูป มี ๑๖ ขณะจิตยิ่งกว่า ๑ หรือ ๒ ขณะ ก็ควร ๆ^{๕๐}

กัมมชรูป แห่งอาหารใด อุปถัมภ์ อาหารนั้น ให้รูปเกิด ๆ ดังนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวไว้
ภายหลังว่า เสนุทฺริยกาโยปคตมฺภนฺเหตุภาวลกฺขณํ ๆ ก็ เมื่อมีกัมมชรูป และความเกี่ยวข้องกัมมชรูป
นั้นแล อาหาร จึงให้รูปเกิดขึ้นโดยส่วนเดียว ดังนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า ความจริง อุตุและ
อาหารภายในได้อุตุและอาหารภายนอกเป็นอุปนิสัยปัจจัยแล้วให้อุตุชรูปและอาหารชรูปตั้งขึ้นได้ ๆ

^{๕๐} วิกาวินี.(บาลี) ๑๐/๒๗๓.

ข้าพเจ้าไป คือ เข้าถึง ก่อนกว่า ในคำว่า อติริจติ นี้ ดังนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า ชื่อว่า เหลืออยู่ ฯ มีธาตุทั้งหมดเป็นความหมายด้วย กรรม ธาตุ ฯ คำว่า ทวิสมุฏฐานานิ ท่านอาจารย์ กล่าวหมายเอาสัตว์ที่ไม่มีสติปัญญา ฯ

รูปวัตติกกมวรรณนา จบ ฯ

นิพพานเภทวรรณนา

คำว่า นิทสฺเสนโต คือ แสดงอยู่ หามิได้ ฯ ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำทักท้วงว่า ใน ๒ คำ ท่านอาจารย์ไม่กล่าว คำเดียว แล้วกล่าวคำทั้ง ๒ เหตุไร จึงกล่าวว่า ด้วยคำว่า ฟังทำให้แจ้งด้วยมรรค ๔ ท่านพระอาจารย์ แสดง ความที่พระนิพพานสำเร็จได้โดยชัดแจ้ง แก่เหล่าพระอริยบุคคล นั้น ฯ ฯ บรรดาบุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า กัลยาณปุถุชน เป็นผู้สดับและรู้แล้ว ในที่นี้ ฯ

พระนิพพาน ชื่อว่า สุญฺญะ คือ ชื่อว่า สุญฺญตะ เพราะทำอธิบายว่า ต ปัจจย ใช้ ในความหมายว่าของตน ฯ ในคำว่า อนึ่ง เปรียบเหมือน เขาวงกต นี้ ท่านอาจารย์กล่าว ต ปัจจยไว้ ในตทสตัดิตตทิต ด้วย จ ศัพท์ ว่า วิ ปัจจย เจ ปัจจย คือ ตทสตัดิตตทิตไว้ ในคัมภีร์สัตตศาสตร์ คำว่า เอว สกตุเลปิ ได้แก่ เปรียบเหมือน ทิฏฐิ หรือ ฯ คต ศัพท์ มีในความเป็นทิฏฐิ ศัพท์นั้น อนุด ศัพท์ จึงมี ในที่นี้ อย่างนี้ ฯ มีเนื้อความว่า อม ศัพท์ คตมฺหิ ศัพท์ โด ศัพท์ อมฺติ ศัพท์ พนฺชติ ศัพท์ ดังนั้น จึงชื่อว่า ที่สุด จึงเหมาะสม ฯ พระบาลีว่า อมชาคฺยา พนฺชตฺโต ดังนี้ ปรากฏแล้ว ฯ คำว่า ปรีโยสานุสฺส คือ ตัณหา คือ อวิชชา ฯ ความจริง ในอรรถกถาสัมโมหวิโนทนี ท่านอาจารย์ กล่าวไว้แล้ว อย่างนั้นนั่นแล ฯ คำว่า อนุดสฺส ได้แก่ ทิฏฐิ ๒ อย่างคือ กามสุขัลลิกานุโยคและ อตฺต กิลมถานุโยค ฯ ในคำว่า เทวเม ฯป ฯ อนฺตา เป็นต้น อนุด ศัพท์ ใช้กล่าวถึงทิฏฐิ ฯ ข้อความว่า อตฺตโน อุตฺตริตฺตสฺส ได้แก่ ธรรมที่ยาวยิ่งกว่าตน ฯ มีอธิบายว่า ข้อความว่า สห รมฺเมน ฯป ฯ อภาวโต ความว่า เพราะไม่มีสภาวะที่ยาวยิ่ง คือ ธรรมอื่นกว่าตน อันจะพึงกล่าวรวมกันกับธรรม คือ ถ้อยคำ แก่เหล่ากุลบุตร ฯ

นิพพานเภทวรรณนา จบ ฯ

อธิบายความปริจเฉทที่ ๖

แห่งจูฬฎีกา ชื่อว่า อเนกคฺุสารทีปนี จบ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

๔.๘ สมุจจัยปริจเฉท

อกุศลสังคหวรรณนา

ข้อความว่า ตตฺถ ปจฺโม หมายความว่า บรรดาราคะนำปรารถนามีฉันทราคะเป็นต้น เหล่านี้ ชื่อว่า ความกำหนดด้วยความพอใจ ฯ

คำว่า วฏฺฏสุมี คือ ในวัฏฏะทั้ง ๓ มีกรรมเป็นต้น ฯ ชื่อว่า ภวยนตเก วา มีวิเคราะห์ว่า เฉพาะภพมีกามเป็นต้น มีสัญญาเป็นต้น หรือ มีขันธเดียวเป็นต้นใด ดังนั้น จึงชื่อว่า ขนฺตํคือภพ ชื่อว่า ล้อคือภพ ล้อคือภพนั้นนั่นแล ชื่อว่า ขนฺตํคือภพ ฯ คำว่า ทุกฺเคน คือ ด้วยทุกข์ ในสงสาร ฯ อีกนัยหนึ่ง ด้วย ทุกฺข ศัพท์ มีทุกข์และมีใช้ทุกข์เป็นต้น ฯ

สัตว์ใด ไปด้วยจิตที่ปลงแล้ว ดังนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่า ปนฺนค คือ ฐ ฯ คำว่า พยฺติริตฺตวเสน ท่านอาจารย์แสดง วาที่ ๕ ว่า คนอื่นจากขันธ ด้วยถ้อยคำอื่น ในถ้อยคำเหล่านั้น ด้วยอำนาจ ถ้อยคำที่แยกจากขันธอื่นและถ้อยคำที่ไม่แยกจากขันธอื่น ขันธในตน ตนในขันธ ตนมีขันธ ขันธ มีตน ฯ ชื่อว่า อตฺตวาทะ เพราะวิเคราะห์ว่า วาทะ เป็นไปแล้ว ตน มีอยู่ โดยความหมายอันเป็นจริง ดังนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวภาวสาธนะไว้ ในคำว่า อตฺตโน วาโท นี้ ฯ

ท่านอาจารย์ เห็นโทษในทานที่เป็นไปแล้ว ในคำว่า ห้ามกุศลจิตที่จะเกิดขึ้นนี้ แล้วจึงกล่าว ว่า ตถา เป็นต้น ฯ กามอันยิ่งโดยประมาณ ชื่อว่า กาม อย่างยิ่ง ฯ คำว่า ลยาปาทนาภิจฺจํ ได้แก่ ภาวะที่จิตตูปบาทหตุเป็นหน้าที่ให้ถึง ฯ

ในคำว่า เกิดขึ้น นี้ ประกอบเนื้อความว่า จักเกิดขึ้น ฯ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า กิเลสที่ย่อม แล้วเจริญอยู่ มีแก่นุสัย โดยนิปปริยาย ฯ

อกุศลสังคหวรรณนา จบ ฯ

มิตสกกสังคหวรรณนา

ชื่อว่า สมุทิตา เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นแดนยกขึ้นแสดงพร้อม คือ โดยส่วนเดียว ๆ มีความหมายว่า ก็ เมื่อท่านอาจารย์ทำกัมมสาธนะ องค์ แม่แห่งภาวะ คือ แห่งฉาน ด้วยเหตุนี้ ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อวยว ๆเปฯ ภาเวน เป็นต้น ๆ ความจริง เหตุนี้แน่แท้ ท่านอาจารย์ จักกล่าวว่า แห่งมรรค เป็นต้น ๆ ในข้อความว่า ฉานานิ จ ตานิ อญฺคานิ จ นี้ ฟังมีพระบาลีโบราณว่า ฉานทั้งหลายด้วย องค์เหล่านั้นด้วย หรือ องค์แห่งฉาน ๆ ข้อความว่า วิสุ ๆเปฯ วุจฺจนฺติ มีวาจาประกอบความว่า อนึ่ง บัณฑิต กล่าว องค์ แต่ละแผนก คือ แต่ละอย่าง โดยภาวะแห่งองค์ มีวิตก เป็นต้น บัณฑิต กล่าว ฉาน ที่รวมกัน โดยภาวะแห่งฉาน โดยส่วนเดียว ๆ อนึ่ง ตวาทิจัย ในคํานั้น ใช้ในความหมายแห่งเหตุ ๆ

ฟังทราบวินิจฉัย ในคำว่า จกฺขุวิญญาณาทีหิ เป็นต้น ดังต่อไปนี้ อ อักษร ตัวหนึ่ง คัดค้าน ในที่อื่นว่า อินทรีย์ว่า เราจักรู้สิ่งที่ยังไม่รู้ เพราะตติยวิภัติประกอบด้วยกิริตปัจจัย ในความหมาย แห่งทุกขวิภัติ ๆ เพื่อจะแสดงว่า อ อักษร ตัวหนึ่ง คัดค้านความหมายว่าผู้รู้ ท่านอาจารย์ จึงกล่าว ว่า อนมตฺตฺเต เป็นต้น ๆ ก็ คำว่า อนมตฺตฺเต นี้ ความมี อ อักษรนั้น อย่างหนึ่ง ข้อคัดค้าน อย่างหนึ่ง ๆ คล้ายไม่มีโทษ ฉะนั้น ๆ คำที่เหลือ ฟังรู้ง่ายโดยแท้ ๆ

มิตสกกสังคหวรรณนา จบ ๆ

อธิบายความปริจเฉทที่ ๗

แห่งจูฬฎีกา ชื่อว่าเผคฺคฺสสารทีปนี จบ ด้วยประการฉะนี้ ๆ

๔.๕ ปัจจัยปริจเฉท

ปฏฐานนัยวรรณา

คำว่า เหตุปัจจโย คือ เหตุศัพท์ เป็นถ้อยคำสืบเนื่องด้วยธรรม ๆ ส่วน กัมมชารยสมาส ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ เพราะเหตุศัพท์ สืบเนื่องและสืบต่ออยู่ เพื่อจะคัดค้านคำนั้นว่า ส่วน ผู้ใด ไม่รู้พร้อมอยู่ อย่างนี้ เป็นวาทกรรมคา ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า เหตุ หุตฺวา ปัจจโย ๆ ท่านอาจารย์ กล่าวหมายเอา บทวิกิตีว่า บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เหตุ ได้แก่ ถ้อยคำแรก เป็นปัจจัย ๆ บัณฑิต หมายเอา คำว่า หุตฺวา พึงเปลี่ยนวิภคิตีว่า เหตุนา ๆ ความจริง หุตฺวา ศัพท์ ในที่นี้ เป็นภาววาทก ๆ ความจริง ความสืบเนื่องแห่งธรรม ได้แม้ในที่นี้นั้นแล ๆ เพื่อจะคัดค้านคำนั้นว่า ก็ ผู้ใด รู้ที่อยู่ว่า คำว่า หุตฺวา เป็นกัตตุสาธนะ เป็นวาทกรรมคาในฝักฝ่ายนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เหตุภาเวน ปัจจโย ๆ แม้ในคำทั้ง ๒ นี้ว่า สภาวธรรม ชื่อว่า เหตุ เพราะหมายความว่าเป็นรากเหง้า ชื่อว่า ปัจจัย เพราะหมายความว่าเป็นอุปการะเป็นความสืบต่อแห่งธรรมทีเดียว ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า สงฺเขปโต เป็นต้น ๆ ในคำว่า ปัจจัยที่เกิดขึ้นภายหลัง บัณฑิตเห็น คุณ เจตนาที่มุ่งหวังอาหารแห่งร่างกายของลูกแรง ฉะนั้น นี้ มีเนื้อความว่า เจตนาแห่งอาหาร อันเป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นภายหลังแห่งร่างกาย ของลูกแรงกล่าวคือปัจจัยที่เกิดขึ้นก่อน เป็นปัจจัย ด้วยปัจจัยที่เกิดขึ้นภายหลัง ๆ พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า ปุณฺณพลวภาววิสิฏฺฐิ ดังต่อไปนี้ ภาวะที่คล่องแคล่ว และภาวะที่มีพลังบ่อย ๆ ทั้งสอง เกิดขึ้นเอง ๆ วิบากจิตทั้งหมด แม้เกิดขึ้นอยู่หลายครั้ง ไม่ใช่ไม่มีพลัง เพราะความที่กรรมให้เกิดแล้ว ดังนั้น วิบากจิต จึงไม่เป็นอาเสวนะ ๆ

คำว่า ความจริง ปัจจัยอะไรๆที่ไม่ถึงความเป็นอารมณ์แก่จิตและเจตสิกทั้งหลาย อาลัมพน-ปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย ฯลฯ ปัจจัยธรรม แม้ทั้งหมด จึงถึง การประมวลลง ในปัจจัยธรรม ๔ ประการนี้ ไม่เหมาะสม ด้วยอรรถกถापฏฐานเป็นต้น ๆ ความจริง บรรดาปัจจัยเหล่านั้น อารัมมณ-ปัจจัย เป็นปัจจัยหนึ่ง แยกไว้ทีเดียว อุปนิสสยปัจจัย มี ๓ อย่าง ๆ ในปัจจัยเหล่านั้น อารัมมณปัจจัย และอริปติปัจจัย ย่อมถึง การประมวลลง ในอารัมมณปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย ๆ อนันตรปัจจัย สมมันตรปัจจัย และอาเสวนปัจจัยด้วย นัตติปัจจัยและวิคตปัจจัยด้วย มรรคจิตอันเป็นลำดับแห่งผล ด้วย ถึงการประมวลลง ในอนันตรปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย ขณิกกรรมต่าง ๆ เท่านั้น ถึงการประมวลลง อุปนิสสยปัจจัยที่ทำทั่วแล้ว ๆ เหตุสหชาติปัจจัย อริปติสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย ปิจจาชาติปัจจัย สหชาติปัจจัย กัมมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรีย์ปัจจัย ฌานปัจจัย มัคคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปยุตตปัจจัย และอวิคตปัจจัย

ถึงการประมวลลง ในอรรถปิฎก ๗ ส่วน ขณิกกรรมต่างๆ นั้นแล ที่เป็นปิฎก แห่งกัมมรูป
ถึงการประมวลลง แม้ในปิฎกธรรม ๓ ประการ ดั่งนั้น คำ มาแล้วว่า ท่านอาจารย์ หมายเอาปิฎก
ธรรมนั้น จึงกล่าวกรรมปิฎกไว้ แผนกหนึ่ง ๗

ปฏิฐานนัยวรรณา จบ ๗

อธิบายความปริเฉทที่ ๘

แห่งจูฬฎีกา ชื่อว่าอเนกคุณสารทีปนี จบ ด้วยประการฉะนี้ ๗

๔.๑๐ กัมมัฏฐานปริจเฉท

ท่านอาจารย์ กล่าวคำใด ในปริจเฉทที่ ๕ บัณฑิตก็ควรรู้ ในคัมภีร์ปกรณ์วิเสสชื่อว่า
วิสุทธิมรรค ฯ

การอธิบายคัมภีร์จุฬีกา ชื่อว่า อเผกคฺคฺสารถิปนี อันพระติปิฎกธร นามว่า พระมหาสุวรรณ
ทีปเถระ ผู้เป็นอาจารย์ ของพระสีวลีเทวี ผู้เป็นพระราชโอรส^{๕๐}ของพระเจ้าปรักกมพล ซึ่งเป็น
พระภาตุ^{๕๒}ของพระเจ้าปัญจชาลราช รงนาไว้แล้ว ในเมืองหงสาวดี ได้อุบายแล้ว อย่างนี้ จบ
ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ส่วน กุลบุตร ผู้ปรารถนาความเจริญแห่งพระศาสนาอย่างสูงสุด ผู้เว้นจากการยกตนข่ม
ผู้อื่น ซึ่งมีชาติแห่งบัณฑิต พิจารณาคัมภีร์ที่มีความละเอียดนั้นแล จักได้ นัยแห่งเนื้อความอันเป็น
สาระ ฯ ดังนั้น บัณฑิต จึงเรียกว่า อเผกคฺคฺสารถิปนี ฯ

ฎีกาชื่อว่าอเผกคฺคฺสารถิปนี จบบริบูรณ์ ฯ

^{๕๐} คำว่า “โอรส” (หมายถึง น. ลูกผู้ชาย (ใช้แก่เจ้านาย), ป. โอรส ว่า ผู้เกิดแต่อก).ดูพจนานุกรมฉบับ
ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้น,พ.ศ.๒๕๔๒),หน้า ๑๔๐๒.

^{๕๒} คำว่า “ภาตุ” (หมายถึง น. พี่ชายน้องชาย).หนังสือเล่มเดียวกัน,หน้า ๘๒๐.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ บทสรุป

วิทยานิพนธ์นี้ มุ่งศึกษาวิจัยคัมภีร์อศุสสารที่ปณีจูปฎีกา ซึ่งเป็นผลงานของ พระมหาสุวรรณทีปเถระ ชาวพม่า แต่งขึ้นในสมัยพระเจ้าบุเรงนอง ในด้านความเป็นมาของคัมภีร์ อศุสสารที่ปณีจูปฎีกา วิธีเขียนไวยากรณ์ วิธีจารลงในใบลาน วิวัฒนาการความเป็นมาของการ คัดลอกและการจารต้นฉบับ ความผิดพลาดในการจาร เนื่องจากต้นฉบับคัมภีร์อศุสสารที่ปณี จูปฎีกา ยังไม่มีการตรวจสอบชำระและตีพิมพ์เป็นอักษรไทย ผู้วิจัยจึงได้รวบรวมต้นฉบับที่จารลง ในใบลานเป็นอักษรขอม ที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ๒ ฉบับ นำมาตรวจชำระ ศึกษาตรวจสอบ แล้วปริวรรตเป็นอักษรไทย และแปลเป็นภาษาไทย

ในด้านเนื้อหา ท่านผู้แต่งได้นำเอาสูตร อุทาหรณ์ และหลักเกณฑ์ที่เกี่ยวกับพระ อภิธรรมในคัมภีร์อภิธัมมัตถกวิภาวิณี มาจัดเป็นแนวอธิบายที่มีอยู่ในเนื้อหา ๘ ปริจเฉท คือ จิต ปริจเฉท เจตสิกปริจเฉท ปกิณณกปริจเฉท วิถีปริจเฉท ภูมิปริจเฉท รูปปริจเฉท สมุจจยปริจเฉท ปัจจยปริจเฉท และกัมมัฏฐานปริจเฉท ปริจเฉทแรก คือ จิตปริจเฉท อธิบายการรวบรวมเรื่องจิต ทั้งหมดทุกภพทุกภูมิ และได้เรียนรู้เรื่องจิตทั้งหมด เจตสิกปริจเฉท อธิบายการรวบรวมเรื่องของ เจตสิกปรมัตถ์ ซึ่งเป็นธรรมชาติที่ประกอบกับจิต ปรุ้งแต่งจิต ทำให้จิตรู้สึกคิดแตกต่างกันทั้งหมด ปกิณณกปริจเฉท อธิบายการรวบรวมจิตและเจตสิกสังเคราะห์จิตและเจตสิกลงในเวทนา เหตุ กิจ ทวาร อารมณ์ และวัตถุ วิถีปริจเฉท อธิบายการแสดงการทำงานของจิตและเจตสิกในขณะรับ อารมณ์ทางปัญจทวารและทางมนทวาร ภูมิปริจเฉท อธิบายการรวบรวมจิตที่เจตสิกทำงาน เกี่ยวข้องกับกรรม กฏแห่งกรรมอย่างละเอียด รูปปริจเฉท อธิบายการรวบรวมเรื่องรูปทั้งหมด สมุจจยปริจเฉท อธิบายการรวบรวมจิต เจตสิก รูป นิพพาน ปัจจยปริจเฉท อธิบายการรวบรวมจิต เจตสิก และทำหน้าที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยกันและกัน และหลักปฏิจาสัมุปบาท กัมมัฏฐานปริจเฉท อธิบายการรวบรวมเรื่องของการปฏิบัติทั้งสมาธิและวิปัสสนา

ผลของการตรวจสอบชำระ และแปลคัมภีร์นี้ ทำให้ผู้วิจัยพบว่า คัมภีร์อศุคสูตรที่ปณีตวิภาเป็นคัมภีร์ที่พระมหาสุวรรณทีปเถระแต่งขึ้น ได้นำเอารูปศัพท์ในคัมภีร์อภิมัตตวิภาวินี ซึ่งรจนาโดยพระสุมังคลสามิเถระ ได้มาเรียบเรียงสร้างเป็นรูปศัพท์ขึ้นใหม่ โดยการวิธีสร้างรูปคำมาจากบทในสูตร จากบทที่อธิบายสูตร และอุทาหรณ์ ของอภิมัตตวิภาวินีให้เป็นแนวอธิบายที่ประกอบด้วยเนื้อหา ๘ ประการ มีจิตประจักษ์เป็นต้น จนถึงกัมมัฏฐานประจักษ์เป็นที่สุด และได้รวบรวมรูปคำจากคัมภีร์ต่าง ๆ เช่น คัมภีร์อภิมัตตวิภาวินี คัมภีร์โฆระคัมภีร์ปริมัตถนยาสะเป็นต้น ที่ไม่มีในคัมภีร์อภิมัตตวิภาวินี ทำให้ง่ายต่อการค้นคว้าและเข้าใจง่ายขึ้น นอกจากนี้ยังใช้สำนวนภาษาทางไวยากรณ์ เป็นภาษาที่สั้น ๆ แต่เข้าใจง่าย มีความหมายกว้างขวาง และประกอบด้วยสาระที่เป็นประโยชน์

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

คัมภีร์อศุคสูตรที่ปณีตวิภาวินี ถือว่าเป็นคัมภีร์ประเภทอนุภาที่ไขความอธิบายคำศัพท์ในคัมภีร์อภิมัตตวิภาวินีที่จารไว้ในใบลานด้วยภาษาบาลีอักษรขอม มีการจัดเรียงลำดับการสร้างรูปคำโดยการยกสูตรในคัมภีร์อภิมัตตวิภาวินีมาอ้าง ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าคัมภีร์นี้มีประโยชน์ต่อการค้นคว้า สำหรับผู้สนใจเป็นอย่างมาก จึงได้นำมาตรวจสอบชำระ ปรึวรรตเป็นอักษรไทย และแปลเป็นภาษาไทย

นอกจากนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า ในการวิจัยนี้ได้ศึกษาเฉพาะในขอบเขตของโครงการเท่านั้น ควรจะมีการศึกษาเพิ่มเติมมากกว่านี้ คือ

๑. ศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์อศุคสูตรที่ปณีตวิภาวินี กับคัมภีร์สายอภิมัตตวิภาวินีที่ปรึวรรตเป็นอักษรไทย และแปลเป็นภาษาไทยแล้ว

๒. ศึกษาเปรียบเทียบพัฒนาการบาลีไวยากรณ์ที่แต่งในประเทศไทย กับบาลีไวยากรณ์ที่แต่งในประเทศพม่า

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ :

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาเดปีฎก, ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ .อรรถกถาภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา, ๒๕๓๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๕.

พระมหาสุวรรณพิทีป. “อเนกคุณสารตถทีปนีจุฬฎีกา”. ฉบับทองทีป เลขที่ ๖๖๕๒/๒/๑-๒ ที่ ๑๒๓ ชั้น ๖/๑ มี ๒ ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี เส้นจาร หอสมุดแห่งชาติ.

_____ .“อเนกคุณสารตถทีปนีจุฬฎีกา”. ฉบับต้องขาด เลขที่ ๗๐๗๖/ก/๑, ๑ก-๑ค, ๒-๑๐ ที่ ๑๒๘ ชั้น ๔/๕ มี ๑๑ ผูก อักษรขอม ภาษาบาลี-ไทย เส้นจาร หอสมุดแห่งชาติ.

Dhammasāmi, Ven. Khammai. *The Apehggusāradīpanī – Tikā An Edition and a Comprehensive Study*. University of Kelaniya, Sri Lanka, 1996.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ :

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. วิสุทธิมคฺคปรณ (ปฐม- ตติโย ภาค). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๕.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ. แบบเรียนอ่านและเขียน อักษรขอม อักษรธรรมล้านนา อักษรธรรมอีสาน อักษรมอญ อักษรพม่า อักษรสิงหล อักษรโรมัน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๔.

๒. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ :

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

ข. ข้อมูลทูลถวาย :

- ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมสุนทร). **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตตสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑, ๒, ๖. พิมพ์ครั้งที่ ๓.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิธานพานิช, ๒๕๑๑.
- ไชยวัฒน์ กปิตกาญจน์. **อภิธรรมมัตตสังคหะและอภิธรรมมัตตวิภาวินีฎีกาฉบับแปลเป็นภาษาไทย ปริจเฉทที่ ๑, ๒, ๖.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิกขุ, ๒๕๒๕.
- นาคะประทีป. **พระอภิธรรมปิฎก ภาค.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลื่องเชียง, ๒๔๕๔.
- พระธรรมมหาวิธานวัตร. **มงคลคถาที่ปนี หรือ มงคลสูตร ภาคพิศดาร.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ส.ธรรมภักดี. ๒๕๔๑.
- พระนิติเกษตรสุนทร. **พระอภิธรรมสังเขปและธรรมบางประการที่น่าสนใจ.** พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๒๓.
- พระปลัดชั้น อานาวิโล. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมเบื้องต้น.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๓๕.
- พระมหาณรงค์ศักดิ์ จิตินาโณ (ดร.). **อภิธรรมปิฎก ๑, ๒.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๕.
- พระมหาถวัลย์ ญาณจारी. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมเบื้องต้น.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๓๕.
- พระโมคคัลลานมหาเถระ แปลโดยพระมหาสมปอง มุทิโต และชมรมนิรุตติศึกษา. **คัมภีร์อภิธานปิฎกที่ปกาแปลฉบับนักศึกษา.** กรุงเทพมหานคร : เอกสารถ่ายเย็บเล่ม.
- พระมหาแสวง โชติปาโล. **สังคหบาลี แปล ๕ ปริจเฉท.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- พระราชบรรณกิจ. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตตสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑, ๒, ๖. พิมพ์ครั้งที่ ๓.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อาศรมอักษร, ๒๕๐๗.
- พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจारी). **อภิธรรมมัตตสังคหะ ๕ ปริจเฉท เล่มที่ ๑ สำหรับประชาชนทั่วไป.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วัฒนกิจพานิชย์. ๒๕๔๐.
- พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ. **ปรมัตตโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑, ๒, ๖, จิต เจตสิก รูป นิพพาน หลักสูตรชั้นอุพาสกัทธิ.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์กรุงเทพเวชสาร, ๒๕๓๖.
- ส. สายเกษม. **พระอภิธรรมพิศดารภาค ๑, ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๒.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท คณะช่างจำกัด, ๒๔๕๖.

สมพร ศรีวราทิพย์. พระอภิธรรมมัตถสังคหปริจเฉทที่ ๑, ๒, ๖. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่พรสิริ-
การพิมพ์, ๒๕๓๑.

สนธิกาญจน์ ต้นติลิจิตตรานนท์. บันทึกพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ๕ ปริจเฉท.

อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย. อภิธรรมเป็นพุทธพจน์แท้และสำนวนภาษาในคัมภีร์พุทธศาสนา.

กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ก้าวหน้าการพิมพ์, ๒๕๒๔.

ค. หนังสือ :

จันทบูรินฤนาถ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระ. ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

นิยะดา เหล่าสุนทร. การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

มหาราช. พิมพ์ครั้งที่ ๒. เชียงใหม่ : สำนักพิมพ์แม่คำผาง, ๒๕๓๕.

ป. หลงสมบุญ. พจนานุกรมบาลี - ไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๕.

ปิ่น มุกข์กันต์. ประมวลศัพท์ศาสนา. กรุงเทพมหานคร : อมรการพิมพ์, ๒๕๒๗.

พระธรรมปิฎก. (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๘.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____. พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงขยายความ). พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา

จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

สนิท ตั้งทวิ. วรรณคดีและวรรณกรรมศาสนา, พระนคร : โอ เอส พรินต์ติ้งเฮ้าส์. (ม.ป.ป.).

สุชีพ ปัญญาฎาพ. พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพมหานคร : มหา

จุฬาราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๕.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

ง. วิทยานิพนธ์ :

พระมหาสุรพล สังคีรัตน์. “ปฐมสมโพธิ ปริเฉทที่ ๑-๗ : การตรวจชำระและศึกษาเชิงวิเคราะห์”

วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต. สาขาวิชาภาษาบาลีและสันสกฤต ภาค

วิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร :

อมรินทร์พรินต์ติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๒.

พัฒน์ เฟื่องผลา. **ประวัติวรรณคดีบาลี. ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก.** คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยรามคำแหง, กรุงเทพมหานคร : ป.ป.ส.ม.ป.ป.
มานิตย์ ชาวโพธิ์เอน. “ การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์สัมพันธจินตา”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหา
บัณฑิต.** สาขาวิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๒.
วัลลีย์ ภิงคารวัฒน์. “ชินาลังการ : การตรวจชำระและศึกษาเชิงวิเคราะห์” **วิทยานิพนธ์ปริญญา
อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต.** จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.
ศักดิ์ศรี เข้มนัลดดา. **วรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทย.** กรุงเทพมหานคร : คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลง
กรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

๓.ภาษาอังกฤษ

Law, Bimala Churn. **A History of Pali Literature.** New Delhi : Rekha Printers Pvt. Ltd, 1993.
Malalasakera, G.M. **Dictionary of Pali Proper Names.** 2 vols. London : Routledge & Kegan
Paul Ltd, 1974.
Hinuber, Oskar Von. **A Handbook of Pali Literature.** India : Munshiram Manoharlal
Publishers Pvt. Ltd, 1997.
Rhys David, T.W. and Stede, William. **Pali – English Dictionary.** London : Antony Rowe
Ltd, 1992.
Bode, Mabel Haynes. **The Pali Literature of Burma.** London : Royal Asiatic Society,
1909.

ภาคผนวก

สงฺเขปตถกถา

อเภคฺคฺสารถิปณีจฺญพฺฐีกาย สงฺเขปตถกถา

ปจฺจโม ปริจฺเจโท

นิตานกถา

อิมสฺมี หิ โลกสนฺนิวาเส นานาสาสนสฺส สตฺถาโร ปคฺคิตนนานาอุปาเยน อตฺตโน สิสฺเส
โอวทฺตฺติ เจว อฺนุสาสนฺติ จ. เต สาสนานิ อุกฺคณฺหิตฺวา อฺนุปฺปชฺชิตฺวา ยถารหํ อตฺตหิตสฺส
อริคฺคฺจนฺติ. พุทฺธสาสนे ปเนเต ยถานุสฺสิจฺจํ ฐมฺมานุฐมฺมปฺปฺปนฺนา นินฺพฺพานสงฺฆาตปรมคฺคฺส
สจฺฉิกรณฺตถาย สกฺโกนฺติ. สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เทสฺสิตปฺปญฺญตฺตฐมฺมวินยानํ สิกฺขณํ อติทฺถกฺรํ.
วฺุตตฺถเหตํ ภควตา ปรีนินฺพฺพานกาเล โย โว อานนฺท มยา ฐมฺโม จ วินโย จ เทสฺสิตํ ปญฺญตฺโต
โส โวมมจฺเจเนน สตฺถาติ. ตตฺถ วฺุตตา ตทฺถยา พุทฺธสาสนเมว อฺนุกฺกเมว มหาเถเรหิ สงฺกาทิตฺวา
อาภตํ ปญฺจมสงฺคีตียํ โปตฺถกานิ อารोเปตฺวา จปิตา. เอตฺเรหิ ตีณิ ปิฎฺฎกานิ วินยปิฎฺฎกญ
สฺสฺตคฺคณฺตปิฎฺฎกญเจว อภิฐมฺมปิฎฺฎกญจาติ ปญฺญาเยสฺส.

พุทฺธสาสนํ อาทิกฺคฺยาณํ มชฺเชกฺคฺยาณํ ปรีโยสานกฺคฺยาณํ เกวลปรีปฺญณฺํ ปรีสุทฺธํ
พฺรหฺมจฺริยํ ปกาเสสิ. โลกานํ อฺนุคฺคฺตฺรํ โหติ เสฏฺฐํ. ยาวชฺชตฺตนา โลเก ฝริตฺวา ปากฺกํ อญฺจาสิ.
พุทฺธสาสนญฺเจ นาม สพฺเพเหว พุทฺธสาสนิกะหิ สทฺธาปสนฺเนหิ สคารเวหิ สกฺกาทพฺพํ โหติ
คฺรูกาทพฺพํ มานิตพฺพํ ปุชฺชิตพฺพํ อปจิตพฺพํ. พุทฺธสาสนสฺส สิกฺขณํ อติวिय สิกฺขกามานํ
สทฺธาปสาทมาวทฺถญฺเจว อตฺถาวทฺถญฺเจว โหติ. เต สทฺธาปสาทสมฺปฺปนฺนา สคารวา อตฺตโน อตฺตโน
อชฺฌาเสเนน สฺสฺเชน พุทฺธสาสนํ อุกฺคณฺหิตํ สกฺโกนฺติ.

อภิฐมฺมภาเค หิ อเภคฺคฺสารถิปณี อภิฐมฺมตฺถวิภาวินิยา อฺนุฎฺฐิกา โหติ. พยฺยรฺกฺุเจปปี
ถาวรฺกฺุเจปปี มรฺมมรฺกฺุเจปปี กมฺโพชฺชรฺกฺุเจปปี สาสนฐมฺมํ สิกฺขิตฺตุกามา อเภคฺคฺสารถิปณีจฺญพฺฐีกํ
อุกฺคณฺหนฺติ. ตสฺมา วิตฺถารโต สิกฺขิตฺตุกามะหิ โยนิโส มนสิกาตพฺพา. อุกฺคณฺหิตฺวา ภาสารสํ เจว
สารตฺถํ จ ปฏฺฐิตกนฺติ. सा हि ฐममाधिष्ठानवसेन पञ्जायति. อเภคฺคฺสารถิปณีจฺญพฺฐีกา ภควโต
ปรีนินฺพฺพุตกาเล ปฏฺฐาย ถานฺนาอฺยชฺชเมยารตฺนโกสินฺทนครวาสีหิ वा ถาวมรฺมมกมฺโพชฺชรฺกฺุเจปปี
วา สาสนจิริฎฺฐิติกามะหิ อจาริเยหิ ปาลีอฺญฺจกฺถํ นิสฺสาเย กตฺถจि อตฺตโน มตี ปกฺขิปตฺวา
อฺนุกฺกमानุกฺกเมว รจิตา. อเภคฺคฺสารถิปณีจฺญพฺฐีกา สรฺูเปนาปี วิตฺถาเรนาปี มคฺฐภาสโต จ ทย
ภาสโต จ อญฺญภาสโต จ ปญฺญาเยติ.

ตตถ อเพคฺคฺสารทีปนีจฺฐพฺฐีกา จ ปน ปาติยมฺปิ อญฺจกถายมฺปิ อณฺณปกรณฺปิ ทิสฺสตี.

เขภฺยุเยน ทยฺยรณฺฐฺเร ชนา พุทฺธสาเนน สทฺธา โหนฺตี. เข พุทฺธสฺส ชมฺมสาสนํ วา
โองาทานุสาสนี วา สิกฺขิจฺจกามา โหนฺตี เต อิมํ อเพคฺคฺสารทีปนีจฺฐพฺฐีกํ สิกฺขนฺตี เจว อุกฺคณฺหนฺตี
จ. อุกฺคณฺหิตฺวา จ ปน อภิปรฺปนฺนา พุทฺธสาเนน คนฺถํ การยีสฺสุ.

ทฺติโย ปริจฺเจโท

อเพคฺคฺสารทีปนีจฺฐพฺฐีกาสฺสธฺนวิมฺสา

เข หิ วิจฺยการินา วิจฺยกรณฺสํสนฺทนฺตถาย อเพคฺคฺสารทีปนีจฺฐพฺฐีกาย คนฺธา อนีตา. สพฺเพ
เต ปริปฺพุณฺณา วา ปาติภาสาญฺจตา กมฺโพชกฺขเรน ลิจฺจिता นครวาสีสาธาณฺปนฺณาคาเร อเหตุ.
ตตถเววามฺปนฺ สงฺเขโป

๑.๑ ทยฺยภาสาย “ฉบฺบํทองทึบ” อิติ ลทฺธนาโม อเพคฺคฺสารทีปนีจฺฐพฺฐีกาคนฺโถ
สพฺพสฺวณฺณสนฺทนฺทวิกฺกฺจโก เทวนวฺตตฺตยฺยตฺตรสฺตตสฺสเลขณฺนิมิตฺตโก สตฺตตฺตยฺยตฺตรเอก-
สฺตมณฺชฺสาย์ ปกฺขิจฺโต. อยมฺปนฺ จกฺกิวีสิกฺสฺส ปฺจมรณฺโย กาลเ รจฺจิตฺ. นครวาสีสาธาณ-
ปนฺณาคาเร ปเนส ปณฺณรสนฺทโก. เอเกกํ โปตฺถกสฺสูจฺจวิชฺฌนํ ปญฺจเลขยฺยตฺตํ โหตี. เอเกโก
โปตฺถโก อายามโต ทฺวาวิสฺตยฺยจฺจลฺปิปฺมาโณ วิตฺถารโต ทฺวยจฺจลฺปิปฺมาโณ. เอเกกสฺมี เลข
ปฺมาณฺน สตฺตตฺตปี อสีตฺตปี อกฺขรานิ โหนฺตี. เขภฺยุเยน คนฺถเวจฺจนวฺตถํ ปริปฺพุณฺณํ. โปตฺถโก
ปริปฺพุณฺโณ. อยมฺปนฺ “ท” อิติ สงฺเขปนฺนาโม คนฺโถ.

๑.๒ ทยฺยภาสาย “ฉบฺบํล่องชาด” อิติ ลทฺธนาโม อเพคฺคฺสารทีปนีจฺฐพฺฐีกาคนฺโถ
ชมฺมตาสนฺทานฺทวิกฺกฺจโก ฉตตฺตตฺตยฺยตฺตรสฺตตสฺสเลขณฺนิมิตฺตโก อญฺจวสฺตยฺยตฺตรเอกสฺตมณฺชฺสาย์
ปกฺขิจฺโต. อยมฺปนฺ จกฺกิวีสิกฺสฺส จตฺตตฺตรณฺโจ กาลเ รจฺจิตฺ. นครวาสีสาธาณฺปนฺณาคาเร ปเนส
ปณฺณรสนฺ ทนฺทโก. เอเกกํ โปตฺถกสฺสูจฺจวิชฺฌนํ ปญฺจเลขยฺยตฺตํ โหตี. เอเกโก โปตฺถโก อายามโต
ทฺวาวิสฺตยฺยจฺจลฺปิปฺมาโณ วิตฺถารโต ทฺวยจฺจลฺปิปฺมาโณ. เอเกกสฺมี เลข ปฺมาณฺน สตฺตตฺต อกฺขรานิ
โหนฺตี. เขภฺยุเยน คนฺถเวจฺจนวฺตถํ ปริปฺพุณฺณํ. โปตฺถโก ปริปฺพุณฺโณ. อยมฺปนฺ “ล” อิติ สงฺเขปนฺนาโม
คนฺโถ.

ทยฺยภาสาย “ฉบฺบํทองทึบ” อิติ คนฺถํ คเหตุวา ปเนส รจฺจิตฺติ สนฺนิจฺจานํ กถํ. ตสฺมา
“ล” อิติ คนฺถเ โปตฺถกสฺสูจฺจวิชฺฌนฺนลกฺขณฺ “ท” อิติ คนฺถเณน สทิสฺสํ โหตี.

“ล” อิติ คนฺถเ โปตฺถกสฺสูจฺจวิชฺฌนฺนลกฺขณฺ ทฺจฺจพฺพํ.

อิมสมี่ คนเถ อณฺวคฺเค พุณฺชนา อณฺวคฺเค โหนฺติ. กถํ ? ธกาโร ทการํ ปฺปโปติ :
 ลทฺชนามํ - ลทฺชนามํ, คณาธิการ - คณาธิการ, ทกาโร ทการํ ปฺปโปติ : วนฺทกสฺส - วนฺทกสฺส,
 อิมฺปิ - อิมฺปิ, สนฺทํ - สนฺทํ, ฎกาโร ทการํ ปฺปโปติ : ปากฺโกเยว - ปากฺโกเยว, ปฏฺล - ปตล,
 ปากฺกั - ปากฺกั, อุกฺฆาโก - อุกฺฆาโก, ทกาโร ฎการํ ปฺปโปติ : ตนฺติ - ฎนฺติ, ฆตฺนฺติ - ฆนฺนฺติ, ภา
 โร ทการํ ปฺปโปติ : คุณฺฏคานิ - คุณฺฏคานิ, ตพฺพาวตฺโต - ตพฺพาวตฺโต, โคตฺรฎนา - โคตฺรพฺนา, ทกา
 โร ทการํ ปฺปโปติ : วิพฺนฺชกานํ - วิพฺนฺชกานํ, ชมฺพทึป - ชมฺพทึป, คุคฺกาโร ทการํ ปฺปโปติ :
 วิคฺคโ - วิคฺคโ, ทคฺคตฺติกาโว - ทคฺคตฺติกาโว, สคฺค - สคฺค, เอกคฺคตฺต - เอกคฺคตฺต, วกาโร ทการํ
 ปฺปโปติ : วิกาสํ - ริกาสํ, วิกาศํ - ริกาศํ, วิตฺติ - ริกิตฺติ, ฐีวติ - ฐีวติ, ฐีวติ - ฐีวติ, ฐีวติ - ฐีวติ, ฐีวติ - ฐีวติ,
 ปฺปโปติ : รัตติ - วติ, คมฺภีรมิํ - คมฺภีรมิํ, ธิโร - ธิโร, รัส - รัส, อนุรูป - อนุรูป, จกาโร ทการํ
 ปฺปโปติ : นิพฺพจโน - นิพฺพจโน, จณํ - ปณํ, ชวนฺจิตฺตํ - ชวนฺจิตฺตํ, เจโต - เปโต, อสฺสโลคฺคภูจฺจเน
 สสฺสโลคฺคกรณํ โหติ : นิปฺปปริยายโต - นิปฺปปริยายโต, ปุณฺณปฺปวาโหติ - ปุณฺณปฺปวาโหติ, สพฺพพฺพญฺตญฺจณํ
 - สพฺพพฺพญฺตญฺจณํ, อติปฺปปฺปเจนาติ - อติปฺปปฺปเจนาติ, อปฺปชฺชนโต - อปฺปชฺชนโต, ทปฺปมฺมจํ - ทปฺป
 มฺมจํ, สสฺสโลคฺคภูจฺจเน อสฺสโลคฺคกรณํ โหติ : จิตฺน - จิตฺน, จิตฺ - จิตฺ, จิตฺ - จิตฺ, จิตฺ - จิตฺ, จิตฺ - จิตฺ,
 พหุลํ. พุณฺชโน วิปฺตติ ปฺปโปติ. กถํ ? ปจฺจปฺปน - ปจฺจปฺน, อปฺปนํ - อปฺนํ, วิสฺสชฺชน -
 วิสฺสชฺชน. สโร วิปฺตติ ปฺปโปติ. กถํ ? อิทํ - อิทํ, ปฺริม - ปฺริม, ปฺริส - ปฺริส, ภูมิ - ภูมิ. อกาโร
 อการภาวํ ปฺปโปติ. กถํ ? อภาโว - อภาโว, อปฺจ - อปฺจ, กปฺโน - กปฺโน, รัส - รัส, อวิตฺกํ
 - อวิตฺกํ. อกาโร อการภาวํ ปฺปโปติ. กถํ ? ปฺริสมาปฺนตํ - ปฺริสมาปฺนตํ, ททฺยตฺตสฺส -
 ททฺยตฺตสฺส, ททฺยกรมิตํ - ททฺยกรมิตํ, ฆนฺตเร - ฆนฺตเร, กุสฺสโต - กุสฺสโต. อิกาโร อการภาวํ
 ปฺปโปติ. กถํ ? อวิปริโตติ - อวิปริโตติ, นิรฺตติสฺ - นิรฺตติสฺ - นิรฺตติสฺ, อธิกรียติ - อธิกรียติ,
 วิริยานญจ - วิริยานญจ, ฝุสฺยตีติ - ฝุสฺยตีติ, ลากิปี - ลากิปี, อิริตา - อิริตา. อกาโร อการภาวํ
 ปฺปโปติ. กถํ ? สรูปกํ - สรูปกํ, ฆตฺตปฺจาโร - ฆตฺตปฺจาโร, ฝลฺลปฺจาเรน - ฝลฺลปฺจาเรน, ภูเตน - ภูเตน,
 จานฺนปฺจาเรน - จานฺนปฺจาเรน, สมฺโห - สมฺโห, ปฏฺนํ - ปฏฺนํ, อนุ - อนุ. อกาโร อการภาวํ
 ปฺปโปติ. กถํ ? วิสฺสทฺธา - วิสฺสทฺธา, ชาตา - ชาโต, อหาปฺยนฺติ - อหาปฺยนฺติ, กาม - โกเม, คิชฺฌา -
 คิชฺฌอ. อกาโร อการภาวํ ปฺปโปติ. กถํ ? ทวฺนฺต - ทวฺนฺต, ปคฺณํ - ปคฺณํ, จกฺขฺนา - จกฺขฺนา. อติเรก-
 พุณฺชโน ทิสฺสติ. กถํ ? ตทา - ตทา, ททฺยวติ, อภิวิธิ - อภิวิธิ, อากาโส - อากาโส-
 อากาโส, สุตฺตพฺทฺธา - สุตฺตพฺทฺธา.

วิจัยการณา ทิ อฝลฺลคฺคสารทึปนิจฺจพฺทึทฺธา ปาติภาสาโวหารลคฺคณํ วุยากรณตฺนฺติยา
 วิจยสํสฺนทํ นิสฺสาย วิคฺคเหตฺวา วิชฺชิตฺวา ทสฺสตี. สฺเชน ชานิตฺตพฺพา สทฺธา เจว โวหาโร จ
 ยุตฺตา. ฝลฺลคฺค ปุพฺเพ วา ปจฺจลา วา เลขกสฺส ปมาเทน วา ปฺปคฺคกสฺส วิวิจฺจเนน วา กตฺถิ
 วิรฺทฺธาปฺปโจ อปฺปชฺชิตฺติ สนฺนิฏฺจณํ กโรมิ.

ศตโย ปริจเฉท
อเนกคุณสารที่ปณีตพฐิกา ปริโสชิตา

ศตวรรษ สงเขปโต : จิตตปริจเฉท เจตสิกปริจเฉท ปกิณณกปริจเฉท วิถีปริจเฉท ภูมิ
ปริจเฉท รูปปริจเฉท สมุจจัยปริจเฉท ปจจัยปริจเฉท กมมภูจันปริจเฉท จาติ นว
ปริจเฉทา โหนติ.

จิตตปริจเฉท

ตตถ จิตตุนตืออาทีนา สรูปเน วินา สภาวสุส อลพุกมานตตต สรูป ทสเสติ, น สภาวนตติ
ทสเสตุ อิทานตืออาที วุตต. อภิธมมตถานนตติ อภิธมเม วุตตทาน ติกทูกานนตติ อาห ยถาอุททิฏ-
จันนตติ. กตเม ชมมา กุสลาติอาทีสุ วิตุถารทสสนนิตุเทโส. เตสุ วิตุถารทสสน ทสเสตุ
วิชิตวาทืออาที วุตต. วิชชนวเสนาติ หิ อตุโธ. นนุ จิตต อเอกเมว. กถ สส วิชชน สียาติ อาห
ภูมิติอาที. อถ วา วิชชน นาม จตุพิธิ ปริยายวิชชน นยวิชชน สรูปวิชชน วิสสชชนวิชชนนตติ.
เตสุ ผลโส ผุสนาติอาทีสุ ปริยายวิชชน. ปฏฐานนยาทโย นยวิชชน. ปญจกขนุชารูปขนุชโรติอาทีสุ
สรูปวิชชน. รูป ขนุชโรติ อามนตตติ วิสสชชนนิกชน. จตุสุ วิชชนนสุ อธิ สรูปวิชชน. กาโมติ
นิจจลิ่งค. เอว สติ ฌาณ มุจจิจูกามนตติ จ อตถกามา หิตกามาติ วจเนหิ จ วิรุชฌเมย.
ต น ยุตต กามา เต ปจมา เสนาติ ทสสนโต. ตสฺมา กาโมติ วา กามาติ วา วตติจฉาย ทฏจพพิ.
อถ วา กามสทโท ตณหาปริยาเยน ตณหาวาจโก น กุณาทิวเสน. ตสฺมา ตณหาสททลิ่งค
นानวตตติ ปญญา ปชานนาวิจโยติอาทีสุ วิย. ตณหาสททเทน ฌนท นีวตเตติ กามสททเทน เสส-
ตณหา.

อารมมณกรณวเสนาติ เอเตน อาลมพิตพพิวิปากทานตพพิปากปวตติสมปโยควเสน
ปญจวิธิ วิเสสน นีวตเตติ. ตตถ อาลมพิตพพวเสนาติ วิเสสเน คหิตเต ปญจทวาราวชชน-
ปญจวิญญาณสมปฏิจจนานิ ตันนากานิ น สिय. วิปากทานวเสนาติ วิเสสเน คหิตเต สตตตูกุสลา-
วิปากานิเยว ตันนากานิ สिय. ตพพิปากวเสนาติ วิเสสเน คหิตเต น โกจิ อตุโธ ลพุกติ.
ปวตติวเสนาติ วิเสสเน คหิตเต เตสเยว ตันนากา สिय. สมปโยควเสน วิเสสเน คหิตเต สมปยุตต
อฏฐ กุสลาจิตตูปปาทาเยว ตันนากา สिय. ตสฺมา ตานิ ปญจ วิเสสนานิ อธิ น คหิตานตติ.

เอกาทสวิโร กามภโวติ เอตถ ภาวสททเทน วตุฏกาม นีวตเตติ กามสททเทน รูปาทิภว.
กามียตติ เอตถ สุกติภาวสุ อฏฐตตต ตเมว ฌนุเหยยาติ อาห เอกาทสวิโรติ.

อุปาทานกษนุรสงฆาตโลกโตติ เอตถ ขนุรปแทน โอภาสศตตโลกเ นีวตเตติ อุปาทาน-
ปแทน อนุปาทินุขนุเช นีวตเตติ.

โลกโต อุตฺตรตีติ เอตถ โลกเ รุตฺวา ตโต อุตฺตรตีติ คณฺเหยฺย. โอริมตีโรติ ตฺรตีติอาทิสฺสุ
วียาติ มนสิกตฺวา อนาสวภาเวนาติ วุตฺตํ. อถ วา มคฺคกฺขณเ จิตฺตชาทิสฺรูป วิชฺชติ, คณฺจ
อุปาทานกษนุรปริยาปนฺนเมว. ตสฺมา กถํ อุตฺตรณํ สียาติ อาห อนาสวภาเวนาติ. อถวา มคฺคจิตฺตํ
อนุโต อุตฺตภาเว ชาตํ น พหิอุตฺตภาเวติ โลโกเยว. ตสฺมา ตโต กถํ อุตฺตรณํ สียาติ อาห
อนาสวภาเวนาติ. อถวา โลกียเ นาม ลุชฺชนกฺุณฺณ ขณฺตตฺยสมฺมจฺิ มคฺคธมฺโม จ ตํ อนตีโต
กถํ อุตฺตรณํ สียาติ อาห อนาสวภาเวนาติ. อปฺจฺยยาทิวเสนาติปิ โยเชตพฺพํ. ยถาวุตฺตคฺคณฺวเสนาติ
เอเตน อปฺจฺยยาสงฺฆตาทิสฺสุ คฺุณเ นีวตเตติ. น อสฺสโยชนียาทิสฺสาธารณฺคฺุณเ.

จตุสฺ จิตฺเตสฺ หินาทิกฺกเมน กามาวจรํ ปจฺมํ วตฺตพฺพํ. จตุสฺ ปน กามาวจรจิตฺเตสฺ อกุสลํ
ปจฺมํ วุตฺตํ. นนุ ปาฬิยํ กุสลา อกุสลาติ วุตฺตนฺติ อาห อิมสฺ ปนาตีอาทิสฺ. ตตฺถ จตฺตพฺพิธภาเวปี
ทสฺเสนโตติ วิตฺถารกนฺเถ สมฺพชฺชติ. ทสฺเสตีติ เกจิสฺ. จตุสฺ ปรมตฺเตสฺ จิตฺตํ ปจฺมํ. จตุสฺ จิตฺเตสฺ
กามาวจรํ. จตุสฺ กามาวจรสฺ อกุสลํ. ตีสฺ อกุสเลสฺ โลภมฺลํ ปจฺมนฺติ อธิปฺปาโย จ ยุตฺโต. ยตฺถ
หิ อธิปฺปาโย ยุตฺโต ตตฺถ อวุตฺโตปิ โยเชตพฺพโ. เตสฺ จาติ ปาฐเสเสสฺ ปวตฺเตสฺ อกุสเลสฺ. ภเวสฺสุติ
เอเตน อนนฺตรากเว อคฺคิตปฺปฏิสฺนฺธิโกติ จ วิภเว คคฺคิตปฺปฏิสฺนฺธิโกติ จ ลทฺธี เสเชนฺติ.
คคฺคิตปฺปฏิสฺนฺธิกสฺสาติ เอเตน โลกสฺส ปจฺมสฺสสารภาวํ นีวตเตติ วีถิจิตฺตนฺติ ชวนจิตฺตํ.

สมนฺติ ชาตีอาทิวเสน อวิสมํ. ติกฺขสฺส ปจฺฉิมจิตฺตสฺส ภาโว อิติ สงฺฆาโต มณฺจนาวิเสโส
ติกฺขภาวสงฺฆาโต วิเสโส วายาโม. ปุพฺพปฺปโยโค ปน สกวายาโม วา ปฺราณตฺติ วาติ อภิธมฺมา-
วตฺตารกฺกิกายํ วุตฺตํ.

อุปฺปตฺติกฺกโมติ อุปฺปตฺติกาโล วา การณํ วา นียโม วาติ ทฏฺฐพฺพโ. อุทฺธจฺจํ โหตีติ
ปาฬิยํ อากตฺตตา อุปฺปชฺชตีติ อิทํ ปมาทเลขํ วิย ทิสฺสติ. ตโตเยวาทิสฺสุ ทฺวินฺนํ จิตฺตानํ
สํสฺปนฺนวิกฺกิปฺนวสฺปวตฺตาเยว อภาวโตติ สมฺพนฺโ. เอวณฺหิ กายา สเมติ. สงฺฆารเกโทปี เนสํ
นตฺถิติ อิทํ อารมฺมณฺสงฺกहे วิภูตาวิภูตเกโท นตฺถิติ วจเนน วิรูชฺชติ. เกโท หิ พุภิกฺกาโร. เตน
วิภูตาวิภูตเกโท นตฺถิติ วุตฺเตปี อวิภูตฺเตว นตฺถิ น วิภูตํ.

ตฺนฺนีสฺสตีตฺตตาติ เอเตน จกฺขุสฺมึ ปวตฺตํ วิญฺญาณฺนฺติ อตฺถํ นีวตเตติ. ตถา หิ สพฺเพสฺมปี
จกฺขุทวาริกจิตฺตानํ จกฺขุวิญฺญาณฺตา สียา.

อตฺตนา อสฺมานนีสฺสยานนฺติ อตฺตโน นีสฺสยเณ อสฺมานนีสฺสยานนฺติ อตฺโต. อถวา
นีสฺสยเณ นีสฺสยสฺส อสฺมานตฺเต สติ นีสฺสตีตฺตสฺสาปี เตน อสฺมานตฺตํ โหตีติ กตฺวา เอวํ วุตฺตํ. เตน
นีสฺสยเณ นีสฺสยสฺส อสฺมานตฺตา นีสฺสตีเตน นีสฺสตีโต อสฺมานนฺติ ทสฺเสติ.

กัจฉิตะ ปาปกรรมเมตติอาทีสุ ปาปกรรมเมตติ เอเตน อนิฏฺเฐ นีวตเตติ. กัมเปเนตีติอาทีนา
 ยถากัม สล สัวรรณ. กัมม จลเน. ฐัส เณเนติ อตุเถ นีวตเตตีติ วทนฺติ.

ปวตฺตนโตติ เอเตน สยน์ นาม น อนุสยน์ เอว อถ โข สพฺเพสํ ปาปानนฺติ ทสฺเสติ.
 ปาปกรรมเมตติ เอเตน กุสตีณาทีนํ นีวตเตติ. ยถารหนฺติ ฌาณาเปกฺขาย ฌาณสมฺปยุตฺตานํ สหชาติ-
 อุปนัสฺสยวเสน. จิตฺตสีเสน หิ สพฺเพปิ ธรรมา คเหตุพฺพา.

กัมมทวารวเสนาคี กายวิจิณฺมทวารวเสน. กัมมวเสนว หิ เญฐา คณิตตฺตา อิธ
 วิเสสนทวเณปี กัมมตฺตยํ คเหตุพฺพ.

ตถารมฺมณปวตฺตียํ ๆเปฯ วิปฺปยุตฺตานํ จาติ สนนฺธิทายกมฺมโต ตถารมฺมณปวตฺตียํ
 กุสลชวณานูรูปํ. อญฺญกมฺมโต ตถารมฺมณปวตฺตียํ อญฺญกมฺมานูรูปนฺติ อิธิปฺปาโย. ปริจิตฺกุสล-
 ชวณสฺส หิ อนนฺตรํ กมฺมโต อุปฺปนฺนํปี ตถารมฺมณํ ชวเนเนว นียมิตฺ. อิตรธาคี ตีเหตุกปฺปฐิสนฺธิกสฺส
 ตีเหตุกตถารมฺมณเมว สียา. ตทา ทเหตุกปฺปฐิสนฺธิกาทีนนฺติ. ยทา ปน ปริจิตฺกุสลสฺส อนนฺตเร
 อกฺุสลํ ชวติ ตทา อกฺุสลชวณสฺส อนนฺตรํ ตถารมฺมณํ ฌาณสมฺปยุตฺตํ วา ฌาณวิปฺปยุตฺตํ วา
 อญฺญกมฺมโต อุปฺปนฺนํ กมฺเมเนว นียมิตฺ. ตสฺมา ชวณานูรูปํ พหุลํ. กมฺมานูรูปํ อุปฺปกนฺติ
 ทญฺฐพฺพ.

จิตฺตภาวนา นาม สมถภาวนาปี วิปฺสสนาปี ปุณฺณกิริยวตฺตภาวนาปี ภาวตีติ อาห
 อภินฺนปวตฺติวเสนาคี. อิธ หิ อตีตภาวํกํ ๆเปฯ ปญฺจทวารวชฺชนสมฺปญฺจิณฺนาทีนํ สวิตกฺกานํ
 อนนฺตเร ปญฺจวิญฺญาณเมกฺกเมว อวิตกฺกํ สวิตกฺกปริจยพฺเลน อุปฺปชฺชติ. ตสฺมา พหุลํ
 สวิตกฺกจิตฺตปวตฺติจิตฺตภาวนาคี ทญฺฐพฺพ.

เจตสิกปริจฺเจท

ยถารหนฺติ มุลาทีนํปี สงฺกคฺคหาคี. ปจฺมํ รูปนินฺพิพฺพานโต ตาว อุตฺเทสโตเตน นียมโต
 เอกวตฺตูกาเยวาคี ปญฺจโวการํ สนฺธาย วุตฺตํ. อตีปฺปปญฺเจนาติ ปฏฺิโลมณยํ สนฺธาย วุตฺตํ.
 เอกวตฺตูกมฺมตฺเตหิ มรณาสนฺนภวํกาวชฺชนชวณตทาลมฺพณจฺจตีนํ นานารมฺมณานมฺปี เอกวตฺตูกตฺตา
 เจตสิกปฺสจฺโค สียาคี เอกนโรธคฺคหณนียมตฺถํ กตฺนฺติ สมฺปยุตฺตธรรมเม อตฺตนา สห อภิสนฺทหตีติ
 สมฺพนฺโธ.

อุทกํ วิทยาตี สรฺุทกํ วิทยาตี วทนฺติ. ยถา ปน สรฺุทกปฺตถมฺภิตํ อุปฺปลชฺทกํ อุปฺปลานุपालกํ.
 เอวํ อนเนกปฺจยฺยุปฺตถมฺภิตํ สหชาติํ ชีวตีว สหชาติานุपालกนฺติ ทญฺฐพฺพ. วิถีชวณอารมฺมณ-
 ปฏฺิปาทเกสฺส ตีสุ มนสิการเสสฺส ปจฺฉิมํ อิทธิปฺเปตฺนฺติ อาห อารมฺมณ สมฺนนาหารลกฺขณฺติ.
 ตตรมฺชฺชตฺตทา มนสิการานํ ยถากมฺมํ สมคตมฺปี สมคตมฺนทคตอสฺเสสฺส มชฺชตฺตอุชฺก-
 อฺุสฺสาหิตสวารตีสตีตตาคี อญฺฐกถายํ วุตฺตนฺติ อาห ปโยชนสวารตี วิทยาตี.

มกฏกฏส อเถโป มกฏกาเถโป. ยถา อเปลิตตัม วตถุ ทุปฺปมฺญจํ เอวํ โลกยฺตุโต
 ปุคฺคโล ทุปฺปมฺญจโถติ อธิปฺปาโย. จิตฺต
 อฺปฺปาทอ นาม เตน จิตฺต
 น อตฺตโน สตฺต
 เตน เตน มกฺเคนาติอาทิสฺส อยมฺธิปฺปาโย. ปรมฺมกฺเคน ทิฏฺฐิวิจิจฺจํ
 สพฺพโส เสสานํ อปายกมฺนียาวตฺถาย. ทฺติยมกฺเคน กามกฺเทศกมฺนียาวตฺถาย. ตฺติยมกฺเคน
 ปฏฺฐิสฺส สพฺพโส เสสานํ สพฺพกามกมฺนียาวตฺถาย. จตฺตมกฺเคน สพฺพโส ปหานนฺติ. เกจิ ปน
 เกสณฺจิติ อรหนฺตํ. ปน เกสณฺจิติ โสตาปฺนนาทิปุคฺคฺคานนฺติ.

เกจิวาโทติ เกจิ อิติ วุตฺตํ อจฺริยานํ วาโท. เกจิติ วา ลทฺธนาโม วาโท. อฺปฺปนาวิธึ
 ปนาติ อิทํ อฺปฺปนาวิธิตฺตํ ปุพฺเพติ เอตฺถ อนฺตฺนิตฺตํ สนฺธาย วุตฺตํ ตํ ปน ปากฺกั
 โสมนสฺสสทฺทเสววาติ อฺปฺปนาปุเรจาริกกามาจเรสุ. กรุณาทโยติ เอตฺถ รมฺมาติ ปทาเปกฺขาย
 ปุริสฺสํ วุตฺตํ. สฺขกฺขานํ ปวิฏฺฐาติ อิมินา ตฺตรมฺชตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 นีวตฺเตติ. ยถา ตํ มหคฺคต-
 โลกุตฺตรวิปาเกหิติ อฺปฺปเมยฺยานุคฺคโต วุตฺตํ. กามตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 วิปากํ น รูปตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 กมฺมสฺส อารมฺมณํ น คณฺหาติ.

ปฏฺฐิตฺตฺตฺตฺตฺต

กตฺต
 กิตฺต
 กิตฺต
 น สนฺนิฏฺฐานตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 ทสฺเสติ.

สฺงกฺทสฺทสฺส ชาตีสยชาติกฺริยาคณฺนวเสน จตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 คณฺนํ ทสฺเสตฺตํ วิภาควเสนาติ วุตฺตํ.
 ทฺวิเชน รูปสฺงกฺทสฺส วิภาเวติปิ จตฺตฺตฺตฺตฺต
 เอตํ วุตฺตํ ยตฺถ กตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 กตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 ยํ กิตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 เวทฺยิตฺตํ. กตฺตฺต
 ตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 อตฺตฺตฺตฺตฺต
 เอตฺถ เตนฺนิเกสฺส อิทํ เวทฺยิตฺตํ
 ทฺกฺกฺกฺกฺกฺก
 ลกฺกฺกฺกฺก
 อตฺตฺตฺต. นีรฺนุสยติอาทิสฺส
 ปจฺเมน กฺริยาชวณฺ. ทฺติเชน วิปากกมฺมชฺรฺพานิ. ตฺติเชน สพฺพํ อพฺยาคตํ
 ทสฺเสติ. อวิจฺเจทปฺปวตฺตฺตฺต
 อตฺตภาวสฺส อปตฺตปวตฺตฺต. วิธึจิตฺตํ
 นตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 หิ กวฺงฺก อสนฺเตปิ ชีวิตฺตฺต
 ปจฺจฺจฺชเยย.
 นิโรธสฺมาปตฺตฺตฺตฺต
 ภาวนาพฺเลน ตํ ปจฺจฺจฺชชฺติ. ชวมนสฺส
 วิทยาติ เวคฺสา คจฺจนฺตฺต
 สฺส วิย.

จกฺขุวิญฺญาณาทินํ กิจฺจํ วิหิตานิ ทสฺสนาทินิ
 คฺสนาทินิ วา คมฺนาทินิ วา กิจฺจํ ชวณฺ
 เมว สาทฺติ. กวฺงฺกโตติ โอกาสตฺถ
 เหตุวตฺถ วา โดกาโร. อปฺปวตฺตฺต
 ตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต. เกจิ ปน อปาทานตฺต
 กตฺวา อนฺตรสทฺทเท สมฺพชฺชนฺติ. ตทฺยตฺต
 อปาทานตฺตฺต อปฺปวตฺต
 ตฺตฺตฺต สมฺพชฺชิตฺต. ยถา หิ
 วิธึจิตฺเตน มโนทฺวารกวฺงฺกโต
 ปวตฺตนฺติ. น เอวํ อิมานิตฺติ. อารมฺม
 คณฺนตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 ปฏฺฐิสฺส วิสย-
 สฺงกฺทสฺส อารมฺมณฺโต อญฺณารมฺม
 คณฺนวเสน. เกจิ ปน วสสทฺท
 เหตุวตฺถ มนฺตามโนทฺวารปาถ
 วิสยโตติ.

ยถาสภวานุติ ปน ทวารวิมุตตานํ จพุทธิมปิ อารมมณํ ทวารวิมุตตานํ เขภุชเยน ภวานุเตร
 จทวารคหิตํ จทวารวิมุตตานํ ปจฺจุปฺปนฺนมติคํ ปญฺญตฺติภูตํ ทวารวิมุตตานํ กम्मกम्मณิมิตฺต-
 คตินิมิตฺตสมฺมตฺนติ จตฺตารโ ทวารวิมุตฺตมฺลกา ตถา จพุทธิมฺลกา ตโย จทวารคหิตมฺลกา เทว
 ปจฺจุปฺปนฺนภูตํ เอกมฺลํ เอกนฺติ อนุโลเม ทสนฺยา. ตถา ปฏฺฐิโลเม.

วิธีปริเฉท

สุภํ สุภํ นิจฺจํ อตฺตาคิ จตฺตสุ สยฺยวจิตฺตทิกฺขุจิวเสณ ทฺวาทสฺวิปฺลลาสา. เตสุ สุภํ สุขนฺติ
 จิตฺตวิปฺลลาสิ สนฺธาย จิตฺตวิปฺลลาสภาวเณติ วุตฺตํ.

อวชฺชนตฺตฺสาคิ อวชฺชมานกาลเ ปวตฺตตีติ สมฺพนฺโร. กสฺมา ปน อวชฺชนตฺตฺสาคิ วุตฺตํ นนุ
 ปจฺจเวกฺขนตฺตฺสาคิ วุตฺตพฺพนฺติ อาห ยถาวชฺชิตฺตมานจฺการมฺมณานิติ. กสฺมา จ ยถาวชฺชิตฺตเมว กณฺหนฺติ
 น อณฺณนฺติ อาห อวชฺชนตฺปโรติ. กสฺมา จตฺตาริ ปญฺจ วาติ อาห อวชฺชนวสฺติตายติ.
 ยสฺมา อวชฺชนวสฺติตาย ปจฺจเวกฺขนจิตฺเตหิ อารมฺมณานิหานโร อารมฺมณปฏฺฐาโก อวชฺชนสฺส
 พฺยาปารตฺตา อารมฺมณานิหารกิจฺจสฺส ตสฺมาติ อธิปฺปาโย. ปจฺมกปฺปนายนฺติ อัย สทฺโท อภิณฺญา-
 ชวณานมฺปิ กम्मภูตานิ สมฺปทานภูตานิ วา เตสุปิ วา อธิกาโร อนุวตฺตโก นิโยชิตฺ วา สฺยาคิ โยชนา
 กตา. ตตฺถ ปน ปมาณปฺจาภาวโตติ ตสฺมี ทฺเหตฺกานํ ติเหตฺกตทาลมฺพนสมฺภเว ปมาณภูตสฺส ติเหตฺกํ
 ภวํกํ ทฺเหตฺกสฺส ฯเปฯ ปจฺจโยติ ปจฺจสฺส ปฏฺฐาเน อวิชฺชมานตฺตาคิ อตฺโถ. อธิ ปน ตตฺถ จตฺวาติ อธิ
 ปน อภิธมฺมคฺคตฺสจฺเห จตฺตสฺสจฺจ จตฺตาริ ลพฺภนฺตีติ วุตฺตนฺติ วา โยชนา. ตํ สุกฺตियนฺติ รูปภาวสฺสคฺคิยํ.

อายุโน ยุตฺตโก ปริจฺเฉโท ยาวตฺตายุกํ. ปฏฺฐิสนฺธิโต ปฺรนฺติ ปฏฺฐิสนฺธิโต ฯเปฯ เตรสฺมสฺส วา
 จุทฺทสมฺสฺส วา อนนฺตรนฺติ วิตถารกนฺเถ วุตฺตํ. ภวํกาวสฺสานนฺติ เอกวารเมว ปวตฺตสฺส ภวํกสฺส
 อวสฺสานภูตํ.

ภูมิปริเฉท

กามตฺตฺนหาสฺหจฺริตา สุกฺตตีติ อัย ภูมิ กามตฺตฺนหาเย เอว วิสโย. น อณฺญาเย. กามตฺตฺนหา จ ตตฺถเว
 จรฺติ น อณฺญตฺตฺนาคิ กตฺวา วุตฺตํ. เอวํ สติ ยา กาจิ สตฺตมฺเจตฺนา อุปฺปชฺชเวทนฺิยาติ อาปฺชฺชเยย. น จ เอวํ
 โหติ สา. ปจฺมเจตฺนา ปน ทิกฺขุจฺจมฺมเวทนฺิยาเยว สติ สา อุปฺปชฺชเวทนฺิยา โหติ. สตฺตมฺเจตฺนา หิ
 อนนฺตรเมว เทติ.

กิลฺยาปฺตีอาทินา กายกมฺมํ กายวิญฺญตฺตฺติยา ชนกกเหตุ สา ปน กายกมฺมสฺส กายกมฺมนฺติ
 นามสฺส ญาปฺกเหตุติ ทสฺเสติ. เตน วจิกมฺมํ กายทฺวารเปี ปวตฺตตีติ ทฺวารเณ กมฺมวตฺตฺนํ น สฺยาคิ
 ทสฺเสติ. วจิทฺวารเ กายกมฺมํปิ ปวตฺตติ กายทฺวารเ วจิกมฺมํปิ ปวตฺตตีติ ปน กมฺเมเน ทฺวารวตฺตฺนํ
 น สฺยาคิ โยเชตฺตพฺพ. อวุตฺตมฺปิ หิ อคฺคโต ลพฺภเตว. เอวํ หิ สติ กายทฺวารเหีติอาทินา ปุพฺเพ น จ อุปฺริ-

กายกมมสุส เขญยเณ เอตถ วาติ วจเนน จ น วิรุชฌติ. ตตถ หิ กายกมมสุสชาติ วจัน์ ตทตถถาปนตถถ เมวาติ.

นनु มิจุฉาทสุสนั สมมาทสุสนสุส ปฏิปกขณุตติ โมหปุพพุงค์ สียาติ อาห มิจุฉาทสุสนสุสชาติ. อตตทา จ พนุรุ จ ตถา เตสั ปริตตทานั อตตพนุรุปริตตทานั. เวรณียาตตนตถถนุตติ เวรกรณตถถ. นีติยา ราชสตถถสุส ปาเจ อากตั ปมาณั นีติปาฐกปปมาณั. ยั กิณจจิ ทรนตทานั พุราหุณณานนุตติ สมพนุโร.

ทานวตถถอุปรีเยสนวเสณ ปวตตทา ปุพพภากเจตนา เอตถเวว สโมชานั คจจตติติ อิทั วิชชमानวตถถสุมินุตติ เอเตน วินาปี เทยชรมมปริจจาเคน จิตตูปปาทมตเตเนว ทานมยั กุสลั อุปจิตั โหตติติ เกสณจจิ อติชวานั นีวตตติตั โหตติติ อนุกัฎีกาวจเนน วิรุชฌติ ตสุมา วิชชमानวตถถจินตนาเวเสนาติ ปาเจเนน ภวิตพัพพ. ทานมยสุส ปน ปุพพภากตตทา เอตั วุตตติ สียา. นามรูปชรมมาทิกเมว จุตติปริโยसानานนุตติ นามรูปสพายตนาทิกชรามณปริโยसानั. จุตติปริโยसानานนุตติ ปาโจ. เอวิ สติ ปริโยसानสทโท อนภิวิชชตถโต. อตตคคณตถโต ว ทฏฐพุโพ. อิตรธา จุตติปฏิสนธิณั อสมานารมมณตนา น สียา. มโนทวารเอ ตาว ปฏิสนธิยา จตถุนั กวางคานั ปณจทวารเอ ปน ปฏิสนธิยา วาติ อิมินา ชมมานุสสารณัวีจณเมว ยุตตถนุตติ ทสเสติ.

รูปปริจเจท

นิทเทสปฏิณิทิทเทสวเสนาติ เอตถ อุทเทโส ปน ปจมทุตติยปริจเจเท ลพภมานตตทา อสาชารโณติ น วุตโต. ทุตติเย เอว วา น ลพภติ จิตตั เจตสิกั รูปั นิพพานนุตติ หิ สพพปริจเจทานั อุทเทเสปี ปจเม วุตตตตทา ปจมสุส อุทเทโสติ วุตตติ อรหติ ยถา ชมมสงคณัณมาติกาติ.

สตุตถกขิปฎถานิ พุยาเปตวาติ อิมินา จกขุปสาโท สมุหณนสนตติจมนวเสณ วตถถทวารภาวิ สาเชตติติ ทสเสติ. อถ วา สมปฏิจจนาทโย ตทา ปน ยถาโยคณุตติ จกขุวิณญญณสุส จกขุทวารภาวิ อณญเอสั ทวารภาวนุตติ อุตถจิตตาทหารเชหีติ เหตุปจจาเรณ วา ตทฐิตวเสณ วา ทฏฐพุพพา.

เหตุโน อภาวา อิมินา อการสุส สุลลตถถ วีย ทิสสุติ, วิรหตุโต ปน อธิปเปโต วิปปยุตตปจเจเนน ลพภมานตตทา. ปจเจเยหิ อภิสงขตตตาทิ น ปน สงขารภูตาทิ กมเมหิ เอว. อุปาทานกขณุชสงขาคติ สงขารโลกสงขาค. ปจจาชาตาทิ ๆเปฯ พลวภาโวติ ปฏิสนธิจิตตั อุปปาทกขณู รูปสุส สหชาตปจเจโย จตติกาลนุตติ. กิณจจิ กาลนุตติ จิตตชั จุตติจิตตโต โสพส วา ปณณรส วา จิตตถกขณั. อาหารชั จุตติจิตตโต เอกทวิกขณนุตติ เอกทวิกขณนาริทธิโสพสจิตตถกขณนุตติปี วตตตุ วฏฐติ.

กมมชั ยสุส อุปตถถมเกติ อาหาโร รูปั ชเนติ. เตน เหฏฐจา วุตตติ เสนทริยกาโย ปตถถมกนเหตุภาวถกขณนุตติ เอกนตโต ปน กมมเช จ กมมชพนุเช จ สติเยว อาหาโร รูปั ชเนตติติ อาห พาทิริ ๆเปฯ สมฏฐจาเปนตติติ.

สมุจจัยปริจเฉท

ตตถ ปจโมติ เตสุ ฉนุทธากนิกนดิราเสสุ ฉนุทธาโก.

วฏฏฐมินฺติ กมฺมาทิวฏฏคฺตยสฺมี. ภาวนนฺตเก วาติ กมฺมาทิว ภา สญฺญาทิว ภา เอกโวการาทิว
 ภา ภโวเยว ยาทิว ปรีวตฺตตีติ ภาวนนฺตํ ภาจกุกํ. ตเมว ภาวนนฺตกํ. ทุกฺเขนาติ สํสารทุกฺเขน.
 ทุกฺขทุกฺขาทินา ภา ทุกฺขสทฺเทน. พุยติริตฺตวเสนาติ อญฺญานญฺญวเสน ตตถ อญฺญวจเนน ฆนฺชโต
 อญฺโฬ อตฺตา อตฺตนิ ฆนฺชา ฆนฺเชสุ อตฺตา ฆนฺชวฺนโต อตฺตา อตฺตวฺนตา ฆนฺชาติ วาทปฺลจกํ
 ทสฺเสติ. อตฺตา ปรมตฺถโต อตฺถิติ ปวตฺโต วาโทติ อตฺตวาโทติ อาท อตฺตโน วาโทติ อิช
 ภาวสาธนํ.

ฉานานิ จ ตานิ อํกานิ จาติ เอตฺถ ฉานานิ จ ตานิ อํกานิ จ ฉานสฺส ภา อํกานีติ
 ปุราณปาโฐ สียา. วิสฺสุ ๔เป๔ วุจฺจนฺตีติ วิตกฺกาทิวํกภาเวน วิสฺสุ วิสฺสุ เอเกกานิ หุตฺวา อํกานิ จ
 วุจฺจนฺตีติ โยชนา.

ปจฺจยปริจเฉท

เหตุปจฺจโยติ เหตุสทฺโท ฆมฺมสฺตติวาทโก. สตฺติสฺตติวฺนตํ ปน อเกนตฺตา กมฺมฆารโย
 วุตฺโต. เย ปน เอวํ อสมฺพุทฺธวฺนโต ฆมฺมวาทโกติ กณฺเหยฺย ตํ นิวาเรตฺถ เหตุ หุตฺวา ปจฺจโยติ วุตฺตํ.
 ตตถ เหตุติ ปจฺจวาทนํ ปจฺจโยติ วิกตฺติปทํ สนฺชาย วุตฺตํ. หุตฺวาปทํ สนฺชาย หุนาติ วิกตฺติ
 ปริณามตฺตพฺพา. ภาววาทโก หิ อิช หุตฺวาสทฺโท. จาเนว หิ อิมสฺมีปี ฆมฺมสฺตติ ลพฺภติ. โย ปน
 หุตฺวาปทํ กตฺตฺสาธนฺนติ มนฺตา อิมสฺมี ปกฺเข ฆมฺมวาทโกติ กณฺเหยฺย ตํ นิวาเรตฺถ เหตุภาเวน
 ปจฺจโยติ วุตฺตํ. ตตถ หิ อารมฺมณปจฺจโย วิสฺสุยฺว เอโก. อุปนีสฺสยปจฺจโย ติวโร.

กมฺมฏฺฐานปริจเฉท

นวมเม ยํ วตฺตพฺพํ ตํ วิสฺสุทฺธิมกฺเค ชานิตพฺพํ.

อเพคฺคฺสารทิวปนีจฺพฏฺฐิกา นิฏฺฐิตา.

จตุตถโศ ปริจเฉทโท
อเนกคุณสารที่ปณีจูปัญญา (ทฤษฎาสา)

ยา หิ อเนกคุณสารที่ปณีจูปัญญา ปาถิสาสาทูตา โหติ सा पन विद्यकारिणा तथ्यथासाय
प्रिवृत्तिता. ये चना पुरुषसासने सतुषा पसनुना अनेककसुसारीपनीजुपुण्णिकं सिग्गिजुगामा โहनुदि,
ते ओमं अनेककसुसारीपनीजुपुण्णिकं सिग्गिनुदि ओकुคनुहुदि. ओनाकतेपि सिग्गिगामा ओमं सिग्गिजुमुजिजुनुता
न गिलिसुसनुदि.

ปญจโศ ปริจเฉทโท
นิกมกถาปริกุปนถถา

นิกมกถา

อิมสูมี ปน วิจยสิग्गิขเน อเนกคุณสารที่ปณีจูปัญญิกาย เทว กนถา โหनुदि. เสยฺยถิทํ. ทथ्यथाสา
“ฉบับทองทึบ” อิติ ลทุชานาโม อเนกคุณสารที่ปณีจูปัญญิกาคนุโถ, ทथ्यथाสา “ฉบับล่องชาด” อิติ
ลทุชานาโม อเนกคุณสารที่ปณีจูปัญญิกาคนุโถติ. ตตุรายํ สรูปตุโถ.

- อยมุปน อเนกคุณสารที่ปณีจูปัญญา พุทุชสาสนิกานํ สทุชปสาทมาวหา โปราณกภูตา
อติเรกจตุสตุสตามจเจเนน ปรมุปราย ปณฺชิตเตหิ รจิตา. เขग्गุเยเน ลานนาอญฺชมิยารตนโกสินเท
เจว มรรมลวากมุโพชรามญฺเย จ พุทุชสาสนิกา สาสนธมฺมํ सिग्गิगामา อเนกคุณสารที่ปณีจูปัญญิกํ
ปริยาปฺณิสฺสุ ओकुคनुหิสฺสุ.

- โปตุถกสูจิวิจฺจนลภฺชณฺเ เขग्गุเยเน อญฺฉวคฺเค พุยฺฉชนา อญฺฉวคฺเค สมวคฺเค
พุยฺฉชนา สมวคฺเค อสญฺฉโลคภูฏาเน สญฺฉโลคกรรมํ สญฺฉโลคภูฏาเน อสญฺฉโลคกรรมํ
อติเรกพุยฺฉชโน โหติ ทีโฆ รสุโส กโต รสุโส ทีโฆ กโต สโร วิปตุตี ปุปโปติ.

- ปรมุปรานุสิขเน โปตุถกาเย รตนโกสินเท จกฺกิวํสิสิสฺส ตติยราชโต ปญฺจาย ยาว จตุตุถ
รญฺฉา ปากุญฺ.

ปริกุปนถถา

อิทานิ อเนกคุณสารที่ปณีจูปัญญา ปริวตุติตา เจว โสธิตา จ. อยํ อเนกคุณสารที่ปณีจูปัญญา
ปาริปุริ ปุปโปติ. อถสฺส มยฺหํ เอตทโหสิ ओนาคเต ตสฺสา มุททาปนํ สียา ตญฺหิ สฺชเน
สิग्गิगामานํ สปฺปายํ อตุถาย หิตาย สํวตุตติติ.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ	: พระมหาดรรมเมธ อุดวรเมธี (พัฒนพวงพันธ์)
เกิด	: วันอาทิตย์ที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๒
สถานที่เกิด	: หมู่ที่ ๕ ตำบลชานนา อำเภอเสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
การศึกษา	: เปรียญธรรม ๘ ประโยค พ.ศ. ๒๕๔๔ วัดหลักสี่ สำนักเรียนวัด สร้อยทอง กรุงเทพมหานคร
บรรพชา	: ครั้งที่ ๑ เมื่อ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๒ วัดสองพี่น้อง อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี ครั้งที่ ๒ เมื่อ ๒๕ เมษายน พ.ศ. ๒๕๔๒ วัดหลักสี่ เขตหลักสี่ กรุงเทพมหานคร
อุปสมบท	: ๒๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๔ ณ พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดม่วง เขตบางแค กรุงเทพมหานคร
เข้าศึกษาต่อเมื่อ	: ๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๔